

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYVENDE RÆKKE

UDGIVET AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

NIELS KNUD ANDERSEN og KNUD BANNING

FJERDE BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG

1960—62

STYRELSEN

i

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Professor, Dr. theol. HAL KOCH (1949), Formand (1958).

Professor emeritus, Dr. theol. LORENZ BERGMANN (1931).

Sognepræst, Dr. theol. L. P. FABRICIUS (1949).

Professor, Dr. phil. ASTRID FRIIS (1949).

Professor, Dr. theol. P. G. LINDHARDT (1949).

Pastor emeritus JOHANNES PEDERSEN (1949).

Professor, Dr. theol. N. K. ANDERSEN (1958).

Dr. theol. KNUD BANNING (1958).

Pastor CARL TROCK (1959).

Amanuensis, cand. theol. K. E. BUGGE (1960).

Æresmedlemmer.

Professor, Dr. theol. EINAR MOLLAND, Oslo (1949).

Professor, teol. dr. HILDING PLEIJEL, Lund (1949).

Professor, teol. dr. MARTTI RUUTH, Helsingfors (1949).

Professor, teol. dr. GUNNAR WESTIN, Uppsala (1949).

Professor, fil. et teol. dr. AARNO MALINIEMI, Helsingfors (1953).

Indhold.

	Side
In memoriam J. Oskar Andersen, 15. Maj 1866 — 24. Oktober 1959. Af kgl. Konfessionarius <i>Michael Neiiendam</i>	1
Cencuren af Pontoppidans katekismusforklaring. Af <i>Erik Reitzel-Nielsen</i>	12
Sognepræst Jacob Stampes Optegnelser om »religiøse« Skikke. Ved <i>H. K. Kristensen</i>	49
Om en præsts skuffelser som ansøger. Af <i>Johannes Pedersen</i>	66
Grundtvig og det teologiske Fakultet. Af <i>Bjørn Kornerup</i> (†)	98
Efterskrift. Ved <i>Knud Eyvin Bugge</i>	111
Frivillige menighedsraad i Fyns Stift. Af <i>F. Elle Jensen</i>	114
Rasmus Sørensens Rejse til Fyn og Langeland. Af <i>Knud Banning</i>	128
Fra Åker sogn. Af <i>Johan Jørgensen</i>	138
Pastor Falkenskjold og alterbogssagen i Tem. Af <i>Henning Heilesen</i>	145
Viborg Stifts Officialer. Af <i>Troels Dahlerup</i>	171
Danmark og Herrnhut. Af <i>Jens Holdt</i>	206
Vilhelm Beck og Jørgen Sass. Af <i>P. G. Lindhardt</i>	267
Indre Mission og Folkekirken 1901 — 1911. Af <i>Eliith Olesen</i>	296
Provsten i Lumby Hr. Oluf Andersen og hans Bibliothek. Af <i>Troels Dahlerup</i>	348
Bogsamlinger i Kalundborg i slutningen af det 17. Aarhundrede. Af <i>Johan Jørgensen</i>	359
Pioneers of Church and Education in Ghana. Danish Chaplains to Guinea, 1661 — 1850. By <i>Hans Debrunner</i>	373
Til belysning af Christiern Pedersens bog om messen. Af <i>Lisbet Hallingskov</i>	426
Sjællandske købstadspræsters formuesforhold 1671 — 1800. Af <i>Johan Jørgensen</i>	474
Biskop Münters Vurdering af den Pestalozziske Metode. Af <i>Knud Eyvin Bugge</i>	483
Om Vækkelsen paa Langeland. Provst U. A. Plesners Afhandling fra 1839. Ved <i>Henry Petersen</i>	495
 Smaastykker:	
I. Et gammelt inventarium fra Kirkehyllinge Præstegård. Af <i>Alfred Larsen</i>	528

IV

	Side
II. To kuriøse ansøgninger. Af <i>Alfred Larsen</i>	530
III. Et brev fra H. L. Martensen til Ed. Zeller. Af <i>P. G. Lindhardt</i>	533
Prisopgave.....	536
Meddelelser til Læserne.....	372, 537
Rettelser og Register. Ved <i>Karen Horsens</i>	539

Professor, Dr. theol. h. c.

JOHANNES OSKAR ANDERSEN

(Efter Maleri af Hugo Larsen 1948)

In memoriam

J. OSKAR ANDERSEN

15. maj 1866 – 24. oktober 1959.

Nogle fakta og erindringer.

Professor Oskar Andersen var fra vugge til grav inkarneret Frederiksberger. Hans forældre var underretssagfører, senere værge for Frederiksberg kirke, justitsråd Ole Andersen (d. 1905) og hustru Anna Marie f. Petersen (d. 1908).

Fra sin far tog han historiske interesser i arv, og hjemmets soliditet gav ham et økonomisk rygstød, så længe han havde dette behov. 1884 blev han student fra Schneekloths skole, seks år senere teologisk kandidat med 5 lauder.

Valget af teologi skyldtes interesse for religiøse problemer. Tidligt var hans interesse vakt for numismatik, yderligere stimuleret ved at blive medlem af Oldskriftsselskabet. I studietiden blev han fastholdt af professor Frants Buhls forelæsninger, vågen for denne forskers arbejdsprincipper med teksterne og lydhør for hans åndfulde tekstfortolkning. Oskar Andersen hørte yderligere »stærkt betaget« Julius Langes forelæsninger over kunsthistorien, og gennem professor Johs. Steenstrup fik han de første indtryk af kildeforskning. Men den skelsættende oplevelse blev professor Kr. Erslevs kildekritiske øvelser, som han fulgte i to semestre (1886). Gennem disse øvelser blev den historisk stringente forskningsmetode hans egen, normgivende for hele hans forskning og senere undervisning. Erslevs metodiske kildekritik virkede dengang banebrydende — nu er metoden forlængst accepteret som selvfølgelig forpligtelse for en-

hver, der vil drive historisk forskning. Oskar Andersens professor i kirkehistorie, Fredrik Nielsen, var en sprudlende, fængslende forelæser, men begreb om *metode* kunne studenterne ikke hente hos ham. Den akademiske tilværelse var på det tidspunkt stort set stærkt horisontbegrænset, det teologiske fakultet som en del af helheden bar også sit præg af at ånde under en beklippet horisont. Det var ikke umiddelbart velset, at en teologisk student søgte over til det filosofiske fakultet! Oskar Andersen fornåm en murren: »Var Erslev ikke en af disse slemme radikale? Og skulle det teologiske fakultet ikke være godt nok til at kunne lære, hvad studenterne behøvede at vide til eksamen?«

Oskar Andersens binding til historien drog ham mod det filosofiske fakultet. Der var dog kræfter, som holdt igen! Hvad han kaldte »den stærke undervurdering af det religiøse livs værdi, der dengang prægede ledende kredse i det filosofiske fakultet«, stødte ham bort fra dette. Læsning af Søren Kierkegaard og kammeratlige debatter om dogmatiske problemer bevarede ham for teologien.

Disse grundspørgsmål i den Erslevske skoles metodik »Hvad siger kilderne?« og »hvordan skal de vurderes i forhold til hinanden?« var de forudsætninger, Oskar Andersen indlærte os i som studenter; dem opdrog han os til at granske *først*. Kort udtrykt: Han lærte os at *læse, skelne og vurdere*. Han blev »*monumenternes*« og »*institutionernes*« historiker med skarp sans for samhörigheden mellem alt historisk forløb. I den henseende står han på lige linje med professor i økonomisk historie i London R. H. Tawney, selv om de økonomiske historiesynspunkter ikke har fået den vægt hos Oskar Andersen, som de har hos Tawney — også hvor denne beskæftiger sig med de religiøse nybrud hos Luther og Calvin.

Med god grund advarede Oskar Andersen os mod at se kirkehistorien som en isoleret ø i verdenshavet. Arkæologi og numismatik fik en ny placering indenfor kirkehistorien — ikke hørt siden Frederik Münters dage, men efter nye

fund og større viden og klarere metoder siden Münters tid ført op til dato. Det var realiteter, kontante realiteter, Oskar Andersen spurgte efter. Han *gav* — og han *krævede!* »Ætervaderi« — et i hans mund karakteristisk udtryk og vist skabt af ham selv — var ham en mistænkelig affære! Grundlaget for den faste viden skulle først være i orden! Hvis det historisk sikre grundlag svigtede, måtte der gives en begrundelse af en eller flere foreliggende muligheder, afvejet i kilderne overfor hinanden indbyrdes. Bagefter kunne d'herrer få lov at filosofere, systematisere og dogmatisere! Men de skulle dog vide, at disse sidste gøremål *ikke* var historieforskning, og at historiefilosofi vel kunne være meget nyttig, men den måtte bygges på et fundament af solid viden om de forhold, som man filosoferede over! For denne — for unge — ofte strenge lektie vil vi altid være ham taknemlig! Den slog for os en bro til brødrene Weibull's svenske forskninger og til Erik Arups hjemlige. Sin skepsis overfor »idehistorie« i dennes mange nuancer bekendte Oskar Andersen gerne og højlydt. Hans indhug på den systematiske teologi skyldtes, at han fandt, at disse discipliner huggede en hæl og klippede en tå af den historiske virkelighed for at kunne klemme mennesker og begivenheder ind i paragraffer.

I 1892 vandt han universitetets guldmedalje for afhandlingen om »Holger Rosenkrantz' liv og teologi«. Bedømmelsen tilskyndede ham direkte til at samle yderligere stof og udgive studierne. Han efterkom opfordringen, og fra april 1893 til julen 1894 opholdt han sig i Tyskland og Holland på biblioteks- og arkivstudier. Frugten publiceredes 1896 i værket om den sælsomme, teologisk tænkende adelsmand Holger Rosenkrantz til Rosenholm. Allerede her møder man de karakteristiske træk, som præger Oskar Andersens hele forskning — kildestudier, kombinationsevne og analyse af de europæiske strømninger, som sætter aftryk i vort lands kirkeliv, enten de kalkeres eller optages på selvstændig vis. En planlagt fortsættelse af en gennemgang af den lærde adelsmands teologi blev umuliggjort ved afslag på en un-

derstøttelse, som Oskar Andersen søgte til studiernes publikation. Men allerede da var hans kræfter og initiativ blevet beslaglagt på anden måde, idet han fra april 1896 blev Fr. Nielsens medarbejder i redaktionen af Kirkelexikon for Norden, som udkom fra 1897. Enhver, som har været engageret i leksikonsartikler ved, at slige arbejder, som kan synes så lidt, dog kræver masselæsning, og under sine nye studier inddrog Oskar Andersen også kirkeretten (en sildig frugt, som godtgør disse studiers gennemtrængende karakter, blev hans afhandling i festskriftet til Kr. Erslev 1927: »Er 1527 i retslig henseende epokeåret i dansk reformationshistorie?«). Blandt de fremragende artikler af varig historisk værdi i dette kirkelexikon nævner jeg: Reformationen i Danmark, Superintendenten, Supranaturalisme og Statskirke. Fra 1899 blev han medudgiver af »Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke« (til 1938). Dette tidsskrifts 5. række VII hefte 2—3 med en række afhandlinger blev i særudgave overrakt ham på hans 70-års fødselsdag fra fagfæller og elever »i beundring og taknemmelighed for hans indsats i dansk kirkehistorisk forskning«.

Ved Fr. Nielsens udnævnelse til bispestolen i Ålborg meldte han sig som ansøger til det ledige professorat. Om sider blev det vedtaget, at der skulle afholdes konkurrence mellem ansøgerne. Det blev, som han sagde, »en udvidet teologisk embedseksamen«, fordi konkurrenterne også skulle forelæse over nytestamentlig eksegese foruden at demonstrere deres videnskabelige færdigheder i kirke- og dogmehistorie. »Konkurrence-Komiteen«, skrev han i sit doktorvita i Københavns universitets festskrift 1918, »regnede med jernhelbred og næsten vidunderlige arbejdssevner hos deltagerne«. Den store 3 måneders opgave lød: »Kritisk fremstilling af Novatianus' liv og forfattervirksomhed med eftervisning af de novatianske bevægelses omfang og betydning«. Opgaven lå på et område, som faldt ganske udenfor hans hidtidige studier og måtte afleveres ufærdig. At han ved konkurrencen 1900/01 ikke kom i betragtning til

udnævnelse, forblev et åbent sår livet igennem. Først oldingevalderens resignation overfor opgørelsen af livets plusser og minusser lagde en hinde også over denne dybe vunde. Han havde i medarbejderskabet på Kirkelexikon for Norden fra 1896—1900 skrællet kartofler for Fr. Nielsen og havde (efter Fr. Nielsens udtalelser til ham) forventet hans støtte ved afgørelsen. Men fik den ikke. En forespørgsel, om afhandlingen kunne indleveres som disputats blev mødt med afslag. Arbejdet blev udgivet 1903.

En akademisk bane åbnede sig dog for ham — omend snævert og langsomt. Han fik at vide, at en ansøgning om ministeriel tilladelse til at forelæse over dansk kirkehistorie og kirkelig arkæologi ville blive imødekommet, hvad også skete. I 1903 blev han forfremmet til midlertidig lærer med forpligtelse til at overtage begynderundervisningen i almindelig kirkehistorie. Året forud havde han foretaget en længere udenlandsrejse for at fordybe sig i kirkelig arkæologi og kunst (Frankrig, Tunis, Italien, Dalmatien). På opfordring af Det kirkelige Udvalg udgav han 1905 bogen »Kirkeorganisation udenlands«. 1908 blev han docent i nordisk kirkehistorie, 1913 ekstraordinær professor i teologi, og 1920 fik han ved sin position som folketingsmand gjort dette embede til et ordinært professorat, således at fakultetet rådede over 2 ordinære lærestole i kirkehistorie. 1917 blev han dr. teol. honoris causa ved Københavns universitet — naturligvis en ære, men hans tilfredshed var reserveret. Senere føjedes dertil æresdoktorgrader fra Oslo (1938), Lund (1941) og Århus (1946). Den sidste udmærkelse var ham en uforbeholden glæde. Hans aktive interesse for Århus universitet havde fra den første planlæggelse været ud af hjertet. 1929—30 beklædte han rektoratet ved Københavns universitet. Men — han havde fået et grundskud i starten af den akademiske løbebane.

En opregning af samtlige hans kirkehistoriske arbejder, artikler som værker, vil i denne sammenhæng blive for omfangsrigt et foretagende. Men udover de i det foregående

omtalte skrifter finder jeg grund til at nævne det modneste af hans værker »Overfor kirkebruddet« (universitetets festskrift november 1917) — »ligefrem genialt« kaldte professor Erik Arup det. Desuden bogen om Bone Falch Rønne fra 1921 i anledning af Det danske Missionselskabs hundredeårs jubilæum (med den brede europæiske baggrund i *lægmandsvækkelserne* med deres forøgede missionsaktivitet i det 18. århundredes slutning). Dertil hans fyldige, kundskabsrige indledning til apoteker A. E. Sibbernsens udgivelse af Thomas Kingos »Åndelige Siunge-Koor« (1931) og »Der Reformkatholizismus und die dänische Reformation« (Gütersloh 1934). Fra 1905 havde Oskar Andersen været medlem af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, og efter H. F. Rørdams død 1913 blev han dets formand og redigerede Kirkehistoriske Samlinger fra 1913—49. De afhandlinger, han skrev til dette magasin, og som han selv lagde vægt på, var »Oprettelsen af det danske ærkesæde i Lund« (5. R. II), hvor han fremdrog betydningen af tiendepligtens indførelse i Danmark, og »Den tyske Original til Peder Smid og Atzer Bonde« (5. R. IV) med forklaring af digtets oprindelse. 1907 overtog han redaktionen af det standsede Kirkelexikon for Norden. Men hvadenten hans publikationer var af mindre omfang, eller de var høje i sidetal, gælder det om dem alle, at de er grundige, pålidelige, skelsættende. De står som monumenter i dansk kirkehistorisk forskning. Ingen som arbejder på tilsvarende felter, kommer udenom at tage stilling til dem og høste belæring af dem.

Oskar Andersens kritiske sans var udadtil hørlig. Mange vil tænke på hans indlæg ved disputatser. Men hans kritik var ingen attitude. Det var selve hans natur, som var kritisk disponeret. Derfor gjorde kritikken sig først gældende *indadtil*, i ham selv og overfor hans egne ydelser. Vi havde håbet og ventet, at han kunne og ville give os en samlet fremstilling af Danmarks kirkehistorie. Han havde jo alle forudsætninger derfor. Vi håbede årti efter årti. Så tidligt som i 1917 havde han forarbejderne rede til det meste af

værket. Han var færdig med tidsrummet fra Ansgar til pietismen plus det 19. århundredes historie fra 40'erne, men laboratorieøvelser over det øvrige tidsrum lå også rede til at udfylde, hvad der manglede i direkte fremstilling. Til sidst håbede vi fra år til år. Men håbet tegnede sig efterhånden som en flakkende kerte. Håndens greb om pennen løsnedes, synet svækkedes. Og så spurgte vi ikke mere! Hans selv-kritiske sans var åbenbar, og han evnede ikke at neutralisere skruplerne. Han søgte stadig dybere til bunds i kildestoffet, det blev ham sværere og sværere at slutte et arbejde af, og han havde vanskeligheder med den formgivende evne. Helt godvilligt gav han intet fra sig. Der måtte kræves en anledning, hvis han skulle rykke ud med noget af sit eget. Han stod således med reformationstidens kirkehistorie færdig, havde professor Erslevs tilsagn om støtte fra Carlsbergfonden til udgivelsen og gik manuskriptet igennem endnu en gang. Resultat: Arbejdet så aldrig dagens lys!

Oskar Andersen skrev kirkehistorie. Men han *skabte* også kirkehistorie. 1918 trådte han ind i aktiv politik. Han sagde ja til en opfordring fra det konservative parti om at stille sig i Frederiksbergs 1. kreds. Kredsen var sikker, konservativt vel konserveret af hans nære ven professor H. O. G. Ellinger.

Universitetsvirksomheden var ham årene igennem ikke nok. Der var uforløste kræfter i hans sind, og de drejede hans hu udad imod det praktiske kirkeliv. Og vandene var oprørt! Arboe-Rasmussen-sagen skabte den stride bølgegang i dansk kirkeliv (behandlet af Oskar Andersen i Teologisk Tidsskrift 3. R. IV 1913, hans responsum i sagen af 12. april 1916 er optrykt som bilag 33 i »Højesteretsdommen i A.-R. sagen«). Oskar Andersen tænkte også i sin kirkepolitik ad kirkehistoriske baner. Kirkeligt Landsforbund havde nedsat et privat udvalg til at behandle forholdet mellem kirke og stat. Th. Poulsen var kirkeminister, og hans kirkepolitik følte de kirkeligt konservative forargelig. De så i Th. Poulsen en talsmand for at få gjort kirken til »en borgerlig

indretning« med independentiske menighedstilstande (»den tålsomme folkekirke«). Oskar Andersen blev medlem af dette private udvalg, hvis sigte var at få kirke og stat adskilt. Og Borgbjerg øjnede muligheden for at få et gammelt socialdemokratisk programpunkt gennemført. Han talte ganske dårende om, at slig fri kirke naturligvis måtte komme til at råde over de kirkelige midler. For økonomien skulle de kirkelige altså ikke være bange.

I disse kirkepolitisk spegede forhold kastede Oskar Andersen sig fyrigt ind med mund og pen, talte for kirkens selvstændiggørelse fra statens formynderskab, således at denne evangelisk-lutherske bekendelseskirke ved en forfatning kunne ordne sine egne forhold. Han blev i disse år kendt som en mand, hvis kirkelige synspunkter lå i flugt med det konservative partis. — Det kom dog ikke til en afgørende styrkeprøve i disse med lidenskabeligt sprængstof fyldte kirkepolitiske spørgsmål. Borgbjerg fik en »borgfred« sluttet mellem Th. Poulsen og Landsforbundet — næppe af kærlighed til problemets løsning som gevinst for sit partis program, men under politisk hensyn til det radikalt-socialdemokratiske flertal, som ikke var talstærkt i tinget. Stormene lagde sig — en kirkekamp var afblæst.

Oskar Andersen blev sit parti en selvstændig, personlighedspræget, kundskabsrig støtte og vejleder, ikke en jasiger i flok og følge — næppe altid »let«, aldrig facil i partiforhandlinger, derimod rodfast i sin loyalitet mod sit parti. Jeg husker fra en fest, hvor Christmas Møller rejste sig og blandt andet sagde: »Nu mente vi, at vi alle var enige, og så rejser vor professor sig! Vi så på hinanden og tænkte alle det samme: Så, nu ligger det hele!« Hans tid som folketingsmand var årene 1918—1939.

I 1920 blev J. C. Christensen kirkeminister igen. Oskar Andersens samarbejde med ham blev professorens største politiske oplevelse ved gennemførelse af kirkelovene 1922. De to politikere var enige om at sikre kirken et selvstændigt styre, med andre ord en adskillelse mellem stat og kirke.

Men J. C. Christensen var en sindig vestjyde og havde tid. Han kom fra egne, hvor »der var rum« og vide horisonter. Den videre udfoldelse af en kirkeforfatning skulle efter J. C. Christensens mening nok lægges i lægfolkets hænder NB. når tiden havde gjort dette lægfolk modent til at tage den afgørelse. Og i hin situation var det loven om menighedsrådenes ret til at vælge biskopper, som skulle aktualiseres. Oskar Andersens håb stod til, at der som konsekvens af lovkomplekset af 1922 indenfor overskuelig fremtid kunne udbygges, hvad han kaldte en demokratisk kirkeforfatning. Det var kirkens historiske ret, og nu var det dens pligt at bestemme over sine egne anliggender gennem et menighedsbevidst *lægfolk*. Således mente han, at folkekirkens evangelisk-lutherske karakter ville være sikret.

Oskar Andersen var medlem af de kirkelige udvalg 1921 og 1928 og havde sin førende andel i gennemførelse af den frisindede kirke- og skolelovgivning i de sønderjyske landsdele. Også skoleforholdene havde en altid årvågen observatør og debattør i ham, først og fremmest når det gjaldt om at sikre religionsundervisningens konfessionelle præg. (Medlem af den store skolekommission 1919—1923). *Konservativ* — det var hans personligheds struktur i teologi, politik og fromhed. Men enig eller bunduenig med ham om kirkeforfatning (eller andre stridsspørgsmål), så tabte han dog aldrig den rent personlige venlighed. Hvor højt end bølgerne kunne gå, havde han altid en liberal, en til tider overbærende tolerance overfor anderledestænkende.

Hans humanistiske indsigt strakte sig over vide felter. Som folketingsmand kom han til at beskæftige sig med Det kongelige Teater i alle dets tre kunstarter (et nært venskab knyttede ham iøvrigt til Anna og William Bloch). Ved Kunstakademiet havde han holdt kulturhistoriske forelæsnings, og han fik ganske naturligt sæde i Kunstakademiets kommission og forlængede teologernes humanistiske linje blandt politikerne fra H. N. Clausens tid. For musik havde han åbent gehør, for maleri og skulptur et modtageligt og

bedømmende sind (fra 1932—50 var han formand for Foreningen for national Kunst).

Naturligvis blev han medlem af en række selskaber (Selskabet for Sprog og Litteratur fra dets stiftelse i 1911, i styrelsen for Selskabet for Historie, Litteratur og Kunst, fra 1921 medlem af Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, bestyrelsesmedlem i Rask-Ørsted Fonden). Også fra udlandet modtog han videnskabelige æresbevisninger. En af de udmærkelser, som gik ham dybest til hjerte, var tildelingen af Videnskabernes Selskabs guldmedalje i 1952.

Folketingsarbejde kræver sin mand helt ud. Han vedligeholdte sine forelæsninger trods de talrige og krævende politiske gøremål, men det blev ham umuligt at afse tid til videregående studier, da han først var hvirvlet ind i det politiske liv.

Hans tempo i forelæsninger var ilfærdigt og ikke let at følge i nedskrivning. Nu og da slog et modigt auditorium sig sammen om et lydeligt »åh« i håb om, at han ville sætte tempoet ned. Et forfængeligt håb! Skulle jeg fremhæve — foruden hvad jeg har sagt om den stringente kildeforskningskrav — hvad han både i eksaminatorier og forelæsninger gav os sans for, ville jeg nævne *typernes* ret i kirkehistorien, opmærksomheden samlet om de forskellige mennesketypers udvikling og forsvaret for deres religiøse ret. Luther for eksempel lærte han os at vurdere positivt og med sund bedømmelse af hans teologis farer og hans uformuenhed overfor samfundets praktiske opgaver sammenlignet med Calvin. Melanchthon fik sin plads og ret — ikke kun som ferm pædagog, men også som *teolog*. Og Erasmus blev hverken glemt eller sværtet. I sin vurdering af tider og typer havde han et bredkirkeligt syn. Vi lærte ikke bare til eksamen, men for livet. Til eksamen ønskede han et spørgsmål behandlet — som han sagde — »helt igennem«, ofte i bred oversigtsform med talrige sidespring af spørgsmål. Det var just ikke det, Fr. Nielsens lærebog var anlagt på at give! Derfor

syntes han en meget krævende eksaminator, for hvem den på skemaet ansatte tid ingen rolle spillede. På dette og det rent pædagogiske område var han kun lidt perfektibel. Men det skal siges, at han ved censuren var en human bedømmer, selv om hans vurdering af en eksamenspræstation ikke altid blev forstået af de gamle censorer. De gjorde op, hvad kandidaten ikke havde kunnet give svar på. Men det var emner, svarede eksaminator, som han ikke lagde vægt på, eller som var dårligt fremstillet hos Fr. Nielsen.

Oskar Andersen var fra sin ungdom tyst om det, som bevægede sig i det dybe hos ham. Han kunne synes »hastig« og havde større kendskab til »monumenter« end til levende menneskers struktur. Indefra gav han ikke ud til ret mange. Men dem, han havde tillid til, og som han holdt af, kunne han skænke af sit sinds bundne varme. Han gav med takt og en egen form for besindighed. Om hans personligt kristelige fodfæste var ingen i tvivl, som virkelig kendte ham. »Det er min bøn til Gud, at jeg må bevare min ånd usvækket, så længe jeg endnu skal leve«, lød en linje fra ham i hans sidste leveår. Blandt kommende slægtled af kirkehistoriske forskere vil hans navn også blive bevaret gennem det legat, som skal bære hans navn, og hvortil den ugifte mand skænkede hele sin formue.

Ikke blot så mangfoldigt og så flittigt et livsløb er sluttet med professor Oskar Andersens død, men først og sidst en livsgerning så rig på incitamenter. Livsdagen blev lang. Han rundede de 93 år. Men han klagede aldrig over alderens tiltagende tyngde.

Michael Neiiendam.

Censuren af Pontoppidans katekismusforklaring.

Af Erik Reitzel-Nielsen.

I.

I 1737 udkom anonymt Erik Pontoppidans katekismusforklaring, »Sandhed til Gudfrygtighed«, der ved kgl. reskript af 22. august 1738 til biskopperne blev befalet indført både i skolen (folkeskolen såvel som latinskolen) og til katekisationsøvelser i kirken.

Som bekendt mødte bogen flere steder modstand, stærkest fra præsten til Verst og Bekke menigheder (Anst herred, Ribe stift) Niels Tøxen (1686—1755). Trods det nævnte kgl. reskript og uanset biskoppens, H. A. Brorsons, monita på to landemoder (20. juni og 10. oktober 1742) og senere direkte henvendelser til Tøxen, nægtede denne at anvende katekismusforklaringen, fordi den efter hans opfattelse indeholdt lærdomme, der stred mod Guds ord og de symbolske bøger¹.

I litteraturen om den ejendommelige sag, der på Generalkirkeinspektionskollegiets ordre derefter (1744—46) rejstes

¹) Jens Worm, Forsøg til Lexicon over lærde Mænd, II, 1773, s. 508; Jens Møller i Theologisk Bibliothek, V, 1813, s. 167—171; L. N. Helveg, Den danske Kirkes Historie efter Reformationen, II, 2. udg., 1883, s. 106—112; John Hansen, Hans Adolf Brorson og hans Brødre, 1894, s. 180—182; H. F. Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 406—489, 581—646; P. Storgaard Pedersen i Hardsyssels Aarbog, 1911, s. 25—36; L. J. Koch, Salmedigteren Brorson, 1931, s. 106—119; Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 89—100; K. L. Aastrup i Tidehverv, IX, 1935, s. 66—72; Johannes Pedersen i Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie, V, 1951, s. 183—184. Hans Adolph Brorson, Visitatsberetninger og Breve ved L. J. Koch, 1960, s. XXIX—XXXII, 371—414.

mod Niels Tøxen, ses den opfattelse undertiden gjort gældende, at katekismusforklaringen ikke på sædvanlig måde var approberet af det teologiske fakultet i overensstemmelse med de da gældende censurregler.

I L. N. Helvegs *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen* (II, 2. udg., 1883, s. 109) hedder det således, at »Tøxen havde beraabt sig paa, at den omstridte Bog ikke havde gennemgaaet nogen ordentlig Censur af hele det teologiske Facultet², men var kun gennemset af Professor Leth, hvis Rettroenhed af mange var mistænkt.« Og et andet sted (1.c. II, s. 81) hedder det efter en omtale af de vanskeligheder, censuren i almindelighed beredte forfatterne: »Langt lettere gik det med Pontoppidans egne Skrifter, især da dem, han skrev efter kongelig Befaling«³.

L. Koch udtaler i sin bog »Kong Christian den Siettes Historie« (1886) om katekismusforklaringen, at »med Hensyn til censuren . . . lod Pontoppidan den dog kun gennemse af sin gode ven, Langemach Leth, der var ekstraordinær professor catecheseos, men hans censur skulde unægtelig i ortodoxes øjne ikke være nogen borgen for bogens rettroenhed. Det var en vitterlig sag, at biskop Hersleb ingenlunde syntes om den, uagtet han havde medundertegnet kirkekollegiets forestilling om dens autorisation« (1.c. s.202). Det anføres også (s. 133), at man benyttede det kgl. reskript af

²) Tøxen skrev 8. december 1742 til biskop H. A. Brorson, at han ikke kunde tro, at Pontoppidans bog var den ved reskriptet 1738 påbudte, »eftersom derudi allene meldes om en saadan Forklaring, som af samtlige Professores ved Universitetet i Kbhvn skal være approberet, af hvilken Beskaffenhed forbemeldte Forklaring ikke ses at være«, se Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 420. Reskriptet af 1738 havde imidlertid ikke det af Tøxen angivne indhold, men udtalte korrekt, at kongen havde ladet en katekismusforklaring forfatte, »som derefter af det Theologiske Facultet er bleven approberet« (Fogtmanns reskriptsamling).

³) Foruden katekismusforklaringen havde Pontoppidan ved et reskript af 3. september 1736 fået kgl. ordre til at give forslag til en salmebog. »Den ny Salmebog« — kaldet »Slotssalmebogen«, da den i kongeriget faktisk kun blev benyttet ved hofmenighederne — udkom 1740.

7. september 1736, der gav Langemach Leth adgang til at deltage i censuren af teologiske skrifter, da katekismusforklaringen skulde have imprimatur; »dette vilde måske ellers have været vanskeligt nok at opnå«, tillægges der.

Også H. F. Rørdam synes at hælde til den anskuelse, at Pontoppidans katekismusforklaring ikke er blevet censureret ganske på samme måde som andre teologiske skrifter dengang blev det. I Historiske Samlinger og Studier, IV, 1902, s. 238, hævdes det, at det førnævnte reskript af 7. september 1736 netop blev givet med sigte på approbationen af Pontoppidans bog. Da dette reskript ikke straks blev efterlevet af det teologiske fakultet, tilskrev oversekretæren i Danske Kancelli J. L. Holstein under 25. juni 1737⁴ Sjællands biskop, Christen Worm, der var fakultetets dekan, og erindrede ham om iagttagelse af de i reskriptet givne regler. Anledningen hertil var, at den ortodokse professor Marcus Wøldike havde gjort vanskeligheder med censuren af et skrift, som den pietistiske præst Nicolai Jæger i Elmelunde på Møen havde indsendt. Men Rørdam hævder (l.c. s. 240), at »der var en endnu mere paatrængende Sag, hvorfor det var af Vigtighed at faa Wøldike som Censor afløst af Leth. Hofprædikant Erik Pontoppidan havde nemlig efter kgl. Befaling udarbejdet en Forklaring af Katekismus, der agtedes indført ved Religionsundervisningen i begge Riger. Her var det særlig af Betydning, at Wøldike ikke fik denne Bog under Hænder, da det med ikke ringe Sandsynlighed kunde forudses, at den ikke vilde slippe gennem Skjærsilden, noget der vilde virke nedsættende baade for Forfatterens og Bogens Anseelse. Som bekjendt lykkedes Manøvren, og Pontoppidans Forklaring udkom endnu i 1737 med Leths Approbation til Trykken.« Også heri — særligt ved anvendelsen af karakteristiken: »Manøvren« — ligger utvivlsomt, at bogen ikke på normal og regelret måde har opnået imprimatur⁵.

⁴) RA. Danske Kancelli. Oversekretærens brevbog, 1737, nr. 608.

⁵) Sml. H. F. Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—

I sit store monografiske arbejde om Erik Pontoppidan (I—II, 1930—33) skriver dr. Michael Neiiendam, at katekismusforklaringen i 1737 forelå »officielt approberet på kirkens og teologiens vegne af professor Langemach Leth« (II, s. 81). Udtrykket: »på kirkens og teologiens vegne« er vist flertydigt. Det kan selvfølgelig betyde, at bogen på lovlig måde er censureret og approberet, men kan dog vel også læses således, at bogen har opnået en godkendelse af en i embede værende præst (»kirken«) og af en (ekstraordinær) teologisk professor (»teologien«). Og denne sidste læsemåde vil nogle læsere muligt finde naturligst, da det lidt senere (II, s. 97) nævnes, at Tøxen »vidste, at kun Langemach Leth havde approberet den, og at hans godkendelse ikke var et gyldigt udtryk for hele fakultetets syn på bogen.«

Den opfattelse, at bogen ikke på lovlig måde er approberet, er i nyere tid skarpest formuleret af domprovst K. L. Aastrup (i »Tidehverv«, IX årgang, 1935, s. 66ff.), der udtaler, at det var i strid med sandheden, når det hævdedes, at katekismusforklaringen var approberet af det teologiske fakultet. »Sandheden er«, udvikles det, »at den kgl. Anordning⁶ omtaler Bogen som censureret af Facultetets Professorer, men Bogen selv har kun Censors Trykketilladelse . . . Det kunde altsaa Tøxen se, der var noget Mug ved, eller vidste maaske andetsteds fra, at Bogen ikke havde været forelagt det teologiske Facultet til Prøvelse — af den gode Grund, at Pietisterne ikke havde Flertal i Facultetet, saa Bogen ikke vilde være sluppet helskindet fra en saadan Prøvelse . . . den var censureret af en nyudnævnt pietistisk Professor, der endda ikke paa den Tid var Medlem af Facultetet⁷. Tøxen kunde ikke under de daværende Regeringsforhold direkte paapege Svindelen; men han gjorde under

1903, s. 459 noten, hvor der angående »nærmere Oplysninger om Grunden til, at Leth kom til at censurere Pontoppidans Bog« henvises til det ovenfor citerede fra Historiske Samlinger og Studier.

⁶) 3: reskriptet af 22. august 1738.

⁷) Langemach Leth blev aldrig medlem af fakultetet.

Sagens videre Forløb, hvad han kunde, for at Bogen og hans Indvendinger imod den kunde blive overgivet Facultetet til Bedømmelse . . . Under Sagen [mod Tøxen] blev man selvfølgelig ved med i Strid med Sandheden at paa-staa, at Bogen *var* approberet af Facultetet . . . Det utaaelige var . . . Generalkirkeinspektoratets (de pietistiske Magthaveres) Uredelighed, hvilket med al Tydelighed fremgaar af Akterne. (Selvfølgelig var det ikke saa rart for Generalkirkeinspektoratet at blive erindret om Luskeriet ved Katekismusforklaringens Start; det er forstaaeligt, at man ikke har ønsket Højesteret blandet i det . . .)«

II.

Den opfattelse, at Pontoppidans katekismusforklaring ikke skulde været censureret på lovlig og sædvanlig måde, savner, så vidt ses, holdepunkter og beror formentlig tildels på en misforståelse af datidens censurforskrifter.

Hovedbestemmelsen om censur var jo dengang Danske Lovs 2—21—1, der næsten ordret gentog de tidligere i forordningen af 6. maj 1667 om censur givne regler. Det bestemmes her, at »ingen, i hvo det og være kand, maa lade noget trykke, før end det tilforn i Kongens Universitet i Kiøbenhavn er igiennemseet og paakient af Decano i den Facultet, som Materien hører hen til, eller af een anden Professore, som Decanus formedelst andet lovligt Forfald det tilskikker; Og skal den, som det at igiennemsee tilkommer, med sin Paaskrift og Haands undertegnelse sit Betænkende paa det, som til Trykken forfærdigis skal, saaledis give, som hand selv dertil agter at svare, hvilket Betænkende for udj de Bøger, Tractater, eller al anden Materie, som i Trykken udkommer, skal trykkis; Dog skal Theologiske Materier, som nogen paa Landet vil have trykt, først Superintendenten i Stigtet at igiennemsee tilstillis, og med hans Betænken-

de til Kongens Universitet, der videre at paakiendis, frem-skikkis.«⁸

Som det ses, påhvilede det principalt vedkommende dekan på fakultetets vegne at censurere de indleverede skrifter, subsidiært — i hans forfald — en af de andre (ordinære) professorer; de ekstraordinære professorer deltog jo ikke i fakultetets arbejde, medmindre særlige bestemmelser eller praksis afgav hjemmel derfor⁹. Der var således ikke — som det vistnok undertiden antages — tale om, at de til censur indleverede skrifter skulde cirkulere blandt og approberes af flere, end sige af samtlige fakultetets medlemmer. Censurmyndigheden og retten til på fakultetets vegne at meddele eller nægte imprimatur lå hos en enkelt professor, normalt dekanen i vedkommende fakultet. Når det derfor i de aktstykker, der blev påberåbt under sagen mod Niels Tøxen, hedder, at Pontoppidans bog skulde indleveres »til det Theologiske Facultets Censur« (reskript af 3. september 1736), at bogen »af det Theologiske Facultet er blevet approberet« (reskript af 22. august 1738) eller er »blevet approberet af facultate theologica« (kancelliråd Jessens brev af 27. juli 1743 til Tøxen) o.l., så betyder dette — også i datidens sprog — at skriftet af en dertil kompetent person er censureret og approberet på fakultetets vegne. En ganske tilsvarende sprogbrug anvendes jo endnu den dag i dag. På teologiske doktordisputatser trykkes således: »Denne afhandling er af det teologiske fakultet ved Københavns universitet antaget

⁸) Hertil slutter sig reglen i Danske Lov 2—21—2 om skrifter »Kongens Højhed, Regæringen, eller Politien angaaende«, som ikke måtte trykkes, før de var gennemset af dem, »som Kongen dertil forordner«, og 2—21—3, der omhandler danske bøger trykt i udlandet, der ikke må indføres og forhandles her, »ej heller maa nogle Bøger i Tysk Sprog, som handle om fremmet Religion, eller andet, som nogen Tvistighed, eller Scrupel, i den Uforandrede Augsburgiske Confessions Troe og Religion kunde eragtis at foraarsage, uden Kongens sær Tilladelse, i Kongens Riger og Lande indførís, sælgís, eller fal holdís.«

⁹) H. Matzen, Kjøbenhavns Universitets Rethshistorie 1479—1879, II, 1879, s. 67.

til offentlig at forsvares for den teologiske doktorgrad«, hvilken meddelelse underskrives af dekanen — uanset at dekanen muligt slet ikke kender disputatsen, der i de fleste tilfælde reelt kun er gennemlæst af et bedømmelsesudvalg på højst tre medlemmer¹⁰.

At censuren på dette tidspunkt udøvedes af een professor på fakultetets vegne kan ikke omtvistes. Foruden af lovteksten i Danske Lov fremgår det med al ønskelig tydelighed af det nedenfor nærmere omtalte reskript af 7. september 1736, hvorefter de teologiske professorer efter tur skal censurere de indleverede teologiske skrifter; det fremgår endvidere af J. L. Holsteins ovenfor nævnte brev af 25. juni 1737 til Christen Worm, hvori det nævnes, at dekanen plejede at lade alene professor Marcus Wøldike censurere; det ses yderligere af reskriptet af 28. januar 1718 til Universitetet, at dette skal tilholde alle boghandlere og bogtrykkere ikke at trykke nogen bog, før den er gennemset af vedkommende dekan, og af patentet 1. oktober 1737 om Generalkirkeinspektionskollegiet, der bl.a. bestemmer, at kollegiet kan lade de af »Censore ordinario« (singularis) approberede eller forkastede skrifter bedømme af andre. Endvidere kan nævnes reskriptet af 10. oktober 1738, hvori det hedder, at »Decanus [skal] altid . . . uddele de til Censur indkomne Bøger og *den*, hvis Tour det er, dem til Eftersyn og Censur at antage.« Fra en lidt senere tid kan nævnes reskriptet af 19. april 1765 til det teologiske fakultet om, at censors navn skal trykkes i bogen, »saa Publicum kan vide, hvo hvert Skrift har censureret.«

Fra tiden efter reskriptet 10. oktober 1738 er bevaret det teologiske fakultets protokol over alle af dette censurerede skrifter under 50 ark¹¹. I protokollen (»Fortegnelse over de til Facultatis Theologiæ censur indkomne smaae Skriffter«),

¹⁰) Kgl. anordning nr. 259 af 13. oktober 1927 om erhvervelse af doktorgraden ved Københavns universitet (§ 6).

¹¹) RA. Universitetets arkiv. Censuræ librorum argumenti theologicci (nr. 1200).

der indledes med en afskrift af reskriptet af 10. oktober 1738, angives, hvornår et skrift er indleveret, skriftets titel — herunder også hyppigt forfatterens eller oversætterens navn, men ikke sjældent kun oplysning om, hvilket bud der har afleveret manuskriptet — den enkelte censors navn, bedømmelsen — der i reglen er ganske kortfattet¹², hyppigst kun ordet: *Imprimatur* — og endelig datoen for manuskriptets tilbagesendelse. Det fremgår klart af denne protokol, dels at kun en enkelt dertil kompetent professor har censureret — og enten approberet eller forkastet skriftet på fakultetets vegne — dels at de professorer, der skulde deltage i bedømmelsen af de indleverede skrifter, skiftedes (med ganske få undtagelser) til at udøve dette hverv. Det ses også af protokollen, at den censurerende professor kaldte sin censur »*Facultetets Censur*«, se nedenfor note 63.

Måske kan her endelig erindres om Sganarells replik i »*Melampe*« (I, 1): »Nu løber jeg hen til den, som er *Imprima-*

¹²) Som en undtagelse kan nævnes det af filosofen Friderich Christian Eilschov (1725—50) 26. december 1746 indleverede — men muligt ikke af ham forfattede — skrift: *Den Christelige Religions Sammenhæng fremstillet i et Skuespil*. P. Holms censur lyder: »Endskiønt det ikke kand sees at auctoris hensigt har været anden end god, hand og formodentlig deels af en og anden berømt Auctoris exempel, deels af *Cantico Cantorum* har holdet for, at saadan Materie paa den maade kunde fremsættes, saa skionnes dog ikke rettere, end at det maatte blive til liden nytte, men megen anstød for de fleeste, om den Christelige Religion i Skuespil skulle fremsættes, og en Acteur der repræsenterer den H. Christum selv, hvorfor det Skrifts ubekandte auctor vel selv (uden at noget viidere om materien erindres) holder det for raadeligst at dette skrift ey viidere publiceres eller repræsenteres.« Skriftet tilbagesendtes 18. januar 1747, men 9. februar s.å. indleverede Eilschov: *Den Christelige Religions Sammenhæng fremstillet i en Historie og adskillige Samtaler af en ubekendt forfatter, udgiven med Fortale af Friderich Christian Eilschov, Phil. Mag.* Dette skrift blev censureret af Erik Pontoppidan, der udtalte: »Da jeg, ey uden Grund, maatte befrygte, at dette comische Skriff, tvert imod autors gode Hensigt, vist vilde hielpes til at giøre Christi Kors forfængeligt i de fleeste Læsers Hiærte, saa understaer jeg mig ingenlunde at tillade dets publication« — hvorefter manuskriptet returneredes 17. februar 1747. Iøvrigt var det relativt få skrifter, der ikke opnåede *imprimatur*.

tur i Aar, at han kan skrive derpaa«, nemlig på et sørgevers, og om Per Degns spørgsmål til Erasmus Montanus (III, 3): »Hvem er Imprimatur i Aar?«

Mens der således ikke kan herske nogen begrundet tvivl om, at censuren på Pontoppidans tid udøvedes af en enkelt professor på fakultetets vegne og i dettes navn, er det i den ældre tid forekommet, at flere professorer gennemlæste de til censur indleverede skrifter. Den første danske bog, der menes at have været underkastet censur, er Peder Laales ordsprog (udgaverne fra 1506 og 1508). Det hedder heri, at bogen er »per doctos viros in Universitate Haffniensi diligenter correctus«¹³. I Frederik II's privilegium af 24. november 1565 til bogtrykker Lavrens Benedict¹⁴ pålægges det denne, at han intet må trykke, »førend enthen thett gandsche vniuersitet eller then største hob, som best seg forstaar paa then materie ther prentis skall, om then kand were Gud till ere, religionen till bestandh oc riiget till gaffn, fange thett offuerseett och aproberit«¹⁵. Det er i god overensstemmelse med dette privilegium, når Hans Thomesen i forordet til Den danske Salmebog (1569), der netop tryktes af Lavrens Benedict, anfører, at manuskriptet er gennemset af »de Høylærde, som læse den Hellige Scrifft, oc de andre Professoribus her i Vniuersitetit«¹⁶.

¹³) H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621, I, 1868—1869, s. 288. Om der har været tale om en egentlig censur — der dengang ikke var påbudt — kan vel være tvivlsomt. Ordsprogssamlingen er måske blot gennemset af professorerne, fordi den jo skulde anvendes ved latinundervisningen i skolerne. Derimod er der ikke, som af C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 72, antaget, tale om almindelig korrekturlæsning.

¹⁴) Lorentz Benedicht (død ca. 1604), se R. Paulli, Lorentz Benedicht, 1920; Lauritz Nielsen i Dansk biografisk Leksikon, II, 1933, s. 370f.

¹⁵) H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621, IV, 1868—1874, s. 207ff.; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 118ff.; Gösta Eberstein, Den svenska författarrätten, 1923, s. 18f.

¹⁶) Carl S. Petersen og Vilh. Andersen, Ill. dansk Litteraturhistorie, I, 1929, s. 293. Jf. reskript 5. november 1569 om anskaffelse til kirker af

Man synes imidlertid meget tidligt at være kommet ind på kun at lade en enkelt professor censurere. Allerede Christian IIIs brev af 3. april 1555 til universitetet omtaler, at »Hermind Veyer¹⁷, Borger udi vor Stad Kiøbenhavn, haver udsat Locos communes Philippi¹⁸ paa Danske og agter at lade prente Religionen til bedste . . . Og ville vi, at os elskel. hæderlige oc Høylærde Mand, Doctor Peder¹⁹, Superintendent udi Sjællands Stift, tager et Exemplar til sig af samme Bog og den [at] overlæse og forfare, om den er saa rettet²⁰, at den kan udgaa«²¹. I 1598 indleverede »M. Hieronymus« [Justesen Ranch] til konsistorium en komedie og begærede, at den måtte approberes til trykken. I Acta Acad. Hafn. hedder det for 5. oktober 1598: »Rector loved at see den igiennem og en af disse dage flye ham Beskeed«²². Af den

bl.a. denne salmebog, »som er aff de høiglerde vdi wort Vniuersitet i Kiøbnehaffn offuerseet oc approberet« (H. F. Rørdam, Danske Kirkelove, II, 1886, s. 135).

¹⁷) Herman Veigere (død ca. 1556), kendt som oversætter, bl.a. af »En Ræffue-Bog« (1555) efter »Reinecke Foss«. Hans her i teksten nævnte oversættelse udkom vistnok aldrig.

¹⁸) Philip Melanchtons Loci communes (1521). Den danske kirkeordnans af 14. juni 1539 havde blandt »nogle synderlige Bøger, der Landz præsterne skulle haffve« fremhævet »Locos communes Philippi, vdi huilcke de nyttigste oc nødtørffeligste artickler oc steder y schriffthen paa det letteste oc gieniste wdleggis« (H. F. Rørdam, Danske Kirkelove, I, 1883, s. 118f.).

¹⁹) Peder Palladius (1503—60), fra 1537 biskop (superintendent) over Sjællands stift, kort efter tillige professor i teologi.

²⁰) ɔ: indrettet.

²¹) R. Nyerup, Langebekiana, 1794, s. 291f.; H. F. Rørdam, Danske Kirkelove, I, 1883, s. 422f.

²²) E. C. Werlauff, Blandede Bidrag til den nordiske Historie og Litteratur, mest af trykte Bøger (i »Athene«, II, 1814, s. 226). Om svaret til Ranch giver Acta Acad. Hafn. 17. oktober 1598 (l.c., s. 227) oplysning: »De Comedia M. Hieronymi respondentum, Professores occupatos aliis curis gravioribus.« Werlauff antager, at der var tale om tragedien »Samsons Fængsel«. Det ældste bevarede tryk er fra 1633, men der findes i GkS 794 fol. en afskrift, der er ældre, jf. H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon, VI, 1929, s. 402; Ny kirkehistoriske Samlinger, I, 1857—1859, s. 65.

mod præsten Niels Mikkelsen Aalborg i 1614 rejste sag angående hans i 1611 udsendte bog, »En kaart oc nyttig Forklaring offuer S. Johannis Aabenbaring, aff lærde Mænds Bøger sammenschreffuen«, — hvori han havde udtalt det kætterske håb, at hedninger, der ikke her i livet havde hørt noget om Frelseren, dog ved Guds nåde kunde blive salige — fremgår, at skriftet i 1609 var indleveret til den teologiske professor Hans Poulsen Resen, og at såvel denne som den teologiske professor Kurt Aslaksen havde gennemset det — ganske vist meget overfladisk²³. Men en af Aalborg senere besørget oversættelse af Johann Paulis »Schimpf und Ernst« var kun censureret af en enkelt professor. Det hedder i Acta Consistorii den 13. april 1625: »M. Niels [Mikkelsen Aalborg] thill Holmekirchen²⁴ opkomb begierendis Professorum consilium anlangendis en Bog, ved Naffn Schimpht von Ernst²⁵, som hand haffde den thiid hand vor affsett med sit kald i Helsingborge, och haffde intet adt nehre sig och sin Hustrue och Børn med, udsett effter Christen Grubbe i Schone²⁶ begiering och løffte, adt hand den ville bekoste adt trøche, aff tysche paa danske, och nu nesten deelen vor trøgtt aff Salomone Sartorio²⁷, som M. Herman²⁸ haffde revideret och

²³) E. Pontoppidan, *Annales ecclesiae Danicae*, III, 1747, s. 600; J. H. Rohmann, *Udsigt over Trykkefrihedens Historie i Danmark*, 1841, s. 27f. *Ny kirkehistoriske Samlinger*, I, 1857—1859, s. 126ff.; L. N. Helveg, *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, I, 2. udg., 1857, s. 292ff.; C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I, 1870, s. 138; H. F. Rørdam i *Kirkehistoriske Samlinger*, VIII, 1872—1873, s. 588; H. F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621*, III, 1877, s. 273; V. Bang, *Den danske Kirkes Historie 1569—1699*, 1896 s. 100ff. Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen*, I, 1928, s. 445ff.

²⁴) Efter 10. juli 1614 at være dømt fra sit embede som sognepræst i Helsingborg, blev Aalborg 1617 (den første) sognepræst for Bremerholms menighed i Kbh.

²⁵) Skrivefejl for »Schimpf und Ernst« (1519), en spøgefuldst historiebog af den tyske forfatter Johannes Pauli (c. 1455—1530).

²⁶) Christen Grubbe til Lystrup (1579—ca. 1641).

²⁷) Bogtrykkeren Salomon Sartor (død 1644), se C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I, 1870, s. 154ff. og passim.

subscriberet, der Decanus M. Wulphgangus²⁹ haffde iche stunder der thill. Vilde derfaare gerne raadføre sig med dnn. Professoribus, huorledis hand best skulle bere sig ad, adt ingen maa schee paa Predichestolen end vel paa slottet kunde haffue adt støde sig paa, och begeered det motte inhiberes Salomone Sartorio adt hand den ingen skulle dedicere. Huor till die suared, at en deel af dennem haffde samme Bog iche sehatt, og derfaare kunde iche deromb judicere, dog siuntes dem alle, dett adt verre uden M. Nielses periculo, effterdj en af Professoribus, M. Hermannus, som M. Herman selff bekiente, den haffde revideret. Dog huad den inhibition med Præfation anbelanger paa M. Nielses vegne, kunde die sig iche dermed befatte, effterdi hun iche udgaahr i M. Nielses Naffn³⁰. Det ses altså, at een professors censur var tilstrækkelig. Der fortsættes i Acta Consistorii: »Dernest efftersomb M. Niels thillkiende gaff om den Qvæstion de vocatione gentium, som hand var befalet at erklere sig paa i den Domb, der bleff felldt offuer hannem paa Consistorio³¹ i M. Ole Kochs³² trette, och nu

²⁸) Herman Nielsen (1570—1629), 1607 professor pædagogicus, fra 1610 professor i hebraisk og østerlandske sprog.

²⁹) Wolfgang Rhuman (1572—1637), 1607 professor pædagogicus, 1608 professor i retorik, 1634 i dialektik (logik). Han var universitetets rektor 1619—20, 1628—29 og ved sin død.

³⁰) R. Nyerup, Bidrag til de kjøbenhavnske Bogtrykkeriers Historie (i Læsendes Aarvog 1800, 1801, s. 34f.); H. F. Rørdam i Ny kirkehistoriske Samlinger, I, 1857—1859, s. 127f. I 1625 udkom: Joco seria: Eller Skimpt og Aluar. En lystig, angenem, nyttige Bog oc Tidzfordriff. Først aff Latine paa Tydsken, dernest oc nu nyligen paa Danske Tungemaal udset oc fordansket. Fortalen er undertegnet: G.S.B. H. F. Rørdam antager (l.c. s. 128—129), at Gabriel Sax, bogbinder, der betegner sig med disse bogstaver, og på hvis bekostning den udkom, muligvis også er oversætteren. Se H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon, I, 1924, s. 15f.

³¹) Konsistoriums dom af 10. juli 1614 er gengivet hos E. Pontoppidan, Annales ecclesiæ Danicæ, III, 1747, s. 601ff.

³²) Oluf Kock (c. 1577—1609), 1607 sognepræst ved Nikolaj kirke i Kbh., 1614 dømt fra embedet, ved herredagsdom 21. februar s.å. dømt som »Løgner og Calumniator« til landsforvisning som formildelse af den forskyldte livsstraf, jf. H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Histo-

vilde lade den paa trøchen udgaah, ville dnn. Professorens sig icke der med ydermere befatte, effterdi Dn. Episcopus³³ haffde den censeret³⁴. Det erindres herved, at Sjællands biskop jo dengang var decanus perpetuus i det teologiske fakultet, således at hans censur — og imprimatur — var tilstrækkeligt. Niels Aalborg havde iøvrigt også forfattet et opus historicum, der vistnok aldrig udkom. I Acta Consistorii hedder det herom den 22. april 1631: »Proponerede Magn. Dn. Rector³⁵ de Historico opere M. Nicolai Pastoris Holmensis, om nogen af Professoribus haffde tiid til at see det igiennem oc approbere det til tryck. D. Wormius³⁶ oc M. Longomontanus³⁷ undskyldte sig saa vell som ocsaa Mag. Dn. Rector. Autor kan self see, om hand kand giøre nogen saa villig, der sig det vil paatage³⁸«.

Det ses heraf, at det allerede længe før givelsen af Danske Lov (15. april 1683) var praksis, at censur udøvedes på fakultetets vegne af en enkelt professor, enten dekanen eller, i hans forfald, et andet medlem af fakultetet.

Under særlige forhold kunde en bedømmelse af et skrift ske af samtlige fakultetets medlemmer. Det var således tilfældet i 1776. Boghandler Christen Gottlob Proft³⁹ anmeldte, at hans forlag vilde udsende en oversættelse af Goethes *Die Leiden des jungen Werthers*. Arveprinsen reskriberede da den 9. september 1776 kancelliet om at affordre det teo-

rie, 1537—1621, III, 1873—1877, s. 255ff.; Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen*, I, 1928, s. 401ff., 492ff.

³³) Hans Poulsen Resen (1561—1638), fra 1615 Sjællands biskop.

³⁴) *Ny kirkehistoriske Samlinger*, I, 1857—1859, s. 127.

³⁵) Claus Plum (1585—1649), 1615 professor juris, 1621 dr. jur. Han var 4 gange universitetets rektor.

³⁶) Lægen og oldforskeren Ole Worm (1588—1654), 1621 professor i fysik, fra 1624 i medicin.

³⁷) Christen Sørensen Longomontanus (1562—1647), fra 1607 professor i matematik og astronomi.

³⁸) *Ny kirkehistoriske Samlinger*, I, 1857—1859, s. 128.

³⁹) C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I—II, 1870 (se registeret).

logiske fakultets betænkning, hvorpå bogen blev gennemset af professorerne P. Holm, Nic. Edinger Balle og H. F. Jan-son. Disse udtalte derefter i skrivelse af 16. september 1776 til kancelliet, at »denne Roman maa holdis for et Skrift, som bespotter Religionen, besmykker Lasterne, kand forderve Hjertet og gode Sæder; des meer farligt for uskyldige og ey vel grundede Mennsker, da Forfatteren har gjort sig Umage nok for at fremsætte alt i en smuk Stiil og et blomstrende Foredrag.« Den 19. s.m. gjorde kancelliet indberetning til kongen og nedlagde samme dag forbud mod bogen⁴⁰.

Et beslægtet tilfælde var forekommet i 1707. Præsten i Sorterup Christen Nielsen Aarsleb (Arsleb) havde forfattet en latinsk fremstilling af Frederik II's historie (»Regis Frederici IIdi, rerum sub eo danicarum Historia«). Under 11. november 1707 befalede kongen Poul Vinding⁴¹ og Caspar Bartholin⁴² som commissarier at censurere dette skrift og »med al Flid at see og paaagte, at ingen Expressioner, som touchere udenlandske Potentater eller Nationer, tolereres, særdeles hvad der meldes om den muscovitiske Nation«⁴³ og herom gøre indberetning til kongen. De nævnte commissarier havde så væsentlige indvendinger, at skriftet ikke kunde udkomme. Ganske vist indrømmedes det, at fremstillingen var affattet i et fortrinligt sprog, imiterende Tacitus' historiske stil, men den frihed, hvormed forfatteren havde ytret sine meninger, særligt om visse kongelige personer (Christian II, tildels også Christian III) var betænkelig, og »om den muscovitiske Nation« var der skre-

⁴⁰) R. Nyerup, *Luxdorphiana*, 1791, s. 258ff.; C. U. D. v. Eggers, *Om Trykkefrihedens Historie i Danmark*, 1791, s. 41f.; *Kirkehistoriske Samlinger*, II, 1853—1856, s. 130ff.

⁴¹) Poul Vinding (1658—1712), fra 1681 professor i græsk, 1688 assessor i Højesteret.

⁴²) Caspar Bartholin (1655—1758), 1687 professor i medicin, 1691 assessor i Højesteret, 1719—29 generalprokurør.

⁴³) Skriftet indleveredes under vanskelige politiske forhold (den store nordiske krig 1700—21).

vet »meget hardt og præjudicerlig«⁴⁴; desuden fandt man, »at de Locutioner, som Autor her og der bruger om den Myndighed, som høilovlig Ihukommelse Fridericus II skulde have defereret og tilstaaet andre ved sin Regjerings Tiltrædelse, ikke kunde være tilladelige.« Kong Frederik IV varenig heri⁴⁵.

Reglerne om censur af teologiske skrifter blev suppleret med instruktionen for Missionskollegiets tilfornordnede af 21. juli 1727, der i § 9 bestemte: »Ligesom Vi forhen have allernaadigst bevilget Eder Bøger at maa oplægge, samt Bogtrykkerie og Bogbinderie, saa ville Vi og nu Vaysenhuset med samme frihed til alle gode Sager udi adskillige slags Sprog at trykke allernaadigst hermed forleene; Dog saa at slige Sager tilforn af samtlige Missions Collegio skal censureres, og hvad saaledes af dem er censureret, skal uden videre censur være Vaysenhuset tilladt at oplegge«⁴⁶.

Denne bestemmelse fik dog ikke nogen lang levetid. Den blev allerede ophævet ved den kgl. decision af 16. december 1734, der udtalte, at da »endeel Bøger i Theologiske Materier ere blevne trykte og divulgerede, og hvoraf ligeledes er taget Anledning til Disputer og Tvistigheder i Religions Sager, saa byde og befale Vi ogsaa hermed alvorligen og strengeligen, at ingen Bøger maa af nogen udgives og til Trykken befordres, uden forudgaaende Censur, saasom Vi allernaadigst ville, at det dermed i alle Maader stricte efter Loven [Danske Lovs 2—21—1] skal forholdes«⁴⁷.

⁴⁴) »Pax apud Rusos infida/ Legatum eo extruserat/ Quid liberis cum gente illiterata!/ Quid juris apud Barbaros, qvis sola libido pro legibus!/ Sola nempe stolidæ genti stat pro ratione voluntas« var blandt de »Locutioner og Expressioner, som uforgribelig synes ikke at kunne tolereres«.

⁴⁵) R. Nyerup, *Luxdorphiana*, 1791, s. 287ff.; J. L. Rohmann, *Udsigt over Trykkefrihedens Historie i Danmark*, 1841, s. 65.

⁴⁶) RA. Danske Kancelli. Instruktionsbog 1698—1730 (A 90) s. 9—10 (Bestemmelsen ses ikke trykt i lov- eller reskriptsamlingerne). Jf. Christian Brorson, *Forsøg til den anden Bogs Fortolkning i Christian den Femtes danske og norske Lov*, II, 1801, s. 404.

⁴⁷) Kong Christian den Siettes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve 1734—1735, s. 207.

Ophævelsen af Missionskollegiets censurbeføjelse hænger sammen med, at der under den kirkelige brydning, der til sidst foranledigede kongen til i november 1733 at nedsætte en kommission til undersøgelse af de anklager, der var rejst mod pietisterne for at føre falsk lære, fra Vajsenhusets forlag (og før 1729 fra Missionskollegiets forlag) var udsendt en række, tildels anonyme, skrifter, der havde vakt megen strid og splittelse⁴⁸.

En ændring af reglerne om censur af teologiske skrifter skete ved Christian VI's reskript af 7. september 1736 til det teologiske fakultet. Det udtales heri bl.a., at »naar Decanus formedelst andet Lovligt forfald kand være forhindret, da skal Professores Theologiæ i Touren efter hinanden indtil den sidste igiennemsee og Censurere saadanne Skrifter og Bøger, som til den ende tiid efter anden indleveres og til Trycken skal vorde befordret, saa at lige som disse Skrifter og Bøger indleveres, bekommer enhver Professor sin der af at censurere, hvilket saaledes skal continuere og omvexle udj touren fra den første indtil den sidste af Professorerne, som forberørt er, og paa det Arbeidet i saa maade for samtlige Professores Theologiæ til deels kan vorde lettet, ville Vi allernaadigst at Professor Theologiæ Extraordinarius og Professor Catecheseos, Os Elskelig Christian Langemach Leth ligeledes paa ovenanførte Maade skal Assistere med at Censurere saadanne Skrifter og Bøger, som til den ende til det Theologiske Facultet vorder indleveret«⁴⁹.

Foruden Christian Langemach Leth, der var præst ved Trinitatis kirke i København og kendt som ivrig pietist, blev senere også andre ekstraordinære professorer, nemlig: Erik Pontoppidan (reskript 19. marts 1738), den tyske hofpræst Johann August Seydlitz (reskript 6. marts 1739) og

⁴⁸) Se herom f. eks. Johannes Pedersen i Hal Koch og Bjørn Kornerup, *Den danske Kirkes Historie*, V, 1951, s. 139, 150 o.fl.a.st.

⁴⁹) RA. Danske Kancelli. Sjællandske Tegnelser, 1736, nr. 389. Jf. H. F. Rørdam, *Historiske Samlinger og Studier*, IV, 1902, s. 238f. Kort resumé af reskriptet i Fogtmanns reskriptsamling.

Peder Holm (reskript 6. marts 1739), beskikkede til at deltage i censuren af teologiske skrifter. Desuden bistod disse ved bibeloversættelsen og ved afgivelsen af teologiske responsa sammen med de ordinære professorer⁵⁰.

Reskriptet angiver selv, at denne regel indføres »paa det Arbeidet . . . for samtlige Professores Theologiæ til deels kan vorde lettet«, og på lignende måde hedder det i det nedenfor nærmere omtalte reskript af 10. oktober 1738, at bestemmelsen blev givet »for at facilitere de Theologiske Bøgers Censur«. L. Koch antager⁵¹, at hensynet i første række var, at man på denne måde vilde åbne eller lette adgangen for udgivelsen af pietistiske skrifter. Medens det nemlig var lykkedes at få mange bispe- og præsteembeder besat med pietister, var det teologiske fakultet konservativt. Her stod professor Jeremias Friedrich Reuss alene; professorerne Hans Steenbuch og Marcus Wøldike tilhørte — ligesom biskop Christen Worm — den gamle retning. Også H. F. Rørdam deler denne opfattelse⁵² og nævner, at fakultetets dekan, biskop Worm, gerne overlod censurarbejdet til professor Wøldike, men han tog så skarpt på pietistiske skrifter⁵³, at Bluhme kom i bevægelse og fik kongen til at udfærdige det nævnte reskript.

At man fra kongehusets side har ønsket at støtte pietisternes stilling inden for universitetet kan næppe bestrides. Oversekretær J. L. Holsteins ovenfor nævnte skrivelse af 25. juni 1737 til Worm, hvori denne erindres om efterlevelse af reskriptet af 7. september 1736, taler herfor. I samme retning taler Christian VI's brev af 24. juni 1737 til J. L.

⁵⁰) L. N. Helveg, *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, II, 2. udg., 1883, s. 80.

⁵¹) L. Koch, *Bidrag til censurens historie under Frederik V* (i *Historisk Tidsskrift*, 6. rk., II, 1889—1890, s. 73), jf. samme, *Kong Christian den Siettes Historie*, 1886, s. 133 og 181f.

⁵²) H. F. Rørdam, *Historiske Samlinger og Studier*, IV, 1902, s. 237.

⁵³) Om Wøldikes strengthed som censor se f. eks. Enevold Ewalds memorial 25. september 1735 i *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., III, 1893—1895, s. 553ff.

Holstein: »Der Hr. Blum⁵⁴ meinet, dass wir das Buch⁵⁵ sollen durch Professor Reuss und Leth noch einmal censiren lassen, und dass, wen die nicht anztöziges darin finden, das wider Gottes Wort und der Augspurgischen Confession liefe, es alsdan so solte gedruckt werden wie der Autor es verfasst hätte . . . Es scheint der Wöldiche säugt Muchen und verslucket Cammele, und es muss ihm wohl Einhalt geschehen«⁵⁶. Måske kan det også nævnes, at bestemmelsen om, at Langemach Leth skulde deltage i censurarbejdet, blev givet kun fire dage efter, at kongen ved reskriptet af 3. september 1736 havde pålagt Pontoppidan at udarbejde en katekismusforklaring. Denne begrundelse har dog kun gyldighed, for så vidt angår Leth, Pontoppidan og Seydlitz; Peder Holm, der fra 1735 var Sjællands biskops vikar med hensyn til teologiske forelæsninger, var jo repræsentant for den ældre ortodoksi. Iøvrigt synes forskriften, for så vidt den skulde lette censuren af pietistiske skrifter, at måtte være bleven overflødig efter oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet (1. oktober 1737) — altså før Pontoppidans, Seydlitz' og Holms beskikkelse til deltagelse i censurarbejdet.

⁵⁴) Hofpræsten J. B. Bluhme.

⁵⁵) Af den ovenfor i teksten nævnte pietistiske præst Nicolai Jæger.

⁵⁶) H. F. Rørdam, Historiske Samlinger og Studier, II, 1896, s. 279ff. Bluhmes forslag at lade skriftet omcensurere blev dog ikke fulgt. Jægers bog, der var bestemt til forherligelse af reformationens 200 års jubelfest 1736, og hvis dedikation til dronning Sophia Magdalene er dateret »Hiertebierg Præste-Gaard paa Møen den 23 Octobr. 1736«, udkom 1739 med Wöldikes imprimatur. Skriftet havde den omstændelige titel: »Poëtiske Korte Summarier Over Davids-Psalmer, Som haver for sig Een Poëtiske Dedication, der, i henseende til dette Danmarks Jubel-Aar 1736, viser Liusets Oprindelse, Modstand, Fremgang og Overhaand, Og efter sig Eet Poëtiske Tillæg, der viiser Biblens Author, Egenskaber, Læsning, og i Synderlighed Psalme-Bogens Øyemærke«. På titelbladet er forfatteren anført som »Sogne-Præst til Elmelunde Meenighed«, skønt han 29/11 1737 var blevet forflyttet til Stege og 1738 udnævnt til provst. Det var bogens 3die afsnit, det »Poëtiske Tillæg«, der indeholdt forfatterens åndelige livssyn, der havde vakt anstød hos Wöldike. Se iøvrigt Kirkehistoriske Samlinger, 4. rk., V, 1897, s. 285ff.

En yderligere udbygning af censursystemet for teologiske skrifers vedkommende skete ved oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet. I patentet af 1. oktober 1737 pålægges det dette at påse, »at alle ufor nødne og anstødelige Controversier om Religionen og derhen hørende Lærdomme forekommes eller strax dæmpes«, og særligt med hensyn til bøger skulde det pågtes, »at ingen Skrifter her i Riget skrives eller gjøres almindelige, hvorved Kirkens Roe og Lærernes Eenighed kunde forstyrres, eller Menighederne forstyrres«, hvorhos kollegiet fik overopsyn »med alle theologiske og Religionens eller Kirkens Indrettelse og Tilstand anrørende Skrifers Censur og tilholde alle dem, som samme Censur efter Loven tilkommer, dermed efter Lovens Forskrift viiselig og retsindig at omgaae.« Kollegiet havde »Magt til at lade en af Censore ordinario allerede approberet eller forkastet Bog tilstille andre retskafne Lærere og Theologis i vores Kirker til nærmere Eftersyn og Censur om de det tjenligt eragte⁵⁷. Teologiske stridsskrifter — som årene umiddelbart forinden havde været så frugtbare på — måtte ikke udkomme uden kollegiets tilladelse, »om de end af Censore ordinario vare approberede«.

Den normale fremgangsmåde ved censur af teologiske skrifter var således på det tidspunkt, da Pontoppidans katekismusforklaring udkom, denne, at skriftet først forelagdes vedkommende biskop, der derefter, hvis han ikke selv kunde meddele imprimatur, af ham tilstilledes dekanen i det teologiske fakultet, hvorefter dekanen gav skriftet til den professor, hvis tur det var til at modtage et manuskript til censur. Denne gennemlæste da skriftet og meddelte eller nægtede imprimatur, og fra denne censur var der rekurs til

⁵⁷) F. C. Bornemann mener, at denne anordning »unægtelig i en vis Henseende aander friere Grundsætninger«, idet kollegiet tik ret til at lade en forkastet bog censurere af andre, eller at der ialtfald er tale om »en mildere Anvendelse« af censurprincippet, F. C. Bornemanns Samlede Skrifter v. C. Goos og Fr. Krieger, V, 1866—1868, s. 21.

Generalkirkeinspektionskollegiet, der også af egen drift kunde skride ind.

Reglen om, at skriftet først skulde forelægges vedkommende biskop, gjaldt kun teologiske skrifter, »som nogen paa Landet vil have trykt«⁵⁸, og den blev heller ikke altid overholdt. Sognepræsten til Aagerup og Kirkerup Frederik Monrad udgav 1756 en katekismusforklaring (»De fem Parter af D. Morten Luthers liden Catechismus, oversatte paa dansk og oplyste ved en eenfoldig Forklaring«). Manuskriptet fremsendtes ikke til biskoppen, men (8. november 1755) direkte til fakultetet, hvor det extra ordinem blev censuret af selveste Erik Pontoppidan, der nu var universitetets prokansler, og som under 10. november 1755 meddelte imprimatur⁵⁹. Da bogen imidlertid fandtes anstødelig⁶⁰, blev den beslaglagt og forbudt, og på Roskilde landemode 23. juni 1756 læstes følgende monitum: »Det synes at være forglemt og maa derfor erindres, hvad Loven befaler 2. Bog 21. Cap. 1. Art., at Theologiske Materier, som nogen paa Landet vil have trykt, skal først Superintendenten tilsendes at igiennemsees og med hans Betænkning til Universitetet indsendes, hvilket særdeles ved Catechismi Bøger skal iagttages. (Biskoppen⁶¹ sagde in parenthesis, at dersom for-

⁵⁸) Kritik af denne regel se Heinrich Ussing, Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, I, 1786, s. 197; Christian Brorson, Forsøg til den anden Bogs Fortolkning i Christian den Femtes danske og norske Lov, II, 1801, s. 403. Reglen fandtes allerede i fdg. 6. maj 1667, og begrundelsen var formentlig den, at vedkommende biskop havde — eller lettere kunde skaffe — oplysninger om forfatterens (oversætterens) person m.v.

⁵⁹) RA. Universitetets arkiv. Censuræ librorum argumenti theologicci (under 1755, 8. november).

⁶⁰) Fordi der »i den fandtes en del mod ærbarhed stridende spørgsmaal«, nemlig temmelig uforbeholdne udtryk i forklaringen af det 6. bud, se L. Koch i Historisk Tidsskrift, 6. rk., II, 1889—1890, s. 84.

⁶¹) Peder Hersleb, der døde 1757, var biskop, men havde 1748 fået sin svigersøn, daværende biskop i Trondhjem Ludvig Harboe — der efterfulgte ham som Sjællands biskop — adjungeret som medhjælper. Begge Bisper var personligt til stede på det nævnte landemode.

bem[eld]te Catechismus først var kommet til ham, skulde den ikke være bleven trykt.)⁶². Fakultetet modtog mange manuskripter direkte fra forfatterne, og censor sendte dem da enten tilbage eller — hvad der vistnok var det almindeligste — approberede dem på vilkår, at de forevistes biskoppen⁶³. Det kunde også forekomme, at ikke dekanen, men et andet medlem af fakultetet modtog skriftet og censurerede det uden for tur, men i sådanne tilfælde anførte den pågældende censor gerne: *Imprimatur extra ordinem*⁶⁴.

I den ældre tid leveredes de censurerede manuskripter tilbage til forfatterne blot med en mundtlig besked om, at de måtte trykkes⁶⁵. Dette gav anledning til nogle uordener, navnlig kunde det forekomme, at censor bestred at have læst det pågældende skrift, og derfor bestemte allerede forordningen af 6. maj 1667, at censuren skulde skrives foran i bogen og trykkes med, og denne regel gentoges i Danske Lovs 2—21—1. Man mærkede dog snart, at denne måde — som f. eks. ses i Kingos Aandelige Siunge-Koors Første

⁶²) Sjællands Stifts Bispearkiv: Synodalia 1540—1763 (Landsarkivet for Sjælland). På samme landemode blev yderligere læst følgende monitum: »Eftersom Hs Kgl Majt har forordnet en Catechismi Forklaring over alt i Kirken og Skolen, saa maae ingen anden Catechismus introduceres i Meenigheden til Eenfoldiges Fordervelse, særdeles den nye udgangne Forklaring, som hverken er eenfoldig nok for den eenfoldige, og ey heller opbyggelig for andre og derfor ikke tienlig.«

⁶³) L. Koch i Historisk Tidsskrift, 6. rk., II, 1889—1890, s. 74. Fra Censuræ librorum argumenti theologici (RA. Universitetets arkiv) skal nævnes følgende censurer, alle fra 1756: »Naar dette Skrift efter Loven er Stiftets Superintendent tilstillet, og hans betænkende derom haves, kand det til Censur modtages« (P. Holm); »Stiftets Biskops betænkning bliver vel efter Loven først skreven i Skriftet, førend Facultetets Censur paa- tegnes. Det kand vel og deslettere skee, siden H. Hd. er her«; »Jeg skal skrive min Meening om denne Bog, naar Biskoppen i Aarhus først har skrevet sin« (Erik Pontoppidan).

⁶⁴) L. Koch i Historisk Tidsskrift, 6. rk., II, 1889—1890, s. 71 og 82. Jf. Erik Pontoppidans ovenfor i teksten omtalte censur af Monrads bog 1755.

⁶⁵) E. Pontoppidan, *Annales ecclesiae Danicae*, III, 1747, s. 600; Heinrich Ussing, *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater*, I, 1786, s. 196.

Part (1674) og Anden Part (1681)⁶⁶ — var både for vidtløftig og til ingen nytte, hvorfor universitetet fik tilladelse til at udelade censuren og blot på bogen lade trykke: Imprimatur, oftest underskrevet af censor.

Denne regel blev ændret ved reskript af 10. oktober 1738 til det teologiske fakultet. I intimationen nævnes, at »en og anden af de til Bøgernes Censur nu autoriserede Theologis gjør sig en Betænkning over at lade deres Navn under Censuren over saadanne Bøger medtrykke foran paa Titelbladet, som ei kan efter Loven og Forordninger forkastes, men i sig selv dog kan være slette nok, og saaledes beskafne, at en retskaffen Theologi Reputation, helst udenlands, derved kan formindskes, hvor der kan præsупponeres, at en Censor er af lige Mening med den af ham approberede Bog.« Derfor bestemte reskriptet, »til saadanne Difficulteters Hemmelse, og paa det Theologiske Skrivters Censur efterdags mageligere, tilforladeligere og promptere kunde skee«, at »Censors Navn maa ei i Fremtiden trykkes paa den approberede Bog, men hans Censur under hans Haand indgives ad acta facultatis, og der gjemmes, hvorefter Notarius Facultatis Theologicæ kan sætte imprimatur in fidei protocolli Facultatis N.N. paa Bogen.« Patentet af 1. oktober 1737 om Generalkirkeinspektionskollegiet havde iøvrigt allerede udtalt, at »ingen Censor [skal] være forbunden at svare til den af ham approberede Bogs Indhold videre end at den intet indeholder, som directe strider mod den hellige Skrift og Vore Kirkers Symboliske Bøgers klare Ord, eller som kunde forstyrre den almindelige Rolighed i Kirken og Riget.«

I 1765 vendte man imidlertid tilbage til den gamle regel, at censors navn skulde trykkes under approbationen. I 1763 havde nemlig den daværende kapellan Cornelius Norman⁶⁷

⁶⁶) Thomas Kingo, Samlede Skrifter, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, III, 1939, s. 4 og 132.

⁶⁷) Cornelius Normann (1729—97) var 1756—65 personel kapellan i Tind i Øvretelemark, 1765 præst ved Frederiks hospital i Kbh., 1771 i

ladet trykke nogle fra tysk oversatte prædikener⁶⁸ af J. G. W. Forstmann⁶⁹. Manuskripterne var censureret af professor J. O. Bang⁷⁰, der ikke havde fundet noget at erindre og derfor havde påtegnet dem: *Imprimatur extra ordinem*⁷¹. Da skrifterne udkom, opdagedes det i fakultetet, at prædikenerne havde herrnhutismens udbredelse til formål. Fakultetet tilskrev derefter Norman og pålagde ham at tilbagesende de med den påtegnede approbation forsynede manuskripter og forbød prædikernes salg. Normann protesterede herimod under henvisning til, at han på lovlig måde havde opnået *imprimatur*. På fakultetets foranledning blev sagen da forelagt kongen, der ved reskript af 19. april 1765 til det teologiske fakultet resolverede, *at* manuskripterne skulde tilbagesendes, *at* bøgerne ikke måtte sælges, og *at* Normann, om »hand desangaaende skulde have noget videre at søge, kand hand holde sig til det Theologiske Facultet eller den, der har censureret Manuskripterne«⁷². Det blev derhos befalet, at »herefter skal hver Censor

Kongsberg. Hans 2den hustru, Dorothea Leth (1731—73), var datter af professor Chr. Langemach Leth.

⁶⁸) J. G. W. Forstmann, *Opbyggelig Passions-Prædiken om Jesu Knæfald og Bøn i Gethsemane*; samme: *Tvende opbyggelige Passions Prædikener om Apostelen Peders trende Fornægtelser*, se *Censuræ librorum argumenti theologici* (RA. Universitetets arkiv) under 14. maj og 4. oktober 1763. Jf. H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon*, VI, 1929, s. 116.

⁶⁹) Johann Gargolf Wilhelm Forstman (1706—59), præst i Solingen, men påvirket af herrnhutismen, se *Allgemeine Deutsche Biographie*, VII, 1878, s. 190—191.

⁷⁰) Hans Otto Bang (1711—64), fra 1754 professor i teologi; han så med sympati på herrnhutismen, jf. Bjørn Kornerup i *Dansk biografisk Leksikon* II, 1933, s. 83.

⁷¹) RA. Universitetets arkiv. *Censuræ librorum argumenti theologici*. De to manuskripter var indkommet og tilbageleveret 4. maj og 4. oktober 1763; censuren havde således kun varet een dag.

⁷²) RA. *Danske Kancelli. Sjællandske Tegnelser*, 1765, nr. 205. Om sagen se *Luxdorps Dagbøger v. Eiler Nystrøm*, I, 1915—1930, s. 239 med noten; G. L. Baden, *Kong Frederik den Femtes Regjerings Aarbo*, 1832, s. 187, 313f.; C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I, 1870, s. 305; L. Koch i *Historisk Tidsskrift*, 6. rk., II, 1889—1890, s.

ikke alene skrive i Protocollen, men endog sætte sit Navn paa Manuscriptet, og at det trykkes, saa Publicum kan vide, hvo hvert Skrivt har censureret.« Desuden bestemtes det, at de »til Trykken approberede og derefter aftrykte Manuscripter selv, af den, der lader noget trykke, skal, forinden han faaer det trykte Oplag fra Bogtrykkeren til fri Debit, til Censorem indlevere det approberede Exemplar med et heftet Exemplar af det trykte Skrivt, paa det de Forandringer, som af Censor i Manuscriptet vare gjorte, i det trykte Exemplar strax kunde søges, hvorefter begge Deele skal gjemmes i Facultetets Archiv.«

Denne sidstnævnte regel tilsigtede at lette kontrollen med, at trykket var i overensstemmelse med det approberede manuskript. Det forekom nemlig, at forfatterne, efter at have fået manuskriptet tilbage fra censor, rettede deri. Det var f. eks. tilfældet med den franske forfatter Angliviel de La Beaumelle (1726—73), der i årene 1747—51 opholdt sig i København, hvor han udgav et lille blad, »La Spectatrice Danoise ou l'Aspasie moderne«, der udkom to gange ugentlig (1748—50), og som i 1750 blev udnævnt til professor i fransk sprog, »dog uden at have noget enten med Academiet eller Consistorium at bestille«. I september 1751 udsendte han en aforismesamling, »Mes Pensées«, med undertitlen: »Qu'en dira-t-on?«, der indeholdt mange dristige udtalelser, og hvori der stod ting, som var strøget af censor (professor Hans Peter Anchersen). Han måtte som følge heraf den 27. september 1751 begære sin afsked, og den 30. oktober s.å. forlade landet⁷³.

82f. 1764 udkom C. Normanns oversættelse af J. G. W. Forstmann: Opbyggelig Passions-Prædiken om Jesu Siæle Angest i Gethsemane, der var censureret af professor Langemach Leth (indleveret 14. februar 1764, tilbagesendt 2. marts s.å., se RA. Universitetets arkiv. Censuræ librorum argumenti theologici under 1764, 14. februar).

⁷³) P. M. Stolpe, Dagspressen i Danmark, IV, 1882, s. 245; Jul. Clausen i Historisk Tidsskrift, 7. rk., I, 1897—1899, s. 3ff.; R. Paulli i Dansk biografisk Leksikon, XIII, 1938, s. 517f.

⁷⁴) C. U. D. v. Eggers, Om Trykkefrihedens Historie i Danmark, 1791,

Fra myndighedernes side søgte man også på anden måde at sikre sig mod at trykket afveg fra det approberede manuskript. Et reskript af 28. januar 1718 bestemte således, at den, der havde censureret et skrift, ikke blot skulde påtegne dette sin approbation, men også »igiennemtrække Exemplaret med en Traad eller Litse og sit Signet derhos trykke⁷⁴.

Tilsynet med censurreglernes overholdelse påhvilede efter forordningen »om politiens administration« af 22. oktober 1701 (2. del, 1. kap.) politimesteren, der skulde have indseende med »forargelige Bøger saavel imod Religionen og Regieringen som og imod gode Sæder«, at de skyldige kunde blive tiltalt for politiretten og straffet efter sagens beskaffenhed. Senere — ved reskript af 23. september 1740 til Generalkirkeinspektionskollegiet, stiftsbefalingsmændene og biskopperne — bestemtes, at disse skulde »have flittigt Indseende med Bogladerne i Stiftet, og in Specie nøie at paaagte, at ingen fordægtige og til Separatismum, Fanatismum eller anden mod den Evangeliske Religion stridende Lærdom sigtende Bøger enten fra Engelland⁷⁵ eller andre fremmede Steder i Dansk og Tydsk Sprog bliver indført.«

Iøvrigt førte universitetet selv tilsyn, og ved et reskript af 23. september 1740 til universitetets rektor blev det befaleet at foreskrive boghandlerne i København, at de »saasnart de komme eller faae deres Bøger fra Messen, skulde give det theologiske Facultet Fortegnelse paa de Theologiske Bøger, de føre med sig, og inden Facultetet det har

s. 8; J. L. Rohmann, Udsigt over Trykkefrihedens Historie i Danmark, 1841, s. 70; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 199.

⁷⁵) Formentlig havde man særligt kvækernes skrifter for øje. Allerede et reskript af 9. april 1723 forbød kvækeren Robert Barclaji (Robert Barclay's) »En Catechismus og Troesbekjendelse, stadfæstet og samtykt af den store Forsamling af Patriarker, Propheter etc.«, der i 1717 var trykt på dansk i London, hvortra en del eksemplarer var kommet til Norge, se Heinrich Ussing, Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, I, 1786, s. 196; Fogtmanns reskriptsamling.

samtykt, maae de ikke lægge dem offentlig til Fal.« Det bestemmes videre i samme reskript, at »skulde der iblant findes Bøger, som directe er skrevne for at forsvare Separatismum, og bespotte vor Religion, Gudstieniste og Sacramente sær paa Dansk eller Tydsk, eller og grove Fantastiske Bøger⁷⁶, da maae de aldeles ikke holdes Fal, eller sælges til nogen Ubekientd, som dermed kunde forførís, især ikke til Studenter, ej heller til ustuderede Folk. Dog maae de have nogle Exemplarer deraf at sælge til lærde Mænd, Professores, Præster, som ere i Embede, eller saadanne, som samle Bibliothek, men ikke holde dem offentlig Fal eller lade helligge for alles Øine.« Det bestemmes videre, at »alle dem, som kiøbe slige Bøger, som Theologi forbyde offentlig at sælge, skal de [boghandlerne] optegne med Navn, saa at de kan giøre Rede for hvert Exemplar, hvor det er afleveret.«

Et meddelt imprimatur bevirkede som bekendt ikke, at forfatteren derved friholdtes for ansvar for skriftets indhold. Fandtes et censureret og approberet skrift senere strafværdigt, blev forfatteren, men ikke tillige censor, draget til ansvar. Et eksempel herpå er den tidligere nævnte sag mod præsten Niels Mikkelsen Aalborg, der (1614) blev dømt fra sit embede, uanset at hans bog var godkendt af to teologiske professorer.

Det kunde også forekomme, at universitetet optrådte imod sin egen censur og forbød et skrift, der allerede havde fået imprimatur, jf. det ovenfor om Cornelius Normanns oversættelse af Forstmanns prædikener (1763) anførte. Desuden kunde det ske, at regeringen skred ind og forbød et af universitetet approberet skrift — som f. eks. i tilfældet med

⁷⁶) Det blev 1635 foreslået konsistorium, at øvrigheden vilde »af gudelí Nídkjærhed lade under Livsstraf forbyde Fausti Historie og andre saadanne bespottelige Skrifter, af hvilke de enfoldige kunne til Djævelens Tjeneste forføres«, hvilket forslag fremkom i anledning af, at en skomager i Odense ansås for overbevíst om at have forskrevet sig til den onde, se Ny kirkehistoriske Samlinger, III, 1864—1866, s. 450ff.; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 140f.

Frederik Monrads katekismusforklaring (1756) — eller omvendt tillod udgivelsen af et skrift, der ikke havde kunnet få universitetets imprimatur. Dette sidste var f. eks. tilfældet med F. C. Schønaus »Phædri fabularum Aesopiarium libri V eller Phædri Fabler med danske philologiske Anmærkninger oplyste og forklarede til den studerende Ungdoms Brug og Nytte i Skolerne udi Danmark og Norge« (1750). Bogen vandt ikke de lærdes bifald, og de ønskede forbud mod denne oversættelse, men ved reskript af 11. maj 1748 til universitetet tillod kongen, at disse fabler måtte forhandles, dog måtte de ikke indføres i skolerne⁷⁷. Præsten og forfatteren Johan Brunsmann kunde ikke få det filosofiske fakultet til at meddele imprimatur på sin »En liden kort og enfoldig Erklæring om Noget Kiøge-Huus-Kaars Historie angaaendis« (1700), før han gennem Rostgaard skaffede bevilling til at lade skriftet trykke⁷⁸.

Iøvrigt var censuren på dette tidspunkt — begyndelsen af det 18. århundrede — ikke særlig streng her i landet; det var de teologiske skrifter, der af myndighederne blev anset som den »farlige« litteratur, og med dem var man mest nøje-regnende⁷⁹. Mange bøger udkom helt uden censur⁸⁰, således

⁷⁷) G. L. Baden, Kong Frederik den Femtes Regjerings Aarvog, 1832, s. 46.

⁷⁸) Acta Consistorii 31. juli 1700: »Saasom blev berettet, at Mag. Brunsmann havde et Skrift færdig til Trykken, kaldet Kiøge-Huus-Kaars, som han begiærede at maatte censureres af Facultate philosophiae, var Consistorii Betænkning, at dermed fik at beroe, indtil han forskaffede kongelig Bevilging at samme Skrift maatte trykkes«, jf. E. C. Werlauff, Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspiel, 1858, s. 448; Chr. Bruun, Frederik Rostgaards Liv, 1870, s. 512f.; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 197; G. L. Wad, Rektorerne paa Herlufsholm, 1879, s. 178, hvor Brunsmanns memorial til storkansleren af 3. september 1700 om approbation er aftrykt.

⁷⁹) Jf. reskript af 28. januar 1718, hvorefter alle nærgående bøger eller skrifter, som var eller blev udgivet mod Missionskollegiet, skulde konfiskeres og de, der solgte dem, straffes som kgl. mandatets modvillige overtrædere, d.v.s. efter Danske Lovs 6—4—13, hvor straffen (teoretisk) var fortabelse af ære, liv og gods. Reskript af 3. marts 1747 forbød uden

adskillige af Holbergs skrifter⁸¹, uden at der skete nogen indskriden fra myndighedernes side i den anledning.

Ved reskript af 14. september 1770 afskaffedes censuren i Danmark⁸².

censur at trykke vers til bryllupper og begravelser, fordi man mistænkte herrnhutterne for ad denne vej at ville udsprede deres lære, se C. U. D. v. Eggers, Om Trykkefrihedens Historie i Danmark, 1791, s. 19; Fogtmanns reskriptsamling. Sml. Acta Consistorii 22. marts 1721: Hvad ellers de unyttige Viser angaaer, som Tid efter anden blive befordrede til Trykken, da var det vel at ønske, at de ikke blive trykt, men ifald de endelig skal trykkes, faaer de censureres af Decanus efter Loven (E. C. Werlauff i Historisk Tidsskrift, 3. rk., II, 1860—1863, s. 17 note 1).

⁸⁰) Censurfrihed blev tilstået flere. Efter at professorerne Reuss og Seydlitz havde opnået frihed for censur, blev samme frihed ved reskript 15. marts 1748 givet Erik Pontoppidan, da han var biskop i Bergen (jf. Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 284). Ved beskyttelsesbrevet 24. februar 1747 for Det danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog fik selskabet tilladelse til at lade sine skrifter trykke uden censur, og denne tilladelse blev udvidet til alle skrifter, som dets medlemmer udgav under navn, jf. E. C. Werlauff, Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, 1847, s. 23f.; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 280. I fundatsen 7. juli 1747 for Sorø Akademi bestemmes, at den mand, som det ridderlige Akademis overhofmester beskikker, skal være censor, ikke Københavns universitet, jf. Heinrich Ussing, Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, I, 1786, s. 194; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 279. Om censurfrihed for Jens Schelderup Sneedorff og/eller »Den patriotiske Tilskuer« (jf. A. Jantzen i C. F. Bricka, Dansk biografisk Lexicon, XVI, 1902, s. 143; Edv. Holm, Danmark-Norges Historie, III, 2, 1898, s. 439; L. Koch i Historisk Tidsskrift, 6. rk. II, 1889—1890, s. 71), se K. F. Plesner, Jens Schelderup Sneedorff, 1930, s. 67. Også på andre måder blev censuren lettet, se f. eks. reskripter af 14. oktober 1740, 23. august 1745, 3. marts 1747, 31. januar 1766 og 9. januar 1767.

⁸¹) E. C. Werlauff i Historisk Tidsskrift, 3. rk., II, 1860, s. 17; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 198; om »Peder Paars« se R. Nyerup, Luxdorphiana, 1791, s. 267f.; J. L. Rohmann, Udsigt over Trykkefrihedens Historie i Danmark, 1841, s. 75f. Om Holbergs syn på censurvæsenet, se hans 2det levnedsbrev (1737), Ludvig Holbergs Memoirer ved F. J. Billeskov Jansen, 1943, s. 170f.

⁸²) I den anledning skrev Voltaire sit hyldestdigt til Christian VII: *Épître du Roi de Dannemark sur la Liberté de la Presse accordée dans tous ses Etats*. Om ansvaret for skriftets indhold se reskript af 7. oktober

III.

Af det ovenfor udviklede fremgår nu for det første, at den omstændighed, at »kun« een professor har gennemgået og approberet Pontoppidans katekismusforklaring ikke i sig selv kan give noget holdepunkt for den opfattelse, at bogen ikke skulde være blevet censureret på sædvanlig og lovlig måde.

Noget sådant kan, som ligeledes påvist ovenfor, ej heller støttes derpå, at censuren er foretaget af Langemach Leth, der som professor extraordinarius ikke var medlem af fakultetet, thi ved reskriptet af 7. september 1736 var der givet ham befaling til på skift med de ordinære professorer at gennemse de skrifter, der indleveredes til det teologiske fakultet til censur. Havde man fra kongehusets side blot ønsket censuren udført af en pietist, havde det vel iøvrigt været tilstrækkeligt at reskribere fakultetet, at skriftet skulde gennemgås af professor Reuss, der var professor ordinarius⁸³.

Spørgsmålet bliver da, om der iøvrigt foreligger noget, der kan godtgøre, at skriftet ikke på ganske almindelig måde er blevet censureret. At dette spørgsmål efter min opfattelse må besvares benægtende er allerede sagt, og herom skal yderligere bemærkes følgende:

1771. Trykkefriheden blev atter indskrænket ved reskript af 20. oktober 1773, der forbød i aviser og ugeblade at indføre noget, der angik staten, regeringen el. lign. Ved fdg. 27. september 1799, »der nærmere forklarer og bestemmer Trykkefrihedens Grændser«, begrænsedes trykkefriheden reelt. Ved foreløbig forordning 24. marts 1848, stadfæstet ved lov 5. juli 1850, ophævedes samtlige efter fdg. 1799 udkomne love om presseforhold og censur. Grundloven 1849 (§ 91) fastslog, at censur og andre forebyggende foranstaltninger ingensinde påny måtte indføres. Om udviklingen siden 1770 se H. Matzen, Den danske Statsforfatningsret, III, 2. udg., 1891, s. 358ff.; Knud Berlin, Den danske Statsforfatningsret, II, 2. udg., 1939, s. 427ff.; Oluf H. Krabbe, Dansk Presseret, 1939, s. 10 ff.; Harald Jørgensen, Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799—1848, 1947.

⁸³) Reuss havde iøvrigt gennemset Pontoppidans skrift i udkast, se Pontoppidans skrivelse 8. juli 1743 til Generalkirkeinspektionskollegiet (Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 457).

Ved reskript af 3. september 1736 pålagdes det Pontoppidan at udarbejde en katekismusforklaring. Det hedder i reskriptet: »Vor allernaadigste Villie og Befaling er, at du dig forderligst foretager en Catechismus at forfatte, som Vi allernaadigst ville, at skal bruges i alle Skolerne i Vore Riger Danmark og Norge, og naar du er færdig, haver du samme til det Theologiske Facultets Censur at indlevere, og efter at den er censureret, haver du Os den at tilsende, da Vi den derefter til Trykken vil lade befordre⁸⁴. Befalingen til Pontoppidan gik altså ud på, at han på ganske sædvanlig måde skulde indsende sit manuskript til det teologiske fakultets censur.

Vi ved, at Pontoppidan allerede tidligt på året 1737 havde sit udkast til katekismusforklaringen færdigt, og at han havde drøftet det med den daværende kateket ved St. Petri kirke, senere præst ved Helsingørs Mariæ kirke Wilhelm Ulrik Piper, vajsensuspræsten Enevold Ewald, kgl. konfessionarius J. B. Bluhme og professor Reuss⁸⁵. Antagelig i juli måned 1737 fremsendte han sit manuskript til Sjællands biskop, Christen Worm, der var dekan (decanus perpetuus) i det teologiske fakultet; først reskriptet af 10. oktober 1738 bestemte, at dekanatet i det teologiske fakultet årlig skulde gå på omgang mellem de tre ordinære professorer på samme måde som det var tilfældet inden for det filosofiske fakultet⁸⁶. Pontoppidan har således korrekt efterkommet den til ham rettede kgl. befaling i reskriptet af 1736 — og forskriften i Danske Lovs 2—21—1 — om at indlevere sit manuskript til det teologiske fakultets censur. Efter at Lange-

⁸⁴) RA. Danske Kancelli. Sjællandske Tegnelser, 1736, nr. 375.

⁸⁵) Om skriftets tilblivelseshistorie se Pontoppidans skrivelse 8. juli 1743 til Generalkirkeinspektionskollegiet i Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 457ff., jf. Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 82; Johannes Pedersen i Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie, V, 1951, s. 181.

⁸⁶) Reskriptet 1738 gjorde en enkelt undtagelse: »dog skal den for nærværende Tid Professor Stenbuk i Henseende til hans Alderdom og Skrøbelighed derfra være befriet.« Hans Steenbuch var da 74 år gammel.

mach Leth — tildels i samarbejde med Pontoppidan — meget grundigt havde gennemgået og også rettet i manuskriptet, og efter at Pontoppidan havde modtaget det approberede manuskript tilbage, fremsendte han det, ligeledes i overensstemmelse med reskriptet af 1736, gennem J. L. Holstein til kongen. Allerede ved reskript af 19. juli 1737, altså omtrent samtidig med at skriftet indsendtes til censur, var der givet Vajsenhuset privilegium på katekismusforklaringen, der udkom på slutningen af året.

Den insinuation, der kan ligge i L. Kochs foran citerede udtalelse, at Pontoppidan med hensyn til censuren af katekismusforklaringen lod den »kun gennemse af sin gode Ven Langemach Leth«, savner således grundlag. Langemach Leth modtog ikke manuskriptet fra Pontoppidan, men fra fakultetets dekan.

Når biskop Worm som dekan gav netop Langemach Leth manuskriptet til censur, kan det vel skyldes en af tre grunde:

1°. Langemach Leth har fået manuskriptet, fordi det var hans tur til at censurere efter reglerne i reskriptet af 7. september 1736.

Da Worm, som tidligere omtalt, ganske kort før Pontoppidan i juli 1737 indleverede sit manuskript til censur, af J. L. Holstein (i skrivelsen af 25. juni s.å.) var erindret om iagttagelse af reglerne i dette reskript, og da fakultetets censurprotokol (fra 1738) viser stadig skiftende censorer, jf. ovenfor, er dette måske det mest sandsynlige. Her kan muligt tillige erindres om, at de professorer, der approberede skrifter uden for tur, ofte skrev: Imprimatur extra ordinem, og at Langemach Leths trykte approbation i katekismusforklaringen fremtræder som den sædvanlige imprimatur.

Skulde det forholde sig således, er der naturligvis intet at indvende imod den skete meddelelse af imprimatur, der da på sædvanlig og forskriftsmæssig måde er givet på fakultetets vegne af en dertil kompetent person.

2°. At Langemach Leth skulde have fået skriftet til cen-

sur uden for tur er måske, når henses til Worms holdning til pietisterne, mindre sandsynligt. Worm havde jo i kommissionen af 1733 til påkendelse af klagerne over de pietistiske præster støttet de ortodokse; det var vel også af den grund, at han fortrinsvis lod den ortodokse professor Wødike gennemse de til fakultetet indsendte teologiske skrifter⁸⁷. Men skulde Langemach Leth nu alligevel have fået skriftet til censur uden for »den anbefalede Tour«, kan forklaringen være den, at han som professor catecheseos blev anset for særligt sagkyndig netop med hensyn til dette skrift. Heller ikke i så fald ses der at kunne indvendes noget imod den skete censur og approbation.

Pontoppidan selv var tilbøjelig til at antage, at dette var grunden til, at netop Langemach Leth fik bogen til gennemsyn. I en skrivelse af 8. juli 1743 til Generalkirkeinspektionskollegiet anfører han: »Men efter nogen Tids Forløb spurte jeg, at Hans Høyærværdighed den da nyelig kaldede Hr Profess. Chr. Langemach Leth, maaske fordie hand heed just catecheseos Profess., var bleven af Decano chargeret med mit Arbejdes Censur«⁸⁸. Når Pontoppidan fortsætter: »thi den nu brugelige Omgang efter Touren samt Protocolli Fac. Theol. Nafn, i Steden for Censoris Nafn, var den Gang ey endnu anbefalet«, er kun det sidste rigtigt. »Omgang efter Touren« var, som tidligere omtalt, påbudt allerede ved reskriptet af 7. september 1736; derimod blev det først ved reskriptet af 10. oktober 1738 bestemt, at censors navn ikke måtte offentliggøres, og at imprimatur skulde gives ved notarius in fidem protocolli facultatis.

3°. Endelig, for det tredie, kan den mulighed vel ikke udelukkes, at Langemach Leth har fået skriftet uden for

⁸⁷) Af de øvrige professorer var J. R. Reuss jo pietist. Hans Steenbuch havde dog stillet sig velvilligt over for pietismen. Han var således tilhænger af Trankebarmissionen, fik 1714 sæde i Missionskollegiet og 1720 i direktionen for Vajsenhuset; dette sidste betænkte han i sit testamente.

⁸⁸) Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 458. Leth var 1736 udnævnt til professor catecheseos (NkS 1129,4°).

tur, fordi dekanen har ønsket værket gennemset af en censor, af hvem det kunde ventes, at han vilde approbere skriftet. Men dette betyder jo, at dekanen (på fakultetets vegne) allerede på forhånd — muligt som følge af kongens interesse for skriftet og for dets forfatter — har ønsket, at der skulde meddeles imprimatur, og heller ikke i så fald kan der rejses nogen indvending mod den stedfundne censur og meddelelse af imprimatur på fakultetets vegne. Iøvrigt kunde det samme have været opnået ved at lade professor Reuss, der allerede kendte skriftet, gennemse det.

Af det anførte følger vel, at skulde der være begået nogen uregelmæssighed med hensyn til censuren, kan dette ialtald ikke tilregnes Pontoppidan, men alene dekanen i det teologiske fakultet. Foreligger der, som det er søgt hævdet, svindel, uredelighed, mug el. lign, har disse sigtelser adresse ikke til »de pietistiske Magthavere«, men til den ortodokse Christen Worm.

I reskriptet af 22. august 1738 til biskopperne, hvoraf der sendtes notits til Generalkirkeinspektionskollegiet, hedder det i intimationen: »For nogen Tid siden har Kongen funden for godt at lade en Forklaring over Lutheri Catechismus til almindeligt Brug i begge Kongeriger forfatte, som derefter af det Theologiske Facultet er bleven approberet, og derpaa, efter Bevilgning, udi det i Vaisenhuset værende Bogtrykkerie ved Trykken publiceret«⁸⁹.

Det er formentlig utænkeligt, at kongen i et reskript til biskopperne — hvoraf Sjællands biskop var medlem af det teologiske facultet — vilde anføre, at Pontoppidans bog var approberet af fakultetet, hvis dette ikke var tilfældet. Da der, så vidt ses, ikke iøvrigt foreligger noget holdepunkt for, at der skulde være begået nogen uregelmæssighed ved censuren, synes formuleringen af dette reskript med styrke at tale for den her hævdede antagelse: at katekismusforklaringen er blevet approberet på normal måde som et hvilket som helst andet teologisk skrift dengang.

⁸⁹) Fogtmanns reskriptsamling.

Havde der ved censuren været nogen uregelmæssighed, kunde det vel ventes, at det fra de ortodokse professorers side var gjort gældende. Acta Facultatis Theologiæ⁹⁰ indeholder ingen omtale af censuren af Pontoppidans bog. Hvis fakultetet — eller enkelte af dets medlemmer — havde haft den opfattelse, at den på fakultetets vegne meddelte approbation ikke var givet på helt korrekt måde, havde det måske kunnet ventes, at dette, f. eks. i mødet den 17. oktober 1738, hvor det nyligt udfærdigede og ovenfor omtalte reskript af 10. s.m. blev gennemgået, var kommet til udtryk på en eller anden måde, således at fakultetet fralagde sig medansvar for den meddelte imprimatur. Dette kunde eventuelt være gjort i forbindelse med indretningen af den samtidig oprettede censurprotokol. Men protokollen indeholder intet. Facultatis Theologiæ Copie-Bog 1733—1745⁹¹ er gennemgået, og heller ikke her er fundet spor af, at der fra fakultetets eller enkelte professorers side er protesteret imod censuren eller den måde, hvorpå den er iværksat. Der hæves mig bekendt ingen samtidige vidnesbyrd om, at approbationen ikke er meddelt på sædvanlig og regelret måde.

I Jens Møllers Theologisk Bibliothek, V, 1813, s. 167ff., er gengivet en redegørelse, antagelig fra 1747, vedrørende Generalkirkeinspektionskollegiet, der angives at være skrevet af biskop Peder Hersleb til Frederik V⁹², og hvori Tøxensagen ret udførligt omtales. Skønt sympatien i denne frem-

⁹⁰) RA. Universitetets arkiv.

⁹¹) RA. Universitetets arkiv.

⁹²) Johannes Pedersen (i Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie, V, 1951, s. 176) stiller sig dog tvivlende over for, at Hersleb skulde være forfatteren og synes mere tilbøjelig til at antage, at der foreligger et falskneri, jf. L. N. Helveg, Den danske Kirkes Historie efter Reformationen, II, 2. udg., 1883, s. 127, cf. derimod L. Koch i Kirkehistoriske Samlinger, 4. rk., I, 1889—1891, s. 296f. m. note, hvor det oplyses, at skrивelsen, der findes i Rigsarkivet, er skrevet med en hånd, hvormed Herslebs skrивelser oftere er skrevet, og at skrивelsen er underskrevet, men ikke dateret.

stilling er på Tøxens side, er det dog her end ikke blot antydnet, at der skulde være begået nogen uregelmæssighed ved censuren.

Under den mod Tøxen rejste sag søgte Generalkirkeinspektionskollegiet at finde frem til en ordening i mindelighed og lod derfor sin sekretær, kancellisekretær, kancelliråd Erik Johan Jessen tilskrive Tøxen. I skrivelsen (af 27. juli 1743) hedder det bl.a.: »Vid først, at Pontoppidans Catechismum (hvorimod jeg og mange andre brave Mænd i visse Ting ogsaa kan have noget at sige) er dog blevet approberet af Facultate theologica«⁹³. Det er næppe antageligt, at kollegiets sekretær netop på dette tidspunkt, hvor man vilde søge en forligsmæssig ordening, skulde fremsætte en usandfærdig påstand. I sit svar til Jessen af 5. august 1743 fastholder Tøxen vel, at han ikke troede, at Pontoppidans katekismusforklaring var den ved reskriptet af 22. august 1738 påbudte, da den ikke er »af det ganske Theologiske Facultet efter det Kongl. Rescriptes Formælding, men alleniste af een Theologo, nafnl. C: L: Leth approberet« — og derhos viser sig at indeholde »sådanne Vildfarelser, som sigte til at kuldkaste vor reene Christelige Troes Hoved Articul om Retfærdiggjørelsen«⁹⁴. Men Tøxen havde jo selv — i 1734 — optrådt som forfatter⁹⁵, og han vidste udmærket, hvordan censurinstitutionen var indrettet. Tøxen bestrider egentlig heller ikke, at Pontoppidans bog er censureret på sædvanlig måde, og han har for så vidt ingen indvendinger at gøre imod den meddelte imprimatur. Hans indvending er den, at han har læst det kgl. reskript af 22. august 1738 derhen, at bogen skulde være læst og approberet af alle professorer i fakultetet (jf. hans brev til H. A. Brorson: »af samtlige Professores ved Universitetet«) — og det har han måske,

⁹³) Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 465; Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 267.

⁹⁴) Add. 147,4^o (Tøxens kopibog); Kall 93,2^o.

⁹⁵) Tøxen udgav: Historiske Opmuntring, det er: Et kort Begrib af den almindelige Historie, saa vel Verdslige som Geistlige. Befattetudi danske Riim.

fordi det drejer sig om en katekismus, fundet rimeligt. Derfor skriver han i sit svar til Jessen yderligere: »Bedre var det jo at efterforske, ved hvad Beretning saadant Kongl. Mandat [d.e. reskriptet af 22. august 1738 angående autorisationen af katekismusforklaringen] var bleven forhvervet; om Bogen og af alle Theologis i heele Facultetet er blevet approberet; om den befatter ingen anden Lærdom i sig end den, der reen og sund monne være«⁹⁶.

Det er blevet anført, at »Tøxen kunde ikke under de daværende Regeringsforhold direkte paapege Svindelen.« Tøxen var nu ikke så frygtagtig, og i sine forskellige indlæg undser han sig ikke for at udslynge en række alvorlige sigtelser mod Pontoppidan. Under den strid, der lige havde pågået mellem ortodokse og pietister, var der ikke — end ikke fra prædikestolene — vist nogen tilbageholdenhed, jf. f. eks. kgl. konfessionarius J. Frauens stærkt polemiske prædikener også i kongens nærværelse. Skulde Tøxen virkelig have haft den opfattelse, at der forelå svindel og uredelighed, så havde han ganske sikkert også givet et utvetydigt udtryk derfor — i stedet for at søge at »efterforske« på hvilket grundlag kongen ved reskriptet af 1738 havde autoriseret katekismusforklaringen. Naturligvis vidste Tøxen, at approbationen på fakultetets vegne var givet af Langemach Leth, og han vidste også, at professor Wøldike — fra hvem han under sagen fik en venlig hilsen — ikke havde set manuskriptet og ikke delte Pontoppidans anskuelser⁹⁷.

⁹⁶) Add. 147,4^o; Kall 93,2^o. Jf. Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 468; Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 97.

⁹⁷) Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 469f.; Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 267. Tøxen takkede Wøldike i et brev 4. september 1743, hvori han bl.a. skrev: »Jeg haver vel for lang Tid siden agtet at udbede mig D. H.s og hele theol. Facultets gunstige Censur [dvs. kritik] over mine Aarsager« [brevet til H. A. Brorson], og han håber, at Wøldike »med sine høiberømmelige Herrer Collegis ikke aldels stiltiende skulde lade den guddommelige Sandhed saa liderlig forhaanes og fortrykkes.« Det vides, at Wøldike har svaret på dette brev, men svaret er formentlig gået tabt. Det teologiske fakultet fik ikke lejlighed til at udtale sig over Tøxens indvendinger (»Aarsager«).

Den antagelse, at katekismusforklaringen ikke skulde være blevet censureret af det teologiske fakultet på sædvanlig måde, synes endelig yderligere at måtte forudsætte, at Pontoppidan taler usandhed, når han, efter at Generalkirkeinspektionskollegiet (27. juni 1743) havde besluttet at oversende sagen til erklæring i det teologiske fakultet, i en skrivelse af 8. juli s.å. til kollegiet protesterede imod »at meer bemeldte Catechismus, som har staaet alle sine Fatalia, i det mindste icke i Anledning af Hr Tøxens . . . indsendte Skrift maatte skee den i mange Henseender utaalelige Fornermelse, nu *paa nye* at underkastes anden Censur end den, det høylofl. Collegium selv er noksom i Stand til at kunde give, og med hvilken jeg fuldkommelig vil acqviescere. Thi skal Bøger i Aar revoceres sub limam for Hr Tøxens Skyld, saa kand det samme skee ad Aare, naar maaskee en anden endnu urimeligere behager at komme med nye Indvendinger, og da blive alle andre af en Professore censurerede Bøger samme uendelige Dom underkastet, i hvilket Fald jeg for min Deel vilde bede at fritages for Censur«⁹⁸.

Det synes ikke nærliggende at antage, at Pontoppidan så skarpt vilde protestere mod *påny* at blive censur underkastet, hvis ikke hans skrift allerede en gang på lovlig og sædvanlig måde var censureret — og dermed havde udstået »alle sine Fatalia«.

⁹⁸) Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 462f. Pontoppidans senere (ved reskript 15. marts 1748) tilståede censurfrihed har ingen forbindelse med denne sag, men var begrundet i, at han, der da var biskop i Bergen, boede så langt borte fra København, se G. L. Baden, Kong Frederik den Femtes Regjerings Aarvog, 1832, s. 46; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 280; Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 284.

Sognepræst Jacob Stampes optegnelser om »religiøse« skikke.

Ved **H. K. Kristensen.**

I Nr. Nebel præstearkiv ligger en lille pakke manuskripter fra omkring midten af forrige århundrede. De er affattede af stedets daværende sognepræst Jacob Stampe. Blandt disse manuskripter, der alle angår lokale forhold og personer, findes også de i det følgende gengivne »Bemærkninger angaaende de religiøse og verdslige Skikke i Nørre Nebel og Lydum Sogne 1852.«

De verdslige skikke har Stampe dog ikke fået nedskrevet. På manuskriptets sidste side har han kun begyndt med følgende ord: »Angaaende de verdslige Skikke« — og er så standset. Derimod er han blevet færdig med, hvad han kalder de religiøse. De fylder 19 sider. Men desværre mangler siderne 13—16.

Forinden vi gengiver hans »bemærkninger,« vil vi kort præsentere manden.

Jacob Stampe blev født i Viborg 2. okt. 1800 som søn af avlsbruger og værtshusholder Jørgen Stampe og hustru Maren Thostrup. Han blev student fra byens latinskole, men i landbrugskrisens strenge tider blev faderen en fattig mand, og selv om Stampe nød gode stipendier, måtte han tildels selv skaffe sig de nødvendige midler til at fuldende sit studium. Han tjente da penge ved at undervise. I 3 år måtte han endog helt afbryde læsningen og var da huslærer. I 1827 blev han kandidat. Han fortsatte endnu et par år med lærergerningen og var derefter kapellan, til han 1834 blev sognepræst i Åstrup og Starup i Gørding og Skast herreder. 25. juli 1844 blev han forflyttet til Nr. Nebel og Ly-

dum i Vester Horne herred, tæt ved Nymindegab. Her virkede han til sin død den 15. aug. 1870. 18. aug. 1835 var han blevet gift med Charlotte Nicoline Grundahl, født 15. aug. 1806, død 15. decbr. 1889, en degnedatter fra Hvirring.

Ungdomstidens fattige kår gav ham en lære for livet, der sikkert stemte godt overens med hans natur og hele indstilling, og som også passede hans hustru. De blev overmåde økonomiske husholdere, hvad der også gav gode synlige resultater. Han kom til Åstrup med en betydelig gæld og hele sit indbo på een vogn, men rejste gældfri derfra og med 25 vogne fra Åstrup og Starup til at køre ejendelene til Nebel, trods det, at Åstrup dengang hørte til de ringeste kald i Danmark. Og ved afslutningen i Nr. Nebel skænkede han foruden et legat til værdige trængende i pastoratet 20 000 kr. til sin gamle latinskole, som han forøvrigt ikke altid havde talt rosende om, da han klagede over, at han kun havde nydt en ringe undervisning der.

Stampe var overmåde punktlig og nøjagtig. Det fremgår bl.a. af hans dagbøger i 9 svære folianter; de er udnyttet af hans biograf, den lærde rektor H. H. Lefolii, og de er forøvrigt, lige som Stampe selv, i levende erindring i hans to vestjyske sogne.

Også i det følgende vil vi i hans nøjagtige opgivelser af ofrets og accidensernes størrelse blive mindet om hans stærke økonomiske sans. Han interesserede sig også for andres pengeforhold, men lod dog ikke dem være afgørende for bedømmelsen af mennesker, for han var retsindig og velmenende, hans sognebørns ve og vel lå ham på hjerte. Tillige var han konservativ og noget værdig. Lefolii betegner hans åndelige livsindhold som »alvorlig rationalistisk gudsfrygt med kristelig farve.« Det er nok sandheden.

Menigheden satte pris på Stampe, nogle fandt dog hans forkyndelse for tør og for tynd, og da den grundtvigske bevægelse nåede sognet i hans sidste år, satte grundtvigske vakte en adresse i gang imod ham. Det tog han sig meget nær, og det fortælles, at det fremskyndede hans død.

Ved sin matematisk nøjagtige livsførelse fik Stampe megen tid til rådighed. En ikke ringe del heraf ofrede han historien. I præstearkivet ligger endnu enkelte breve med oplysninger fra geheimearkivet, om præster, også i nabosognene, og oplysninger, som en ung vestjyde, den senere bekendte historiker, rådstuearkivar, dr. phil. O. Nielsen har sendt ham. O. Nielsen var ven med præstens søn, cand. teol. August Stampe, der deltog som reserveløjtnant i krigen 1864 og pådrog sig en lungesygdom, der medførte døden. Faderen udgav efter hans død en digtsamling af ham. I ægteskabet var endnu en søn, der døde som tiårig.

Af Stampes manuskripter er hans »Efterretninger om Standinger« udgivet af læge H. Torbøl i Fra Ribe Amt 1926, s. 494—511, ligesom samme forfatter har gengivet eller delvist bearbejdet manuskriptet om Nebel kirke (Fra Ribe Amt 1928, s. 357—83). I min bog om Nr. Nebel-Lydum sogne (1958) har jeg også benyttet en del af Stampes materiale.

I Stampes »Bemærkninger«, der herefter gengives, er gamle forkortelser for mønt og mål noget moderniserede, ellers er Stampes retskrivning bevaret. De giver en nøgtern kirkemands konstatering af skikkene i Vestjylland for hundrede år siden.

(Litteratur: H. H. Lefolii: Biografiske Oplysninger om Sognepræst Jacob Stampe og hans Hustru i Viborg Skoleprogram 1897. H. K. Kristensen: Nr. Nebel og Lydum sogne, 62—64).

Bemærkninger angaaende de religiøse og verdslige Skikke i Nørre Nebel og Lydum Sogne 1852.

§ 1.

Der gives Intet, der længere vedligeholder sig og lettere forplanter sig fra den ene Slægt til den anden, end de religiøse og verdslige Skikke. Disse kunne ofte igjennem Aarhundreder gaae i Arv fra den ene Generation til den anden.

Af de forskjellige Classer iblandt Menneskene er der ingen, der mere vedhænger og mere haardnakket forsværer sine Skikke end Almuen paa Landet. Beboerne i Kjøbstæderne forlade lettere deres nedarvede Skikke formedelst deres hyppige Forbindelser med andre Mennesker. Landsbyfolkene leve derimod mere isolerede, og have saaledes ikke Leilighed til at lægge Mærke til, hvorledes Andre forholde sig. Det er derfor naturligt, at de længere holde sig til og vedblive med deres Fædrene Skikke. Man vil derfor see, at endog Naboe-Sogne kunne have ganske forskjellige Skikke, og have havt det, saalænge Nogen kan mindes. Det er interessant at lægge Mærke til en Egn's Skikke; thi Intet vise bedre end disse Menneskenes Tænkemaade og Sæder. Kjenner man derfor Beboernes Skikke, da vil man let kunne danne sig et rigtigt Begreb om deres Character og sædelige Standpunct. Og jo længere man kan gaae tilbage i Tiden, desto behageligere er det for den opmærksomme Iagttager af Menneskene. Derfor er det godt, at slige Skikke optegnes, for at man længere ned i Tiden kan desto bedre sætte sig ind i de daværende Menneskers Cultur og sædelige Forfatning. For nu at bidrage mit til, at de her i Sognene herskende Skikke ikke skulle tabes af Erindringen, er det, at jeg vil anvende nogle af mine Fritimer til korteligen at nedskrive disse. Man vil da, ifald disse Bemærkninger maaskee i længere Tid kunne blive bevarede, være istand til at danne sig et tydeligere Begreb om, hvorledes vi her på Vestkysten have været, færdet og tumlet os. Iblandt disse Skikke have imidlertid de religiøse længst vedligeholdt sig, og derfor ville vi begynde med dem som de mærkværdigste og interessanteste.

§ 2.

Vi ville altsaa begynde med Menneskets Fødsel. Ved Børns Komme til Verden er i Almindelighed et Par af Naboe-Konerne tilstede eller ogsaa Nogle af Familien. Hos Nogle lægges det nylig fødte Barn et Par Dage i en Sæde-

kurv i den Formening, at der da af den Fødte skulle blive en desto dygtigere Bonde. Dette er, som Enhver seer, kun Overtroe, og denne Skik er nu næsten gaaet af Brug. Hos adskjellige Beboere har jeg dog seet den. Spørger man Forældrene om, hvorfor de just lægge Barnet i en Sædekurv, faaer man gjerne det Svar, at de have ingen Vugge, og at de endnu ikke have faaet laant een¹. — Derimod turde Troen paa, at Børn kunne i de første Dage efter Fødselen blive skiftede af Djevelen, være endnu temmelig rodfæstet hos Almuen. Som Forebyggelsesmiddel herimod har jeg hørt fortælle, at de skulde bruge at lægge Jern i Barnets Klæder eller i det mindste sætte en Synaal i Klæderne. Imidlertid maae jeg tilstaae, at jeg selv ikke har seet eller erfaret Sligt. Det bruges vist ikke heller mere; i det mindste er det vist meget sjældent. At imidlertid Nogle endnu nære den overtroiske Mening, at de istedetfor deres eget Barn kunne faae en Skifting, er meget paalideligt; dog forsvinder ogsaa denne Troe mere og mere².

1) Flere steder som i Darum, Gørding herred, og i Vendsyssel redtes jævnlig seng til småbørn i en sædekurv, for at de kunne blive dygtige til at så og have lykke med sæden.

2) Skiftingen er det barn, folk troede, de underjordiske havde efterladt i stedet for det, de tog. Abnorme børn som idioter, mongoloide, eller børn med kretinisme og vel navnlig med hydrocephalus («vand i hovedet») har bestyrket denne tro, der herskede over det ganske land. Når Stampe ikke nævner de underjordiske, men djævelen som forbyteren, er han forøvrigt i overensstemmelse med skiftingetroen i yngre middelalder, sådan som man kan slutte fra fremstillinger på kalkmalerier. Dog har hans sognefolk sikkert ment de underjordiske. Når Stampe nævner jern (stål) eller en synål som værn, er det netop det almindelige forebyggelsesmiddel, indtil dåben sikrede barnet. Derfor ville man i sin tid gerne have barnet døbt snarest muligt, det skete ofte ved hjemmedåb. Malende skriver almueskjalden og folkevækkeren Morten Eskesen om sin dåb d. 5. jan. 1826, samme dag, han blev født i Uldbæk i Lyne, kun to mil fra Nr. Nebel. Faderen fortæller: — du var jo vort første barn, og vi ville ikke, at bjærgmændene skulle tage dig og give os en skifting for dig. Vi var så heldige at have lyset tændt til dag; men natten er jo lang og dagen kort på den årstid. Vi turde ikke vove at lade dig ligge udøbt én nat endnu. Jeg kørte derfor, alt hvad remmer og tøj kunne holde, efter præsten, og det var in-

Nogle Dage efter at Barnet er født, indbyder man Nogle af Naboeconererne til at drikke en Kop Caffé i Huset. Man samles om Eftermiddagen Kl. 2, og denne Forsamling af Koner kaldes Konerbarsel eller gode Tidender. Udsættes Forsamlingen i længere Tid er det gjerne, fordi Moderen befinder sig mindre vel. I forrige Tider gik det meget lystigt til ved slige Konerbarseler, de bleve berusede og anrettede smaa Optøier, naar de gik hjem. — I Starup Sogn veed jeg saaledes, at de hjemvendende Koner paa Veien væltede en Vogn og gave sig i Kast med de Mandfolk, de mødte. Hvor Caffepunsch er meget brugelig iblandt Fruentimmer, f. Ex. i Oxbye Sogn, der er det vist heller ikke sjeldent, at der forefalder Beruselser, og smaa Excesser³. Saavidt mig bekjendt, opvartes der ikke med Andet end Caffé og Caffepunsch for dem, der ønske det. Denne i Vesteregnet saa meget yndede Caffepunsch bestaar ikke i andet end Caffé uden Fløde med en Snaps i. Der ere dog ikke faa Fruentimmer, og det endog af de anstændigere, som ynder denne i Vesteregnet for Mandfolkene saa liflige Drik. I Hoe og især Oxbye Sogne, hvor Fruentimmerne næsten ere som Mandfolk og gaae til Havs som disse, skal det, efter Rygtet, ikke være usædvanligt, at en Kone den Dag hun holder sin Kirkegang, drikker 7 Kaffepunsch. Slight Fylderie finder

gen springvej fra Uldbæk til Kvong. Lige så rask gik det hjemad med præsten, Olivarius. Du blev døbt, og så var du bjærget, for så var du jo et Guds barn.« Og så kørte faderen præsten til Kvong. Det blev 4 mil ialt ad dårlige veje, drevet af frygt for den imaginære skifting.

³) Konebarsel, kongilde eller barselstue er kendt over hele Danmark, undtagen i Vendsyssel og Himmerland, hvor intet er overleveret derom. På øerne gik det ret skikkeligt til, dog ved vi fra Holbergs »Barselstuen« og fra Jac. Bircherod, at det kostede manden hatten, om han kom i barselstuen ved den lejlighed. Men i det sydlige Nørrejylland og Sønderjylland antog gildet en vildskab, der yderligere kunne animeres af stærke drikke og rigelig kaffe, ingen mænd måtte da komme i stuen, og på hjemvejen var mænd og store drenge udsat for deres alt andet end delikate kærtegn, og de ville tage hatten og trække bukserne af dem, ligeledes gik det ud over vognene, som væltedes eller skiltes ad. Det var de specielle ydre tegn på mandens køn, kvinderne ville bemægtige sig.

imidlertid ikke Sted her i Nebel og Lydum Sogne. — Konerbarselet varer i Almindelighed kun faa Timer.

Naar Barnet er blevet nogle Uger gammelt, og det med Moderen ellers befinder sig vel, bliver det bragt til Kirken for at døbes. Har det været sygt og der har været Fare for dets Liv, bliver det som oftest hjemmedøbt. Den Dag det føres til Kirken, holder Moderen gjerne tillige sin Kirkegang; Nogle foretrækker nemlig at opsætte det en længere Tid. Grunden hertil er i Almindelighed da, at de synes ikke at kunne faae Tid dertil for at opvarte Barselgjesterne⁴. Barnet bringes i Almindelighed ikke ind i Kirken førend imod Slutningen af Prædikenen. Er det ikke hjemmedøbt, fremtræder et Fruentimmer tillige med den, der bærer Barnet, for at assistere ved Daabshandlingen. Er det derimod hjemmedøbt fremtræder et Fruentimmer ikke med den, der staar frem med Barnet. — Som oftest er der en Kone med, der kan give Barnet Die. Denne Kone kaldes Pattedonen⁵ og er uundværlig. Her ere det blot Fruentimmer, der bære Børn; i Aastrup Sogn derimod blev ethvert Drengbarn holdt for Daaben af en Mandsperson, og et Pigebarn af et Fruentimmer. Mandfolk, der bære Børn, offre i Almindelighed temmelig raisonnabelt. Denne Skik brugtes ikke i Starup Sogn og ligesaa lidt i de nordligere Sogne, derimod i Aastrup Sogn og i de Syd for liggende Sogne. Saavidt mig bekjendt, skal den samme Skik følges i Varde. Her i Vester Horne Herred ved jeg ellers ikke, den bruges nogetsteds. Naar der offres, skeer dette ikke blot til Præsten og Degnen, men ogsaa til den, der bærer Barnet, og hun faaer endog større Offer end Præsten⁶. Denne Skik brugtes ikke i Aa-

⁴) Siden dåbsforordningen af 1828 udstedtes, blev det almindeligt at udsætte barnets dåb temmelig længe i forhold til tiden forud, hvilket tydeligt fremgår af vore kirkebøger. Så holdt moderen i regelen sin kirkegang på dåbsdagen.

⁵) Det var en udbredt skik med denne kone, også på Sjælland brugtes hun.

⁶) D. v. s. på barnets vegne.

strup og Starup Sogne, derimod følges den overalt her i Egnen. Imidlertid synes det mig smukkere, om dette Offer bragtes Barnet hjemme.

Hvad Offeret til Præsten angaaer, da er dette stundom maadeligt nok. Beboerne her i Pastoratet er i denne Henseende karrige nok. Den der bærer Barnet offerer i Almindelighed fra 1 Mark til 2 Mark 8 Sk. C., den, der gaar med, 8 a 10 Sk. C., og de øvrige Faddere fra 4 til 8 a 10 Sk., et godt Barsedaabsoffer kan ansættes til 10 a 12 Mark C., og et meget godt til 13—18 Mark C. — Naar Moderen holder sin Kirkegang, der i Almindelighed skeer den Dag, da Barnet døbes, er hendes Offer intet mindre end rundelig. Det variere naturligviis efter Omstændighederne og kan ansættes fra 1 Mark til 3 Mark 12 Sk., dog er det sidste meget sjældent, et godt Offer anses 2 a 3 Mark at være. Den Kone, der følger med Moderen, offerer i Almindelighed 10—12 Sk. C., sjældent er det Dobbelte.

Er man kommen hjem, begynder Gildet 1 Times Tid derefter. Naboerne gaar som oftest en Tour hjem, førend de igjen indfinder sig i Gildehuset. I at bestemme Gjesternes Sæde ved Bordet, iagttages en streng Etikette, og det koster ikke liden Umage at faae dem rangerede tilbørligt. Retterne er næsten overalt de samme: Suppe, Kjød, Grød eller sød Suppe og Kage. Kun hos de mere formuende faaes tillige Steg. Drikkevarerne ere i Almindelighed Brændeviin og den saakaldte Sirupsbrændeviin, stundom Ungviin eller gammel Viin. Da jeg ikke drikker Brændeviin, gives mig nu næsten overalt rød Viin, og ved denne Lejlighed faar da og en Deel af de Andre deraf. Da jeg drak Brændeviin, blev der kun saare sjældent opvartet med Viin, det er først nu i den senere Tid bleven Skik. Under Spisningen spilles ingensinde paa Violin, dette er kun Tilfælde ved Brylluper. En Times Tid efterat der er spiist, begynder Dandsen, der stundom vedvarer til Morgenstunden, i Almindelighed kun til Kl. 3. Henpaa Aftenen drikkes Caffé, og naar dette er skeet, forlader jeg gjerne Forsamlingen, undertiden endog før, hvil-

ket jeg dog kan mærke ikke gjerne ses af Beboerne. Hen paa Natten opvartes igjen med Spise, ligesom atter igjen da med Caffé, ligesom og ikke at forglemme med Caffepunsch. Caffeskjenkningen til hver Mand er i Almindelighed først 1 Koppe Caffé, dernæst Caffepunsch og endeligen en Koppe Caffé. Fruentimmerne drikke i Almindelighed kun 2 Kopper Caffé. Naar en Mandsperson har dandset en Tid, giver han gjerne Spillemanden nogle faa Skillinger og faaer da igjen af ham en Snaps Brændevin. Han er i Almindelighed af Verten forsynet med en Flaske Brændeviin.

2den Dags Barselgilde finder ikke Sted, naar undtages, at Familien og Naboerne kunne være der til Frokost, hvilket nok i Almindelighed er Tilfælde.

Vi have seet de religiøse Skikke ved Barnets Indtrædelse i Verden. Den næste religiøse Handling, der foregaaer med det, er dets Confirmation. I Almindelighed ønske Forældrene at faae deres Børn confirmerede saa tidligt som mueligt, og derfor skeer det yderst sjeldent, at et Barn bliver holdt tilbage 1 Aar fra Confirmationen, naar det ellers er modent til denne Handling. Man kan heller ikke undre sig herover; de kunne behøve saa tidligt som mueligt at have fri Raadighed over dem til Arbeide. Tiderne tillade heller ikke at holde flere Folk, end der er høist nødvendigt. Børnenes Confirmationstid er egentlig en Friheds-Tid for dem. Den Tid de have tilovers fra deres Læsning kunne de fleste anvende som de selv ville. Endskjønt de komme fra Præsten ved Middagstid, saa komme de dog gjerne ikke hjem før til Aften, og tilbringe Eftermiddagen med at more dem paa bedste Maade. Som oftest har Præsten dem 2 Gange om Ugen, nogle Steder kun 1 Gang. De øvrige Dage søge de Skolen.

I Almindelighed bringe de Præsten 2de Gange om Aaret Foræring, nemlig til Julen og Paasken. Nogle Steder give de Præsten Penge den første Gang, de ere hos ham, paa andre Steder derimod den sidste Gang. Som oftest faaer Præsten kun 2 Gange, nemlig til Julen og Paasken. Hvad de da

bringe, beroer jo meget paa deres Formue og Velvillie for Præsten. I nogle Sogne er deres Send⁷⁾, som de kalder det, kun maadeligt, saaledes her i Nørre Nebel og Lydum af de Fleste, dog gives jo ogsaa herfra hæderlige Undtagelser. Hvad der i Almindelighed bringes bestaaer af for hver Person: 2 Pd. Smør, 1 ½ Snese æg, en Hane, og af nogle en Høne til. De mere Formuende eller Fattigere kunne nu efter Omstændighederne bringe lidt større eller mindre Gaver. Deres Send er omtrent lige stor hver Gang. De fattige bringe ofte større Foræringer end de Rige, af den Grund at de frygte for at blive bortviste, og derfor søge at vinde Præstens Yndest paa denne Maade. Her i Pastoratet er det Skik, at paa Confirmationssøndag staar de Børn øverst, som henhøre til det Sogn, hvori Kirken ligger, og derpaa følge det andet Sogns Børn. Iøvrigt blive de ordnede efter deres Kundskaber. Naar de ere konfirmerede komme de kun eengang til til Præsten, og dette er for end mere at forberede dem til deres Altergang og for at tage Afsked med dem. Ved dette sidste Møde bruger man da og at give dem nogle Leve-regler med i Livet, ved hvis Iagttagelse man troer, de ville kunne blive lykkelige. Deres Sind er da mest aabent for slige Formaninger og kjærlige Paamindelser og de gjøre da et dybere Indtryk paa dem, et Indtryk, som bevarer sig hos en Deel af dem hele deres Liv. Paa deres Confirmationsdag ere de ikke iklædte nogen vis Dragt, men enhver klæder sig som han har bedst Evne til, og som han synes bedst om. Her i Pastoratet holdes kun Confirmation 1 Gang om Aaret og dette er paa den første Søndag efter Paaske, og jeg veed ikke heller, at der her i Egnen holdes nogetsteds mere end 1 Gang. I nogle Sogne, hvis Indbyggere beskjeftige sig meget med Søvæsenet og leve deraf, er Confirmationsdagen paa den første Søndag i Marts, saaledes i Aal og Hoe Pastorater; derimod finder det ikke Sted i Henne og Lønne. Hvor Confirmationsdagen er tilladt saa tidligt, gaae Børnene og til Præsten 2de Gange om Ugen.

⁷⁾ Kaldes ogsaa fon (forn) eller føring.

Naar Confirmationen er fuldført, træder den Confirmerede over i den mere ansvarlige Alder. De fleste, selv endog formuende, især naar der ere flere Børn, begynde da at tjene. Den Tvang, som de før har været underkastet, deels med Hensyn til Skolen og deels med Hensyn til deres Kirkegang i Confirmations-Forberedelsens Tid ophører nu, og de føle sig nu mere frie. Deres Kirkegang aftager da og, ja stundom, ihvor meget man end ved Afskeden har lagt dem det paa Hjerte, kommer de der ikke uden de to Gange om Aaret de gaae til Alters. Det er nemlig Skik hos Almuen, at den communicerer 2de Gange aarligen, nemlig om Foraaret og om Efteraaret. I Østeregnet var Skrifttemaalet i Almindelighed om Løverdagen, og der blev da først catechiseret med Ungdommen, hvorved der dog vakttes nogle Tanker hos de mere Alvorlige. Her i Vesteregnet derimod kan denne Catechisation ikke saa godt finde Sted, da Skrifttemaalet formedelst den lange Afstand fra Kirken først foregaaer om Søndag Morgen Kl. 8 1/2. At catechisere med Ungdommen vilde i Forening med de andre Forretninger blive uudholdelig. Man maae derfor her lade sig nøie med at forrette Skrifttemaalet og Altergangen, hvilket ofte er endog meget besværligt, naar der ere Mange til Alters. Desværre nydes Nadveren altfor ofte af Ungdommen med megen Letsindighed. Er Confirmationen til Ende, da træder den Unge ikke gjerne ud for at lade sig catechisere, i det høieste sker det kun de første Aar efter Confirmationen og ophører da ganske. Før Confirmationen søges dog Catechisationen stundom, dog ogsaa dette er i stærk Aftagen her i Pastoratet.

Saa ofte Menigheden communicerer, faster den gjerne om Morgen eller nyder kun en Kop Caffé, dette er stundom besværligt nok for den Gamle, men ere der Gamle, der ønske det, tager jeg og til Alters før den egentlige Gudstjeneste, for at de strax efter kunne gaae hjem, ifald de ønske det⁸.

⁸) Selv om Luther og protestantiske teologer forkastede fasten som en Gud særlig velbehagelig gerning, hævdede de dog med Luther, at »faste og legemlig beredelse er en smuk udvortes tugt«, og det er åbenbart på grund-

Som oftest blive de dog. Hver der gaaer til Alters giver i Almindelighed 1 Sk. C. i Tavlen til de Fattige, hvilket næsten altid iagttages; mueligt, at der dog stikker den Overtroer derunder, at de saaledes lettere faae deres Synder forladte. Jeg troer det næsten, efter hvad jeg har kunnet erfare.

Hvad Skikken ved den egentlige Gudstjeneste angaaer, da forrettes denne paa den engang bestemte Maade, og her ved foregaaer da intet Særegent fremfor hvad der skeer andre Steder.

Vi have nu betragtet de Skikke, som bruges ved Konerbarsel, Barnedaab, Confirmation og Altergang, og gaae nu over til nøiere at omtale dem, som finde Sted ved Brylluper og Begravelser.

Førend Vielsen skeer, maae der lyses, thi kun sjeldent her paa Landet tages Kongebrev. Skeer dette, da ere der gjerne presserende Omstændigheder, der gjøre det. Naar der da skal lyses for Parret, møde gjerne for Præsten 1 a 2 Dage forud baade Brudgommens og Brudens Fader, eller dersom disse ere døde eller forhindrede, da nogle Andre af deres Beslægtede, eller hvem de ellers kunne formaae dertil. De medbringe da de nødvendige Papirer, der ere foreskrevne at skulle forevises, førend Tillysningen kan skee. Paa nogle Steder er det Skik, at Brudgommen tillige giver Møde, dog ikke her i Pastoratet.

Lysningen skeer da 3 Søndage i Rad, og paa den 2den Søndag ere i Almindelighed de Forlovede tilstede, dog iagttages dette ikke altid. Derimod gaae de næsten altid til Al-

lag heraf tidligere slægtled fastede før altergangen. 2/9 1628 skrev Kristian IV til biskopperne, at de skulle pålægge præsterne at formane folk til, »den dag thilforne førind de bruge dett høyuerdige Alters Sacramente, med Fasten och Affhold att begaae, dog att dett scheer aff enhuer goeduilligen.« Samme dag udstedte han en forordning mod fylderi og om bededage samt om sakramentets rette brug. Senere har man i almindelighed næppe fastet uden på altergangssøndagen. Der er eksempler på, at disse altergæster kunne tage et ekstramåltid aftenen før og have lidt mad med til kirke. Endnu i min barndom i begyndelsen af dette århundrede var der ældre folk i Hostrup sogn, Skast herred, som fastede den søndag morgen, de gik til alters.

ters sammen, førend Vielsen foretages, og det i den Kirke, hvor denne skal foretages. Den 8. Dag førend Vielsen skal skee, kommer da den saakaldte Bedemand til dem, der skulde inviteres til Bryllupet, og saaledes og til Præsten, ifald han skal med. Det har før været Skik og bruges stundom endnu, at Bedemanden har en vis Indbydelsesformular, som han bruger et hvert Sted, hvor han skal byde. Stundom hænder det, at han gaar vild i sin Lectie, hvortil Mange og for at moere bidrage Alt, hvad de kunne. Dog denne Indbydelsesformular aflægges mere og mere. Her i Pastoratet ere det kun Faa, der bruge den for Præsten, i Aastrup Pastorat vare der Adskjellige; dog vare de altid meget undselige ved at fremsige deres Lectie⁹. Som oftest bliver Bedemanden skjenket, hvor han kommer; det hænder derfor ikke sjældent, at han bliver beruset, førend han kommer til Enden med Indbydelsen. Mange have vel og deres Moroe af at faa ham i denne Tilstand, eller at faa ham pjatet, som de kalde det. De ellers brugelige Navne om et Mske., der er i en saadan Tilstand, ere, Han har en Blyehat paa, eller han har en Letter, eller er svirende. Naar Lysningen er begyndt, har jeg kunnet mærke, at man ikke anseer Samliev imellem Parret for utilladeligt¹⁰. Nu vel Brudens Udseende viser kun altfor ofte, at de heller ikke før Lysningen tage det saa nøie med denne Ting. Dog hvad uægte Børn angaaer, da maae man dog ikke klage over, at disse ere mange her i Pastoratet.

Er Bryllupet et af de større, da er i Almindelighed Præsten og Degnen indbudne med. Paa Bryllupsdagen kører de Præstekonen hen til Brudehuset og sætter Smykket¹¹ paa Bruden, hvilket gjerne sees at skee saa tidligt, at hun med

⁹) Adskillige steder i folkloristisk og topografisk litteratur findes eksempler på disse byderemser.

¹⁰) Det har vist været almindeligt over hele landet, at nogle af de unge efter 1. eller 3. lysning flyttede sammen og eventuelt overtog ejendommen. Heri fulgtes en oldtids- og middelalderskik.

¹¹) Smykket, antagelig en broget krans med tøjbloster og flitter, var præstekonens eller undertiden degnekonens. Tidligere brugtes, i alt fald i visse landsdele, brudekrone. I 1860erne kom myrtekransen og fortrængte efterhånden »smykket« og præstefruen som hjælperke.

dette paa kan tage imod Brudgommen, naar han kommer. Er Brudgommen længere borte fra, kommer han med Musik, og som oftest ledsaget af flere Læs Folk. Antallet af Vogne retter sig efter Størrelsen af hans Familie, og det Gildelag, hvori han er hjemme. Jo flere Vogne, desto større er Æren, ligesom det og ansees for en Ære at have mange Vogne til Kirke, og at der ere mange Folk paa Vognene. Om Morgenen opvartes i Brudehuset med Caffé og Smørrebrød. Dette er saavidt mig bekjendt den almindelige Ret. Før Gjesterne sætte sig til Vogns, opvartes igjen med Caffé og Caffepunsch. Selskabet stiger da endelig tilvogns, Bruden med Præstekonen og en anden Kone paa den første Vogn, som er Præstens, derpaa følger Brudgommen med sine Brudemænd paa den næste Vogn, hvorefter Familien kommer; Alt gaaer meget ordentligt til, og Etiketten iagttages strengt. Som anført jo flere Vogne en Brudeskare bestaaer af, desto bedre. Det høieste Antal Vogne, jeg har set i al den Tid, jeg har været Præst, har været 22, og dette var da Mads Christensens Datter, Ane, af Anneksgaarden i Lydum Sogn havde Bryllup den 30te Oktober 1852. Brudeskaren naaede omtrent fra Birket¹² til Kirken. Dog derfor ere Offeret ikke usædvanligt stort, kun 7 Rdl. 2 Mark C. Det ansees ellers for et stort Bryllup, hvor der er fra 15 til 18 Vogne. Stundom er og et stort Antal Mennesker indbudet, ved det ovenfor nævnte Bryllup vare der over 150 Mennesker. Brudgommen var fra Veirup i S. Vium Sogn, og derfra vare Mange med ham. Er Menneskeantallet saa stort da er der ofte stor Trængsel af Mennesker i Brudehuset, og det er derfor ikke saa sjældent, at der dækkes Borde til dem i Udhusene. Brudeskaren kommer altid med Musik til Kirken, og stundom blæses der og i Clarinetter, naar der ofres. Musikanterne træde da op til Degnestolen. Til et stort Bryllup ere altid 2 Musikantere, stundom 3; et lille Bryllup har kun 1 Musikanter. Ved Offringen iagttages ligeledes Etiketten meget strengt. Er det nogenlunde for-

¹²) Ejendom i sognet.

muende Folk offerer Brudeparret i Almindelighed hver 1 Specie; ere de mindre formuende da 5 Mark C. eller derunder. Selv den Fattigste har ingensinde offret under 2 Mark 8 Sk. Enhver af Brudefolkene offerer ligemeget, og det er hændet mig kun 1 Gang, at Brudgommen offrede mere end Bruden, men han var og formuende, og hun fattig. Offringen varer meget længe, stundom 3 Qvarter, og det er en sand Tortur for Præsten at staae saalænge, da den hele Offring kunde være tilendebragt i kort Tid og dog paa en anstændig Maade. Enhver Offerende offerer og til Bruden, og det ikke saa lidet stundom 1 Specie og derunder. Det gaar her som ved Barseler, at de egentlig Offerberettigede faar den mindste Part. Hele Bryllupshandlingen i Kirken varer gjerne fra 1½—2 Timer. Vielsen forrettes i Nørre Nebel Kirke i Chorsdøren og i Lydum Kirke foran Alteret. Et godt Bryllup ansees det for at være, hvor der ere 8 Rdl. i Offer; det høieste jeg har haft, har været 11 Rdl. C., og det var i Nebel hos Niels Jørgensens. Et lille Bryllup er i Almindelighed paa 3 Rdl. C.

[Her er en lakune i manuskriptet, idet side 13—16 mangler. Skildringen må have drejet sig om afslutningen af brylluppet og det første om begravelser.]

Efter endt Gravtale hjælpe Mandfolkene hinanden med at tilkaste Graven. Naar dette er skeet, samles med Omhyggelighed alle de Kampesteen, der ere opkastede af Graven og lægges igjen med Omhyggelighed ovenpaa den nye Grav. Hvorfor dette skeer, og hvorfor de ikke lægges i en samlet Dynge et andet Sted paa Kirkegaarden, er mig ubekjendt. Naar Stenene ere lagte paa Graven, lægges igjen oven paa disse alle de Spader og Skovle, der have været brugte ved Jordens Nedkastelse i Graven, men vel at mærke de lægges altid med Forsigtighed saaledes, at de kommer til at ligge paa Kors. Hvilken Overtroe hermed er forbunden, har jeg ikke kunnet opspore. Maaskee ville Nogle deraf kunne mene at see, om det er et Mandfolk eller et Fruen-

timmer der derefter først skal jordes; vist er det, at der er nogen Overtroe forbunden hermed, thi ellers vilde man ikke vise saa megen Flid i at lægge dem paa Kors¹³. Ved Begravelser ere og en Deel Fruentimmer af den nærmeste Familie tilstede. Efter en kort Andagtsstund forlader Følget igjen Kirkegaarden. Naar Præsten vil kaste Jord paa Kisten, opføres med Ringningen, og der ringes da ikke mere. De, som ringe ere gjerne et Par af Ligfølget.

Man begiver sig da til Hjemmet, dog følger ikke Alle med, thi Nogle ere blot bleven buden til at følge, og faar derfor blot Frokost. Under Bordet her[sker] naturligviis større Stilhed end ved andre Selskaber. Bispisningen er den samme som ved Barseler og Brylluper, overhovedet hersker der megen Ensformighed i Bøndernes Retter. Naar Spisningen er til Ende, synges et Vers af en Psalme; her i Nebel Sogn: »Gud unde os, at vi kunne leve saa« etc. Ved Brylluper og Barseler bruges baade her og i Lydum Sogn efter Maaltidet: »Lov og Tak og evig Ære« etc. Efter Maaltidet drikkes Caffé, og længere hen paa Aftenen, naar Gjesterne ville forlade Huset, spises der Smørrebrød. Naar jeg bliver der længst, er det, indtil der er drukket Caffé. Den nærmeste Familie kommer der og til Frokost Dagen efter, men hermed op-

¹³) I kirkeritualet af 25/7 1685 hedder det i kap. IX, at det påhviler den dødes nærmeste venner tilbørlig at sørge for, at alle bliver stedet til jorde ved en kristelig begravelse, at præsten skal kaste 3 skuffe jord på, og »derefter kaster de andre, som haver båret liget, den øvrige jord fuldkommen derpå, indtil graven bliver ganske tildækket.« — Skikken med at lægge skovle og spader overkors var udbredt. Med redskaberne i kors var det primære at sikre den døde ro i graven. Men når Stampe antyder, at der muligvis toges varsler om næste dødsfald, har han sikkert dømt rigtigt. H. F. Feilberg udtrykker det i *Dansk Bondeliv* (1889) således: »Er det en skovl, der kommer til at ligge øverst, skal en kvinde dø næste gang; er det en spade, bliver det en mand, og liget skal komme fra den kant af sognet, hvorhen skaftet vender.« I gammelt folkemål er spade hankøn og skovl hunkøn, ligeledes på tysk. Mange steder i Tyskland og Schweitz tages det samme varsel. Derimod har Stampes iagttagelse af den omhyggelige afsamling af sten næppe overtroisk betydning.

hører og Selskabet, og enhver forføier sig til sit Hjem, selv de nærmest Boende.

Gaar vi over til den huuslige Andagt, da er denne, saavidt jeg har kunnet spore saa liden. Vel ere der maaskee enkelte Familier, der af og til kunne tage fat paa en gudelig Bog, hvad enten dette nu er en Prædikensbog, en Psalmebog eller en anden gudelig Bog, men dette er i det hele taget kun faa. Beboerne ere og her saavel som de fleste andre Steder nedsunken i Sorgen for det Timelige og glemme derover det Himmelske. Præsten sporer her saavel som de fleste andre Steder kun faa Frugter af sit Arbeide, men hans Embede er og af den Beskaffenhed, at mange herlige Frugter ikke komme tilsyne. Ikke desto mindre bør man ikke tabe Modet, men trøstigen vedblive at arbeide; Gud skal da nok og lægge sin Velsignelse til. Vi skulle plante og vande, Gud skal da nok give Vext.«

Om en præsts skuffelser som ansøger.

Af Johannes Pedersen.

Som oftest er der til ledige præsteembeder flere ansøgere. Derfor har mange præster gennem tiden kendt til den skuffelse at blive vraget. Ja, det hører saa at sige med til præstens kaar. Enten det var kirkeejeren, Danske Kancelli eller et menighedsraad, der skulde afgøre, hvem der skulde have embedet, blev jo nogen forbigaaet.

Pastor Rohmanns bryderier som ansøger i 1830erne er da heller ikke særlig mærkelige, men da de gennem samtidige breve kan oplyses, giver de os interessante indtryk af, hvordan en præst dengang maatte anstrenge sig for at komme i betragtning, og hvor svært det var for ham at tage sine skuffelser.

Jørgen Lindegaard Rohman var født i Svendborg 1797. Hans far var skomager. Kun 11 aar gammel blev han medhjælper paa postkontoret i byen. Et par af egnens præster hjalp sammen med herremanden paa Hvedholm og flere af byens og egnens købmænd den opvakte dreng først til dansk juridisk eksamen og derefter til studentereksamen, saa han kunde tage til København og studere theologi. Han blev cand. theol. 1825, næsten 28 aar gammel. Et par aar underviste han i Svendborg drenge, der vilde optages paa en latinskole; ja, nogle forberedte han til studentereksamen. For biskop *Plum* aflagde han den homiletiske og kateketiske prøve, og biskoppen gjorde 1827 kandidat Rohmann opmærksom paa, at »blandt Nutidens mange Søgende maa selv den Dueligste ofte gjentage sin Ansøgning«. —

Om han som kandidat søgte nogle gange forgæves, har han ikke selv oplyst. Men det varede i hvert fald ikke længe,

efter at han havde begyndt at søge, inden han blev udnævnt til *sognepræst* i *Tønning-Træden* ved Skanderborg. Hans udnævnelse kom den 4. juli 1828. Den 3. september holdt han bryllup med *Sophie Lindgreen* og blev ordineret i Aarhus domkirke af biskop *Birch* den 3. oktober.

Fra 1828 til 1838 var han præst i Tønning. For at kunne overtage præstegaarden og avlingen maatte pastor Rohmann stifte saa store laan, at han i disse ti aar aldrig var helt fri for pengebekymringer. Opvokset i en by som han var, skaffede landbruget ham flere bryderier end glæder. Begge præstefolkene længtes meget efter venner og bekendte i fødebyen Svendborg. Det kneb med at komme i rigtig forbindelse med sognenes folk, og de fandt ingen nabopræster, de kunde slutte venskab med. Pastor Rohman blev allerede i disse aar en flittig skribent og vandt nogen anerkendelse, men hvor var det besværligt at faa fat i de nødvendige bøger. Der var jo ingen biblioteker i nærheden¹.

I Landsarkivet i Odense findes Rohmanns arkiv og i det en hel del breve, der indeholder mange personalhistoriske og tidshistoriske oplysninger af interesse. En del af dem vil blive fremdraget andetsteds. Men de breve, der giver os indtryk af Rohmann som ansøger, kan vel med rette finde deres plads i Kirkehistoriske Samlinger, som Rohman i sin tid ogsaa var bidragyder til; se Ny Kirkehistoriske Samlinger, Første bind, s. 222f. og s. 649f.

Blandt de brevskrivere, der i det følgende skal citeres, bør et par paa forhaand kort omtales. Allerede i sine drengeaar stiftede Jørgen Rohmann bekendtskab med *præsten i Faaborg, Peter Rosenstand Wøldike*, der lige til sin død 1850 blev ham en faderlig ven, og som i sine breve drøftede baade præstegerningens og familiens problemer med sin unge ven

Forkortelser: Rohm. = Rohmanns papirer i Landsarkivet i Odense. — D.B.L. = Dansk biografisk leksikon. 2. udgave. — E.F.L. = Erslev: Alm. Forfatter Lexikon. — Wib. = Wiberg: Alm. dansk præsteh.

¹) Om *J. L. Rohmann*, se D.B.L. 19,619, — E.F.L. 2,681 og S. 2,818 — og Fynske Aarbøger 1958 og 1959.

fra Svendborg. — Efter i en aarrække at have været lærer paa Borgerdydsskolen i København blev Wøldike 1813 kaldet til sognepræst i Faaborg. Fra foråret 1827 virkede han som præst i sognene *Hammer og Lundby* ved Vordingborg, hvorfra han 1839 forflyttedes til *Taarnby* paa Amager².

Professor *J. N. Madvig* var Rohmanns studenterkammerat, og med ham drøftede han nogle gange sine flytteplaner for at faa forbindelse med de høje herrer i kancelliet. — Og da digterpræsten *Nicolai Søtoft* gennem Wøldike fik at vide, at Rohmann tænkte paa at søge Præstø, sendte han den ukendte kollega et advarende brev. — Mærkeligst er det vel at støde paa breve fra den i tiden meget kendte skuespiller *Nicolai Peter Nielsen*, som tilbød at søge at fremme Rohmanns ansøgninger i kancelliet. Gennem skuespiller *Lindgreen*, der var madam Rohmanns morbror, havde Nielsen faaet fat i Rohmanns reformationshistorie og ved at læse den fattet interesse for forfatteren som historiker, idet han selv drev historiske studier og 1836 udsendte det københavnske skydeselskabs historie. Noget særligt ved brevvekslingen med Nielsen er det, at ogsaa *Rohmanns breve* til Nielsen er opbevaret³.

Pastor Rohmanns klager overfor venner i Svendborg fulgtes allerede 1831 af venlige opfordringer til at søge bort fra de trange kaar i Tønning. Og naar *pastor Laurberg* i Nykøbing paa Mors, der som Rohmann var fra Svendborg, i 1833 skrev om ledige embeder i omegnen, betyder det vel, at Rohmann har fortalt ham om sine flytteplaner⁴.

Da sognepræsteembedet i *Rudkøbing* blev ledigt i foråret 1833, søgte han det. Og da det slog fejl forsøgte han i begyndelsen af 1834 at faa *Husby* sognekald paa Vestfyn; da en anden var udnævnt dertil, søgte han *Ærøskøbing*. Hans venner priste ham lykkelig, at han ikke fik embedet paa *Ærø*.

²) Om *P. R. Wøldike*, se Krh. saml. 3. rk. 3. bd., s. 443f.

³) Om *J. N. Madvig*, se D.B.L., 15,201. — Om *Nic. Søtoft*, se D.B.L. 23,340. — Om skuespiller *N. P. Nielsen*, se D.B.L. 17,146.

⁴) Om *P. Laurberg*, se Wib. 2,213.

Biskop *Paludan-Müller* meddelte under 11. november 1834 pastor Rohmann, at hans ansøgning om *Vejle-Hornstrup* var afgaaet til kancelliet »paa det Bedste anbefalet fra min Side.« Og bispen tilføjer: »Det vilde særdeles glæde mig, om De ret snart maatte faa Deres Ønske om et bedre Levebrød opfyldt.« Men hverken Rohmanns eller den venlige biskops ønske blev opfyldt denne gang

Pastor *Wøldike* spørger først paa aaret 1835: »Hvad siger De om *Kjøge*? De har maaskee ikke Lyst at boe Kjøbenhavn saa nær? Hvorfor ikke? Gid De allerede havde Ansøgningen inde, og De saa fik det, saa kom jeg dog et Par Gange om Aaret oftere ind til Kjøbenhavn, end jeg nu gjør.« (1835, 5/2)⁵. —

Rohmann var en tur i Kjøbenhavn i foraaret 1835 for at bringe sig i erindring hos kancelliet. Han talte da ogsaa med pastor *Wøldike* og professor *Madvig* om sine ansøgninger og især om embedet som sognepræst i *Præstø*. Den hittige præst dér, *N. B. Søtoft* var nemlig udnævnt til sognepræst i Øster Egesborg.

Hen paa sommeren modtog Rohmann følgende brev fra pastor *Søtoft*.

Præstø, d. 18. Juli 1835.

Høistærede! Indirecte henvendte *Pastor Wøldike* sig til mig om Underretning angaaende *Præstø* Sognekald. I Hast opgav jeg saadan, men forglemte nok at anføre *Jorden*. Deels for at corrigere saadan Feil, deels for at tilføie yderligere Bemærkninger over *Localiteterne*, deels for at *advare* en Mand, der i *Livets* *Midalder* sikkert bør vogte sig for at gjøre et Skridt, han let kan ange, som mangen anden Præst, der higede efter at komme til *Sjælland* og fandt sig bedragen, er det, at jeg giver mig den Frihed at tilskrive Dem, da jeg troer at vide, at De meget attraaer at blive kaldet hertil, hvilket vist ikke heller vil falde Dem vanskeligt. —

Jeg kan umuligt andet end antage, at De har, efterdi det er Deres andet Kald, omtrent 7 a 800 Rbdl. netto til Familiens Underhold; og det temmelig sikker Indtægt. Her vil De, det kan

⁵) Brevene fra biskop *J. Paludan-Müller* og fra *Wøldike* findes i *Rohm.*

De forlade Dem paa, neppe erholde meer; og hvad der er høist ubehageligt, er det *usikre* i Indtægten, da naturligviis accidentielle Ting ere ei at bygge paa som Tiender. Skjøndt det meget muligt vil trætte Dem, troer jeg dog at burde meddele paa ny Oversigt over det hele.

A. Præstøs Sogn.

Tiende af <i>Nysø</i> (skammeligt)	1 rb. 1 mk. 8 sk.
- - <i>Nygaard</i>	8 rb.
- - <i>Præstø By</i> (jammerligt)	28 rb. 2 mk.
- - <i>øde Pladse</i>	1 rb. 4 mk.

Præstepenge (ikke over) 60 rb. — Offer-Accidenser circa 300 rb. Af *Nysø* 3 Skovlæs (Favne) Brænde. —

Med *Faxinge* Bønder skal træffes Accord om 38 T. 2 F. Hartkorn, hvoraf jeg hævede Rug 6 T., Byg 12, -H. 6 og 2 rb. — Ingen Præstegaard eller Jord i Byens Mark.

B. Skibbinge Sogn.

1. Leie af 2 Huse: 9 rb. 3 mk. — 2. Offer og Acc.: circa 80 rb. (u. 100). — 3. Tiende (Smaaredsel iberegnet): 20½ T. Rug, 65¼ T. Byg, 38 T. H. og 45 rb. 14 mk. 12 sk. — 4. En Jordlod, Middel sort, 43 T. Land, hvis Bonitet sees af dens Hartkorn, som kun er 2½ T., kan i Middeltal indbringe omtrent 200 rb. og Græs til 2 Køer.

Brutto. Byrder: 1. Kl. Amtsstue Skatter circa 70 rb. — 2. Expenser 15 rb. — 3. Skat af Præste Tiende 1 rb. 4 mk. 12 sk. — 4. Communeafgifter 5 a 10 rb. — 5. Befordring til Skolerne i Skibbinge Sogn og Kirken kan vel ei antages ringere end 50 rb. — 6. Huusleie, da Præstegaarden er solgt 1734 for 43 rb., hvilke gaae fra Mand til Mand — en god Erstatning! 100 a 130 rb.

Netto til Familiens Underh. —

Naar De behager at regne dette Stykke ud, vil Facit vise Dem, at Kaldet er at agte som et *godt ordineret Catechetembede*, v. c. i *Nakskov*, hvor det er, foruden Bolig endog, 800 rb.

Den yndige Egn lokker; men der er for en Huusfader en betydelig Forskjel paa at leve *in floribus* og *e floribus*. Er man befordret, saa sidder Man her; jeg sad her i 12 Aar, og havde jeg nu, som Pastor Wøldike forunderlig nok mener, kundet have 1200 rb. netto, da veed jeg ikke, hvorfor jeg skulde flytte til et Embede, som maaskee vanskeligt vil give saadant Udbytte. —

Jeg tillader mig at give Dem et ganske tilforladeligt Begreb om de *accidentelle Indtægter* i Hovedsognet Præstø (thi dem paa

Landet kjender De) ved at meddele Dem, hvad i det løbende Aars 6 første Maaneder indkom:

1. Døbte	a. Dreng	4	} plebeiske Børn 10 rb. 4 mk. 12 sk.
	b. Piger	0	
	a. Mandkøn	7 4 rb.	
2. Døde:	b. Qvindek	5 1 rb.	3. Copulerede 3 Par 14 rb.
	(fattige folk)	2 mk.	—

Uden Kirken *Confirmander* — 27 rb. (hvilket ei haves i sidste Halvaar.) — Ved sidste Halvaars Begyndelse vare 2 Børn udbøtte. —

Naar De behager at betænke, at Byen har kun 90 Huusnom. og i Landsognet Præstø er kun, foruden Herregaarden og endeel Huse, 1 Bondegaard, samt at endeel Familier blandt Honoratiores ere over Børneproductionsaarene; at endelig disses Piger og Sønner sendes til *Hovedstaden* og andre Steder for Lærdoms Skyld og *ei confirmeres her*, saa vil De vist indsee, at Accidenserne her kunne ei løbe høit. — Jeg holder virkelig Embedet aldrig det ringeste for godt for en Begynder, og saameget det maa glæde mig at komme i aandelig Berøring med Dem her, skal jeg dog ikke condolere Dem, om en anden fik Embedet. Sikkert vil De let kunne komme til *Odense*, hvor *Westengaard* er færdig og ønsker sig et Landsbykald, som han vist snart erholder, eller *Helsingør*, hvor *Fischer* vel snart bliver befordret. Bliv ikke vred, fordi jeg ytrer mig som aldeles Ubekjendt saa frit for Dem. Maaskee tager jeg ogsaa fejl, og i saa Fald, vær os velkommen af Hjertet!

Opholdstedet her og *Wordborg* er bekjendt som *meget dyrt*, formedelst Forprang. — Kirkerne ere i min Embedstid satte i en virkelig smuk Stand. Skolernes *Bygninger* ere gode. Fordi Menigheden har i *Bøgh*, *Wolf* og *Grundtvig* havt gode Talere, har jeg ogsaa kundet glæde mig ved god Kirkegang; dog er Indolens Hovedkarakteren hos menig Mand. Tantum! Deres Velærv. hengivne

Søtoft⁶.

Pastor Søtoft vilde aabenbart ikke lokke nogen til Præstø med gyldne løfter, men brevets adresse: *Torning ved Viborg* tyder paa, at det har staaet ham meget uklart, hvem Roh-

⁶) Se Rohm. — v.c. er forkortet verbi causa = f. ex. — *Westengaard* var præst ved St. Hans kirke i Odense og døde der 1853, se Wib. 2,527 og *Fischer* var præst ved St. Mariæ kirke i Helsingør indtil sin død 1862, se Wib. 1,591. — Om præsterne i Præstø, *Bøgh*, *Wolf* og *Grundtvig*, se Wib. 2,563.

mann var, og hvor han boede. Men om Præstø havde Rohmann ogsaa talt med sin ven *J. N. Madvig*, der vel omtrent paa samme tid sendte nogle linjer til Tønning om, hvad han havde udrettet:

»Jeg har idag været hos *Ørsted*; han er næst den for mig utilgængelige *Steemann*, vel den, som det er vigtigst at bringe Dig i Erindring hos; forresten havde han ingenlunde glemt Dig, men tvertimod bevaret den Interesse, han yttrede for Dig, da Du var her. Han tillod mig i det Ringeste at sige Dig, at Din Ansøgning om Præstøe vilde komme i særdeles Betragtning, og at han ansaae baade Befordringen convenabel for Dig (kun for Tiden, saa at Du endnu engang eller to maatte flytte) og Dig for Embedet. (Det kirkelige Væsen skal in parenthesis heller ikke der staae sig saa vel; Søtoft var ilde lidt.) Naturligviis mangler Du ikke Medsøgere, iblandt dem er en *Catechet Nissen* fra Helsingør vel en af dem, Du maa kappes med. *Ørsted* var forresten for Dine Actier. Du seer, at jeg har været hos ham selv; det var det Sikkreste, Broderen er desuden i denne Tid i Sorøe. Jeg bad *Rosenvinge* at opfriske Mindet om Dig hos Etatsraad *Lange* eller, hvis Du sidst ikke saa ham, som jeg ikke husker, da at tale for Dig fra først af. Naar nu kun den gamle Drage i sin Hule maatte tee sig vel; thi han taler dog det store Ord.« (Udat, — Sommeren, 1835)⁷.

Efter A. S. Ørsteds bedømmelse var Præstø altsaa ikke saa ringe et embede, som Søtoft mente. Men da kateket *Nissen* fra Helsingør under 21. august 1835 blev udnævnt til sognepræst i Præstø, var jo dermed Rohmanns forhaabninger om Præstø slukket. —

Sidst paa aaret 1835 blev Nykøbing, Falster ledigt. Rohmann søgte det, men igen forgæves. Vennen paa Dallund, inspektør *Heiberg*, skrev: »Altsaa *Nyekjøbing Kald* gik bort, men Haabet om et andet maa du stedse nære, da Haabet vanærer jo ingen. Søger du for Tiden noget *Kald*? *Gamtofte Kald* skal blandt endeel andre søges af 15 jyske Provster, og altsaa vil sikkert en af disse faae det.« — (1836, 12/3) —

⁷) Om A. S. Ørsted, se D.B.L. 26,554. — Om P. C. Stemann, se D.B.L. 22,550. — Om kateket *Nissen*, se Wib. 1,593. — Om professor *Kolderup Rosenvinge*, se D.B.L. 13,113 og om kancellideputeret *M. Lange*, se D.B.L. 13,579.

Under 4. marts 1836 meddelte biskop *Paludan-Müller*, at han havde modtaget og videresendt to ansøgninger fra Rohmann, nemlig til *Østbirk* i Aarhus stift og til *Søllerød* ved København. Bispen bemærkede tillige: »Deres Velærværdigheds Yttring i Anledning af de 9 Præsters offentlige *Klagemaal* traf sammen med min Anskuelse og var mig ret velkommen«⁸. —

Midt i marts døde madam Sophie Rohmann, og i maj blev begge de to sidst nævnte embeder besat. Til *Søllerød* kom pastor *B. Boisen fra Sakskebøing*. Og da pastor *Wøldike* i sommeren 1836 søgte at trøste sin ven i Tønning, tilskyndede han ham indtrængende til at gøre alt, hvad han kunde for at blive forflyttet til Sakskebøing.

»Nu maa der kiles paa, og det for Alvor — om *Saxkjøbing Kald*. Jeg har ikke endnu seet nogen Efterretning om det i Avisen og meddeler Dem derfor, hvad *Spang* fik ud af *Daniel Smith*, forleden han var hos ham; han var der selv som Præst i nogle Aar. Saavidt han kunde i en Skynding erindre sig, er Tienden circa 80 Td. Rug og 120 Td. Byg. Offer og Accidentser 400, Smaaredsel 30 Gæs, et Par Favne Brænde, Avling 68 Td. Land, som nok kunde lejes ud for 2 Td. Byg pr Td. Land, en meget smuk og god Embedsbolig, paa hvilken endnu hviler Gjæld af omtrent 2500, og hvoraf Afdrag udentviwl var 100 Rbd. aarlig. Der vil saaledes være en Indtægt af omtrent 1400 Rbd., og jeg mener, De bør søge det. Der er kun een Kirke, og Saxkjøbing er af Laalands sundeste Egne. Fjorden giver Liv og smuk Udsigt, og *Orebygaard*, som ligger i Sognet, er et smukt og rart Sted at komme. Sæt nu alt i Bevægelse; beed *Clausen* gjøre, hvad han formaaer; og troer De, jeg ved min personlige Nærværelse skulde kunne bidrage noget til at fremme Sagen, saa befal over min lange Krop, og jeg skal gjerne drage ind til Byen i Deres Ærinde; men jeg mener ikke at borde gjøre noget ved den Sag, førend jeg har hørt fra Dem og erfaret Deres bestemte Mening. Maaskee der netop nu var noget andet Kald, De attraaede; men jeg mener dog, at der ikke ret vel kunde være noget, som convenerede Dem bedre, end et Kjøbstædkald med 1 Kirke. Gid der kun ikke være Forandringer i Værk med Kaldet; og gid der ikke maatte være Nogen bestemt til det, hvad jo ey saa sjældent er Tilfældet,

⁸) Oplysning om de ni præsters klage er forgæves eftersøgt.

og gid kun ikke Provsteriet skulde hænge ved det som en besværlig Tilgift. Underligt at jeg ikke har seet Kaldet anmeldt, dog maaskee jeg har overseet det? Nu, jeg venter at høre fra Dem; dog, beslutter De Dem til at søge, da lader os ikke gjøre for sikker Regning; kunde Præstøe ikke opnaaes, da synes Saxkjøbing mindre at kunne det, da det er bedre. — Hvo der dog nu havde Dem i Saxkjøbing; det ligger saa herligt paa Vejen til *Errindlev*; der skulde man over engang i Sommer, naar der kun vare Penge i Kassen.» (1836, 8/7).

Pastor Rohmann søgte Saksjøbing, men den 16. august blev⁹⁾ *L. Smith* udnævnt til embedet. Det var en stor skuffelse for Rohmann, og ikke mindre for Wøldike, der først i september sendte sin ven følgende trøstende forklaring:

»Kjære Ven. Saa det dog skulle glippe! Jeg var i Laaland i næstforrige Uge og saae Dem i Aanden i Vinduet i den pæne Præstebolig i Saxkjøbing; hørte om derovre, at man ventede Dem eller *Schou*, og da nu *Schou* blev optagen i Directionen for Døvstumme-Institutet og korset, var jeg saa vis i min Sag, at jeg forleden Nat drømte om, at Kongen sagde til mig, da jeg var hos ham at tale Deres Sag: »kom til mig imorgen Kl. 9«; — jeg skal aldrig mere stole paa Drømme. Var *Schjødte* ikke død og en Plads saaledes var bleven ledig i bemeldte Direction, var *Schou* unægtelig kommen til Saxkjøbing; man havde fornærmet denne udmærket brave og duelige Mand, som man kun havde aflagt heel maadeligt for alt sit Slid, med at sætte Raadmand *Münter* ind i Directionen; en Mand, som han maatte i hver Henseende see langt under sig, og derfor søgte han at komme bort. —

Schmidt kjender jeg ikke, men vel hans Broder. Vennerne i Udbye (*Spang* og *Lange*) mente forleden Aften, at han var en brav Mand. Han skal være yderst forarmet med en stor Flok Børn, om ældere end De, vidste man ikke, men som Kjøbstædspræst (kom fra *Hasle*) allerede lidt nærmere, at sige cæteris paribus, til at komme til Kjøbstæd. Jeg seer saaledes ikke, at der just er gjort Dem, kjære Ven, Uret ved at foretrække ham (for) Dem; men alle vilde vi dog helst have havt Dem, og jeg havde glædet mig saa meget til at følge Dem derover og introducere

⁹⁾ P. J. Spang var Wøldikes nabopræst i Udby-Ørsløv, se Wib. 3,418. — Daniel Smith var præst i Stege, se Wib. 3,196. — Clausen er sandsynligvis professor H. N. Clausen. — I Errindlev var Wøldikes svoger Christen Møller Holst præst.

Dem for mine laalandske Venner. — I Laaland vare Flere, som gjerne havde havt Dem; det er dog ogsaa noget værd. Bliv nu ey mismodig og skjænd ey paa Skjæbnen og Kongen. Det gamle Mundheld: »der maa være noget bedre beskikket for Dem«, har jeg saa mange Gange seet stadfæstet i mit og Andres Livs Tildragelser, at jeg nok tør henvise dertil ogsaa i dette Tilfælde. Gid der nu snart maatte aabne sig nye Udsigter for Dem, og det da maatte gaae efter Ønske! det kommer nok, give Gud Dem Tillid og Taalmodighed til at oppebie den beleilige Tid.« (1836, 2/9)¹⁰.

Til vennens ønske om at han maatte have taalmodighed, har Rohmann gjort den bitre randbemærkning: »naar kun man ikke *sulter* eller *fryser* ihjel forinden.«

Efteraaret 1836 var som omtalt meget trangt for pastor Rohmann. Til sorgen og skuffelsen, der rugede over præstegaarden, kom først i november *svigermoderens død*. Paa den tid var embedet som sognepræst ved *Trinitatis kirke i Fredericia* blevet ledigt. Baade provst *Wolf* i Nr. Snede og lægen *Carl Hviding* i Vejle tilskyndede til at søge det, mens pastor *Wøldike* egentlig ikke mente, det var noget for Rohmann. Han skrev nemlig saaledes til Tønning:

»Tænker De paa at komme til *Fredericia*, den kjedelige Bye? eller har De Lyst til *Søby* her i Sjælland (*Sæby-Hallenslev* paa Vestsjælland var ledigt), hvor der skal være en meget god Præstegaard og en lillebitte Avling, eller hvad søger De forresten? lad mig det vide, for at jeg dog kunde sætte en Prøve paa, om det dog ey var muligt, herude fra min Afkrog, at gjøre noget for at faae Dem andenstedshen? det maatte dog være reent bandsat, om der dog ingen Udvey skulde aabnes for Dem! Sæt mig kun i Virksomhed; jeg behøver noget at røre mig med. — Hvad det dog er en Jammer, at vi ere saa forfærdelig langt fra hinanden; jeg maa have Dem herover til *Sjælland*, saa kunde vi dog see Dem lidt tilgode paa en eller anden Maade. — Min Nabo Hr. Hesselberg i *Nestelsø* lever ikke længe. Kaldet er ventelig lovet

¹⁰⁾ Om Tyge Schow, præst ved døvstummeinstituttet, se Wib. 2,167 og om S. Schjødt, der var hofpræst og døde 1836, 12/8, se Wib. 2,110. — Om L. Schmidt, der blev præst i Saksøbing, se Wib. 3,19 og om H. S. Münter, se E.F.L. 2,375.

bort for længe siden, og da det er et *Proprietair-Kald*, skjøttede De sagtens heller ikke om det.« (1836, 27/11)¹¹.

Men da havde Rohmann forlængst søgt embedet i Fredericia og havde endda under 16. november bedt *prins Christian Frederik* om at anbefale sig til det. Han modtog nemlig under 17. december fra prinsens kabinetssekretær, G. Adler, en meddelelse om, at ansøgningen var anbefalet paa bedste maade, men der fortsattes saaledes: »for at De ikke skal overgive Dem til et Haab, som maatte skuffe Dem, bør jeg endog tilføie, at Hs. Kongl. Høiheds Anbefaling ikke er og ikke kan være af nogen afgjørende Vægt, uden for saavidt De maatte befinde Dem paa lige Linie med de competenteste af Deres Medbeilere«¹².

Det varede længe, inden der kom nogen udnævnelse til Fredericia. Og efter et besøg i København i begyndelsen af februar 1837 sendte *pastor Wøldike* et brev til Tønning; i det stod der blandt andet:

»Kjære Ven! Jeg var et Par Dage i forrige Uge inde i Byen og havde en alvorlig Samtale om Dem med *Lassen* og *Ørsted*. De er vel *indstillet* til Fredericia, men ikke som No. 1. En Præst i *Tikjøb*, jeg mener, det var *Gamborg*, han hedde, og en ditto i *Viborg*, jeg mener en *Johansen*, stode foran; men *Ørsted*, som vidste, at Prindsen interesserede sig for Dem med megen Varme, havde dog et Slags Haab om, at det muligen kunde lykkes ham at faae Dem anbragt. Ja, Gud give det maatte ske! *Lassen* bandede iøvrigt høyt og dyrt, og det næsten i bare Skjorte, paa, at det var paa det allernærmeste med Deres Befordring til et bedre Kald, og jeg kan efter alle Mærker at dømme ey heller troe andet; kun Skade, at der saa sjældent træffe Vacancer i *Kjøbstæder*. Det seer ud til, at *Storeheddinge* bliver besat med en Landsbypræst; altsaa hjælper den Vacance ikke til at fremme Deres Sag.

Hvad mener De om *Causlunde* og *Cagstrup*, 4 Mile fra Byen henad Køge? (Sognene hedder nu *Karlslunde-Karlstrup*.) Tien- den er paa halvfjerde hundrede Td. Byg, en god Avling, som er bortforpagtet, men en gammel Præstegaard; ret flinke velhaven-

¹¹) Rohm. — Hesselberg døde 1836, 11/12, se Wib. 2,434.

¹²) Om G. Adler, se D.B.L. 1,127.

de Bønder og et deiligt Bedested for mig, naar jeg reiser engang om Aaret ind til min Søster. — — — Er *Præstegaarden* i Causlunde end *gammel*, saa er det her i Stiftet slet ikke saa vanskeligt at faa Bygningshjelp, skjøndt rigtignok ikke altid for den fulde Summa; dog Ansvaret maa jo her hvile paa Stervboen? — — — Skulde De søge Kaldet og faae det, saa vil min Kone nok skaffe Dem Nogen til at bestyre Huset og passe Børnene.« (1837, 11/2)¹³.

Til sognepræst ved Trinitatis kirke i Fredericia blev den omtalte *Gamborg kaldet under 25. februar 1837*.

Først paa aaret 1837 stod Rohmann da med hensyn til ansøgninger helt paa bar bund. Alle anstrengelser syntes at have været forgæves. Baade han selv og vennerne Madvig og Wøldike havde henvendt sig i kancelliet for at fremhæve hans værdighed og hans trang til et bedre embede; men trods tilsyneladende venlighed og forstaaelse baade hos A. S. Ørsted og hos de kancellideputerede *Chr. L. Lassen* og *Michael Lange* var der dog intet opnaaet. Det var den utilgængelige *Stemann*, der afgjorde sagerne.

I februar rykkede ganske overraskende den kendte skuespiller *Nicolai Peter Nielsen* Tønningpræsten til undsætning. Der udveksledes i aarets løb nogle breve imellem dem, og det særlige ved denne brevveksling er, at ikke blot *N. P. Nielsens breve* til Rohmann er opbevaret, men at det kgl. bibliothek gemmer *Rohmanns breve* til skuespilleren.

Forbindelsen mellem dem kom i stand paa følgende maade. I efteraaret 1836 havde skuespiller N. P. Nielsen med stor interesse læst *Rohmanns prisskrift* om reformationens indførelse i Danmark. Som tak for glæden, han havde haft ved at læse Rohmanns bog, fik han skuespiller Lindgreens datter *Hanne* til i en pakke til Tønning at vedlægge sin egen nylig udkomne bog: *Hellig Trefoldigheds Gilde* udi det danske Compagnie, eller det kongelige kjøbenhavnske Skydeselskabs og danske Broderskabs Historie. Kbhv. 1836. — Rohmann sendte under 5. januar 1837 skuespiller Nielsen

¹³) Om kancellideputeret Chr. L. Lassen, se D.B.L. 14,97. — Om pastor Gamborg, se Wib. 3,325 og om pastor J. C. Johansen, se Wib. 3,549.

en venlig tak for skydeselskabets historie og modtog derefter følgende brev:

Kiøbenhavn, d. 18de Febr. 1837.

Velærværdige Hr. Pastor Rohmann. Mange forskellige, deels Forretninger, deels Adspredelser have forhindret mig i at opfylde en kjær Pligt, nemlig at besvare Deres meget ærede Skrivelse af 5te Januar. Det vil være mig en stor Satisfaction, om De virkelig har været istand til at gjennemlæse min *lille Piece*; thi at den virkelig skulde have interesseret Dem, vilde være høist besynderligt, blot for Materiens Skyld. Indholdet er saa specielt, at der kun ere faae Dele deraf, som kunne have en almindelig Interesse. Min Hensigt med at sende Dem Bogen var ingeniende at skaffe Dem nogen Moerskab ved dens Læsning, men blot et stumt Tegn paa min Taknemmelighed for den sande Glæde, jeg har havt ved at læse Deres interessante: *Reformations-Historie*; en Bog, der er en kjærkommen Gave for enhver, der elsker vort Nordens Historie. Jeg vil ikke kjede Dem med Lovtaler over Deres Bog; thi uagtet jeg ikke har den Ære personligt at kjende Dem, saa er Deres Bog mig Borgen for, at De er en Mand, der ynder ligefrem Sandhed, og som vil tro mig, naar jeg simpelt hen siger, at jeg ikke længe har glædet mig som ved Læsningen af den. Historien især Nordens er min Kjæphest, min kjæreste Tidsfordriv, og i denne, jeg gad sige Mandoms løse Tid, glæder jeg mig ved (at) leve med Fortiden og studere *Clios* evige Viisdomsbog. Skjøndt fjernt fra Dem have vi dog et Berørelsespunkt, og jeg blev ikke lidt fornøyet da jeg saae, at vi vare mødtes ved *Valget af Mottoet*, skjøndt jeg maae tilstaae, det klæder bedre paa en Reformations end et Skydeselskabs Historie. Jeg vil have endnu en Grund mere til at elske Historiens Studium, naar jeg tør haabe, at den har skaffet mig Bekjendtskab med en saa usædvanlig som Dem, og ere vi end ikke nu i hinandens Nærhed saa, »Berge und Thäler begegnen sich nicht, aber Menschen!« Tilgiv mig nu, om jeg forekommer Dem noget næsviis, ved at blande mig i Deres personlige Forhold; men Meningen er idetmindste god.

For nogle Dage siden taledede jeg med min egen Præst, *Zahle*, og ved at berøre Dem, kom han til at omtale Dem i Udtryk, hvorfor jeg vil skaane Deres Beskedenhed at høre gjentagne. Han yttrede, at det var en Skam for Vedkommende, at en Mand som De hensad i et saadant Kald. Da jeg er nær beslægtet med en af de Cancellie Deputerede og temmelig bekjendt med *Ørsted*, begav jeg mig strax til disse for at repetere min Samtale med *Zahle*,

og jeg erfarede der, at De søger *Fredericia*, men tillige at der neppe er Haab om, at Dé faaer det, imidlertid vandt jeg dog det derved, at man blev meget Opmærksom derover og bad mig at gjøre opmærksom paa, naar De søger noget igjen.

Tilgiv mig, at jeg ukaldet blander mig ind i Deres Sager; det seer vist løierligt ud, at en Skuespiller vil protegere en Præst; men lad os slaae en Streg over disse to Egenskaber og blot betragte os som Historikere, og saa vil det ikke skurre saa meget. Man siger langt fra Jupiter langt fra Lynilden; men man kunde tilføie, ogsaa langt fra Varmen. De boer i Jylland, men jeg er her ved Haanden og skal ikke spare paa Munden, naar De blot vil lade mig vide, naar der er noget, De søger at erholde. Som sagt, jeg tør sige, at Vedkommende er meget gunstigt stemt, og at De kun skal søge dristigt. Lev nu vel, min meget ærede Hr. Pastor; tilgiv mig, at jeg saaledes falder med Døren ind i Huset; men jeg er saadan en underlig Person; naar jeg troer at kunne gavne, saa bryder jeg mig aldrig om, at man kalder mig en næsviis, naar man kun maae tilføie: en troe og hengiven Ven, hvilken Titel jeg haaber at erhverve hos Dem, og indtil da kalder jeg mig med Hoiagtelse Deres ærbødige N. P. Nielsen.¹⁴

En fjorten dages tid senere svarede Rohmann med et meget langt brev. Heri møder vi ham som brevsriver og som den ensomme, der trænger til at tale ud med en, der vil forstaa ham, men navnlig giver brevet os en udførlig redegørelse for hans mange skuffelser som ansøger. Trods dets længde gengives det derfor i hele sin udstrækning.

»Deres venskabelige Brev, kjære Hr. Instructeur, var mig en meget behagelig Overraskelse. Aarsagen hvorfor jeg strax besvarer det, jeg fik det nemlig iaftes, er ikke blot for at aflægge en tom Taksigelse for Deres venlige Deeltagelse i min Skjæbne og Deres Interesse for at bringe en Forandring til det Bedre deri, men for i Virkeligheden at gjøre Brug af Deres gode Tilbud om at tale min Sag, hvor en saadan Tale kan anbringes.

Skjøndt jeg nu heller ikke vil forglemme *Taksigelsen*, men fremfor Alt aflægge den af Hjertens Grund, maa jeg dog, førend jeg skrider til den egentlige Gjenstand for disse Linier, forud-

¹⁴) Rohm. — Om N. P. Nielsen og hans bog, se E.F.L. 2,449. — Cleo er historiens muse. — Mottoet i Rohmanns bog var fra rimkrøniken: »Det siger Beda den ærlige Mand osv.« — Zahle var hofpræst, se D.B.L. 26,417.

sende et Par Ord om den Yttring i Deres Brev, at det vilde være høyst besynderligt, om *Deres Skrift* blot for Materiens Skyld havde interesseret mig. De har altsaa antaget min Yttring for en blot Compliment, og det er den dog virkelig ingenlunde. Det er tvertimod den rene Sandhed, at jeg med Opmærksomhed og Interesse har læst den fra Begyndelsen til Enden. I Anledning af det Besynderlige heri, kunde jeg svare Dem omtrent, hvad *Grotius* engang svarede En, der undrede sig over, at han læste saa hyppig i *Terents*, der dog kun var en Skolebog: »Anderledes læses *Terents* af *Grotius* end af en Skoledreng.« Uden i nogen Maade derfor at ville sammenligne mig med *Grotius* kunde jeg dog svare Dem: *Anderledes* læses *Deres Skrift* af en *Historiker* end af mangan *Gildesbroder*. Thi vistnok er Indholdet i en vis Henseende specielt, og for saa vidt det angaaer et blot Selskab i og for sig, hvoraf jeg ikke er Medlem, er det naturligt, at det for mig her paa Heden kun kan have liden Interesse, men jeg betragter det derimod som en *Skildring af Hovedstadens Tænke-maade*, Skikke og Forlystelser i en enkelt Retning i et Tidsrum af over 300 Aar, grundet paa autentiske Documenter, og fra denne Side faaer Sagen et andet Udseende, især hos os hvor Kilderne til det egentlige Folkelivs Historie endnu ligge begravne i Protocoller og Archiver, hvoraf næsten Ingen drager dem frem uden en Enkelt og det Leilighedsviis. Saameget større var Interessen for mig, som jeg ved Tilendebbringelsen af min Reformationshistorie fattede den Tanke at fortsætte den eller egentlig at levere en *Kirke- og Folkeculturhistorie* til 1660 og maaskee videre. Mine huuslige Ulykker og Sorger standsede det begyndte Arbeide, og mit fjerne Ophold gjør mig det desuden umuligt at overkomme de fornødne Kilder; men dog har jeg endnu ikke tabt Interessen for Ideen og griber med Graadighed Alt, hvad der kan have mindste Hensyn til den. Jeg har derfor med samme Interesse modtaget Præsten *Michels 3 Riimværker*, som *Molbek* var saa god at sende mig, da de gribe ind i *Psalmebøgernes Historie*. Jeg haaber altsaa Hr. Ven vil troe mit Ord, at jeg har læst *Deres Skrift* med megen Interesse.

Hvad nu den egentlige Gjenstand for disse Linier angaaer, nemlig mit *Supplicanfvæsen*, da takker jeg Dem som sagt af Hjertet for Deres kjærlige Bestræbelser, kun frygter jeg, at de ville være spildt Møie. Mit Navn og min Stilling er ikke ubekjendt for det danske Cancellie; at jeg har vundet 6 præmier, 1 i Theologien, 1 i Kirkehistorien, 1 i Danmarks Historiske Geographie i Middelalderen og 3 for Prædikener; at jeg har istandsat en nedfaldende Præstegaard og er derved blevet en forgjældet

Mand, at jeg i 9 Aar har siddet i et af de mindste Præstekald i Danmark, veed Cancelliet ret godt. Jeg har skildret min Stilling mundtlig og skriftlig for Stemann og Lassen, mundtlig for Kongen og Ørsted, og min Provstes og Biskops bedste Anbefalinger kunne vidne, at jeg har talt Sandhed; Prinds Christian har, det veed jeg, med Varme intercederet for mig, og dog have 26 Ansøgninger tildeels om mindre Kald hidindtil været forgjæves. I Anledning af min Ansøgning om *Frederitz*, et Kald paa 800 rbd. har Prinds Christian ladet mig tilskrive ved *Etatsraad Adler*, at han paa det Bedste havde anbefalet den, og at det vilde være ham kjært, om den maatte blive bønhørt, men Adler har derhos givet mig at forstaae, at Prindsens Anbefaling ikke kunde være af nogen afgjørende Vægt, »uden for saavidt som jeg befandt mig paa lige Linie med de Competenteste af mine Medbeilere.« Hvem er nu det? Jeg fristes næsten til at troe: *Enhver*. Thi da jeg for 2 Aar siden var hos Stemann sagde han til mig: naar jeg blot kunde skaffe Concurrenterne af Veien, skulde Intet være til Hinder for mig. Nu har jeg seet, at ældre og yngre Præster, ældre og yngre *Catecheter*, *Candidater*, ja, endog een Candidat 1 Aar yngre Attestatus end jeg og det med haud illaudabilis ere blevne mig foretrukne; jeg maa derfor antage, at der hører et særdeles Kæmpeværk til at forflytte mig fremfor alle Andre, eller og at Cancelliet maa have særegne Grunde for, at jeg skal gaae til grunde paa Legem og Sjæl paa dette Fordømmelsens Sted. Ih nu, jeg er da ikke den første jydsk Præst, som har havt den Skjæbne.

At jeg uagtet Prindsens Anbefaling ikke faaer *Frederitz*, det veed jeg nok, da jeg kun er indstillet No. 3, og det er jo saa godt som No. 0. Jeg er nu snart keed af at smide Penge ud til stemplet Papir og Postpenge; de allerede Henkastede havde forentet sig bedre i Sparekassen, men dog har jeg endnu indgivet 2 Ansøgninger om *Steenløse* og *Vexø* og om *Carslunde* og *Carlstrup*, der upaatvivlelig faae samme Udfald som alle de øvrige. Helst ønskede jeg jo rigtignok at komme til en *Kjøbstæd*, da jeg ikke er Landmand, men udenfor mit Embede en Bogorm, der hverken forstaaer at handle med Sviin eller Stude, og jeg tillige trænger til menneskelig Omgang; dog har jeg troet at burde prøve paa at søge disse Kald, om Lykkens Lune maaskee kunde falde paa at bringe mig noget nærmere til Kbhvn., hvor jeg kunde benytte de litterære Magaziner, ifald jeg nogensinde kommer til at due til noget Arbeide mere. Jeg seer nu ogsaa, at et *Cappelianie ved Frue Kirke* er ledigt, og jeg kunde af samme Grund næsten fristes til at søge det, men det er vel et lille Embede, og jeg har allerede en stor Familie og ingen Moder til mine Børn.

Her har De nu et Contentum af mit *Supplicantvæsens Historie*; De seer deraf, at jeg i min Enkestand dog har haft Anledning til at holde en vis Jubelfest eller *Sølbryllupsgilde* over Tallet af mine frugtesløse *Embedsfrierier*; men Pengene til Gildet ere medgaaede til stemplet Papir og sandt at sige, jeg har ikke været stemt til at jubilere; dog kan det være, jeg slaaer en Basseralle, hvis jeg, som ikke under nærværende Conjuncturer er urimeligt, naaer til *Guldbryllupstallet*. Thi om Cancelliets gode Stemning imod mig har jeg i flere Aar haft Forsikringer fra adskillige Kanter; imidlertid er det nu kommen saavidt, at det høie Collegium maa vise det i Gjærning, førend jeg troer det paa Ordet.

De har Ret, høistærede Hr. Ven, naar De anvender Ordsproget: langt fra Jupiter osv.; jeg fordanser det blot noget og siger: høit til Himmelen og langt til Kjøbenhavn; i det store Rum bortveires mangen grundet Klage og Besværing; man veed ikke og begriber ikke, hvorledes mange af *vi stakkels jydsk Præster* ere stædt i det; men Gud trøste dem, der vover offentlig at opløfte sin Klage; han kan være vis paa at faae over Næsen; saaledes gik det 9 af mine Stiftsbrødre ifjor, der i en Art Fortvivlelse udtalede, hvad der laae dem paa Hjerter; jeg tog ingen Deel deri fordi jeg ret vel vidste, det var kun at gjøre Ondt værre; jeg har derfor indskrænket mig til at skildre min Forfatning i mine Ansøgninger og ved andre Leiligheder ad den private Vei, men jeg maa oprigtig tilstaae, at jeg har faaet den Tro, at Vedkommende hverken læser eller ændser andet end Candidataarets Aarstal, rigtignok en Maneer, som kommer mangen ældre Sløsepeer til Fordeel.

Deres venskabelige Brev og den Interesse, hvorpaa De deri har givet mig et saa talende Beviis, har foranlediget mig til at tale uforbeholdent med Dem om min Stilling som Supplicant og om mine Tanker i denne Henseende, og denne Uforbeholdenhed, haaber jeg, vil være Dem det bedste Beviis paa, at jeg oprigtig paaskjønner det Venskab, hvormed De saa oprigtig kommer mig som personlig Ubekjendt imøde. Skuespilleren og Præsten gjør her Intet til Sagen, naar begge med Værdighed forsvarer den Post, hvorpaa han staaer i Samfundet; de Tider burde hos den Fordomsfrie være forbi, da uoverstigelige Skranker adskilte de forskjellige Haandteringer. Jeg kunde ogsaa her anføre en *Anecdote om Holberg* som Svar paa Deres Distinction. En Herremand mødte ham engang paa en Reise i *Krebshuset*; den første fandt sig saa tilfredsstillet ved Holbergs Conversation, at han anmodede Baronnen om at drikke et Glas Viin med sig; imidlertid ønskede han dog, førend han klinkede, at vide, hvem han klinkede med og spurgte derom. Jeg er Bøddelen her i Amtet, svarede Holberg. Ja saa, *Enhver er god for sig*, sagde Herreman-

den og satte Glasset hen uden at klinke, gik derpaa ud og overskældte Værten, fordi han bragte Rakkeren i Selskab med fornemme Folk. Værten oplyste ham om hans Vildfarelse, og Herremanden foer betuttet ind i Stuen, bad H. om Forladelse og greb sit Glas for at klinke. Enhver er god for sig, svarede Holberg, og satte sit Glas hen uden at klinke; fiat applicatio! —

Vi kunne derfor, mener jeg, gjerne mødes som *Historikere*, uden at vi behøve at slaae Streg over Skuespilleren og Præsten; naar 2 rigtige Tangenter gribes paa Instrumentet skurre de forskjellige Toner ikke. Det glæder mig alligevel saare meget, at vi i flere Punkter støde sammen, nemlig baade som Historiens og Veltalenhedens Elskere; Kjærlighed har ført mig til at sysselsette mig noget med begge, og min Embedstilling har desuden gjort mig Syslen med den sidste til en Art af Pligt; at jeg derfor nok kunde ønske mig *et andet Auditorium* end mine jyske Bønder, vil De vist ikke finde underligt; men da der hertil nu ingen Udsigter er, bliver denne Syslen noget tilsidesat; *Münter, P. E. Müller* og *Mynster* have hver tilkjendt mig en Præmie for indsendte Prædikener; men offentlig har jeg ikke leveret andet end 3 *Bibellæsninger*, jeg udgav 1834, og en *Recension* over *Brammers Leilighedstaler*, som findes i *Maanedsskriftet for Litteratur 11. Heft. 1836* under Mærket v.v. Det vilde glæde mig, om De vilde læse denne igjennem og ved Leilighed sige mig Deres Mening derom, da jeg temmelig skarpt har medtaget en Tale af Udgiveren, hvorom nogle have ment, at Dommen var for streng; men efter min Overbeviisning kunde den Tale hverken bestaae for den rhetoriske eller den historiske Domstol, og derfor har jeg brugt begges hvasse kritiske Kniv; thi daarlige Taler have vi nok af; de gode derimod ere sjeldne.

Jeg har nu her temmelig vidtløftig besvaret Deres venskabelige Brev, men haaber, De undskylder denne Vidtløftighed; hvad jeg har anført om min *Supplicantstilling*, vil De, uden at jeg behøver at anmode Dem derom, benytte med den fornødne Discretion; *Steenløse* og *Carlslunde* ere de to Kald, jeg for Øieblikket søger, men jeg søger da endelig altid, men har faaet den underlige Indbildning, at jeg ikke bliver befordret i denne Konges Tid. For Deres Venskab takker jeg Dem endnu engang og haaber, at De anseer Takken for oprigtig, idet jeg saa ufortøvet gjør Brug deraf; seer De *Zahle*, beder jeg at hilse ham og henlever Deres meget forbundne og hengivne *Rohmann*¹⁵.

Tønning, d. 1. Martii 1837.

¹⁵) Rohmanns breve til Nielsen findes i Kgl. Bibl. Nye Breve D. — Hugo Grotius, se Salmonsens, 10,150 og om Terents sammested 23,251. — Krebshuset er en gaard i Slaglille sogn.

De to omtalte embeder blev besat, uden at Rohmann hørte mere om dem. Men sidst i marts blev sognepræsten i *Middelfart* forflyttet og dermed embedet ledigt. Først i april søgte Rohmann det og bad igen prins *Christian* om at anbefale sig. Under 8. april skrev kabinetssekretær *Adler* til Tønning: »H. Kg. Høihed vil med Fornøielse understøtte Deres Ansøgning om Middelfart Kald og vil jeg haabe, at Høisammes Intercession vil komme saameget mere i Betragtning, som Embedet sorterer under Gouvernementet. Det kommer imidlertid meget an paa, hvem De faaer til Medbeilere.«

For intet at forsømme henvendte Rohmann sig ogsaa til *biskop N. Faber i Odense*, der i hvert fald kendte Rohmanns navn fra konkurrencen om prisen for et skrift om bibellæsning i 1834. Biskoppens svar var meget venligt i formen, men dog en afvisning; han vilde ikke anbefale. Det lød saaledes:

»Jeg har modtaget Deres Velærværdigheds meget Ærede af 24. ds., hvori De meddeler mig, at De søger *Middelfart* og ønsker min Medvirkning til Maalets Opnaaelse. Jeg vidste allerede gennem *Gouvernøren*, at De søger bemeldte Kald; thi da jeg, som en god Talsmand for Stiftets Geistlige, øieblikligen vilde interessere ham for en særdeles værdig Mand, fik jeg til Svar, at *Gouvernøren* havde lovet Dem sin fortrinlige Bistand. Dette vil i nærværende Tilfælde sige *særdeles meget*; thi da det sidste Valg til *Middelfart* neppe faldt ud efter hans Ønske, saa har *Gouvernøren* neppe undladt paa saadanne Stede(r) at give sin Misfornøielse tilkjende, hvor muligen hans fortrinlige Anbefaling i nærværende Øieblik kunde faae en desto større Kraft og Indflydelse. Skjøndt man derfor aldrig bør sætte sig noget vist Haab i Hovedet, saa har Deres Haab i nærværende Tilfælde virkelig en ikke svag Grundvold. Og hermed skal De, hvad *Fyens Stift* angaaer, lade Dem nøie.

Dette er ikke udtalt som noget tilbagevisende Afslag, men som en oprigtig Hjertens Mening fra mig til den Mand, hvem Skjebnens høist sorgfulde Slag have nedbøiet, som trænger til Trøst og Hjælp, ei til at skades. Men at en Anbefaling fra mig til Dem, som ikke er Geistlig i mit Stift, snarere vilde skade end gavne, er min *fulde* Overbeviisning. Jeg tør tiltroe min Anbefa-

ling for geistlig Mand i Stiftet nogen Vægt, fordi den grundes paa virkelige data, Visitats etc.; men jeg er aldeles fjern fra den Forfængelighed at troe, at en Anbefaling, blot med mit Navn under, skulde, hvor hine ledsagende Omstændigheder mangle, have nogen betydelig Vægt. Det kunde være betænkeligt, hvor De har Fyens Stifts Gouvernørs Assistance og Anbefaling endnu ved Siden af denne at søge Fyens Biskops. De veed desuden, hvor let Miskjendelse er tilstede, saa at en Anbefaling fra mig, selv om jeg kjendte Dem personligen og nøie, vilde let tolkes som en Anmasselse af mig og maaskee anrette saa meget større Skade, som den var stilet med Varme. De bør ikke under disse Omstændigheder modtage min Anbefaling, om jeg end kunde eller vilde give den, hvortil jeg dog ingenlunde er istand.

Et Raad vil jeg derimod meddele. Omtrent *d. 20de* (d.e. maj) ventes Gouvernøren hertil. Hvad han skal foretage til Deres Bedste, maa han paa den kraftigste Maade *have udrettet*, inden han afreiser. Jeg mener derfor, at det ikke kunde skade, at De endnu engang skrev ham til, at De med Ængstelse havde bragt i Erfaring, at han *d. 20de* forlod Kjøbenhavn, at han saaledes var fraværende i det decisive Øieblik, og at De besvor ham om muligt at efterlade saa kraftige Foranstaltninger, at De ikke skulde bukke under for et brat tilintetgjort Haab; skriv i samme Aand til *Etatsraad Adler* og befal saa Resten i Guds Haand.

Selv om De ei faaer Middelfart, vil Deres Befordring ikke længe udeblive. *Middelfart* er et smukt Kald, skjønt ikke just saa stort, som det i første Øieblik ansees for. Der er *ingen Embedsbolig*. Vanskelig faaes nogen Gaard tilleie, men Kjøb fordrer Penge eller forøget Gjæld. *Ildebrændsel* er *dyr*; Tørv 2 Mile borte, men Resten er god. Jeg henlevede 4 lykkelige Aar som Præst der; efter den Tid sank Meget af det, der havde begyndt at fremblomstre. Gud give, at Kaldet maa faae en kraftfuld Mand, der vil frede igjen om Fortidens Plantning; den vilde da rask skyde frem paa ny, og hvor vilde det da glæde mit Hjerte igjen at hvile i dens Skygge og qvæges ved dens Syn. Gud give det bedste Held! Opnaaer De Kaldet, haaber jeg, at en glad og velsignelsesrig Samvirken skal indtræde imellem os. Med Agtelse forbindtl.

Odense Bispegaard, d. 27. April 1837. N. Faber¹⁶.

Omtrent samtidigt med at biskop Fabers brev naaede til Tønning, kom der igen nyt fra skuespiller *N. P. Nielsen*. Han havde været i *kancelliet* og endda ladet *etatsraad Lange*

¹⁶) Rohm. — Om biskop Nic. Faber, se D.B.L. 6,509.

læse Rohmanns lange beretning om de mange skuffelser, han havde lidt. Skuespiller Nielsen skrev:

Kiøbenhavn, d. 25. April 1837.

Min høitærede Hr. Pastor! Uagtet jeg ikke kan give Dem nogen glædelig eller bestemt Efterretning, maae jeg dog give et lille Livstegn fra mig for at overtøye Dem om, at jeg ikke har været uvirksom imidlertid. Først maae jeg da underrette Dem om, at *Eltsraad Lange*, Deputeret i Kancelliet, er min meget nær beslægtede Ven, som jeg har levet fra Barnsbeen med og kjender som min egen Lomme. De kan bedst indsee, hvor godt jeg kjender ham, og hvordan hans Karakter er, naar jeg siger Dem, at jeg vidste intet bedre Middel til at foredrage ham Sagen, end at lade ham læse *Deres Brev*; thi (jeg) vidste, at det vilde gjøre den modsatte Virkning paa ham som paa andre Hverdags-sjæle, og det har ogsaa bekræftet sig. Med Varme talte han om Dem og Deres Fortjenester, og har omtalt Dem i det forsamlede Collegio. Han har bedet mig sige Dem, at: der var ikke *een* iblandt hans Colleger, som ikke erkjendte Deres Værd og vilde glæde sig over Deres Befordring; at han selv følte, at De havde Ret i Deres Utilfredshed; men at De vist vilde dømme anderledes, naar De var i Cancelliets Sted; slutteligen haabede han gandske vist, at De skulde faa Deres Ønsker opfyldte baade førend Deres Ansøgnings Guldbrøllup og i denne Tid.

Jeg veed nok, at jeg nu faaer lidt Skjænd af Dem, fordi jeg har benyttet Deres Brev; men det finder jeg mig i; thi jeg veed, at det har været til Deres Fordeel, og det er mig nok. Hav alt-saa endnu Mod og lad mig endelig vide, naar der er noget, De søger, at jeg kan purre Vedkommende. Ørsted ser jeg jevnlig hos Lange, og han er Dem ikke mindre bevaagen.

Nu stunder det til Sommeren, og Foraaret er jo Haabets Tid; lad os da følge Naturens Orden og leve i Haabet; maaskee at inden Høsten indfinder sig, er Deres Ønsker opfyldte; maaskee jeg til den Tid har den Glæde at see Dem forflyttet nærmere til Hovedstaden, hvorved Adgang til de videnskabelige Kilder bliver Dem mueligt, og hvor jeg kan nyde den Glæde af Deres personlige Bekjendtskab. Imidlertid lev vel, kjære Pastor, og lad mig nu have den Glæde, at disse Linier opmuntre Dem lidt; jeg havde besluttet ikke at uleilige Dem med et Brev, førend jeg havde godt nyt at melde, men Lange har paalagt mig endelig at skrive til Dem og forsikkre Dem om, hvor meget han interesserer sig for Dem, og at han i denne Henseende har fundet den

største Enighed i Cancelliet. Lev vel, lad mig endelig høre, naar der er noget De ønsker og søger, og da skal jeg holde de gode Folk varme; indtil da modtag Forsikringen om min varme og inderlige Høiagtelse og Hengivenhed. Deres oprigtige Ven

N. P. Nielsen¹⁷.

Rohmann foretog i maj 1837 en rejse til København. Sandsynligvis vilde han træffe *prins Christian*, før han den 20. maj rejste fra byen. Han haabede vel endnu paa *Middelfart*; men desuden var *Kolding* blevet ledigt. I hvert fald skulde han have sine muligheder gennemdrøftet med velyndere og venner. Han traf pastor *Wøldike* derinde og var paa besøg hos skuespiller *Nielsen*. Efter sin hjemkomst til Tønning gik han utaalmodig og ventede nyt fra cancelliet; men der kom intet; og han fik heller ikke meddelelse om, at en anden var kaldet til *Middelfart*. Sidst i juni skrev han til N. P. Nielsen for om muligt at faa noget at vide.

Tønning, d. 20. Juni 1837.

Fire lange Uger har jeg nu tilbragt paa mit gamle Pinested i Forventning efter Brev fra Dem, kjære Ven, og Efterretning om min fremtidige Skjæbne; men endnu er jeg i samme Uvished, som da jeg forlod Dem. Imidlertid er denne Uvished, da den gaaer saa meget i Langdrag, mig nu et temmelig sikkert Tegn paa, at jeg som sædvanligt kan begrave mit Haab hos alle de andre, og derfor vil jeg dog i al Hast ved et Par Ord lade Dem vide, at jeg vel lever endnu, skjøndt kun et sørgeligt Liv; det gaaer mig som gamle Corsøer *efter Oehls*. Udtryk: *Blæsten ryster mit inderste Tømmer*, nu jeg atter er kommen til Skovenes Hjem. Det vil med andre Ord sige, jeg befinder mig Skarn efter min Hjemkomst, vel mere paa Sjæl end paa Legeme, skjøndt begge tilsammen krymper sig ved det atter skuffede Haab.

Dog De har allerede faaet nok af mine Jeremiader, ja, meer end nok, derfor ikke mere af den Tønde, thi snurrligt nok er det, at mine *Jeremiader* have samme Skjæbne, som jeg selv. Saaledes sendte jeg for et Par Aar siden en versificeret *Bearbejdelse af Jeremias Begrædelse* til *Dorph* for at skaffe mig en Forlægger; det mislykkedes, derpaa leverede han den til *Prof. Clausen* til Optagelse i det nye *theol. Tidsskrift*; hvor den siden er bleven af,

¹⁷⁾ Rohm.

veed Vor Herre. Lignelsen seer jeg halter slemt, thi hvor jeg er bleven af, veed baade Vor Herre og jeg, og nu ogsaa De, kjære Ven; men nu staaer den der engang.

Jeg har siden min Hjemkomst havt travlt med en Deel Haandværksfolk ved min Præstegaard og iøvrigt forsøgt at forslaae Tiden ved lidt litterært Arbeide; en *Episode* er hidtil det hele Udbytte, ellers har jeg søgt at see ind i den *Slesvigske Historie*, da jeg halvveis fik en Anmodning af *Gad* om at skrive en saadan for Trykkefrihedsselskabet; det er ellers, saavidt jeg kan skjønne et ikke meget lysteligt Arbeide for en dansk. Siden Valdemar den 2.s Tid spiller den danske Regjering en jammerlig Rolle, og Skylden for den Slesvigske Tydskhed falder tildeels tilbage paa den; jeg har derfor endnu ikke kunnet lægge Haand paa Arbeidet.

Var De saa med ved 28. *Maigildet*? Dommene derom ere i Provindserne meget forskjellige. Nogle saa allerede Revolutionen i fuld Gang; Andre kalde det Hele Vind; hvad er Deres Mening? En stakkels Landsbyhistorikus som jeg seer med en vis Apathie alle de opstigende og bristende politiske Sæbebobler; falde deres Bestanddele ned paa en fiin rød Kjole, er den rigtignok udsat for at faae Pletter; men de naae vel ikke til Skindet. Kongen lever dog endnu, kan jeg mærke; der vare dem, der meente, at han neppe vilde have overlevet Læsningen af *Kbhvnspostens Relation*; Andre meente, det havde ingen Nød, fordi der skal skarp Lud (til).

Hjertelig Tak til Dem og Deres gode Kone for den kjærlige Modtagelse og det Venskab, jeg nød hos Dem under mit korte Ophold i Kbhvn.; gid jeg paa nogen Maade kunne vise Dem min Erkjendtlighed igjen; men desværre, jeg synes at skulle være fordømt til at fortæres her paa Heden, langt borte fra alt Levende, jeg har kjært, tag derfor tiltakke med min oprigtige og hjertelige Paaskjønnelse og med mine venskabeligste Ønsker, at Lykke og Tilfredshed maa bo hos Dem. Mine bedste Hilsener til Dem og Deres Kone fra Deres oprigtig hengivne *Rohmann*.

P.S. Har De Leilighed, saa viis mig det Venskab og lad mig vide, hvad der saa blev af *Middelfart* og *Kolding*. Al Verden gratulerede mig paa min Reise til det første. Jeg rystede paa Hovedet og sagde — Tak!¹⁸.

¹⁸) »Blæsten ryster mit inderste Tømmer« er fra Oehlenschlägers digt *Corsøer*, se *Poetiske skrifter*, 1,134 (udg. 1926). — I Rohm. findes et brev fra N. V. Dorph (se D.B.L. 6,64), dateret Toldbodbørsen 1836, 12/3, hvori han meddeler, at Gyldendal ikke kan antage hans oversættelse af Jere-

Under den 17. og 24. juni 1837 blev de to omtalte embeder besat. Og først i juli modtog Rohmann følgende brev fra skuespilleren.

Kiøbh., d. 3. Juli.

Min meget ærede Ven! Allerede længe har jeg villet skrive til Dem; men — da jeg intet glædeligt havde at berette, saa lod jeg det være. *Middelfart* fik *Leth i Ribe* og *Colding en Pastor Galskjøtt*, tidligere residerende Kapellan dér. Det eneste jeg kan tilføie er, hav endnu lidt Taalmodighed; den værste Tid er gaaet, og har det været saa længe, kan det vare Dyrehavstiden med. Saasnart der blot bliver noget Godt at melde, skal De strax faae Brev. Jeg var i Fredags hos *Lange*, og vi taledede meget om Dem, og han gjentog det flere Gange, hvor inderligt han interesserede sig for Dem, og hvor vist han troede, at Deres Prøvelsestiid lakkede ad Enden.

Den 28. Maj celebrerede jeg ikke *paa Skydebanen*; jeg har været med at drikke Skaaler for Løvter og Forhaabninger, nu drikker jeg saa gu' ikke uden for Opfyldelsen. Desuden har jeg ikke megen Interesse for denne Forfængeligheds Fest, hvor enhver søger især at gjøre sig til en Festens Konge, at glæde sig ved at høre sig selv tale; maaskee *Ussings* Skaal undtagen, var der ikke een, som var voxet paa en bedre Jordbund. Istedendfor dette var jeg i Byen for at understøtte en fremmed Konstner ved hans Concert med et Deklamations-Nummer; jeg valgte *Schillers* herlige Stykke: »*Die Worte des Glaubens*»; hvor megen Sandhed i saa faa Ord. Omtrent Kl. 6 gik jeg til Byen og forbi Skydebanen, hvor netop en Skaal udbragtes under Hurra og Trompeter og Paukers Lyd. Hele *la petite bourgeoisie* strømmede ud af Porten og standsede for Skydebanen ved denne Larm. Jeg lyttede til blandt i forskellige Grupper; alle talte om Skydeselskabet, — *ingen om 28. Maj*. Saalidt Indgang har Ordet fundet hos den slumrende Løve, uden hvis Opvaagnen intet kan udrettes; ikke engang Bevidstheden om sin Ret, om et Ønske er endnu opstaaet. Nei, det er sørgeligt, at der intet kan haabes af Massen, saalænge de endnu har Grød og Kartoffler!

mias Begrædelse. Og fra Trykkefrihedsselskabet meddeler pastor Stenersen Gad 1838, 1/2, at skriftkomiteen har afvist Rohmanns første hefte af Fortællinger af Hertugdømmet Slesvigs Historie, da det er en vanskelig sag at behandle »i en selvstændig populær Fremstilling«, og det er at forudsæ, at den »vil blive meget strengt critiseret af vore Brødre søndenfor Eideren.« — Stænderforfatningens dato den 28. maj 1831 fejredes i en aarrække som en national festdag.

De har megen Ret i at paastaae, at det er en ynkelig Opgave at tage fat paa *Slesvigs Historie*; man kunde farve hele Landet rødt med det Blod, der (er) rundet for denne Strimmel Jord; og hvilken Masse af Dumheder, — det lader næsten, som om man kun har arbeidet paa at berigtige Besiddelsen deraf for igjen at forspilde den, og omvendt. Imidlertid vilde det være et fortjenstligt arbeide for Følgernes Skyld. Hvor snart er ikke denne Stamme uddød; hvor vigtigt vilde det ikke derfor være, om de historiske Kilder blev udtømte, opklarede og havde faaet Indgang hos Folket.

Hvor meget vilde det ikke glædet mig, om jeg kunde oftere tale med Dem, især i denne Tid, hvor jeg beskjeftiger mig saa meget med *Unionstiden*; jeg gad saa gjerne høre Deres Mening om denne Periode, der desværre gik saa bedrøvelig til Ende; en Periode, der uegentlig kaldes Union; thi aldrig var der bittre Spliid iblandt Rigerne end dengang. Har De engang Tid og Lyst, saa skriv mig lidt derom i et Brev, og nævn mig nogle Kilder til denne Historie, hvis De kjender nogen foruden de almindelige. Min meget ærede Ven, jeg ønsker og haaber snart at kunne skrive Dem et behageligere Brev, og da haaber jeg at vække nyt Liv og nye Virksomhed hos Dem, der vil være os alle til Glæde og Nytte. Maaskee De da ogsaa faaer Tid til at tage fat paa *min lille Bog*; thi det vilde glæde mig meget. Jeg sætter, ved Gud, ikke megen Priis paa den; men jeg har saa mine egne Grunde, hvorfor det er mig ønskeligt, at den bedømmes, selv om det var en streng Bedømmelse; thi een eneste Roes haaber jeg, den fortjente, at Forfatteren idetmindste nøie maae kjende vore Historiske Kilder. —

Lev vel, min meget ærede Ven, min Hustrue hilser Dem paa det venligste, og vi mindes ofte de faa Timer, vi nød Deres behagelige Selskab. Gid Skjæbnen og Cancelliet snart vilde flytte Dem i vor Nærhed, at jeg ret ofte kunde see og tale med Dem og forsikkre Dem om min uskrømtede Høiagtelse og mit oprigtig hengivne Venskab.

N. P. Nielsen¹⁹.

Ogsaa fra pastor *Wøldike*, der nøje fulgte med i vennens forhaabninger og skuffelser, kom der brev først i juli. I haab

¹⁹⁾ Rohm. — Om Leth, se Wib. 2,404 og om Galskjøtt, se Wib. 2,234. — Om Algreen-Ussing, se D.B.L. 1,242. — I Maanedsskrift for Litteratur 20,82 anmeldte Rohmann N.P.N.s bog: Hellig Trefoldighedsgilde, se E.F.L. 2,684.

om at kunne lykønske til et nyt embede havde han ventet temmelig længe med at skrive.

»Det varede skammelig længe og hver Postdag, som gik hen uden at bringe mig nogen Beskeed, gjorde mit Haab svagere; endelig seer jeg i Onsdags, at det ogsaa slog feil denne Gang, og at alle Bestræbelser fra Deres og Patroners og Venners Side ogsaa denne Gang strandede paa *Cancelliets haarde Klippe* eller *Skjebnen* eller *vor Herres Styrelse*, eller hvad vi skulle kalde det; lad det helst beholde den sidste Benævnelse, saa bliver Sorgen mindre bitter, og Modet holdes bedre vedlige. Isandhed De har havt Tid i disse 7 Uger at belave Dem paa et feilslaget Haab; det har været danielske Aaruger for Dem. Det blev saa *Leth*, som vi frygtede for, og det var ikke *Hans Buhl*, som blev Dem foretrukken; vi kunne da ikke sige, at der egentlig indtraf noget uventet, og maaskee De ikke selv har sat Dem det saa fast i Hovedet, at De skulde have *Middelfart*, som jeg, der altid er in excessu saavel med Haab som med Frygt, havde sat mig det.

Lad mig vide, hvordan De har taget imod denne slemme Tidende; om De ikke har ladet Modet synke, og om De ikke nok endnu har Lyst at leve for Embede og Børn og Venner? Hvad er der nu at søge? jeg mener ikke, der for Øjeblikket er noget; men der kommer nok, og vor Herre vil nok opholde Dem Liv og Kraft og Haab, til han finder det rette Sted at sætte Dem hen paa; gid det maatte blive her i Nærheden! Varer det længe, saa ville vi haabe, det blive saameget bedre og i al Fald bede Gud om en god Taalmodighed til at bie efter ham.« (1837, 7/7)²⁰.

Sidst i juli blev Rohmann forlovet med *jomfru Louise Gøtzsche*. Det siger sig selv, at han i de følgende maaneder var meget optaget af at træffe forberedelser til sit bryllup. Alligevel tog han sig i begyndelsen af august tid til at skrive et langt brev *til skuespiller Nielsen* for at give udtryk for, hvor skuffet han atter var blevet, og for at drøfte deres fælles litterære interesser.

Tønning, den 8. August 1837.

Tak, kjære Ven, for Deres venskabelige Brev, hvad det kunde indeholde om mine feilslagne Forhaabninger, vidste jeg alt ved dets Modtagelse; alligevel var det mig meget kjerkomment og

²⁰) Rohm. — Om kateket Hans Buhl i Assens, se Wib. 1,122.

et Vidnesbyrd om, at De dog ikke har glemt mig i min fjerne Eensomhed. De seer, at jeg saa temmelig kjender det danske Cancellie og dets paalidelige Forsikringer, og det kan ikke være undgaaet Deres Opmærksomhed, hvorledes selv *Etatsraad Langes* Yttringer iføre sig et andet Klædebon. Tilforn var han *vis* paa, at min Befordring stod for Døren; nu er denne Forvisning blevet til en *Tro*, at min Prøvelsestid lakker imod Enden, det vil med andre Ord sige: der er lange Udsigter. Min Ulykke er nok, at jeg *ikke* meer er *et nomen obscurum*; var jeg det, blev jeg nok befordret ligesaa vel som alle andre nomina obscura, hvoraf mange sidde nu i det 3die Embede, hvoraf ethvert enkelt er ligesaa godt og større end mit f. E. *Leth*, *Galschjøtt* og et helt Dusin andre, medens jeg bliver siddende her, indtil jeg bliver rigtig udsultet. Dog nok af disse Litanier! Vi naaer vel det omtalte Jubilæum, og saa haaber jeg at see Dem hos mig i Tønning. Derfor har jeg søgt at tilkæmpe mig Resignation, det kan man behøve som Præst paa Heden, — altsaa lad den Fugl flyve!

Nu om noget Andet. Jeg kan ikke ønske Dem Fornoielse til Deres Studium af *Unionshistorien*, naar jeg tænker paa, hvad jeg selv har følt ved at læse den. Deels ere dens Beretninger saa ufuldstændige, deels saa harmelige, at jeg altid har været ærgerlig og fortrædelig ved den Læsning, og allermest ærgerlig over, at de danske hidtil have gjort sig saa liden Umage for at bringe Lys i denne vor Historie saa vigtige Deel. Jeg troer, ja, jeg er næsten vis paa, at Meget ved en ny Eftergrandskning efter Kilder vilde faae et andet Udseende, end det nu har efter de svenske Fortællinger, som nu ere de vigtigste Veiledere. Hvorledes saae *Christian den Andens* Historie ikke ud, før *Riegels* og *Behrmann* toge sig for at rage op i den? Jeg troer *Erik af Pommerns* Historie, som er den vigtigste, ufuldstændigste og mest forvirrede Deel af Unionsperioden, er i samme Tilfælde som *Christian den Andens*. Vistnok var *Erik* i mange Dele en *løierlig Fyr*; men det forekommer mig, at der i hans Historie er med Flid lagt meget Skjul paa Sandheden. Denne vil vel neppe ganske komme for Dagen; men dog maa vist nok vore Archiver indeholde Meget til Oplysning, naar man vilde anvende nogen af den Flid og Bekostning paa at randsage dem, som man anvender paa meget af *det islandske Væsen*, der for en stor Deel kun bringer vor Historie lidet reelt Udbytte. Det forstaaer sig det kom jo an paa, om Nogen fik lov til at røre ved *Geheimarchivet*, thi det synes at ligne de Skatte, som i gamle Dage bevogtedes af Lindormene. Man har for en Deel Aar siden faaet *Jahns Unionskrigene*, men dette Værk betragter kun Sagen fra den militairiske og strate-

giske Side; Sjælen i det hele Væsen kommer det og kunde det efter sin Bestemmelse heller ikke komme til at trænge ind i. De trykte Kilder, man foruden de almindelige Historieskrivere: *Hvitfeldt, Holberg og Gebhardi* har, ere, saavidt jeg veed, ubetydelige. I *Nye Danske Magazin* 3. B. findes et Par Aftryk af Foreningsdocumenterne; et Par smaae Afhandlinger findes i *Engelstofts Analer 1811* og i *Skandinavisk Museum*; Bindet husker jeg ikke. *Hegewisch* har skrevet Noget derom i hans *Histor. u. Philosoph. Schriften* 1. Deel; men det kjender jeg ikke. Ellers er nok *Lagerbrings Svenske Historie*, 4. B. det vigtigste Arbeide, der endnu haves over dette Tidsrum, hvortil dog nu kommer *Behrmanns Christian den Anden*. Da nu Tendentsen synes at være for Foreningen igjen, saa var det Tid, at Een, der var ved Haanden af Magazinerne pillede op deri. Tag De Dem for og see ind i Archivet til *Finn Magnussen* og see, om De faaer Lov at see efter. Paa Kongens Bibliothek maa dog vist ogsaa være noget. De er dog heldig at kunne faae i det mindste det Trykte, De ønsker; men jeg lever i den Henseende som Beboerne paa Saturn, langt fra Solskin og Varme. Intet Nyt af Litteratur faaer jeg, og det Gamle er kun Stumper og Stykkeværk, og hvad jeg ofte helst ønsker, savner jeg. De kan vel heraf slutte Dem til, hvordan det gaar med mit *slesvigske Arbeide*.

At undersøge Kilderne er jo ikke at tænke paa for mig, saa længe jeg er her, og altsaa ikke i dette Liv; i det andet faaer jeg vel Andet at tage vare end at studere Slesvigs Historie. Jeg er imidlertid dog rykket lidt frem med mit Arbeide, men er bleven tvivlsom, om jeg skal fortsætte det, da jeg af *Folkebladet* har seet, at der er indkommet et Arbeide fra *Professor Paulsen, Kiel*, under Titel *Danmark og Slesvig*, som maaskee gjør mit overflødig. Jeg har ventet Brev fra *Gad*, men endnu Intet faaet. — Træffer De engang leilighedsviis paa 1ste Deel af en *Hvitfeldt* eller andre, især Samlinger, som kan give nogen Oplysning om Kirkens og Culturens Tilstand siden Reformationen, og de kunne faaes for billig Priis, vil De da ikke vise mig det Venskab at kjøbe dem til mig; jeg kan da faae dem ved Leilighed og skal ved Leilighed godtgjøre Udlægget. — Dog det er sandt; det er færdig ved at gaae mig som visse Folk, der istedet for at indføre Sparsomhedssystemet kun vedbliver at gjøre sig Gjeld; enfin, det hører jo til den fornemme Verden at holde Ørene stive, og det vil jeg da ogsaa gjøre. Hvem kan man desuden bedre efterligne end Viisdommens Repræsentanter i Norden!

Apropos! er det sandt, hvad Rygtet her fortæller, at Regjeringen atter har gjort Nationen den Ære paa dens Regning at

optage et *Laan paa 25 Millioner*? Hvis saa er, kunde man fristes til at udraabe: *o, Skydebane! o, Skydebane!* Hvad hjalp saa alle dine høitrvædende Proclamationer! De ere som Knaldkugler i Luften, som *Ruses* Kanonskud paa Anholt; man seer og hører dem med et Smiil og gjør for Resten, hvad man lyster. Naragtig finder jeg ogsaa de kjøbenhavnske *Stænderdeputeredes Forsamlinger*; thi dersom de for Alvor vente Stændernes Sammenkaldelse i Aar, have de nok gjort Regning uden Vert, hvad skulle de ogsaa bestille, da Alt henligger endnu fra forrige Gang. Jeg mener, de kunde nu tie og lade *Kongen* reise af i Ro; thi han er vel i fuldt Arbeide med at pakke ind for at afgaae med Diligencen til *Roskilde* til Efteraaret; da kunde de see, om der var noget at gjøre. — Siden De arbeider i Unionshistorien, har De da læst *St. St. Blichers Svithiod?* efter min Mening indeholder den enkelte vakre Stykker, især synes jeg godt om *Helsingborg og Svarteraa*. Nu har jeg ikke Plads til Mere denne gang; tag idag tiltakke med dette Hastværks Jaskeri og lad mig snart høre fra Dem; med mine bedste Hilsener til Dem og Deres kjære Kone forbliver jeg Deres hengivneste

Rohmann²¹.

Den 3. november 1837 stod Rohmanns bryllup i Jyderup præstegaard. Først i oktober var embedet som sognepræst i Baarse ved Præstø blevet ledigt. Det var nabosogn til Hammer, hvor Wøldike var præst. Med sin lykønskning til giftermålet lod Wøldike da ogsaa følge nogle linjer om Baarse.

»Hvad Baarse Kald angaaer, da talte jeg allerede den 12te f.M. med Ørsted om det. Han mente, det blev for stort, da ventelig mange ældre Præster vilde søge det; det frygter jeg ogsaa for. Han sagde, at ved Kjøbstæds kaldene kunde Cancelliet bedre forlade Anciennitetssystemet og mere tage Hensyn paa de Ansøgendes Personlighed end ved Landsbykaldene; og deri kan han maaskee have Ret. Meget beklagede han, at der forefaldt saa faa Vacancer i Kjøbstæderne, og det skeer jo ey saa sjeldent, at de besættes uden Cancelliets Medvirkning. — Baarse Kald

²¹) Om N. D. Riegels, se D.B.L. 19,501 og om H. H. Behrmann D.B.L. 2,345. — Om F. H. Jahn, se E.F.L. 1,767 og om L. A. Gebhardi Salmonsens leks. 9,503. — Om Hegewisch, se Salmonsens leks. 11,127 og om Lagerbring sammested, 15,242. — Om Finn Magnussen, se D.B.L. 15,234. — Professor Chr. Paulsen udsendte 1837: Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig, se E.F.L. 2,440. — St. St. Blicher udsendte 1837: Svithiod, Efteraarserindringer fra en Sommerreise i Sverrig i Aaret 1836.

har en *Tiende* af omtrent 400 Td. Byg, god *Præstegaard*, god og stor *Avling*, denne sidste er en væsentlig Sag for hvem, der kan og vil befatte sig med sligt. Imidlertid kan det jo ey skade at sende en Ansøgning ind om det; det var evige Løyer, om jeg kunde faae Dem til Nabo; Avlingen blev der vel Leilighed til at slippe. En Provst *Struer* søger det og *Lützen i Mehrn* og mangfoldige Andre.« (1837, 7/11)²².

Brevene i Odense giver ikke svar paa spørgsmaalet, om Rohmann søgte embedet i *Baarse*. Men da der var holdt jul og fejret nytaar i Tønning præstegaard, læste præsten en dag i avisen, at *pastor N. O. Münster i Rønninge-Rolfsted* under 6. januar 1838 var udnævnt til sogneprest i *Baarse*.

Saa blev ansøgningen om *Rønninge* skrevet, og allerede under 20. marts kom Rohmanns udnævnelse til dette embede. Skuespiller N. P. Nielsen skrev omgaaende følgende linjer til Tønning.

»Min meget ærede Ven! Endelig kan jeg dog skrive Dem noget godt Nyt, idet jeg *gratulerer* Dem som Præst til Rønninge i Fyen. Etatsraad *Lange* kom forrige Uge til mig at fortælle mig, at der var gaaet en Forestilling til *Kongen* angaaende dette Kalds Besættelse, hvorpaa De var indstillet som no. 2. (N.P.N. i en randbemærkning: No. 1 var en Præst *Kiærumgaard*, som er ti Aar ældre Kandidat og har egregiæ), men paa en saadan Maade, at naar der blev skubbet lidt til, maatte det lykkes. Jeg gik derpaa til *Prinds Christian*, som gjorde store Øine over mit Ærinde og til *Feddersen*; begge lovede at gjøre alt mueligt, og i dette Øieblik erholder jeg en Billet fra *Lange*, hvori han (melder) mig Deres Udnævnelse. Er det nu ikke gandske efter Ønske, saa er det dog et ret godt Kald i Nærheden af en stor Bye og et Stiftsbibliothek.

Modtag endelig ogsaa, skjøndt noget seent min *Lykønskning til Deres Givtermaal*, men oprigtig talt, det var mig umueligt at skrive Dem til, førend jeg dog i Gjærningen havde vist, at jeg virkelig tænkte paa Dem. — Den lille *Bog af Eggert* har jeg forjæves eftersøgt og vil nu gjøre det sidste Forsøg med en Annonce i Adresseavisen. — De to Forordninger skal jeg med det

²²) Rohm. — Om pastor Münster, der fra Rønninge kom til Baarse, se Wib. 1,135, om pastor Struer, se Wib. 3,599, og om O. D. Lütken (ikke Lützen), se Wib. 2,400.

Første sende Dem, og da tillige et udførligere Brev, som Tiden i Dag forbyder. — Endnu engang til Lykke, det glæder mig inderligt at kunne hælde lidt Olie i en Lampe, der endelig maa lyse meget for os endnu. — Tak for Deres Afhandling i *Folkebladet*; den har glædet mig meget. Mine bedste Hilsner til Dem og Deres mig ubekjendte Kone fra Deres meget hengivne og høiagtende Ven
N. P. Nielsen²³.

d. 24de Marts 1838.

Saadan lyder historien om Tønningpræstens oplevelser som ansøger i aarene 1833—1838. Han havde søgt c. 30 embeder, havde lidt mange skuffelser, men havde ogsaa fundet forstaaelse hos kendte og ukendte venner. Mærkeligst var det ham vel, at skuespiller *N. P. Nielsen* fra foraaet 1837 var optraadt som hans ivrige talsmand i kancelliet.

Rohmann havde haft trange kaar i Tønning, men mange kolleger havde sikkert haft dem lige saa trange. Flere gange havde han følt sig skammelig forbigaaet af kancelliet; ja, nu og da faldt han endda i tanker om, at han blev forbigaaet, fordi han var et kendt navn og et virksomt medlem af *Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug*. Hans venner mente dog ikke, at han havde særlig grund til at klage over, at andre var foretrukket for ham.

Efter 9 aar i Tønning var det endelig lykkedes pastor Rohmann at blive forflyttet. Ofte havde han klaget over forholdene i det jyske sogn, saa det at komme *fra Tønning* følte han vel nærmest som en befrielse. Og tanken om at komme *til Fyn* har utvivlsomt fyldt ham med glæde. Hans store ønske havde været at faa et købstadkald paa Sjælland; det fik han ikke opfyldt. Men Fyn var hans fødeø; dér boede hans gamle forældre, og mange venner vilde hilse ham velkommen der. *Rønninge* laa nær *hovedvejen* gennem Fyn fra Nyborg til Middelfart, ikke længere fra *Odense* end at dens kathedralskole og dens stiftsbibliothek kunde be-

²³) En præst af navnet Kierumgaard, ti aar ældre end R. og med egregie findes ikke i Wib. — Om H. D. Feddersen, se D.B.L. 6,605.

nyttes. Alt i alt var det en forflyttelse til noget bedre, ogsaa til bedre økonomiske forhold.

Blandt Rohmanns papirer findes et par lykønskninger til forflyttelsen. Saaledes skrev *overkrigskommissær Holst fra Horsens*: »Kjære Rohmann! Deres Brev har virkelig baade glædet og smertet mig! Jeg tænker mig høist ugjerne, at De forlader denne Egn, men at ønske Dem blive i Tønning kan jeg jo heller ikke! og forsaavidt glæder det mig oprigtig, at De har faaet Rønninge og Rolfsted Sognekald. — Gid det maa blive saa heldbringende for Dem og Deres, som vi alle ærlig ønske Dem! — Egnen der er smuk, og naar vi endelig skal savne Dem i Egnen her, kommer De dog til et Sted, hvor vi imellem kan høre fra Dem. — Hvad kan være Aarsagen til, at dette Emede er blevet bortgivet tidligere end Lundum, som i længere Tid har staaet Vacant? — Collegialtidenden skal jeg nok sende Dem.« (1838, 29/3)²⁴.

Ogsaa museumsmanden *Chr. J. Thomsen* gav paa den tid udtryk for sin glæde over Rohmanns forflyttelse.

»Høytærede Hrr. Pastor! Jeg nægter Dem aldeles ikke, at det var mig ikke noget glædeligt Syn at see Dem, da De senest var i Kiøbenhavn, thi uden at kjende det nærmere fandt jeg, at den Mand, der var saa Livsfrisk, naar han fik Pennen i Haanden, maatte have havt haarde Tilskikkelser, der havde virket nedbrydende paa Legemet og endnu trykkede dette.

Det var derfor med sand Glæde og oprigtig Deltagelse, at jeg har læst, at De er bleven forflyttet til Fyen, da dette er Deres Fædrene Øe, og jeg antager, at Rønninge er et godt Kald, haaber jeg, at det vil i flere Henseender være den bedste Medicin. — — — Saavidt jeg erindrers, er det Kald, hvortil De er kaldet, beskrevet af en Pastor *Bendz* og paa Titelbladet afbildet en Runesten; altsaa, det er Skjebnens Villje, at, hvor De kommer hen, skal De høre om Runestene.« (1838, 31/3)²⁵.

²⁴) Rohm. — Om Holst, se Danske prokuratorer, s. 151.

²⁵) Om Chr. J. Thomsen, se D.B.L. 23,550 og om pastor Bendz og hans bog, se E.F.L. 1,101. Flere oplysninger om Rohmann som ansøger findes i hans breve til J. N. Madvig og J. G. Adler (i Rigsarkivet).

Grundtvig og det teologiske Fakultet.

En Episode 1848.

Af **Bjørn Kornerup**(†).

Et Sted i den store Samling »Breve fra og til N. F. S. Grundtvig« findes optaget et Brev (af 16. januar 1848) fra Grundtvig til det teologiske Fakultet¹, hvori han afmelder sin Deltagelse som Censor ved teologisk Embedseksamen og protesterer mod hele den gældende Censurpraksis. Dette Brev foranledigede et heftigt Sammenstød ikke blot med Fakultetet, men ogsaa med en Række højere Myndigheder, og fortjener som betegnende for adskillige Forhold formentlig at belyses nærmere. Ikke mindst er det ejendommeligt ved den Rolle, flere af Samtidens mest fremtrædende kirkehistoriske Personligheder kom til at spille deri.

Til Forstaaelse af Baggrunden for denne Episode vil nogle indledende Bemærkninger være paakrævede. Medens der ikke i det 17. og i det meste af det 18. Aarhundrede fandtes andetsteds fra tilkaldte Censorer ved den teologiske Embedsprøve, idet Professorerne selv fungerede baade som Eksaminatorer og Censorer, indførte Københavns Universitets Fundats af 7. Maj 1788 den Bestemmelse, at der ved Universitetets Embedseksaminer skulde tilforordnes tvende andre, som skulde votere om Kandidaternes Karakter. Til at bestride dette Hverv ved teologisk Attestats beskikkedes ved Fundatsen den kgl. Confessionarius eller en anden af Hofpræsterne samt en af Københavns Sognepræster, der skulde alternere ved denne Forretning². Ved kgl. Resolu-

¹) Breve fra og til N. F. S. Grundtvig, udg. af Georg Christensen og Stener Grundtvig, II Nr. 548.

²) Kvartudgaven af Forordningerne 1788. S. 109. (IV. Kapitel § 1).

tion af 12. Maj 1830 udvidedes Kredsen af de Gejstlige, der kunde indbydes som Censorer, bl.a. med de residerende Kapellaner og med Præsten ved Vartov Hospital³.

Da N. F. S. Grundtvig 1839 blev Præst ved Vartov, maatte han lejlighedsvis underkaste sig de her omtalte, gældende Bestemmelser, men som det fremgaar af Oplysninger nedenfor kun med liden Glæde og liden Iver. Problemet tilspidsede sig imidlertid, da det ved en Bekendtgørelse af 18. Maj 1847 efter flere Aars Forhandlinger var blevet bestemt, at der skulde indføres Specialkarakterer for de enkelte Fag ved teologisk Attestats, og at de Gejstlige, der blev indbudt til at deltage i Censuren, skulde overvære Eksamen fra Begyndelsen til Slutningen og i Forening med Professorerne fastsætte Specialkaraktererne⁴. Det var i den Anledning, at Grundtvig for i Harnisk og tilskrev Fakultetet et Brev, som skønt det før har været offentliggjort, for Sammenhængens Skyld nødvendigvis maa meddeles igen her⁵.

Til Det Høiærværdige Theologiske Facultet.

At alle Hovedstadens Præster skifteviis skal give deres Stemm om *Special-Charactererne* for alle de Kundskabs-Fag, der ved

³) T. Algreen-Ussing, Kongelige Reskripter og Resolutioner for 1830 S. 160—1.

⁴) J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Kongelige Forordninger og Aabne Breve XXIV (1844—1847) S. 793—4.

⁵) Meddeles her efter Originalen (nu i Undervisningsministeriets Arkiv, Universitetssager 1849 Nr. 976). — Det fremgaar ikke af Aftrykket i »Breve fra og til N. F. S. Grundtvig« II Nr. 548, hvilket Tekstgrundlag man har benyttet, formentlig er det dog Koncepten blandt Grundtvigs Papirer (Fasc. 408; Det kgl. Bibliotek), men hvad enten Originalen eller Koncepten er benyttet, er Gengivelsen — foruden af flere mindre — plettet af een grov Læsefejl »Uleilighed« for »Uligelighed« (her Linie 3 f. o.). Overhovedet er der Grund til at beklage, at man ved Udgivelsen af den interessante Brevveksling, til med da det drejer sig om en Personlighed af Grundtvigs Format og Betydning, ofte har taget sig det vel let baade med Hensyn til Oplysninger om det anvendte Tekstgrundlag og ved selve Tekstgengivelsen.

theologisk Attestats overhøres i, er for mine Øine saa urimeligt, og maa, naar det skal blive andet end en tom Formalitet, nødvendig medføre saa stor Ubillighed og Uligelighed, at jeg sikkert havde troet, at baade det Theologiske Facultet og Hovedstadens Geistlighed vilde ilet med at gientage Begiæringen om *faste* Censorer og udviklet Nødvendigheden deraf⁶, naar de præstelige Bisiddere skal have Stemme ved *Special-Charactererne*, som kun kan blive billige og ligelige, naar Vedkommende baade veed, hvad og hvormeget der af Professorerne er foredraget og kan anstille en omfattende Sammenligning, hvor Alt er relativt.

Da dette imidlertid endnu ikke er skedt og jeg pludselig seer mig kaldet til Mandagen d. 17de Jan. fra Kl. 12 at være Censor og afgive Stemme ved *Special-Characterer*, saavidt jeg kan giætte, i Dogmatik, Moral og Ebraisk, saa maa jeg, for min Part, udtrykkelig *protestere* mod denne Fremgangsmaade, hvortil Facultetet ingenlunde er berettiget, og hvorved det gøres mig aldeles umueligt at afgive en Stemme ved *Special-Characterer*, som jeg kan være bekiendt.

Det er nemlig ikke ved den Kongelige Resolution paa nogen Maade lagt i Facultetets Haand *vilkaarlig* at *fordele* Censuren mellem de to Præster, som efter Tiden paa en vis Dag skal udøve den, men det maatte betimelig kundgiøres dem begge under eet, i hvilken Orden der den Dag skulde examineres i de forskellige Kundskabsfag, saa de kunde enes om, i *hvilke* Fag hver af dem vilde afgive Stemme, som den eneste Maade, hvorpaa muelig Præste-Stemmen ved *Special-Charactererne* kunde faae nogen virkelig Betydning.

Da nu dette ikke er skeet og Facultetet ei engang har ladt mig vide, hvem min præstelige Medcensor er, saa kan jeg ikke følge den uberettigede Indkaldelse, og det saameget mindre, som jeg eengang for alle maa erklære, at jeg ikke kan afgive nogen Stemme ved *Special-Characteren* i *Ebraisk*, da jeg aldrig

⁶) Allerede 1844 havde Spørgsmaalet om Indførelse af faste Censorer ved theologisk Embedseksamen været Genstand for livlige Forhandlinger mellem Fakultetet, Universitetsdirektionen, Danske Kancelli, Sjællands Biskop og det københavnske Præsteskab. Dette sidste havde 1844 bestemt udtalt sig for Indførelsen af faste Censorer. Ved et nyt Møde, der afholdtes i Juni 1847, besluttede Gejstligheden atter at udtale, »at en virkelig ligelig og retfærdig Bedømmelse af Candidaternes Dygtighed alene bliver mulig, naar de Censorer, som deeltage i denne med Professorerne, ere faste« (Det theologiske Fakultets Dekanatspapirer 1844 A 20; 1847 Nr. 423; jvfr. N. M. Plum, Københavns Præstekonvent 1843—1943 S. 49).

selv har læst de *Prophetiske Bøger* paa *Ebraisk*, og veed kun, der examineres i dem, uden engang at vide hvor.

At jeg saa seent afgiver disse Erklæringer maa jeg bede det høiærværdige Facultet undskyldte, med den Forsikkring, at det blot er skeet, fordi jeg først i Ugens sidste Dage fandt Leilighed til at sætte mig ret ind i denne fortrædelige Sag og betragte den fra alle Sider, som jeg dog maatte, før jeg tog min Beslutning. Khvn 16de Jan. 1848.

ærbødigst

N. F. S. Grundtvig

Den her meddelte Skrivelse faldt ikke i god jord hos Fakultetet. I Følge en Paategning af Fakultetets Dekan, Professor C. T. Engelstoft, paa Skrivelsen blev den modtaget af ham Søndagen den 16. Januar Kl. 2³/₄, og i den Grad maa den have gjort Indtryk, at man allerede næste Dag, den 17. Januar, til Universitets- og Skoledirektionen kunde indsende en udførlig Indberetning, skrevet af Engelstoft og underskrevet af Fakultetets samtlige Medlemmer. Den har følgende Ordlyd⁷:

Ved den theologiske Embedsexamen, som afholdes i disse Dage, er indtruffet et Tilfælde, som Facultetet finder sig nødsaget til at forelægge den Kongelige Direction.

Pastor Grundtvig var under 10 Jan. paa den efter Specialcharacterernes Indførelse brugelige Maade, nemlig ved et Brev efter vedlagte Blanket og ledsaget af de fire af Candidaterne udarbejdede Specimina, blevet indbudet til som Censor at overvære den sidste Halvdel af den Examen, som skulde holdes idag; men efterat have ladet Brev og Specimina henligge hos sig, har han igaa Middags tilbagesendt samme ledsagede af den Skrivelse, som Facultetet vedlægger, og erklæret ikke at ville give Møde samt protesteret mod denne Indkaldelse som uberettiget.

⁷) Meddelt efter Originalen, nu i Undervisningsministeriets Arkiv, Universitetssager 1849 Nr. 976; Kopi i det teologiske Fakultets Kopibog 1831—48 Nr. 438, en meget stærkt gennearbejdet Koncept i det teologiske Fakultets Dekanatspapirer (s. Nr.). Herved ligger et Brev af 17. Jan. 1848 fra Dekanen C. T. Engelstoft til hans Kolleger, hvori han meddeler, at det var lykkedes at faa en anden Censor i Grundtvigs Sted, »hvilket jeg haaber, at Facultetet bifalder, skjønt der kunde være en Fristelse til at lade Grundtvigs Selvraadighed vise sig i sin hele Følge«. Forøvrigt tilraader Engelstoft, at der indgives en Klage.

Naar Pastor Grundtvig i de 8 Aar, han har været i en Embedsstilling, der kvalificerer ham til at indbydes, har deels med deels uden Anmeldelse unddraget sig den Pligt at bivaane den theologiske Examen, saa at han paa 31 Indbydelser kun har givet Møde 5 Gange, (hvad de til den Kgl. Direction indsendte Beretninger vilde udvise), har dette ikke forvoldet videre Forstyrrelse i Examens Gang, saalænge Characteren blev givet af de tilstedeværende Censorer efter Totalindtrykket; men efterat den ved Kgl. Res. 18 Mai f. A. foreskrevne Censurering er traadt i Anvendelse, medfører den geistlige Censors Udeblivelse Suspension af Examen, og en saadan maa ansees lige beklagelig for de vedkommende Candidaters Skyld og for den akademiske Examens Gang, hvorfor ogsaa Facultetet i Skrivelse af 12 Juni f. A. til den Kgl. Direction⁸ udtalte som Forudsætning, at den geistlige Censor maatte betragte det som en Embedspligt at give Møde og ved uomgængeligt Forfald maatte drage Omsorg for at stille en Anden i sit Sted. Vel er Følgen af Pastor Grundtvigs saa seent anmeldte Uvillighed til at give Møde dennegang blevet afværget, da Facultetets Decanus formaaede en anden Geistlig⁹ til at overtage hans partes; men det maa ansees for et heldigt Tilfælde, at det var muligt at finde Nogen, der var baade istand og villig til at gjøre dette paa saa kort Varsel — et Tilfælde, som ikke kommer Pastor Grundtvig tilgode.

Hvad dernæst angaaer Pastor Grundtvigs Motivering af sin Protest, skal Facultetet ikke opholde sig ved hans Indsigelse mod den Regel, at samtlige geistlige Censorer nu som før kaldes til at afgive Stemme for samtlige Examinationsfag, da denne nu er anordnet, omend skjøndt vistnok ikke faa Grunde, hvilke Facultetet oftere har udviklet, tale stærkt for faste Censurers Beskikkelse¹⁰; men naar han for sit Vedkommende erklærer, at

⁸) Det teologiske Fakultets Kopibog 1831—48 Nr. 419.

⁹) Sognepræsten ved Trinitatis Kirke, Dr. theol. Waldemar Henrik Rothe (1777—1857).

¹⁰) Den 24. April og 10. Oktober 1843 havde det teologiske Fakultet foreslaaet Indførelse af faste Censorer, og da Universitetsdirektionen modsat sit oprindelige Standpunkt ikke ønskede at følge Facultetet heri, begrundede dette yderligere sin Opfattelse i en Skrivelse af 23. Maj 1844 (Det teologiske Fakultets Kopibog 1831—48 Nr. 322, 329, 346). Modstanden kom især fra Biskop Mynster, der i flere Skrivelser fraraadede Foranstaltningen som praktisk uigennemførlig. I en Skrivelse af 29. Juni 1847 til Facultetet fastholdt Mynster sine tidligere fremsatte Synspunkter og ytrede bl. a.: »Jeg maa saaledes endnu holde for, at, naar dette Andra-

han aldrig kan afgive Stemme ved Specialcharacter i et enkelt bestemt Fag, er det en Exception, der formeentlig ikke kan tages tilfølgende ved Facultetets Indbydelser.

Naar han dernæst for sin Part protesterer imod Facultetets Fremgangsmaade, ved Indbydelsen at tilsige ham til den sidste Halvdeel af Examen uden at angive udtrykkeligen de Fag, i hvilke han vilde komme til at afgive Stemme, og uden at nævne den Geistlige, som blev indbudet til at overvære den første Halvdeel af samme Examen: da protesterer han imod en Fremgangsmaade, som formeentlig er i fuld Overensstemmelse med de Regler, som den Kgl. Direction i Skrivelse af 11. Sept. f. A. har bifaldet¹¹, og som uden Indsigelse er blevet anvendt ved en Cyclus af 3 Examina, til hvilke samtlige geistlige Censorer i Kjøbenhavn, undtagen Hr. Grundtvig, have været indbudne og have givet Møde. I hvilke Fag Specialcharacterer skulle blive at afgive af hver Enkelt, vise tilstrækkeligen de tilsendte Specimina, ligesom da ogsaa Hr. Grundtvig i dette Tilfælde har skjønnet fuldkommen rigtigen derom; og hvo den anden Geistlige, som indbydes, er, bliver ingen Censor ubekjendt, da den Underretning, der tilsendes Biskoppen og af denne communiceres de Vedkommende, giver authentisk Underretning derom, saa at det, inden den af Hr. Grundtvig desidererede Underrettelse, maatte staae i de tvende til een Dag indbudne Censurers Magt efter indbyrdes Aftale at foretage en Ombytning af Censureringen ved de tvende Halvdele af Examinationen.

Den Fremgangsmaade fra Facultetets Side, som Hr. Pastor Grundtvig paaanker, har ikke alene, som bemærket, de øvrige Geistliges stiltiende Bifald ved at være anvendt uden at have foranlediget noget Ønske om Forandring; men den maa ogsaa ansees for at være nærmest forudsat ved Forhandlingerne om Maaden, hvorpaa den Kgl. Res. af 18 Mai f. A. skulde blive at anvende, da den hele kjøbenhavnske Geistlighed paa Facultetets Forespørgsel, om de ønskede at tilsiges 4 eller 2 til hver Examen dag, erklærede sig for det sidste Alternativ. Hvis derfor Hr.

gende er fremkommet fra Geistligheden, da have de ældre Præster af Lyst til at befries fra den Byrde at møde som Censorer, og de yngre i Haab om at vinde en for dem ikke ubetydelig Indtægt, overseet den næsten til Umulighed grændsende Vanskelighed for en Præst her i Staden ved at overtage en saadan Bestilling, uden at forsømme sine egentlige Embedsforretninger, hvilke for største Delen indtræffe om Formiddagen. (Det teologiske Fakultets Dekanatspapirer 1847 Nr. 422).

¹¹) Kopi i Det teologiske Fakultets Kopibog 1831—48 Nr. 432.

Grundtvig kun vil erkjende en anden Fremgangsmaade for lovlig, hvis Forenelighed med de foreskrevne Regler Facultetet iøvrigt ikke vil benegte, men hvis Anvendelse vilde medføre baade Vidtløftighed og Tidsspilde, maatte han formeentlig ad anden Vei og paa anden Maade have gjort sin Mening gjeldende. Som Sagen her foreligger, maa Facultetet, for at afværge deslige Tilfælde for Fremtiden, anholde om den Kongel. Directions Medvirkning til, at Pastor Grundtvig maa faae Tilhold om ikke ved modtvillig Udeblivelse at forstyrre Examens Gang og derhos blive erindret om det Ubeføiede i hans Protesteren mod den af Facultetet fulgte Fremgangsmaade.

De vedlagte Bilag udbedes efter Benyttelse remitterede.

Det theologiske Facultet d. 17 Januar 1848.

H. N. Clausen. C. E. Scharling. C. T. Engelstoff. H. L. Martensen.

Heller ikke Universitetsdirektionen tøvede længe. Alle-rede den 25. Januar til skrev den Danske Kancelli saaledes¹²⁾:

I hoslagte Skrivelse med Bilag har det theologiske Facultet hertil indberettet, at Pastor Grundtvig, efter at være paa den af Facultetet efter Overlæg med hele Kjøbenhavns Geistlighed vedtagne Maade og med 8 Dages Varsel indbudt til som Censor at overvære den nylig afholdte theologiske Embedsexamen, har Dagen førend han skulde give Møde vægret sig ved at overvære Examen, idet han i vedlagte Skrivelse har protesteret mod Facultetets Berettigelse til at tilsige ham, saaledes, at det endog kun ved et Tilfælde kunde lykkes at finde en anden Geistlig, der var villig og istand til at møde i hans Sted og saaledes undgaae en Afbrydelse af Examens Gang.

Da Directionen ikke skjønner rettere; end at Pastor Grundtvig ved den i den allerhøieste Resolution af 12te Mai 1830 givne Bestemmelse maa være ubetinget forpligtet til som Censor at overvære den theologiske Examen efter sin Tour, hvilken Forpligtelse ikke er hævet ved den kongelige Resolution af 14de Mai f. A., skulde Man tjenstligen anmode det Kongelige Danske Cancellie om, at fornævnte Embedsmand maa gives Tilhold, om ikke i Fremtiden at unddrage sig fra den ham paahvilende Forpligtelse.

Den Kongelige Direction for Universitetet og de lærde Skoler d. 25de Januar 1848.

Engelstoff. I. Hansen. Kolderup Rosenvinge.

¹²⁾ Original i Danske Kancellis Arkiv, 1. Dept., Bilag til Brevbog 1848 Nr. 998—9.

Danske Kancelli vilde aabenbart ikke afgøre Sagen, før end det havde hørt Grundtvigs nærmeste Foresatte, Biskop J. P. Mynster, og den 17. Februar sendtes Sagen til hans Erklæring. Herved kom man — saa at sige — til den rette Mand. Havde Fakultetet følt sig brøstholden, blev Mynster aabenbart opbragt paa sin gamle Modstander, og allerede den 22. Februar forelaa fra hans Haand følgende, for hans Personlighed og Standpunkt ret karakteristiske Erklæring¹³.

I Anledning af, at Præsten ved Vartou Hospital, Grundtvig, efter paa sædvanlig Maade at være indbudet til som Censor at overvære den i forrige Maaned afholdte theologiske Embedsexamen, har vægret sig ved at give Møde, har det behaget det Kongelige Danske Cancellie under 17de d. M. at forlange min Betænkning.

Ifølge heraf undlader jeg ikke at yttre Følgende:

Ved allerhøieste Resolution af 12te Mai 1830 blev det paalagt Præsten ved Vartou Hospital tilligemed de øvrige i Resolutionen nævnte Geistlige at møde som Medcensorer ved den theologiske Embedsexamen. Denne Bestemmelse er bleven nærmere modificeret ved allerhøieste Resolution af 14de Maii 1847, som i sin Tid er bleven Pastor Grundtvig ligesom de øvrige Vedkommende communiceret.

Saafernt Pastor Grundtvig fandt den saaledes foreskrevne Indretning ved Examen uhensigtsmæssig, stod det ham frit for, paa sømmelig Maade at andrage paa en Forandring; men saalænge den Kongelige Resolution ikke er ophævet, kan der ikke være Tvivl om, at han, som enhver Anden, uvægerligen bør adlyde den.

Naar Pastor Grundtvig besværer sig over det theologiske Facultets Fremgangsmaade ved Tilsigelsen, da maa herved bemærkes:

1. at det unegtelig tilkommer Facultetet at tilsige de Præster, hvilke det efter Touren tilfalder at møde som Censorer, og at bestemme den Tid, paa hvilken Enhver vil have at møde. Det vilde foranledige den største Uorden ved Examen, dersom enhver Præst kunde vælge og vrage med Hensyn til Tid eller Disciplin, naar det behagede ham at være Censor.

¹³) Original sst. (jvfr. Note 12). Koncepten i Sjællands Bispearkiv (Afgjorte Sager 1848 Nr. 100) er egenhændigt skrevet af Mynster.

2. at det ikke paaligger Facultetet at underrette hver enkelt Præst om, hvilken anden Censor der er tilsagt til andre Timer samme Dag, hvilket i sig selv er ham uvedkommende. I Øvrigt kan enhver Præst see det af det Circulare, som fra Facultetet gennem Biskoppen omsendes til alle Vedkommende.

3. at, naar en Præst er forhindret fra selv at møde til en vis Tid, da staaer det ham frit for at bytte Tour med En af de andre Censurberettigede, hvilken ingenlunde behøver at være just Den, der samme Dag skal fungere som Censor. Men at træffe Overenskomst desangaaende vil paaligge den Paagjældende selv, og ikke Facultetet.

4. at, da de skriftlige Specimina forud tilstilles enhver Censor for de Discipliner, hvori han ogsaa ved den mundtlige Examen vil have at censurere, har han derved al i denne Henseende fornøden Underretning.

5. at jeg ikke kan Andet end finde det uanstændigt, naar Pastor Grundtvig erklærer sig saa uvidende, at der skulde være de Discipliner, hvori han ikke skulde kunne deeltage i Censuren¹⁴. Det forlanges ikke af Censor, at han selv skal examinere; men at en Præst, naar han opmærksom hører paa Examinationen, ikke skulde kunne have en Dom angaaende, hvorvidt Candidaten har fyldestgjort, eller ikke, bør ikke antages.

Til de øvrige Uregelmæssigheder, Pastor Grundtvig ved denne Leilighed har tilladt sig, hører ogsaa den, at han, uagtet han flere Dage forud var tilsagt, først om Eftermiddagen før Examen indsendte sin Vægring, saa at det kun var ved Omsorg af Decanus og ved en anden Geistligs Velvillie, at Examen den Dag ikke blev forstyrret.

Den Tone, hvori Pastor Grundtvig i sin Skrivelse har tilladt sig at omtale den Kongelige Resolution og at tiltale det theologiske Facultet, vilde fra en Anden være meget paafaldende, men er fra denne Mand intet Usædvanligt.

¹⁴) Allerede den 29. Juni 1847 havde Mynster i Anledning af Udtalelser fra det københavnske Præsteskab ytret: »naar i Øvrigt flere af de tilstedeværende Geistlige skulde have erklæret, at der ere Discipliner, hvori de ei saaledes ere hjemme, at deres Votum kunde beroe paa en efter egen Indsigt fattet selvstændig Mening, da kan jeg ikke Andet end beklage, dersom de theologiske Discipliner skulde være blevne geistlige Mænd her i Staden saa fremmede, at de ikke, ved at læse de skriftlige Specimina og at anhøre Examinationen, skulde kunne have en tilstrækkelig begrundet Dom over, hvorvidt Candidaten har fyldestgjort eller ikke«. (Det theologiske Fakultets Dekanatspapirer 1847 Nr. 422).

Da det sees, at af de 31 Gange, Pastor Grundtvig efter den forhenværende Indretning har været tilsagt til at møde som Censor, har han kun mødt de 5, og da efter den nuværende Indretning, naar Censor udebliver, Examen ikke kan afholdes, hvilket vil være til største Ulempe saavel for Candidaterne som for Professorerne, vil det være nødvendigt, at der gives ham alvorligt Tilhold om, uvægerligen at møde, naar han tilsiges som Censor ved theologisk Embedsexamen.

De tilstillede Bilag følge hoslagt tilbage.

Kjøbenhavn, den 22de Februar 1848.

allerærbødigst
Mynster.

Kancelliet sluttede sig ganske til Mynster og paalagde den 14. Marts 1848 Sjællands Biskop »at give Præsten Grundtvig alvorlig Tilhold om uvægerligen at møde, naar han tilsiges som Censor ved theologisk Embedsexamen«¹⁵. Under 18. Marts tildelte Mynster Grundtvig det »alvorlige Tilhold« dog blot i Form af en Kommunikering af Kancelliets Skrivelse uden vedføjede Bemærkninger¹⁶. Saaledes naaede man i de bevægede Martsdage 1848, da saa mange af den foregaaende Tids Indretninger kom i Støbeskeen, at faa denne Sag afgjort, lige før Enevældens Statssamfund gik i Graven.

Der kan næppe herske Tvivl om, at i dette Mellemværende havde det teologiske Fakultet, Sjællands Biskop og Danske Kancelli helt og holdent den formelle Ret paa deres Side. Lige saa sikkert er det dog, at det Standpunkt, Grundtvig principielt repræsenterede: at det var u hensigtsmæssigt og utidssvarende at lade Københavnske Præster i Flæng virke som specielle Fagcensorer ved theologisk Attestats og deltage i Bedømmelsen af Prøver i Discipliner, de ikke besad dyberegaaende Kendskab til — at dette fik Medhold gennem den følgende Tids Udvikling. Dog først en Snes Aar senere — ved Lov af 25. Marts 1871 — indførtes særlige Censurkommissioner ved theologisk Embedsexamen.

¹⁵) 1. Depts Brevbog 1848 Nr. 998.

¹⁶) Sjællands Bispearkiv, Afgjorte Sager 1848 Nr. 143.

Kancelliet havde under 14. Marts 1848 meddelt Universitetsdirektionen sin Afgørelse af Grundtvigs Sag, og Direktionen den igen Fakultetet. Antagelig er Grundtvig ogsaa paa en eller anden Maade blevet underrettet direkte af det teologiske Fakultet om Udfaldet. Det er da sikkert i denne Anledning, at han til Dekanen skrev et Brev, som nu kun kendes fra hans udaterede Koncept. Det er paafaldende tamt i Tonen. Han takker for at være blevet gjort opmærksom paa den kgl. Resolution af 12. Maj 1830 om Vartov - Præstens Forhold, erkender at være pligtig til at rette sig efter, hvad der hører til hans Stilling, og undskylder sine tidligere Ytringer med Hensynet til, »at en aldrende Mand, vant til Virksomhed, nødig spilder sin Tid ved Overhøringer, om hvis Uhensigtsmæssighed der i vore Dage næppe kan være to Meninger«¹⁷.

Den specielle Sag fik for Grundtvigs Vedkommende et ejendommeligt Efterspil et Aars Tid senere. Da der skulde holdes teologisk Embedseksamen i Foraaret 1849, blev Grundtvig igen indbudt som Censor, men da han imidlertid var blevet valgt til Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling, meldte han Forfald i en Skrivelse, der efter hans egen Koncept lyder saaledes¹⁸:

I Anledning af den Tilsigelse til at møde d. 17de April Kl. 9 som Medcensor ved den Theologiske Examen, hvilken jeg idag har modtaget fra Deres H. H. som Facultetets Decanus, iler jeg med at bede mig, om muligt, forskaanet for dette Møde, da jeg under mit Sæde paa Rigsdagen slet ikke er raadig over min Tid og Person, og Censuren ikke synes mig at være noget, hvortil jeg, som til mine andre Embeds-Forretninger kan stille enhver anden ordineret Mand i mit Sted.

¹⁷) Breve fra og til N. F. S. Grundtvig II, Nr. 574. Skal Brevet — som her sket — henføres til Aaret 1848, kan det dog ikke være rettet til C. E. Scharling, da ikke han, men C. T. Engelstoff den Gang var Decanus.

¹⁸) Grundtvigs Papirer Fasc. 408. — At Brevet maa stamme fra Aaret 1849, fremgaar af den Omstændighed, at 17. April omtales som Eksamensdag, og i hele Grundtvigs Rigsdagsperiode (1848—57) var dette kun Tilfældet i 1849.

Dersom det imidlertid er nødvendigt, at jeg, hvis min Rigsdags-Pligt hindrer mig fra personlig at møde, skal sende en anden Præst, da beder og haaber jeg, at Deres H. H. vil lade mig det vide!

ærbødigst
N. F. S. Grundtvig.

Antagelig har Teksten i Originalen til dette Brev haft en noget anden Formulering, eller ogsaa har Grundtvig samtidig skrevet et andet Brev til Fakultetets Decanus H. N. Clausen¹⁹. Denne fritog i hvert Tilfælde Grundtvig som lovlig undskyldt fra at møde og tog siden i November 1849 selv Initiativet til en Afvikling i Almindelighed af Grundtvigs Forhold som Censor. Dette skete i en velvillig, om end let maliciøs, Skrivelse til det nyoprettede Ministerium for Kirke- og Undervisningsvæsenet²⁰, hvori det hedder:

Til Ministeriet for Kirke-og Underviisningsvæsenet.

Under 25de Marts 1848 modtog det theologiske Facultet, i Anledning af et tidligere indgivet Andragende til den daværende Direction for Universitetet og de lærde Skoler, en Skrivelse fra denne Direction, der meddeelte Facultetet Underretning om, »at Biskoppen over Sjellands Stift under 14de f. M. var anmodet om at give Præsten Grundtvig et alvorligt Tilhold om, uvægerligen at møde, naar han tilsiges som Censor ved den theologiske Embedsexamen«.

I Henhold til denne Directions - Skrivelse — til hvis historiske Foranledning jeg her ikke skal gaae tilbage — har Pastor Grundtvig engang senere, i April s. A., været indbudt til at deeltage i den theologiske Examens-Censur. Han undskyldte dengang skriftligt sin Udeblivelse, ved at anmelde Forfald af den Beskaffenhed, at jeg som Decanus kunde ansee mig beføiet til at forbigaae ham; og han tilføiede i samme Skrivelse: »Jeg tillader mig at tilføie, at efter al Billighed burde jeg i det Hele fritages for denne Forretning, som en gammel Præst, der selv erkjender og erklærer sin Udygtighed til at være virkelig Med-

¹⁹) Jvfr. Citatet nedenfor.

²⁰) Undervisningsministeriets Arkiv, Universitetssager 1849 Nr. 976. Clausens Skrivelse er — ejendommeligt nok — dateret samme Dag han blev Minister (uden Portefeuille).

«censor i *hvilket*somhelst af de Kundskabsfag, hvori der nu, anderledes end før, skal gives Special-Charakter ved theologisk Embeds-Examen».

Vistnok maatte det nu være Pastor Grundtvigs egen Sag, at anholde om den ønskede Fritagelse; men det er vel usikkert, hvorvidt han skulde findes villig til at foretage det i saa Henseende fornødne Skridt, og i alt Fald til at støtte det ved en saa uforbeholden Tilstaaelse, som den her er given. Det er imidlertid øiensynligt, at det er ikke mindre i den theologiske Examen, i Examinatorernes og de Examineredes Interesse, end i Pastor Grundtvigs, at en Samvirken — eller rettere: et Sammenstød — paa dette Punkt i Fremtiden hæves; og efter den foreliggende Erklæring turde der for Facultetet være god Grund til ikke at undslaae sig for at gjøre det første Skridt i denne Sag. Det er derfor efter mine Collegaers Ønske, at jeg, førend jeg fratræder Decanetet, søger at forskaffe mine Efterfølgere den fornødne Bemyndigelse, idet jeg tillader mig hos det høie Ministerium at forespørge: hvorvidt det maa være vedkommende Decanus tilladt, paa Grund af den foranførte, til Facultetets Decanus afgivne Erklæring, at forbigaae Pastor Grundtvig ved Indbydelsen til Censuren ved den theologiske Embedsexamen.

Kjøbenhavn, den 16de November 1849.

ærbødigst

H. N. Clausen

det theologiske Facultets Decanus.

Ministeriet gav ganske Clausen Medhold og tilskrev under 15. December 1849 Fakultetet, at det »efter Omstændighederne samtykker i, at Pastor Grundtvig af Facultetets Decanus forbigaaes ved Indbydelsen til Censuren ved den theologiske Embedsexamen«²¹.

Ejendommeligt er det at se, hvorledes det i sidste Instans blev de to gamle Modstandere, Clausen og Grundtvig, der i denne Sag saa at sige kom til at staa Arm i Arm som Sejrherrer overfor det Mynsterske Standpunkt.

²¹) Kopibog for Universitetet 1849 Nr. 976.

Efterskrift.

Ved **Knud Eyvin Bugge.**

Ifølge påtegning på omslaget til Dr. Kornerups manuskript er dette blevet afsluttet d. 9/5—1947. Siden da har en fornyet undersøgelse af kilderne bragt stof for dagen, som det vil være naturligt at fremlægge i en efterskrift til denne afhandling:

1. *Grundtvigs skrivelse til H. N. Clausen* fra april 1849 meddeles ovenfor efter udkastet i Gr.s arkiv fasc. 408. Dr. Kornerup efterlyser derpå en anden redaktion af brevet, hvor det i Clausens skrivelse anførte citat forekommer. Dette brev er fundet i Universitetets Arkiv¹, og det meddeles herved:

Deres H. Høiærværdighed

Hr. Dr. og Prof. Clausen!

Nu veed jeg slet ikke, om det, efter Tilsigelsen er *Tirsdagen* d. 17de, eller som D. H. havde den Godhed privat at melde mig, *Onsdagen*, jeg skulde møde som Medcensor ved den theologiske Examen, og det træffer sig derhos saaledes, at det ikke nytter, jeg derom nærmere forespørger mig; thi paa *Tirsdag* vilde det være meget uvist, om jeg for paaatrængende Rigsdags-Forhandlinger kunde møde og paa *Onsdag*, som er *Altergangs-Dagen* med mine *Confirmanter* vilde det være mig aldeles umuligt.

Jeg nødes derfor til, ved at tilbagesende de nys modtagne *Speciminer* at erklære, at jeg denne Gang ikke kan overtage *Censuren*, og jeg tillader mig at tilføie, at efter al *Billighed* burde jeg i det hele fritages for den, som en *gammel Præst*, der selv erkjender og erklærer sin *Udygtighed* til at være

¹) Nr. 1135, Det theol. Fakultets Dekanatspapirer, 1849, ad bilag nr. 487.

virkelig Medcensor i *hvilketsomhelst* af de Kundskabs-Fag, hvori der nu, anderledes end før, skal gives Special-Characterer ved Theologisk Embeds-Examen!

Khvn. 15de April 1849.

ærbødigst

N. F. S. Grundtvig.

Dette brev skal ikke yderligere kommenteres. Blot kan det nu tilføjes, at Dr. Kornerups i note 18 fremførte formodning, at udkastet i fasc. 408 stammer fra 1849, bekræftes af Gr.s egenhændige datering af det her aftrykte brev, som må være skrevet nogenlunde samtidigt.

2. Endvidere kan der være grund til at gøre opmærksom på *Gr.s virksomhed som censor ved de theologiske kandidaters dimisprædiken*. Dette arbejde har øjensynligt tilfredsstillet Gr. mere end censureringen ved den egentlige embedseksamen, idet han trofast passede dette hverv i over 16 år, fra 1839 til 1855, altså også i 6 år efter, at han var blevet fritaget for censureringen ved embedseksamen. Dette fremgår af en »Protokol over Censorerne ved Dimisprædiken. 1827—1920«, ligeledes at finde i Universitetets Arkiv².

Årsagerne til, at Gr. har været mere tilfreds med denne form for censorarbejde kan have været flere. For det første var han her den ene af to og løb således ikke den risiko, at hans stemme blev »overflødig«³. Dernæst har han, den gamle, øvede prædikant, utvivlsomt følt, at her var et område, hvor han kunde afgive en sagkyndig bedømmelse. Endelig har Gr.s høje vurdering af det talte, forkyndte ord, hvor »det er Hjertet, som gjør veltalende«⁴ næppe været uden be-

²) Universitetets Arkiv Nr. 1187, R.A.

³) Jf. Gr.s udtryk i Breve fra og til N. F. S. Gr., udg. af Georg Christensen og Stener Gr., II (1926), nr. 574.

⁴) Fortale til Christelige Prædikener eller Søndags-Bog, I, 1827, jf. at Gr. i et utrykt udkast (Gr. arkivet, fasc. 148.7) beklager, at censorerne ved selve embedseksamen *ikke* får lejlighed til at konstatere, »om der skinnede Alvor eller Letsindighed, aandelig Magt eller Afmagt, Fortrolighed eller Ubekiendskab med Modersmaalet igiennem Prøverne« (5r).- I en utrykt tale, dateret 5/11 1839 (fasc. 364. II. 16) nævner

tydning. At medvirke ved *denne* form for eksamen kunde udmærket forenes med hans kamp imod »det pedantiske Examens-Væsen« iøvrigt.

Da det for Gr.s biografi har en vis interesse at vide, på hvilke datoer han udførte denne censur, meddeles disse efter den nævnte protokol:

1839: 14/8. — 1840: 24/4 — 21/11. — 1841: 2/4 — 15/9 — 30/12. — 1842: 15/4 — 10/9. — 1843: 6/1 — 14/5 — 16/8 — 16/9. — 1844: 7/3 — 10/10. — 1845: 8/5 — 11/9. — 1846: 21/1 — 15/6 — 14/12. — 1847: 17/8. — 1848: 26/7. — 1849: 20/4. — 1850: 16/2 — 5/7 — 5/10. — 1851: 5/4. — 1852: 26/4 — 4/9. — 1855: 21/9, i alt 29 gange.

Blandt de unge theologer, der på denne måde oplevede at få deres dimisprædiken bedømt af Gr., findes bl.a. senere så kendte navne som N. G. Blædel (6/1—1843) og H. F. Rør-dam (21/9—1855).

Gr.s trofasthed overfor dette arbejde gør unægtelig et mere tiltalende indtryk end den kontrære opførsel, man bliver vidne til gennem Dr. Kornerups afhandling.

Gr., at han samme dag har været »Censor ved Attestats«. Engelstoff hævder derimod i et bilag til den ovf. (s. 101 ff) anførte skrivelse, at Gr. den nævnte dato var fraværende uden forudgående anmeldelse! (Univ. Arkiv, Nr. 1135, Det theol. Fakultets Dekanatspapirer, 1848, bilag nr. 438). En tilfredsstillende løsning på problemet: hvem af dem, der har ret, er ikke blevet fundet. Muligvis kan begge udsagn være korrekte, nemlig hvis Gr. er mødt senere samme dag efter at være blevet hentet. — Vedr. de her omtalte Gr. mss., se iøvrigt cand. mag. Steen Johansens oplysninger i Registrant over N. F. S. Grundtvigs Papirer, udg. af Grundtvig-Selskabet og Det Danske Sprog- og Litteratur-selskab, 1957 ff, bd. VI og XVII.

Frivillige menighedsråd i Fyns Stift.

Af F. Elle Jensen

I den 1853 nedsatte kommission, hvis opgave var at fremkomme med et forslag til kirkens fremtidige ordning, nåede man som bekendt ikke til enighed om hovedspørgsmålet, forfatningen. Derimod var der fra alle sider stemning for, at der overalt blev oprettet menighedsråd med en vis indflydelse, men om dette alene vilde kirkeminister Ørsted ikke gå til Rigsdagen, så sagen stod hen, til han ved sit ministeriums fald 1854 afløstes af C. C. Hall. Heller ikke han ville lovgive om menighedsråd, men han mente på den anden side, at de kunne oprettes rent administrativt, når det blot henstilledes til kirkefolket at gøre det frivilligt¹.

I den anledning udsendte han den 24/9 1856 gennem biskopperne et cirkulære til præsterne² med opfordring til på deres konventer at drøfte sagen og derefter, hvor man ønskede det i pastoraterne, at oprette frivillige, af biskopperne sanktionerede menighedsråd, som skulle være bindeled mellem gejstlighed og lægfolk, men hvordan forøvrigt deres arbejde kunne tilrettelægges, overlodes til den frie udvikling. Dog pegedes der på, at de nok burde deltage i præsternes sjælesørgergerning, navnlig i kirketugten ved henvendelser til de ubodfærdige, måske også ved at være medbestemende i deres eventuelle udelukkelse fra nadveren, ligesom de måtte have lov til at afgive betænkninger og erklæringer om visse sognekirkelige forhold, f. eks. indførelse af ny salmebog (Roskilde konvents) og lærebog (Balslevs), ændret gudstjenestetid o. a. Hall mente, at i en vækkelsestid som

¹) Glædemark: kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark, S. 360ff.

²) Gejstl. love og ekspeditioner vedr. kirke- og skolevæsen, s. 259.

den nuværende var der trang til dem, og han troede, de både ville bidrage til at vække og styrke det kristelige liv og blive »et meget væsentligt led i kirkens forfatning«. Og ville man sige, dette var noget helt nyt, henviste han til, at rådene historisk sluttede sig til den af Christian IV 1629 oprettede medhjælperinstitution, der ved to mænd fra hvert sogn på landet, i byerne lidt flere, skulle bistå gejstligheden i kirketugtssager, men som aldrig fik nogen praktisk betydning, skønt den adskillige steder på papiret vedblev at bestå langt ind i det 19. århundrede³. Angående valgmåden gaves der heller ingen bestemte regler; om præsterne første gang skulle udtage medlemmerne, eller disse valgtes af alle husfædre, eller man foretrak en kombination af begge dele, overlodes til lokal afgørelse.

Cirkulæret blev i almindelighed modtaget med anerkendelse af præsterne, der skønnede på dets gode hensigt, og adskillige af dem prøvede da også ivrigt at føre dets tanker ud i livet, men der var rigtignok også mange, der tvivlede på, at dette som følge af lægfolkets ringe åndslige udvikling lod sig gøre, og som derfor fandt det bedre intet at foretage sig. Det skulle vise sig, at det var dem, der så klarest.

I det følgende skal der på grundlag af indberetninger i bispearkivet⁴ redegøres for, hvad der skete i Fyns stift, idet det samtidig bemærkes, at manglende skrivelser om sagen fra embederne kan skyldes, at de pågældende præster mundtlig har underrettet deres foresatte om stillingen i deres sogne eller — hvad jo var rigtigt — opfattede cirkulæret blot som en henstilling og derfor ikke har reageret overfor det. At man i konventerne har drøftet det, kan anses for givet, selv om det kun en enkelt gang nævnes.

Allerede den 30/9 1856 udsendte biskop Engelstoft Halls cirkulære til sine præster vedlagt med et fra ham selv⁵. En-

³) Om medhjælperinstitutionen se min afhandling i kirkehist. saml. 6—V—444ff.

⁴) Journalsager 1856—58 (landsark. Odense).

⁵) Biskoppens kopibog A 30/9 1856 (landsark).

hver menighed, hedder det i dette, må erkende vigtigheden af et organ, der på én gang kan give udtryk for det, der rører sig i den, og samtidig være præsten til støtte og medhjælp. Han medgav derfor det ministerielle forslag sin bedste anbefaling, fordi han mente, det kunne give anledning til en åndelig udvikling i sognene og til forståelse af kirkeforfatningstanken. Angående valgene henstillede han, at de foregik i frihed, men han var tilhænger af, at de der agtede at stemme, i forvejen indskrev sig på en liste.

I Odense herred blev intet menighedsråd oprettet, og der foreligger ingen indberetninger derfra, men stemningen må jo i alt fald have været sagen ugunstig. Derimod kunne provst Rohmann d. 15/4 1857 fra sit provsti, Bjerger-Aasum herreder, meddele, at man i hans egne sogne, Rønninge og Rolfsted, efter at ministerens og biskoppens cirkulærer var blevet almindelig bekendt, havde oprettet menighedsråd begge steder, i Rolfsted enstemmigt, i Rønninge med 2/3 majoritet. Der valgtes 4 fra hvert sogn. Også i Munkebo, Allerup-Davinde, Fraugde og S. Næraa (derimod ikke i annekset Aarslev) forløb alt glat, men i Rynkeby-Revninge stødte pastor Viborg på betydelig modstand.

Da han ikke turde overlade afgørelsen til den store hob, havde han henvendt sig til nogle af de bedste mænd i Revninge, men fik kun af dem en nølende tilslutning, og da han alligevel havde tillyst valg efter en søndag at have prædike om et menighedsråds opgaver ud fra lignelsen om arbejderne i vingården, modtog han en protestskrivelse fra 39 husfædre, der »ikke ville være med til dette«. Han indkaldte så til et møde, hvor man efter at have hørt hans udvikling erklærede, at man nu forstod ham bedre, men i intet af sognene var der nogen, som turde påtage sig ansvaret ved at lade sig vælge, og da han ikke kunne tænke sig hvem som helst i rådet, faldt sagen. På et senere tidspunkt blev der imidlertid alligevel, ifølge en oplysning fra provsten, dannet menighedsråd i pastoratet. Derimod skrev pastor Briand fra N. Søby, at hos ham var man uinteressert, og fra N. Lyndelse

kapellan Rambusch, at der her ikke var nogen, som var egnet til at sidde i et menighedsråd, mens pastor Wad, Aasum, ville se tiden an. Hans menigheder syntes vel delvis forstående, men han frygtede, et valg ville medføre splittelse i dem, og det ville han undgå. Den samme frygt nærrede pastor Friis i Kölstrup, der havde været præst på stedet i 40 år; de bedste ville, troede han, undslå sig for valg, fordi de derved fik udseende af at opnå en myndighed over deres bysbørn, hvorved der let kunne blive uro på egnen. Hidtil var det jo også gået godt på den gamle måde, hvad f. eks. havde vist sig ved, at man havde indført den nye salmebog efter hans ønske. Provst Bloch i Kerteminde sagde ligeledes nej, men hans motivering var, at det ministerielle cirkulære ikke var tilfredsstillende, fordi det ikke gik ud fra forholdene i menighederne, sådan som de virkelig var.

I Lunde-, Skam- og Skovby herreder blev der dannet menighedsråd i Lumby (Provst Halds embede), Østrup-Hjadstrup, Allesø-Næsbyhovedbroby, Lunde, Krogsbølle, Skamby, Uggerløse-N. Højrup, Klinte, N. Nærrå-Bederslev-, Søndersø, Hårslev, Veflinge, dog næppe med synderlig begejstring ret mange steder, om overhovedet nogen, thi det bifald, Pastor Lorenzens redegørelse for sagen fik i N. Nærrå, stemmer så lidt med den forbeholdenhed, hvormed den ellers i reglen blev mødt, at man fristes til kun at anse det for en høflig gestus mod præsten, som man gerne ville vise en venlighed, og som derfor også fik de medlemmer valgt, han foreslog. Hvor liden tillid præsterne tidt havde til deres menigheder, fremgår formentlig af, at de i Hårby, Lumby og Veflinge lod bylaugene udpege valgmand, antagelig for derved at undgå frie valg, ja Pastor Boesen, Veflinge, sagde det rent ud, at han på den måde mente at kunne sikre sig mod uønskede og oppositionelle mænd, som var i stand til at svække rådets arbejde. Pastor Wendelin, Krogsbølle, afgjorde selv sagen ved at udpege en lærer og to gårdmænd, da de stemmeberettigede, der kom til det afgørende møde, ikke vidste, hvem de ville have. Fra Skamby

skriver Pastor Sommerfeldt (d. 10/6—1857): »Hvo der kender til landboernes langsomme bevægelser i den retning, vil indse, at en sag af denne art ikke i en fart kan med de bedste midler bringes til veje.« Det viste sig også, at da han efter i forvejen at have søgt at vække sine sognebørns interesse indbød til valgmode, kom der ingen, fordi det var i såtiden, og til et nyt kun ganske få. De valgte så fire medlemmer, men dette fik ingen betydning, og da præsten næste år, 1858, forsøgte igen med nyt valg Pinsedag, var befolkningens ligegyldighed herfor så stor, at han nu lod sagen falde. At der alligevel på en eller anden måde må være blevet oprettet et råd, fremgår af en — senere — visetalsoptegnelse af biskop Engelstoft.

Fra Guldbjerg meldte pastor Blauenfeldt, at det var aldeles utilrådeligt med frie valg på grund af folks sløvhed, og han havde derfor selv fået to fra hvert af sine sogne til at love at gå ind i et menighedsråd, hvorpå han Juledag (1856) bad dem, der havde nogen indvending at gøre mod den trufne ordning, at sige til inden midten af januar. Resultatet blev imidlertid protester fra alle familiefædre, som erklærede, at de ønskede at fritages for det påtænkte råd, så længe det ikke var påbudt ved lov. Det samme var tilfældet i Ejlby, Melby og Grindløse, mens man i Bogense foreløbig ville se tiden an.

I Baag og Vends herreder blev menighedsråd kun oprettet i det førstnævnte og her i Dreslette, Provst Seidelins sogn, Assens-Kærum, Barløse, Flemløse, Sønderby, Sølled-Vedstoft, Ørsted, Søby, Hårby, Helnæs og Kerte. De fleste kom allerede i 1856, enkelte ikke uden modstand hos befolkningen. Således i Kerte, hvor nogle indvendte, at dette nok ville føre til sogne-pavedømme. I Turup afviste man helt med den motivering, at man ikke ville tåle belæring og tilrettevisning af andre end af præsten selv. I Gelsted glippede det også, thi de delegerede fra pastoratet, som pastor Krog forhandlede med, erklærede efter at han havde talt med deres byfæller om sagen, at man var tilfreds med for-

holdene, som de var, og ikke ønskede nogen forandring, og i Husby havde menighedsrådstanken kun een tilhænger, da pastor Schiødte anbefalede den; med Grev Wedel og sognefogden som ordførere erklærede man sig så vel fornøjet med den præst, man havde, at en nyordning var unødvendig.

Fra Dreslette indberettede provsten, at man hos ham bl. a. ville arbejde for, at menigheden deltog i Korsvarene og blev i kirken, til gudstjenesten var forbi, og i Ørsted havde pastor Dreyer, der holdt »valgsmøde« i en gård, for at forhandlingen kunne foregå under frie former, peget på, at opgaven var at få et mellemlid mellem menighed og præst, som kunne hjælpe ham i sjælesorg og kirketugt (indskriden i privatlivet dog kun af det samlede råd) styrke alt godt i sognet, herunder modarbejde ulovligt krohold, nattevsvir og uordener blandt de unge. Resultatet blev, at man valgte en sognefoged og danebrogsmand, en gårdmand og en teglbrænder til menighedsrådet, men det skete ganske vist kun med 29 stemmer. Valgperioden var 3 år.

Fra Søllested meldte pastor Rhode først på foråret 1857, at hans menighedsråd ved deres kraftige optræden havde fået de unges spilligilder forandret til omgangsdans i gårdene — dog ingen lørdag aften — de havde været opmærksomme på forsømmelser af kirke- og altergang og med godt resultat formanet et par uforligelige ægtefolk samt advaret høkeren mod ulovligt krohold. De ønsker tiden for sommergudstjenesterne ændret til kl. 8 og 11 — det vil øge kirkegangen, da folk om eftermiddagen sover til middag eller skal i byen. Præsten oplyser iøvrigt, at han benytter benævnelserne »sogneråd« og »menighedsråd« i flæng, fordi hans gamle skikkelige og gudeligt sindede menigheder lægger så megen vægt på ordene »sognefolk« og »sogneforstander«.

Også pastor Eskesen i Flemløse mente at kunne spore menighedsrådets gavnlige indflydelse på et husligt forhold, og det søgte at få den nye salmebog indført. Balles lærebog havde derimod stadig mange tilhængere, så den måtte man

foreløbig affinde sig med. En mand havde givet udtryk for sit syn på den i et vers: »Barnet vokser fra sin skammel — bliver snart til legetøj for klog. Ingen, bliver han end nok så gammel — vokse kan fra Balles lærebog.« —

I Barløse (pastor Møller) ville man modvirke lørdagsdansen, indøve nye salmemelodier og administrere fattigbøssen.

Heller ikke i Sunds herred var der nogen særlig begejstring for Ministerens og Biskoppens cirkulærer. Pastor Wulff ved Vor Frue Kirke i Svendborg sendte et aftryk af dem begge ud til alle husstande, men samtidig agiteredes der voldsomt mod dem i byen: De vakte kunne tage magten, unge folk skulle nødes til at gå i kirke, og de der ikke gik til alters, offentligt beskæmmes, så man ikke kunne have sine hjemlige forhold i fred. Følgen blev, at da præsten indbød til en offentlig forhandling (d. 22/2—1857), gik alle imod med undtagelse af nogle forsamlingsfolk fra landdistriktet, ja man forlangte endog, at sagen ikke måtte rejses igen de første fem år. Dette afslog Wulff dog.

I Nikolai sogn gik det på lignende måde, idet en forsamling på 200 mennesker udtalte sig afgjort mod menighedsråd, da kapellan Hansen holdt møde om det, og bedre gik det ikke for pastor Hornemann i St. Jørgens sogn, hvor man bl. a. indvendte, at et sådant råd ville medføre for store udgifter. Derimod vedtog en forsamling på 60 på Turø, anneks til St. Nikolai, enstemmigt at oprette et.

Heller ikke i Skårup skete der noget, skønt præsten, seminarieførstander Schurmann, betonedede, at det jo kun drejede sig om en slags kirkeligt sogneforstanderskab. På det afgørende møde, beretter Schurmann (30/3—1857), indrømmede nogle vel, at et mellemed mellem præst og menighed kunne have nogen betydning, men flertallet gik imod: Man skulle ikke røre ved de ting, selv om meningen var god; det gik for vidt med friheden, når den nu også skulle udstrækkes til kirkens sager, og man var vel tilfreds med den tilstand, man havde, så meget mere som man ikke vidste, hvad det var, man kunne gå ind til, så det var i alt

fald bedre at vente og se, hvordan det gik andetsteds. At det var noget helt nyt, der blev foreslået, og at man ville beholde sin frihed, blev også anført.

Det sidste argument lød ligeledes i Bregninge mod pastor Olivarius' forsvar for cirkulærerne, man ønskede ikke splid i hjemmene og ville heller ikke høre noget om, at et menighedsråd kun støttede præsten i det praktiske, for sidenhen tiltog det sig nok magt også i det kirkelige.

Lignende indvendinger mødte provst Rasmussen i hans eget sogn, Stenstrup, hvor der kun kunne mønstres 50 lunkne venner mod 70 absolutte modstandere, hvad atter bevirkede, at nu også annekset Lunde, der først havde været velvilligt indstillet, skiftede standpunkt og sagde fra. Afslag kom der ligeledes fra Kværndrup, Egense og Ø. Skerninge pastorater, hvor der ingen stemning var for dette nye.

Derimod kunne pastor Heilmann, Bjerreby, d. 14/1 1857 meddele, at han efter sidste søndag at have prædiket om Jesus i sin faders gerning og anvendt dette på samarbejdet mellem menigheden og ordets forkynder bagefter havde fået en talrig forsamlings ja til oprettelse af et menighedsråd, selv om kun 37 havde tegnet sig på valglisten. Der valgtes 4 medlemmer, en lærer, to gårdmænd og sognefogden, og cirkulærets indhold ville blive rettesnoren for dets virksomhed.

Mens der ikke synes at være oprettet menighedsråd i Vinding og Gudme herreder, kunne provst Leth i Svaninge fra Salling Herred d. 6/5—1857 melde om resultater i Faaborg-Diernisse, Ø. Hæsinge-Hillerslev, V. Hæsinge-Sandholt-Lyndelse, V. Aaby-Aastrup, Herringe, Jordløse-Haastrup og Avernakø, hvilket sidste sted 24 af øens 62 husfædre valgte 2 gårdmænd til deres menighedsråd. I V. Aaby pastorat indtegnede fra de to sogne henholdsvis 76 og 56 (af 120 og 75) sig på listerne, og de stemte omtrent alle, det ene sted på tre gårdmænd og en lærer, det andet på en gårdmand, en husmand og en smed. I Jordløse-Haastrup var der 37 + 50 valgmand, der udpegede to gårdmænd og

en husmand samt to gårdmænd og en proprietær til rådene. I forvejen havde pastor Hoskier bearbejdet stemningen ved på møder i vinterens løb at indøve nye melodier og at holde kirkehistoriske foredrag, hvorunder han kom ind på det frie kirkelivs skæbne gennem tiderne. På et møde i præstegården underskrev medlemmerne — blandt hvilke ingen sognebåndløser måtte findes — den af præsten forfattede arbejdsplan med løfte om at virke for alt, der kunne fremme det kristelige liv i kirke, skole og hjem.

I Herringe kneb det med at føre sagen igennem. 24 af sognets 60 husfædre sagde nok ja, men pastor Camradt var alligevel betænkelig, da han troede, at der vist var adskillig uvilje mod dette »her såkaldte åndelige forstanderskab«. Ikke desto mindre blev der afholdt valg af to »velskikkede« gårdmænd, den ene fik absolut flertal, 15 stemmer. I Hovedsognet, Gestelev, hvor der ellers skulle have været mest kirkelig sans, ønskede man derimod, at alt blev ved det gamle.

Negativ var ligeledes stemningen i Svanninge. Thi ganske vist kom der ingen særlig modstand til orde ved et afholdt møde, men da der bagefter blev foretaget en skriftlig afstemning ved fremlagte lister i skolerne, gav det et helt andet billede, og provst Leth mente det derefter rigtigst at stille sagen i bero. I Allested var der ikke den fjerneste stemning for dette »kirkelige politi«, der kun ville føre til præsteheredømme og trænge sig ind i familielivet; desuden var det overflødig at sig selv og ville være byrdefuldt for medlemmerne. I Krarup ville man intet menighedsråd have, så længe det ikke var påbudt ved lov, og i Brahetrolleborg, hvor først en forsamling med 60—70 deltagere enstemmigt havde besluttet at oprette et, slog stemningen om, efter at 12 ansete mænd skriftligt havde protesteret derimod.

På Langeland⁶ samledes provst Graae, Tranekær, allerede d. 8/10 1856 med præsterne til en forhandling om, hvad der

⁶) Æro udgjorde med Als et særligt bispedømme 1819—64.

burde foretages, og der var enighed om det ønskelige i ad den anviste vej at kunne opnå en aktivisering af menighedslivet. På den anden side udtaltes der dog også frygt for, at det ikke var let at finde de egnede mænd til rådene, og at mange ville undslå sig for at lade sig vælge. Nogle var betænkelige ved at overlade valgene til hvilken som helst, men heroverfor gjorde provsten gældende, at man måtte vise folk tillid.

Vanskelighederne udeblev heller ikke; i April 1857 kunne provst Graae kun melde om oprettelse af menighedsråd i sine egne sogne, Tranekær og Tullebølle, i Bøstrup og i Snøde-Stoense, oven i købet med den tilføjelse, at der alle steder havde været en vis modstand derimod. I Tranekær havde der blot indtegnet sig 52 vælgere; de valgte en forpagter, en husmand og en lærer, den sidste bad sig imidlertid fritaget og erstattedes så med en boelsmand. I Tullebølle samledes man om en husmand og to gårdmænd. I Bøstrup blev det en forpagter, to gårdmænd og to boelsmænd, i Snøde-Doense tre gårdmænd fra hvert sogn. Fra alle pastoraterne indsendtes arbejdsplaner, der imidlertid bevæger sig i almindelige vendinger, idet de opgaver, man vil løse, væsentlig er de samme som dem, det ministerielle cirkulære peger på.

Men ellers var der på øen grumme liden lydhørhed overfor ministerens og biskoppens cirkulærer. I Rudkøbing kom der således kun 40 til det møde, pastor Steen havde bekendtgjort, og hans tale om den betydning, et menighedsråd kunne have for folkekirken bevarelse, og om lægfolks deltagelse i det sognekirkelige arbejde, vandt kun meget ringe tilslutning; blot et par var interesserede, resten gik imod. I annekset Skrøbelev samledes der 30 til forhandling, men da halvdelen ønskede at blive ved det gamle, blev også her sagen henlagt. Det samme var tilfældet i Simmerbølle, her mødte der 25, og de tog alle afstand fra en nyordning.

Pastor Olsen i Longelse havde egentlig troet, der var nogen forståelse i dette sogn, men på et gennem oldermænd

indkaldt møde vedtog man med 52 stemmer mod 15 intet at foretage sig, og i annekset Fuglsbølle blev udfaldet det samme (33 mod 17). Under den forudgående forhandling blev der hævdet, at oprettelse af menighedsråd var en list, hvorved man ville berøve folk deres frihed og blande sig i, om de gik til alters. Præsten beklagede afstemningen, men havde egentlig ikke ventet andet, da der på stedet ikke var nogen trang til et menighedsråd, og et sådant ville også kun være en tom form, når det ikke kom til at bestå af mænd, som var opgaven voksen.

Frygten for kirketugt var også årsag til, at sagen standse i Tryggelev. Her havde pastor Dreyer indbudt tre mænd fra tre af sognets byer til forhandling i præstegården — i Fodslette stillede man sig afvisende — desuden et medlem af sogneforstanderskabet og sognefogden, der begge nød stor anseelse blandt folk. Men da især sognefogden stærkt gik imod tanken om et menighedsråd, der efter hans mening både ville blive dyrt for sognet og berøve den jævne mand hans frihed, besluttede præsten intet at foretage sig, med mindre der skulle være en stærk stemning derfor. Men det var der slet ikke, kun to mænd skrev sig på valglisten. Havde det derimod, skrev pastor Dreyer i sin indberetning om udfaldet, drejet sig om at vælge et par mænd til at hjælpe ham i de kirkelige forhold, men uden at optræde som noget egentlig organ med en truende myndighed, ville det være gået anderledes.

I Magleby var der ingen egentlig opposition, men da på den anden side mange stod uklare, og nogle mente, at menighedsråd kunne bringe forstyrrelser ind i familielivet, endes man, skriver pastor Ortmann, om at udskyde afgørelsen, til man havde set, hvordan det gik andre steder.

Pastor Plesner i Humble meddelte derimod, at han efter privat at have talt med folk om cirkulærerne og een gang i kirken redegjort for deres indhold ikke ville foretage sig noget foreløbig, da han anså det for nytteløst på grund af folks uvilje. Måske kunne de dog senere komme på andre

tanker, men det ville ske langsomt, og deres modstand kunne kun overvindes gennem »sindig« virksomhed.

D. 5/11 1857 indberettede biskop Engelstoft resultat fra stiftet til kultusministeriet: Der var oprettet menighedsråd i 39 af dets 134 pastorater, og han havde fundet dem, han var kommet i forbindelse med, vel sammensatte. I 43 pastorater havde sagen mødt modstand, i 19 var den udsat, uden at den dog derfor endnu var opgivet, og i 20—30 var der intet foretaget. Om virksomheden i de stiftede råd kunne der på nærværende tidspunkt ikke siges ret meget, men nogle steder havde man været med til at uddele legater og bestyre den kirkelige fattigkasse, ligesom personlig påvirkning kunne være foretaget⁷.

Men denne biskoppens ret optimistiske vurdering af menighedsrådene var ikke rigtig. Bloch i Kerteminde havde ret, når han mente, det Hallske cirkulære ikke tog hensyn til de virkelige forhold. Både den alvorlige modstand mange steder og den ringe valgdeltagelse næsten overalt, hvor de blev oprettet, viser klart, at der ikke var nogen sans for tanken. Igennem lange tider var lægfolket blevet afvænet med at sysle med så at sige alle sognekirkelige opgaver, som varetoges af præsten og (i reglen) herremanden i hans Egenkab af »Kirkeejer«, så det forekom det som noget ligefrem mistænkeligt nyt, at man nu selv skulle til at tænke over dem. Hertil kom som en meget vigtig indvending den afgjorte uvilje, man på forhånd følte mod, at nogle af ens midte som præstens medhjælpere i udøvelse af kirketugt skulle have ret til at blande sig i andres privatliv; det var, som om de derved trådte ud af det gamle fællesskab og op-højede sig over deres bysbørn. Af det foregående vil det ses, at netop dette mange steder har været det springende punkt.

Når der dog blev dannet en del menighedsråd, i reglen valgt på 3—6 år, var det, fordi man de pågældende steder bøjede sig for præstens ønske, ikke fordi man selv brød sig

⁷) Kirkeministeriets 1. departement. Journal J. 1857 Nr. 1315 (rigsarkivet).

om det, og man tør vist roligt gå ud fra, at når det undertiden hedder, at det skete med fuld tilslutning, er dette snarere et udtryk for præstens ønsketænkning end for de virkelige forhold. De vakte kredse tog også afstand, forsamlingsfolkene, fordi de vidste, kirketugt ikke ville blive gennemført, som de ønskede, og grundtvigianerne nærmest fordi de frygtede at stå overfor begyndelsen til den kirkeforfatning, som deres præster i reglen gik imod. Det turde være betegnende, at der ikke blev oprettet et eneste i de egne af Sydfyn, hvor Vilhelm Birkedal havde sine fleste venner.

Det siger sig selv, at under sådanne forhold måtte menighedsrådene komme til at stå på meget svage fødder, og at de ikke fik noget at betyde. Deres arbejdsprogrammer, som bortset fra ret ligegyldige bestemmelser om valg, medlemstal og antal af årlige møder ligner hinanden stærkt (hvorfor der i den foregående fremstilling kun er dvælet meget lidt ved dem), og som tiest er en gentagelse med lidt andre, undertiden noget skærpede udtryk af cirkulærets anvisninger, viser afgjort hen til gejstlig affattelse; de læge medlemmer har sikkert meget sjældent haft virkelig indflydelse på den, og de har — her som i de fleste andre egne af landet — kun haft lidet at sige. Når det en enkelt gang berettes, at de har påtalt et og andet, tør man gå ud fra, at det drejer sig om undtagelsestilfælde, og at de da har handlet under pres af deres præst; på egen hånd at irrettesætte en af sine sognefæller stemte jo meget lidt med den gamle bondes karakter, så det er jo også muligt, at en formaning kan være givet skriftligt, forfattet i rådets navn af præsten.

Og forøvrigt viste det sig snart, at når man havde fået de punkter, cirkulæret ellers gav anvisning på (ny salmebog og lærebog, ændret gudstjenestetid, efterårskonfirmation o. a.) til side, var der egentlig ikke stort mere at forhandle om ved sammenkomsterne. Bestemte sognekirkelige opgaver var nemlig ikke henlagt til rådene, som faktisk slet ingen ret havde til at vedtage noget, kun til at fremkomme med

ønsker, som myndighederne ikke behøvede at tage hensyn til. Hvad under da, at møderne til sidst blev indholdsløse, fordi man ikke havde noget konkret at samles om, og at dette i forbindelse med medlemmernes oftest kun lunkne interesse i dem førte til, at de efterhånden helt ebbede ud, om ikke før så når valgperioden var udløbet.

For det var det, de gjorde. Stikprøver i de biskoppelige visitatsoptegnelser viser det⁸. Allerede i 1860-erne er menighedsråd uomtalt i en række pastorater, hvor man normalt skulle have ventet at se dem nævnt, således i Tryggelev, V. Aaby Jordløse, S. Nærrå, Skamby, Munkebo, Veflinge, Sønderup, Dreslette, Barløse, Rynkeby, og forholdet er det samme for den følgende tids vedkommende. Det var tydeligt nok, hvor det bar hen. Kun ganske enkelte steder er de vedblevet at leve, således i Herringe, hvor der eksisterede et i hele pastor Heilmanns embedstid, til 1879, hvorefter det 1883 hedder, at det består, »endnu«, og 1890, at det er »til af navn«, men for tiden ligger i dvale på grund af de politiske brydninger.

Det Hallske cirkulære var vel ment, men virkelighedsfjernt, et stykke kontorarbejde, der ikke tog hensyn til de brede lags mentalitet, sådan som den var. Men derfor gik det også, som det måtte, og dets ophavsmand opnåede ikke, hvad han tilsigtede med det. Først ved I. C. Christensens menighedsrådslov af 1903 lykkedes det at skabe grundlag for en virkelig kontakt mellem myndigheder og menigheder, men da var også befolkningen blevet en anden, mere moden og mere åndelig udviklet, så den forstod at skønne på den deltagelse i det sognekirkelige arbejde, som nu både med virkelige opgaver og under ansvar blev henlagt til den.

⁸) I bispearkivet.

Rasmus Sørensens Rejse til Fyn og Langeland.

Af Knud Banning.

I Sommeren 1837 foretog den kendte sjællandske Skolelærer og Vækkelsesprædikant Rasmus Sørensen en Rejse til Jylland sammen med den ikke mindre navnkundige Forsamlingsleder Peter Larsen Skræppenborg. Om denne Færd har Rasmus Sørensen fortalt i sin lille Pjece: »Rasmus Sørensens og Peder Larsen Skræppenborgs Reise i Jylland« (Kbhvn. 1837). Man maa formode, at han ikke blot havde opbyggelige Hensigter med denne Rejse, men at han ogsaa vilde opflamme de vakte Lægfolk, der i Jylland stod anklaget for deres ulovlige Forsamlinger, til at udvise den selvraadige og trodsige Holdning, som han selv indtog, da han i den samme Sommer blev anklaget for sine store og ulovlige Forsamlinger i Vemmelev og Venslev¹. I Sommeren 1838 begav han sig atter paa Farten til Fyn og Langeland, og man maa antage, at han ikke blot har haft til Hensigt at prædike og aflægge Vidnesbyrd, men tillige har villet vise, at den gudelige Vækkelse ikke kunde underkastes vilkaarlige Restriktioner, og at de vakte Lægfolk forfulgtes uretfærdigt af Øvrigheden². Om denne Rejse affattede han den følgende Beretning, som han sendte til Magister Jacob Christian Lindberg i København for at faa den optaget i »Nordisk Kirke-Tidende«. Det skete dog ikke, og Redegørelsen blev henlagt i Lindbergs Arkiv, som nu findes i Add. 922,4 paa Det kongelige Bibliotek i København.

¹) Se herom Knud Banning: »Degnekristne« (Kbhvn. 1958) p. 199—200.

²) do. p. 225.

Min Reise til Fyen og Langeland.

Den 12. September d. A. seilede jeg herfra Sjælland med Børden³ fra Korsør til Nyborg, og foruden et Par Qvæg-handlere og jeg var ogsaa Hr. Provst Schwitzer⁴ fra Nykøbing paa Falster ombord, og med denne milde kjærlige Mand havde jeg da, saavel paa Overfarten som i Logie hos Hr. Wulffs⁵ i Nyborg og næste Morgenstund paa Veien fra Nyborg til Trunderup, en meget behagelig Underholdning ved Samtale med ham om gudelige som verdslige Ting.

Fra Trunderup reiste samme Dag Gaardmand Hans Rasmussen⁶, hvem jeg tog ind til, med mig til Drigstrup ved Kjerteminde, hvor vi om Aftenen fik gudelig Forsamling til fælles Glæde og Opbyggelse med de mange troende Folk der i Sognet. Næste Dag gik jeg til Kjerteminde og havde det ret bestyrkende i Samtale og Bøn med de troende Veninder og Venner, jeg der samledes med. Brødrene L. Klinck og N. Klinck⁷ kjørte derpaa om Eftermiddagen for Hans Rasmussen og mig ud paa Hindsholm til Halvøen Bogense ved Schelenborg, og der blev da her gudelig Forsamling om Aftenen hos en ung Gaardmand Morten Larsen⁸, der med sit hele Huus er for ikke længe siden bleven opvakt og troede til ganske Liv og Sjæl. — Skjøndt der ikke her overalt var heelt indhøstet, kom dog de Troende og flere her denne Aften fra hele Hindsholm, og Rasmus Nielsen⁹ med de fleste af den opvakte troende Ungdom fra Drigstrup Sogn kom ligesaa, saa det blev en saare stor Forsamling, der med

³) Borten var den i Samtiden almindelige Betegnelse for Smakken, der besørgede Trafikken mellem Korsør og Nyborg.

⁴) Provst Hans Peter Svitzer f. 1798, Sognepræst i Nykøbing F. 1836—38.

⁵) Formodentlig Købmand Hans Wolff.

⁶) Om denne, se Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg (Kbhvn. 1958) p. 270.

⁷) do. efter Registeret.

⁸) Om denne se F. Nygaard: Kristenliv i Danmark (Kbhvn. 1897) p. 378—79.

⁹) do. p. 380—81.

aa bent Hjertelav annammede det Guds Ord, der baade ved mig, Niels Røyle¹⁰ og Rasmus Nielsen blev vidnet og forkyndt. — Folkene blev ved at komme her til Klokkeren over 11 om Aftenen, og de sidste gik hjem Kl. 5 om Morgen; thi, sagde man her, til bedre Høitidsglæde kunne vi ikke anvende en Aften og en halv eller heel Nat, i dets Sted vi før have spildt saa mangen til Verdens kjødelige Glædes Nydelse i syndig Sværm og Tummel. — Manden her i Huset havde tilforn nu ogsaa erfaret den Modstand af sin egen vantro verdenskløge og dygtige Fader, der er Sognefoged der i Sognet, samt af Kapellanden¹¹ hos den gamle nu afdøde Præst i Dalbye og af Forvalteren paa Schelenborg¹², at de gjentagne Gange havde formelig forbudt ham at have gudeligg Forsamling i sit Huus, ja een Gang havde Capellanden og Morten Larsens Fader indfundet sig under selve Opbyggelses Forsamlingen hos ham for at opløse og forstyrre den, men de fik da saaledes maalet med sig af Sandheds topmaalte Vidnesbyrd baade angaaende Troens og Salighedens Sag og Huuspolitie-Sag, at de siden har ladet hans gudelige Forsamlinger med Fred; og Capellanden, der ved denne Leilighed fandt sig talt for nær angaaende hans Lære i Christendommen, og derover fik een af Ordførerne i denne Forsamling indkaldt til at give Møde med sig for Provsten i Kjerteminde, fik dog ingen anden Trøst, end den, at den tolerante fredelige Provst¹³ betydede baade Kapellanden og hans Modstander, at de fik at lade hinanden med udvortes Fred, og ikke forstyrre hinanden i deres forskjellige Opbyggelse, fordi de vare uenige i Tro og Lære til Salighed.

Næste Morgen kjørte Morten Larsen med os herfra til

¹⁰) do. p. 270 og 279.

¹¹) Peter Heinsen, fra 1833 Kapellan hos Pastor Niels Holm (1759—1838).

¹²) Formodentlig Forvalter Jens Barfoed Weldt (ifølge Folketællingslisten af 1840, Rigsarkivet).

¹³) Wilhelm Bartholomæus Bentzien, Sognepræst i Kerteminde 1832—40, Provst 1836.

Midskov, hvor vi besøgte den gamle Anders Kæmpe¹⁴, der formedelst Svagelighed ikke kunde komme med, som han gjerne havde villet, til denne Forsamling. Han blev glad og gjorde sig stærk ved vort Komme, fik sin Svigersøn og en anden Mand fra Byen kaldt ind, og bad mig at tale Guds Ord til ham og dem med Formaning og Bøn, som jeg da ogsaa gjorde, og han følte sig inderlig oplivet og styrket i Tro og Gudhengivenhed, formanede os igjen og fortalte os flere herlige Ting, sagde os ogsaa, at hans Præst¹⁵ fornylig havde besøgt ham, og nu, som altid før, viist kjønt menneskeligt Venskab imod ham, men da den gamle saa havde talt til ham om sin Tro og sit Haab, var Præsten rykket mod Døren og havde sagt det var bedst han nu gik for ikke at blive vred. — Derfra kjørte Morten Larsen videre til Bregner og Drigstrup, hvorfra Rasmus Nielsen og endeel flere da reiste med til Fraugde og Birkum, og da det spurgtes vi vare komne der, blev der Forsamling med os af de mange troende der i Omegnen same Dags Aften hos Frederik Hansen paa Allerup Mark¹⁶. — Ogsaa her var en meget talrig Forsamling af baade Yngre og Ældre, for hvilke jeg og Rasmus Nielsen holdt Tale og Vidnesbyrd af Guds Ord til Bestyrkelse i vor fælles Omvendelse og Tro, og her var mærkelig Livserfaring i Christus og megen Forstand paa Guds Ord og Vei at befinde iblandt disse Folk.

Den følgende Dag var det Søndag, og da vendte vi os til Trunderup igjen, fulgt af saare mange baade Kjørende og Gaaende herfra denne Egn foruden vore Medfølgere fra Drigstrup og N. Klinck fra Kjertemind. — Ved vor Ankomst til Trunderup fandt vi allerede mange af de Troende fra vidtforskjellige Egne og mangfoldige Sogne at være komne til Hans Rasmussens og hans Svigersøns her i Byen, og da Klokken var 4 om Eftermiddagen, vare der kommen

¹⁴) Om denne, se Nygaard op. cit. p. 363—64.

¹⁵) Pastor Jacob Christian Schmidth (1764—1848), Præst i Mesinge fra 1809 til sin Død.

¹⁶) Om Vækkelsen i Allerup, se Nygaard op. cit. p. 369ff.

mange Gange flere, og deriblandt 32 af de opvakte og troende Langelænder. — Nu begjyndte vi da i Guds Navn vor Sang af Brorsons Psalmebog og derpaa holdt jeg Bøn og oplæste og lagde dem paa Hjerte et Kapitel af Pauli Breve, nemlig Koll. 3 Kap: »Ere I da opreiste med Christo, saa søger det, som er oventil o. s. v.«, og efter min Tales Slutning, formanede Rasmus Nielsen til at vi dog maatte være som den Udlænding af de ti rensede Spedalske, der efter sin Renselse vendte om til Christus og gav Gud Æren. — Hvorledes nu saa mange Hundrede opvakte levende troende Folk, som her var tilstæde, baade kunde finde Rum i denne Bondegaards Stuer, Have og Gaard med en saadan Orden, Stilhed og Opmærksomhed, at ikke et Ord af os, der førte Ordet, gik nogens Ører forbi, samt hvorledes disse, med deres Hjem saa vidtadskilte Folk ovenpaa den fælles Andagt og Opbyggelse, kunde der finde Sted og Leilighed til al den fælles indbyrdes Meddelelse og Belærelse, de ønskede, see, alt dette og mere, er af de Ting, som Verden aldrig kan begribe eller forstaae, men som enhver levende omvendt og troende Sjæl strax forstaaer saa saare han erfarer det; thi her er noget, der styrer og ordner alt hvad foretages og det er Herrens levende Ord, her er noget, der lader sig villig og gjerne styre og ordne deraf — og det er Hjertet i de Forsamlede, som det paa ingen Maade nytter at lægge menneskelige Indskrænkings Baand paa, uden til at see disse Baand sprængte lige paa Stedet og Hjertelivet at udvikle sig med forøget Kraft fra Ham, der nok alene vil være Mand for at beherske de Hjerter, hans Aand med Ordet finder Bolig i, uden at tage menneskelige Krøbling-Baand og -Krykker til sin Hjælp. — Efterat den store Skare var taget hjem hver til sin Side, var der endnu om Aftenen foruden Langelændere en temmelig stor Forsamling før Peter Larsen af Skræppenborg¹⁷ begav sig paa Hjemvejen, og han holdt da

¹⁷⁾ Om denne, se især L. Schrøder: Ole Peter Holm Larsen (Odense 1875).

til Slutning Andagt og Bøn i denne Forsamling før vi lagde og til Hvile og de sidste Fynboer gik.

Følgende Morgen tog Rasmus Nielsen og Drigstrupperne med Morten Larsen og Klinck Afsked under Bøn og Sang fra mig og Langelænderne, hvem jeg maatte love at følge med til Langeland. Vi reiste da afsted og kom til Skaarupør, hvor vi lidt ovenfor holdt en liden Andagtstime om Middagen hos Hans Jørgensens, og derpå kom vi tilsøes: Johan Nielsen¹⁸ af Skaarupør med mig og Hans Rasmussens Søn fra Trunderup, der fulgte hjem med mig, kom i Johan Niensens lille Baad for at seile foran og komme først til Langeland i det blikstille deilige Veir; en troende Fisker fra Langeland seilede strax efter os med nogle Piger i sin Baad og endelig lettede den store Baad Anker og seilede ud med de 27 a 28 Langelændere, der havde fragtet samme baade frem og tilbage, — og hvor nu deres istemmede Psalmesang baade paa den lille og den store Baad bag ved os lød yndig fra de smaae fremglidende Seilere ud over Sundet, det kan jeg ikke beskrive; paa den store Baad holdt den unge Smed, Anders Madsen¹⁹ af Simmerbøl, efter Sangen ved Postil-Læsning og Formaning paa hele Overfarten, og de to Matroser, der styrede Baaden, satte sig til at høre derpaa medens nogle af de Troende dels roede, dels styrede Seilene, da det siden tog til at blæse lidt. — Klokken 8 $\frac{1}{2}$ om Aftenen, vare vi alle ankomne og samlede hos Gaardmand Rasmus Jørgensens²⁰ i Kassebølle, hvorhen Rasmus Madsen²¹ af Pelykkegaarden med sin Kone og nogle af sine Folk fulgte med Johan Nielsen og mig, de andre Troende i Simmerbølle Sogn forsamlede sig snart til os, og vi holdt da samme Aften der en gudelig Forsamling, hvorved jeg og Johan Nielsen lagde os alle meget Guds Ord paa Hjerte, og med hvilket aabent villigt Hjertelav det her især af disse opvakte om-

¹⁸⁾ Om denne, se Nygaard op. cit. p. 393ff.

¹⁹⁾ Om denne, se bl.a. »Nordisk Kirke-Tidende« 1838 Col. 166.

²⁰⁾ Om denne, se Baagø, op. cit. p. 331 og 334.

²¹⁾ Om denne, se f. Eks. »Nordisk Kirke-Tidende« 1838 Col. 169 og 572.

vendte og troende Langelændere, meest unge Folk, Karle og Piger og unge Mænd og Koner ja Børn, annammes til Liv og Sjæl, Opbyggelse og Oplysning, Lyst og Glæde, det kan jeg ikke beskrive. — Nu adskiltes de Hjemkomne fra Fyen, droge hver til sit Hjem i Forskjellige Sogne, efterat vi havde fastsat Hvor Forsamling skulde være næste Aften.

Den følgende Dag gik Rasmus Jørgensen med mig og Johan Nielsen omkring at besøge flere af de troende Familier der i Sognet og Omegnen, og blandt disse kom vi da til en Familie, hvis Fader var en Gaardmand ved Navn Rasmus Hansen i Rifbjerg, Simmerbølle Sogn, omtrent en 50 Aar gammel da han døde, for en 8 a 9 Aar siden. — Denne Mand havde havt alvorlige Tanker og Betragtninger over sin egen Sjæls Tilstand, over Christendommen og over vor fordærvede vantroe Tidsalder, hvorfor han længtes saa stærkt efter at finde Oplysning og Bestyrkelse i sine Betragtninger, at han reiste baade til Fyen og Kjøbenhavn alene for at træffe paa opvakte troende Folk, hvis Vidnesbyrd han vilde høre — men han kom hjem igjen uden at have faaet talt med en eneste af dem, thi de, han henvendte sig til og som han syntes han fik nogen Godhed for, raadede ham derfra. — Alligevel var han ikke tilfredsstillet, man sagde flere Gange, at det aldrig blev godt med Folket i deres Christendoms og Saligheds Sag før hver Mand blev som Præst for sit Hus; og vil vor Herre unde mig Liv og Sundhed længere heneden (han begyndte den Gang at blive sygelig) skal jeg dog nok engang forsøge, om der ingen anden Mand findes i Danmark, som er af samme Tanker som jeg, sagde han. Men hans Sygdom tiltog og han mærkede det blev Døden, der kom, og havde da bestandig sine Tanker og sin Tale henvendt til Gud og hans Ord, som han ogsaa da taledes om til sine Børn og Familie med hjertelig Mildhed og ved at erindre dem om sin nærforestaaende Død. Da græd baade de og han, og han sagde: ja, jeg skal endnu see at skrive et Par Ord, som I ville finde og læse, naar jeg ikke er mere her. Det Par Ord, som han da saaledes fik skre-

vet og som hans efterladte Børn, der nu selv ere omvendte og levende troende Fædre og Mødre, lod mig læse, lyde ordret saaledes: »Sikkert er dog ogsaa min Død bestemt til, at Jesu Kjærligheds Magt, Jesu Forløsnings og Forsonings Sandhed og Kraft skal forherliges derved. Derfor skal hans Haand opløse mig, og ingen Anden. Og var Kløften imellem her og hisset end aldrig saa bred, saa har Han dog allerede bygget og banet mig Veien, og intet Øjeblik vil Han lade mig ene derpaa. — Herved tænker jeg paa de hellige Engle, med hvilken Læthed komme de ikke fra Himmelen ned paa Jorden og op i Himmelen igjen; hvad formener mig at troe, at ogsaa min opløste Aand vil kunne svinge sig herfra mod Himmelen med samme Læthed! — Men det være nu hermed som det vil, saa staaer dette dog klippefast, at hvo der kun har Frimodighed til at befale sin Aand i Jesu gjen-nemborede Hænder med al Fortrøstning, han forlade sig paa at han vil vise sig mod den som en Frelser og annamme den med en Forløseres Glæde, ligesaavist som hans egen fuld-endte Aand blev annammet med guddommelig Faderglæde af hans kjære Fader. — Og nu tænke man sig det store Øjeblik, da man vil see Jesum for første Gang og see sig selv hos Ham«.

At nu en Familie, der kjærlig og vel ihukommende gjemte paa et saadant Minde, fandt deres Hjertes Spørgsmaale løste, deres Længseler forklarede ved det levende Troens Ord, som de saa tidt omtalte Fyenboer sidste Vinter kom til dem med, det er i sin aandelige, gode Orden, og øiensynlig vist er det, at denne Familie var kun een af de mange paa Langeland, der nu i Aand og Sandhed allerede have ladet sig gribe af Herrens sande Evangelium som en Guds Kraft til Salighed, og end videre ville lade sig gribe deraf; thi det er ikke her med en blot nysgerrig Tilhøren, men det er med en vidunderlig rørende Hjertelængsel, som man godt mærker har følt Tomheden og Smerten i jordisk forkrænkelig Lyst, hvormed Guds levende Ord og Sandheds Vidnesbyrd her lyttes til og spørges efter af saare Mange; thi næste

Aften som jeg var kommen paa det Sted, hvor Forsamlingen skulde være, og jeg stod i Storstuen og taledede saa jævnt om christelig Omvendelse og Tro med de faa, der allerede vare komne, see, da, inden jeg vidste deraf, var denne Stue og alle Husets Stuer saa propfulde af Mennesker, at Ingen flere kunde komme ind, og jeg maatte hæve Røsten og vedblive med det samme at foredrage, vidne, tale og forkynde Herrens Lov og Evangelium Frelse og Redning for os i Synden fortabte Mennesker, og Begjærligheden efter at agte hjertelig derpaa var stor; thi efterat jeg meget længe havde talet, og derpaa Johan Nielsen, og vi havde bedet, og endelig synget nogle Vers, da var endnu hele Huset og hele Gaarden fuld af Mennesker, hvoriblandt endeel fra Rudkjøbing, og slet ingen hastede med at gaae, men ganske rolige og opmærksomme stode de andre og hørte begjærlige paa nogle bibelske Historier, jeg fortalte siden efter og lagde paa Hjertet, og paa nogen Samtale med nogle af de livligt Troende. — Ogsaa den gode Pastor Hr. Vind²², Sognepræsten i Simmerbøl, var med det denne talrige gudelige Forsamling, hvor der ogsaa var Folk fra flere længere bortliggende Sogne.

Næste Dag kjørte Rasmus Madsen af Pelykkegaarden os til Hou, hvorfra jeg fik en Baad, der seilede os til Korsøer, og derfra tog jeg til Vemmeløv, og i Forløv havde vi da en gudelig Forsamling følgende Aften, hvorpaa jeg reiste hjem. — Hvad den anlagde Sag imod de Fynboer, der have ført Ordet til Langelænderne, og imod de Langelændere, hos hvem nogle af de første Forsamlinger afholdtes, angaar¹³, da ere de nu glade paa Langeland, fordi disse Fynboer derved desto tiere, end ellers vilde være skeet, kan besøge og holde flere og flere Forsamlinger hos dem. — De Tiltalte i Simmerbølle Sogn fandt det underligt, at de just er stævnet

²²) Pastor Christian Jørgensen Vind, 1764—1856, Sognepræst i Simmerbølle fra 1821 til sin Død.

²³) Se herom bl.a. »Nordisk Kirke-Tidende« 1838 Col. 163—74, 491—96, 571—74.

til at lide Tiltale og Dom under Hr. Kammerjunker v. Smit-tou²⁴, fordi han er en Modstander af deres gudelige Forsam-linger, men slet ikke er deres Herredsfoged eller Dommer, og de ville derfor begjære Sagen henviist for deres eget Værnething og dømmes af deres egen Birkedommer Hr. Kammerraad Holm²⁵, der er en Ven af gudelige Forsam-linger.

Vensløv Skole den 27. Sept. 1838.

R. Sørensen

²⁴. Kammerjunker Marcus Pauli Carenus Holst v. Schmidten, Herreds-foged i Nørre og Sønder Herred paa Langeland.

²⁵) Landvæsenskommissær Jørgen Nis Holm, Birkedommer ved Grev-skabet Langeland.

Fra Åker sogn.

Af **Johan Jørgensen.**

I

Perioden umiddelbart forud for forrige århundredes store politiske og religiøse bevægelser danner afslutningen på en lang udvikling af præstestanden til en embedsmandsklasse i enevældens tjeneste. Gejstlighedens indflydelse i menighederne havde da nået et højdepunkt. Såre meget afhæng af den enkelte præst, der på godt og ondt var knyttet til kaldet med ofte næsten uløselige bånd¹. Og uanset personlige egenskaber må dette slægtled af præster derfor have krav på særlig interesse, thi deres historie er tillige i høj grad deres menigheders. Her skal da fremdrages nogle hændelser som i al beskedenhed fortæller deres om forholdene i et sogn på en tid, hvor der sad en præst af dette »sidste hold«.

Den 17. april 1824 indsendte sognepæsten i Åker Peder Thomesen Balle følgende klage² til herredsfogeden i Bornholms sønder herred:

Velbaarne

Hr. Auditeur Arboe!

Da Jacob Peter Peersens Udbyggers Datter Elsebeth Kirstine af Aakersogn den 31^t Martii sidstleden begravedes, sang egenmægtigen Hans Hansen Skau Udbygger Liget ud

¹) Hal Koch i Den danske Kirkes Historie VI, 75f. samt Bjørn Kornepus indledning til udgaven af J. P. Mynsters Visitatsdagbøger I, L og LXVI f.

²) Klagen findes blandt Dokumenter til Bornholm sønder herreds politiprotokol 1824, LA f. Sjælland m.m.

af Huset, som man her kalder det. Dette Exempel virkede strax paa lige dumdristigen sindede Mennesker. Da Rebekke Ole Wandals Enke den 4de April sidstleden begravedes, sang i Huset over hende en hende beslægtet Skomagersvend Christian Kofod samt Bent Fredrichsen Udbygger. Disse Mennesker have dumdristigen anmasset sig at synge, hvor ikke engang Degnen, som Sognets beskikkede Sanger har turdet synge.

Reglement af 7de Junii 1693 § 4 byder: »Over de Liig paa Landet, hvorfor ikke ringes, skeer ikke heller af Præsten nogen Tale eller Ceremonie uden de sædvanlige Ord ved Jordens Paakastelse; ey heller Sang af Degnen eller Substituten«.

Samme Reglement § 9 byder: »Degnen skal med Sang ved Liig ingen Tieneste giøre, hvor Præstens Tieneste med Prædiken eller Tale over Graven ikke er begiert eller brugt«.

Snart ville Degn og Kirkesanger, uagtet offentlig Embedsmand, blive tilovers, naar det kunne staae Knappestøbere og Skomagersvende frit for, efter Behag, at synge over Liig; Det er derfor til Deres Velbaarenhed Hr. Auditeuren paa Embeds Vegne min tjenstlige Begiering: »At ovenbemeldte Hans Hansen, Christian Kofod og Bent Fredrichsen maae for Politiret blive indkaldte og der som Kongelige Mandaters Overtrædere, der frek og dristig have indsmuglet sig i Sognedegnens Embede, foruden at betale Alt, hvad den Respective Ret koster, tillige som Hoved Post Enhver for sig maae tilkiendes at erlægge en følelig Mulct til Aakersogns Fattigvæsen, dem selv til fortient Revselse og andre ligesindede til Advarsel.

Aakier Præstegaard
den 17^d April 1824

Ærbødigst
Balle
St. Sognepræst.

24. april holdtes forhøret i politiretten. Den 54 årige udbygger Hans Hansen Skov forklarede, at han en dag i marts måned havde sunget tre vers af den salme, der begyn-

der »O! kjære Sjæl frygte aldrig mer«, for Jacob Peter Pedersen, der havde ligget syg i nogen tid og længtes efter at høre Guds ord, hvorfor han havde bedt Hans Hansen synge. Liget af den afdøde befandt sig ikke i samme værelse, og Hans Hansen hævdede, at han var holdt op med at synge, da det blev båret ud.

Den 25 årige Christian Kofod forklarede, at han, da hans farmoder skulle begraves og var båret ud af huset, efter egen tilskyndelse havde sunget to vers af en salme, som han ikke erindrede, men hvoraf det ene vers blev sunget af degnen, da liget kom op på kirkegården. Han troede ikke, at det var forbudt at synge salmer på denne måde. Udbygger Bent Fredrichsen, Jens Pedersen og Peder Nielsen, alle af Åker, havde også sunget. Farmoderen var kun i mådelige omstændigheder og havde desuden i levende live sagt, at hun ikke ville have ligprædiken, men vidnets broder var alligevel gået til præsten for at få en tale ved graven. Præsten havde forlangt 4 Rbd., hvilket de ikke havde evne til at give, og da broderen bød 1 Rbd. vægrede han sig ved at modtage den.

Endelig forklarede den 42 årige Bent Fredriksen, udbygger i Åker, at da Christian Kofod var begyndt at synge salmen »Kom Menneske betragte mig«³ havde han og de øvrige sunget med, og at han ikke troede, at der var noget forkert i det⁴.

Sagen kom derpå for Bornholms amt, der 26. april overfor herredsfogeden erklærede, at der formentlig ikke kunne »institueres Justits Action« men at dog også de personer, der deltog i sangen sammen med Christian Kofod burde afhøres. 29. april afhørtes da den 26 årige Jens Pedersen og den 23 årige Peder Nielsen; de erklærede begge, at de uopfordret havde sunget med, og at de ikke mente, at der var

³) Optaget i Pontoppidans (1740) og Guldbergs (1778) salmebøger.

⁴) LA. f. Sjæll. m.m. Bornholms sønder herreds politiprotokol 1822—26 fol. 88v f.

noget ulovligt deri. Tilsidst forklarede Christian Kofods broder Christoffer Pedersen, 24 år gammel, at han ikke havde sunget med og heller ikke var blevet bedt derom. Derimod havde han bestilt jordpåkastelsen hos pastor Balle, der havde spurgt, om der skulle være prædiken, hvortil vidnet havde sagt nej, men at man nok ville have en tale. Da præsten havde forlangt 4 Rbd. herfor, havde Christoffer Pedersen budt 1 Rbd., hvad præsten havde nægtet at modtage med ordene »røg til Helvede« — ingen havde da været til stede, men vidnet var rede til at aflægge ed⁵.

Skønt Balle 7. maj s.å. atter skrev til herredsfogeden, at der var vidner på, at Hans Hansen Skov havde sunget over Elisabeth Kirstine, ses der ikke at være sket mere i sagen, der således endte med nederlag for præsten. Balles anklage må vel også siges at hvile på et skrøbeligt grundlag, de gældende bestemmelser vedrørende begravelser var ikke alt for klare⁶, så hans argumentation forekommer noget søgt — og hvis Christoffer Pedersens ord står til troende, kan hans adfærd ved denne lejlighed kun karakteriseres som perfid. Smukt står derimod den verdslige øvrighed, der efter at have hørt parterne, satte en stopper for småligheden.

Den her skildrede lille affære har interesse udover det rent personlige og lokale. Der kastes et strejflys over forholdet mellem sognepræsten og den socialt ringere stillede del af menigheden, der uvilkårligt leder tanken hen på det forestående opgør mellem — for at bruge Balles udtryk — »Knappestøbere og Skomagersvende« og den »offentlige Embedsmand«.

⁵) Anførte politiprotokol fol. 90.

⁶) Under sagens behandling fandt amtet (LA. f. Sjælland m.m., Bornholms amt indk. breve 1824 nr. 5692) frem til reskr. af 28. april 1798, hvori det hedder, at Kancelliet er af den formening, at det bør stå vedkommende frit for at begære og få begravelse med eller uden sang og klokker, eller og hver for sig, ligesom de ønsker; og at jordpåkastelse i intet af disse tilfælde bør dem nægtes. — Det forsigtige ordvalg viser tydeligt usikkerheden.

II

Den just skildrede konflikt efterlader ikke det behageligste indtryk af Åkerpræsten og slutter sig kun alt for godt til de meget skarpe domme, som både biskop Mynster og Fr. Barfod — eller rettere dennes hjemmelsmænd — fælde over Balle⁷. Der kan da være grund til at forsøge en efterprøvelse på grundlag af andet kildestof. Peder Thomesen Balle (1755—1846) var i mere end et halvt århundrede — fra 1790 til sin død — sognepræst i Åker; meget kan have forandret sig i dette lange tidsrum, og både Mynsters og Barfods udtalelser gælder jo den gamle Balle.

Hans stridbarhed synes dog ikke at have været af ny dato. Da pastor Gad i Rø 1803 havde kritiseret undervisningens tilstand på øen og fremsat reformforslag, imødegik Balle denne kritik som krænkende for befolkningen; og da den tidligere amtmand Thaarup 1810 udtalte sig i tilslutning til Gad, opponerede Balle også mod ham⁸. Med pastor S. Sørensen i Pedersker havde han 1826 et alvorligt sammenstød ved en begravelse i Østermarie; både provst og biskop fandt, at Sørensen havde retten på sin side, og på biskop Münters instilling tilkendegav Kancelliet Balle, at han uden nogen lovlig hjemmel havde anmasset sig den pågældende jordpåkastelse, hvorfor han havde at overlade pastor Sørensen den modtagne betaling, ligesom Kancelliet med mishag havde erfaret såvel dette hans forhold som hvad der forøvrigt var passeret ved jordefærden^{8a}.

Endelig havde Balle 1834 en kontrovers med sin degn Jens Lund og dennes søn. 1. februar indsendte han et udføreligt klageskrift til herredsfogeden, hvori han skildrede, hvorledes Lund havde krævet »indskrivningspenge« af konfir-

⁷) J. P. Mynsters Visitatsdagbøger . . . ved Bjørn Kornerup II, 1937, s. 219 og Fr. Barfod, Danmarks Gejstlighed, 1848, sp. 193.

⁸) Fr. Thaarup, Kort Oversigt over Bornholms Amt . . . 1810 s. 144 og J. A. Jørgensen, Bornholms Historie II, Rønne 1901 s. 246 — Balle kan næppe frikendes for popularitetsjagt i disse tilfælde.

^{8a}) RA, Da. Kanc. 1. dep. 1826, 30. dec. nr. 3201.

manderne »for det meste fattige Tienestebud« og hvorledes sønnen havde slået en af drengene. Balle havde derfor betydet Lund, »At det fortrød mig meget, at mine Confirmandtere, hvilket aldrig tilforn havde været tilfældet i mine nu snart 50 Embedsaar, skulde tage imod Prygl, allermindst af en Sætteskipper«. Resultatet af denne irettesættelse var imidlertid, at den unge Lund ved et barselgilde i Åkirkeby »som et ubændigt og rasende Menneske, som violentus aggressor, paa det lovstridigste fornærmede Mig i baade Ord og med bastandige Næveknyttelser« og Balle krævede nu ham og faderen til regnskab »efter Danske Lovs Bydende« idet han erklærede sig rede til »at værne til det Yderste for min Ære, for min og mines Fred, og dertil vil forhielpe mig min gode Konge, hvis troe Embedsmand jeg nu snart i 50 Aar har været, dertil skal forhielpe mig Lovene, Biskop, Cancellie og theologisk Facultet⁹⁾. Selv om denne sag, der afgjordes i mindelighed¹⁰⁾, viser Balle fra en mere sympatisk side end de tidligere nævnte konflikter, kan man dog ikke se bort fra den mulighed, at Balle snarere har været bekymret for sin egen popularitet end for konfirmandernes vel — både Münter og Mynster nævner, at han tog slette konfirmander fra andre sogne¹¹⁾.

Giver disse mange stridigheder således ikke noget korrektiv til Mynsters og Fr. Barfods udtalelser, stiller det sig noget anderledes, når man søger til biskop Münters visitatsbøger¹²⁾. Her møder man en anden opfattelse. 1816 erklærede Münter sig nogenlunde tilfreds med forholdene i Åker og fremhævede, at Balle selv rejste omkring og underviste, dog med den tilføjelse, at han tidligere havde været for lemfæl-

⁹⁾ LA f. Sjælland m.m. Dokumenter til Bornholms søndre herreds politiprotokol 1834.

¹⁰⁾ Politiprotokol 1828—35 fol. 169 v.

¹¹⁾ Det kan i denne forbindelse nævnes, at Balles pengesager næppe var i den bedste orden, 1825 stod han i restance til bornholmske kirker for 502 Rbd. LA. Sjæl. Bispeark. henlagte sager 1825 nr. 51.

¹²⁾ LA. f. Sjælland m.m. Sjæl. Bispeark.

dig, så at Åker var blevet søgt af uvidende børn. I 1821 var Münter vel tilfreds, præsten underviste stadig og syntes at stå på »en meget kierlig fod med sin Menighed«. Balle havde ved denne lejlighed overrakt biskoppen et lille skrift »Noget om Ungdoms Oplysning og Skolegang paa Bornholm, underdanigst insinueret H. H. Hr. Dr. og Biskop Münter«. Dette ret ubetydelige indlæg karakteriserer forfatteren som »religionslærer« i oplysningstidens ånd. Han fraråder tvang »hvor det gielder om Oplysning, om Aands og Hiertes Dannelselse til at fremlokke Skaberens ædle Billede i den menneskelige Siel« thi »Mennesket er, Skaberen til Ære, i Almindelighed got, naar det tages got . . .«, men må alligevel ønske påbud til præsterne om ikke at konfirmere børn, der har forsømt skolen »hvor samme haves«, »Sognelæsning« eller »Catechisationer i Kirken«¹³.

Uden idealer var Balle altså ikke, og der kan næppe heller være tvivl om, at det lykkedes ham — skønt selvsikker og bjergsom — at vinde tilslutning i sit sogn¹⁴.

¹³) Sammesteds, henlagte sager 1821 nr. 125.

¹⁴) Traditionen om Balle som »en meget folkelig Præst« er ensidigt fremhævet af M. K. Zahrtmann, *Borringholmerens Historiebog II*, Rønne 1935, s. 328—29. En karakteristisk modsætning hertil danner overlevningen hos Karl M. Kofod (*Den bornholmske Vækkelsespræst P. C. Trandberg*, Kbh. 1925, s. 13 f.) ifølge hvilken »folkeligheden« hos Balle og andre bornholmske præster bestod i deres deltagelse i de bedrestilledes gilder, medens de ikke gav sig af med småkårsfolk, »Til saadanne Stakler kom en Velærværdighed meget sjælden . . .«.

Pastor Falkenskjold og alterbogssagen i Tem.

Af Henning Heilesen.

Trosbekendelsens ordlyd i den danske kirke var til langt ind i det 19. aarhundrede en alt andet end tro gengivelse af den latinske grundtekst. I 3. trosartikel var »sanctam ecclesiam catholicam« med vold mod teksten, men i overensstemmelse med Luther, oversat ved »en hellig christelig Kirke«. Spørgsmaalet om en mere korrekt gengivelse af Trosbekendelsen end Alterbogens blev efter 1830 optaget af Grundtvigs disciple. Jacob Christian Lindberg foreslog i 1834, at »christelig« i 3. trosartikel burde ændres til »almindelig«, da ellers de troende i Det gamle Testamente udelukkedes fra kirken¹. Grundtvig begyndte efter midten af 1830'erne at tale om »den hellige almindelige Kirke«². Senere optoges dette udtryk ogsaa af præster, der ikke var grundtvigske, saaledes af C. F. Balslev i 2. udgave af hans »Lærebog« 1850. Da et nyt oplag af Alterbogen blev nødvendigt i 1857, ønskede Martensen at faa 3. trosartikel rettet. Kultusministeriet gav sit samtykke paa betingelse af, at samtlige biskopper var enige heri. To biskopper (Brammer og Engelstoft) gjorde indsigelse; som følge deraf skete der intet³. At Brammer gjorde forsøg paa at tvinge præsterne i sit stift til at bruge Alterbogens ordlyd, viser hans strid med pastor Falkenskjold i Tem, den saakaldte alterbogssag i Tem⁴.

¹) Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg s. 233.

²) Saaledes i en artikel i »Nordisk Kirketidende« 1837 (Haandbog i N. F. S. Grundtvigs Skrifter III 79).

³) P. Severinsen: Daabens Ord s. 172.

⁴) Sagens akter findes i Rigsarkivet, kultusministeriets 1. departement S 1482 (1866). Kortere behandlinger i Dansk Kirketidende 1898, 566 ff. og P. Severinsen anf. værk s. 173, mere udførligt i A. Bobjerg: Det grundtvigske Livsrøre i Silkeborg-Eggen s. 92 ff. Manuskript og optegnelser om sagen af lærer S. P. Petersen, Gessø, i Silkeborg centralbibliotek.

Ely Sophus Falkenskjold blev født 7. september 1812 paa Sjørupgaard i Nimtofte sogn paa Djursland som søn af major, senere stempelpapirskontrollør, Andreas Sehested Falkenskiold og hustru Cathrine Hedevig Leth. Baade paa sin faders og sin moders side tilhørte han forholdsvis nye adelsslægter, idet hans fædrene slægt blev optaget i adelstanden 1716 og hans mødrene slægt 1757⁵. Han blev dimitteret fra Herlufsholm 1831 og var efter at have taget teologisk embedseksamen 1836 huslærer forskellige steder, indtil han 1843 blev adjunkt ved sin gamle skole. Her var han indtil 1849; derefter var han huslærer paa Bækkeskov, indtil han 7. maj 1852 blev kaldet til sogneprest for Rind og Herning⁶. Om hans personlige udvikling, indtil han gik ind i præstegerningen, vides intet; hans ordinationsvita indeholder ingen oplysninger i den henseende⁷. Dog synes han hverken at have hørt til H. N. Clausens eller J. P. Mynsters disciple. Nogle aar efter sin ankomst til Rind udtalte han, at da han tiltraadte Rind og Herning kald, var det ingenlunde ubehageligt for ham at erfare, at der her var flere vakte eller saakaldte hellige⁸. Tværtimod antog han det for et godt omen for, at det kristelige trosliv var vakt, og de, som sov, kunde forhaabentlig saaledes vaagne. Det varede dog ikke længe, før han kom i strid med de vakte⁹. Som følge deraf søgte han snart forflyttelse og blev 5. marts 1857 sogneprest for Nørre Nissum.

I Nørre Nissum gik det ham bedre end i Rind-Herning. Han mindedes her som en meget dygtig mand og en udmær-

⁵) Stamtavle over slægten Falkenskiold i Danmarks Adels Aarbog 1929 og over slægten Leth sammesteds 1920.

⁶) De biografiske oplysninger efter Leth og Wad: Meddelelser om Dimitterede fra Herlufsholm s. 221 og Danmarks Adels Aarbog 1929, 246.

⁷) Ribe stifts vitaprotokol 4. juni 1852 (endnu ved Ribe bispeembede).

⁸) Indberetning til biskop Daugaard 21. marts 1855 (Ribe bispearkiv, journalsager 140/1855 (landsarkivet i Viborg); trykt Johs. Gøtzsche: Træk af en jysk Vækkelses Historie s. 84).

⁹) Om denne strid se Dansk Kirketidende 1898, 561 ff.; Johs. Gøtzsche anf. værk s. 84 ff.

ket prædikant. Særlig huskedes en ligprædiken over en gammel kone, der var død efter langvarige og haarde lidelser. Han talte da om trængslerne i verden og herligheden hisset og om, at intet kunde lignedes ved dette: at dø en salig død¹⁰. Han ansaas for grundtvigsk paavirket og var det vist ogsaa, men vilde dog ikke tage parti. Allerede i sin præstetid i Rind havde han faaet de vakte mod sig ved at bede for de døde¹¹.

I Rind havde Falkenskjold undervist sine konfirmander paa grundlag af Balles lærebog; en af de ledende »dømmere« (Peder Gravesen i Herning) havde derfor taget sin datter bort fra hans undervisning, fordi han ansaa denne for falsk¹². I Nørre Nisum ligesom senere i Tem lagde Falkenskjold Balslevs lærebog til grund for sin konfirmandundervisning. Kort før hans forflyttelse var denne lærebog ved kultusministeriets cirkulære af 25. marts 1856 og sammes bekendtgørelse af 3. oktober samme aar blevet autoriseret til brug i skolerne, hvor den snart afløste Balles. Med Balslevs lærebog overtog Falkenskjold ogsaa den form, Trosbekendelsen havde i den. Denne form blev ham »saare kjær«, som han senere udtalte under alterbogssagen¹³. Dog brugte han ved daabshandlinger stadig Alterbogens form.

Hans biskop vilde ikke have modsat sig det, hvis han havde brugt Balslevs version af Trosbekendelsen ved daabshandlinger. Fra den tid, han var i Nørre Nisum, har vi et vidnesbyrd om, at biskop Daugaard tillod saadanne mindre afvigelser fra rituallet. Den grundtvigsk prægede pastor A. E. Meinert i Fjaltring, der tidligere havde være kateket hos

¹⁰) Johan C. Sulkjær: Nørre Nisum Sogn s. 155; jfr. Markus Bjerre og H. P. Hansen: Bonde og Handelsmand s. 64: »Vi havde i disse Aar en god Præst i Sognet, Falkenskjold, som senere blev Hjælpepræst hos Pastor Hostrup; hans Prædikener vilde vi gerne høre.«

¹¹) Dansk Kirketidende 1898, 563f.; Johs. Gøtzsche anf. værk s. 144.

¹²) Ribe bispearkiv, journalsager 139/1855 (skrivelse fra Falkenskjold 19. marts 1855).

¹³) I skrivelse til provst Bülow 2. november 1866 (kultusministeriets 1. departement S 1482 (1866)).

J. V. Bloch i Kerteminde¹⁴, skrev 17. august 1860 til biskoppen, at han ved fremsigelsen af »Daabspagten« altid havde benyttet den ældgamle oprindelige redaktion i 3. artikel: »almindelig Kirke, de Helliges Samfund« og »Kjødets Opstandelse« i stedet for Luthers: »christelig Kirke, hellige Menneskers Samfund« og »Legemets Opstandelse«. Han bad derfor om biskoppens samtykke til disse afvigelser¹⁵. Biskoppen svarede 28. august¹⁶, at han vel ikke kunde anse sig for berettiget til at tillade afvigelser fra »vort gjeldende Ritual«, men at han fandt de omhandlede afvigelser fra samme saa uvæsentlige, at han for sit vedkommende ikke fandt anledning til at modsætte sig dem.

Det er ikke ganske klart, hvorfor Falkenskjold flyttede fra Nørre Nissum til Tem. Provst Bülow udtalte et par aar efter i forbindelse med Falkenskjolds afskedsansøgning, at han havde gjort rettest i at blive i sit forrige, omtrent lige saa indbringende, men langt fra saa besværlige embede¹⁷. Muligvis har han ment, at en forflyttelse til Silkeborg-egnen vilde have en god indflydelse paa hans svagelige helbred¹⁸. Hertil kom, at han, der var ugift, synes at have følt sig ensom i det afsides liggende præstekald. Den eneste, han vides at have omgaaedes under sit ophold i Nørre Nissum, var den jævnaldrende nabopræst Steenberg i Gudum, som han plejede at besøge søndag eftermiddag¹⁹.

¹⁴) Andreas Evald Meinert (1821—1912), søn af en fremstaaende københavnsk kommunalpolitiker og stænderdeputeret og søstersøn af etatsraad A. E. M. Tang paa Nørre Vosborg (stedsøn af biskop i Ribe C. D. Koefoed), var kateket i Kerteminde 1855—60, sognepræst for Fjaltring-Trans 1860—69 (derefter for Havrebjerg-Gudum paa Sjælland).

¹⁵) Ribe bispearkiv, journalsager. 382/1860 (landsarkivet i Viborg).

¹⁶) Ribe biskops kopibog 1858—62 (sammesteds).

¹⁷) Erklæring af 2. april 1867 (kultusministeriets 1. departement T 443 (1867)).

¹⁸) I sin afskedsansøgning 29. marts 1867 anførte han, at hans legemlige kræfter havde været svage »i en lang Aarrække« (samme sted som foregaaende).

¹⁹) Markus Bjerre og H. P. Hansen: *Bonde og Handelsmand* s. 87.

10. februar 1865 blev Falkenskjold kaldet til sognepræst for Tem. Dette sogn havde i tiden 1787—1864 kun haft to præster, nemlig Michael Overgaard Asmussen (1787—1835) og dennes søn Peter Christian Asmussen (1835—64). Begge disse præster maatte nærmest betegnes som rationalistiske, og sognet udmærkede sig ikke ved noget stærkt aandeligt liv. Den grundtvigske vækkelse, som var begyndt i Sejling-Sinding i 1830'erne, mærkedes kun lidt i Tem. Dog skal der være kommet folk fra Tem til Chr. Kampmanns gudstjenester i den tid, han var sognepræst for Sejling-Sinding (1848—55)²⁰. Omtrent samtidig med Kampmanns forflyttelse fra Sejling-Sinding blev Hostrup som den første sognepræst i Silkeborg; til ham søgte de grundtvigske i Tem sogn²¹. Disse var kun faa, og i det hele taget havde Hostrup ikke forbindelse med ret mange i dette sogn; han talte aldrig der. Han havde ganske vist enkelte konfirmander fra sognet, men det var kun af praktiske grunde (sommer og kortere vej). I efteraaret 1862 ophørte Hostrups virksomhed i Silkeborg paa grund af hans forflyttelse til Hillerød.

I foraaet 1864 blev den senere valgmenighedspræst i Bering Jørgen Teilmann personel kapellan i Tem²². Ved hans virksomhed grundlagdes en livskraftig grundtvigsk bevægelse i sognet. Samtidig opstod en stærk modsætning mellem dem, der sluttede sig til det grundtvigske »Vennesamfund«, og dem, der ikke gjorde det. En af sognets lærere, J. H. Nygaard i Virklund⁴, sluttede sig til de vakte, men ellers synes bevægelsen hovedsagelig at have bestaaet af smaakaarsfolk, mindre gaardmænd, husmænd og træsko-mænd. Den fik særlig tilslutning i Gessø i den vestlige del af sognet.

²⁰) A. Bobjerg: Det grundtvigske Livsrøre i Silkeborg-Eggen s. 15.

²¹) Sammesteds s. 85 ff.

²²) Sammesteds s. 87 ff. Teilmann blev udnævnt 21. marts 1864 og ordineret 15. april samme aar (Elvius: Danmarks Præstehistorie 1869—1884 s. 57).

²³) Lærer i Virklund 1857—84.

Sidst i november 1864 døde pastor Asmussen, og dermed ophørte Teilmanns virksomhed som kapellan i Tem. Han vedblev dog at fungere, indtil den nye sognepræst tiltraadte. Hans tilhængere forsøgte at faa oprettet en stilling som kapellan pro loco for ham. 13. december 1864 sendte kultusministeriet ansøgningen til biskop Brammer til udtalelse²⁴. Provst Bülow²⁵ fraraadede i sin erklæring af 26. december, at ansøgningen blev bevilget, idet han henviste til, at sognet ganske vist var meget udstrakt, men store dele af det var ubeboet, skolerne, som ansøgerne havde foreslaaet til gudstjenester, var ikke egnet til dette formaal, da de var for smaa, og ansættelsen af en kapellan pro loco vilde betyde en alt for stor nedgang i sognepræstens indtægt, især i betragtning af, at der var enke paa kaldet²⁶. Biskoppen havde i sin erklæring af 3. januar 1865²⁷ intet at erindre mod, at der kunde være grund til at tage hensyn til menighedens ønske om at beholde den »unge, nidkjære« kapellan Teilmann, hvis ansøgningen blev bevilget, men han havde saa stærke betænkeligheder ved at anbefale den, at kultusministeriet ved skrivelse af 21. januar afslog den²⁸.

Det var en stærkt splittet menighed, Falkenskjold fandt ved sin ankomst til Tem i foraaet 1865²⁹. Den var delt i to partier, det grundtvigske, der var opstaaet ved Teilmanns forkyndelse og stadig hang ved ham, og saa de, der havde holdt sig til den forrige sognepræsts nærmest rationalistiske forkyndelse³⁰. Straks efter Falkenskjolds udnævnelse til sog-

²⁴) Aarhus bispearkiv, journalsager C 63/1864 (landsarkivet i Viborg).

²⁵) Axel Severin Bülow (1815—91), sognepræst for Linnerup-Hammer 1858—68, tillige provst for Tyrsting og Vrads herreder 1859—68.

²⁶) Indført i Tyrsting-Vrads herreders provstis kopibog 1859—76 (landsarkivet i Viborg).

²⁷) Aarhus biskops ministerielle kopibog 1861—67 (landsarkivet i Viborg).

²⁸) Aarhus bispearkiv, journalsager C 63/1864.

²⁹) Ifølge Tyrsting-Vrads herreders provstis journal og kopibog blev Falkenskjold indsat i Tem 7. maj 1865.

³⁰) Hovedkilden for det følgende er Falkenskjolds egen beretning i Dansk Kirketidende 1898, 566 ff.

nepræst for Tem tilbød Teilmann at blive kapellan hos ham, men fik afslag. Nogen tid efter Falkenskjolds tiltrædelse skrev Teilmann til ham og opfordrede ham til at slutte sig til »vennesamfundet«; i modsat fald vilde det løse sognebaand. Falkenskjold svarede Teilmann, at han beklagede, at hans forkyndelse ikke tilfredsstillede ham og hans venner, men hvis de vilde løse sognebaand, stod det dem frit for. De gjorde dog ikke alvor af truslen; sandsynligvis har de ikke opgivet haabet om at vinde sognepræsten for deres synspunkter. Kort før naadensaarets udløb flyttede Teilmann til Gedved, hvor han fra 1. oktober 1865 var lærer ved seminariet³¹, men han kom jævnlig og holdt forsamling med sine venner i Tem sogn. Falkenskjold holdt ikke af hans hyppige besøg i sognet og navnlig ikke af, at han hver gang uden videre indlogerede sig i præstegaarden, men da han ikke vilde støde Teilmann og hans kreds, og da han ikke vilde tvinge dem til at løse sognebaand, fandt han sig i hans uanmeldte besøg.

Denne føjelighed fra Falkenskjolds side over for Teilmann vakte anstød hos nogle af sognets antigrundtvigianere, og de lod Falkenskjold høre for det. En af dem udtalte endog, at Teilmann burde piskes ud af præstegaarden og ud over sognets grænse. Falkenskjold kunde ikke helt slutte sig til Teilmann og hans venner, men vilde helst undgaa et brud med dem; til gengæld var der nogle mænd, der saa skævt til Falkenskjold, fordi de mente, at han stod under grundtvigianernes indflydelse, ja at disse havde ham helt i deres magt. Denne opfattelse beroede paa en misforstaaelse, men den fik næring ved »alterbogssagen«.

Nogen tid efter sin tiltrædelse i Tem fik Falkenskjold besøg af Nygaard og to andre lærere, de nylig ansatte Harald Petersen i Gessø og A. J. Vendelboe i Bakbjerg-Aalhøj, der var grundtvigske ligesom Nygaard; de bad ham om ved daab i kirken at bruge udtrykkene »den hellige almindelige Kirke« og »Kjødets Opstandelse« i stedet for Alterbogens

³¹) Pastor Asmussen var død 22. november 1864; naadensaaret udløb altsaa 22. november 1865.

»en hellig christelig Kirke« og »Legemets Opstandelse.« Falkenskjold tog ikke i betænkning at imødekomme denne anmodning, saa meget mindre, som Trosbekendelsens ordlyd i kirken da vilde komme til at stemme med, hvad børnene lærte i skolen efter Balslevs lærebog³².

Man lagde snart mærke til den omtalte forandring, og da det blev bekendt, at de tre grundtvigske lærere havde været hos Falkenskjold, drog man deraf den slutning, at disse efter Teilmanns tilskyndelse havde tvunget Falkenskjold til at foretage forandringen. Forbitrelsen mod Teilmann, der ansaas for den egentlige ophavsmand, var stor; dog angreb man ikke ham, men Falkenskjold. Dette var, som denne senere meget rigtigt bemærkede, »for Smed at rette Bager«³³.

Misstemningen mod Falkenskjold fik først praktiske konsekvenser i efteraaret 1866, efter at han havde været ca. 1½ aar i Tem. Den blev særlig stor, efter at han ved efteraarskonfirmationen det aar, som holdtes 30. september, havde stillet børnene paa kirkegulvet efter alder og ikke, som hidtil, efter deres karakter for kundskaber ved overhøringen³⁴. Den egentlige ophavsmand til de klager, der i den følgende tid blev sendt myndighederne, skal have været en mand i menigheden, som efter Falkenskjolds sigende manglede sand kristelig oplysning og kirkelig sans³⁵; han var kommet i tanker om, at den form af Trosbekendelsen, Falkenskjold brugte, svarede til de vaktens ønsker, og da han var disses erklærede modstander og tillige uvenligt stemt mod Falkenskjold, søgte han at overtale de fædre, der vilde have deres børn døbt, til at forlange Alterbogens ord brugt.

³²) Trosbekendelsen brugtes dengang kun ved daab; den var ikke som nu et fast led i gudstjenesten (se herom Haandbog i Kristendomskundskab VI 58).

³³) Dansk Kirketidende 1898, 567f.

³⁴) Den senere omtalte adresse af 11. november 1866; jfr. Tem kirkebog.

³⁵) Falkenskjold til provst Bülow 2. november 1866.

Denne mand (gaardejer og sognefoged Peder Davidsen i Tem) fik saaledes husmand og sogneforstander Jens Møller paa Salten mark overtalt til at forlange sin datter døbt i overensstemmelse med Alterbogen³⁶. 21. oktober 1866 fremsatte han sin begæring over for Falkenskjold. Denne spurgte ham, hvorfor han ikke vilde have sit barn døbt paa Trosbekendelsen, saaledes formuleret, som han brugte den. Jens Møller svarede, at han ønskede sit barn døbt efter samme formular af Trosbekendelsen som den, hans tidligere fødte børn var døbt efter. Falkenskjold bemærkede, at det kunde han ikke sikre ham, da han ikke kunde vide, hvilken udgave af Alterbogen der var blevet brugt ved hans tidligere fødte børns daab, idet de forskellige udgaver af Alterbogen ikke stemte helt overens i deres formulering af Trosbekendelsen, eller om de overhovedet var døbt efter Alterbogens formular. Jens Møller fastholdt imidlertid sit krav, som Falkenskjold nægtede at opfylde. Samme dag klagede Jens Møller til biskop Brammer over, at præsten havde nægtet at efterkomme hans ønske om at faa sit barn, der skulde døbes den følgende søndag (28. oktober), døbt efter ritualets ord; han bad biskoppen om, at der maatte blive givet præsten fornøden besked om, hvad der var det rette, samt om, at han maatte faa underretning om biskoppens resolution i saa henseende³⁷.

23. oktober sendte biskoppen Jens Møllers klage til provst Bülow, idet han bad denne om at indhente Falkenskjolds erklæring og selv udtale sig. Samme dag skrev biskoppen til Jens Møller, at han var fuldkommen berettiget til at kræve barnet døbt aldeles overensstemmende med de rituelle bestemmelser, som fandtes i den forordnede alterbog³⁸. Bi-

³⁶) S. P. Petersen: Alterbogstriden i Them 1866—1867 pag. 8 (ms. i Silkeborg centralbibliotek).

³⁷) Dette brev fra Jens Møller findes blandt sagens akter i kultusministeriets 1. departement S 1482 (1866) ligesom det senere omtalte af 29. oktober 1866.

³⁸) Ligesom den foregaaende skrivelse til provsten indført i Aarhus biskops kopibog 1861—67.

skoppen havde altsaa taget parti, før præsten og provsten havde udtalt sig.

Jens Møller bad nu atter Falkenskjold om at faa sit barn døbt efter Alterbogens formular. 26. oktober svarede Falkenskjold Jens Møller, at sagen efter hans mening trængte til at blive nøjere oplyst; inden dette var sket, vedblev han at vægre sig ved at døbe barnet eller andre børn efter anden formular end den, han nu i 1¹/₂ aar i reglen havde brugt. Hvis Jens Møller vilde have barnet døbt paa søndag, maatte han finde sig i, at det blev døbt efter samme formular.

Jens Møllers barn blev ikke døbt den paagældende søndag; i stedet oplæste faderen hoverende biskoppens skrivelse for de øvrige kirkegængere³⁹. Dagen efter (29. oktober) skrev han til biskoppen, at han ikke vilde lade sit barn døbe, før han havde faaet besked om, at ritualet vilde blive fulgt.

2. november afgav Falkenskjold sin erklæring om Jens Møllers klage. Han fastholdt her sin beslutning om kun at ville døbe paa den form af Trosbekendelsen, som han hidtil havde brugt, og gav følgende begrundelse herfor: 1. Saa længe den blev bevaret, vilde den for de menighedsmedlemmer, for hvem kristendommen var en alvorssag og troen en livssag, være et baand, der knyttede dem til kirken og præsten; derimod vilde de, naar denne form ikke blev bibeholdt, vistnok straks løse sognebaand. 2. Den stemte overens med formen i Balslevs lærebog; ved brugen blev den ulempe undgaaet, at Trosbekendelsen blev formuleret forskelligt i skolen og i kirken, hvilket jo var tilfældet, naar Alterbogen fulgtes ordret. 3. Den paagældende form af Trosbekendelsen var blevet ham »saare kjær«; han kunde tilegne sig den led for led og vilde meget nødig fremsige den anderledes, saa længe han beklædte et præsteembede. 4. Det var muligt, at han havde taget sig en uberettiget liturgisk frihed, men det maatte kunne tjene ham til nogen undskyldning, at hundreder af præster her i landet døbte paa Trosbekendelsen under samme form som han.

³⁹) Dansk Kirketidende 1898, 568.

Provstens erklæring fulgte 12. november; han udtalte kort, at det vistnok havde været rettest, hvis Falkenskjold ved daabshandlinger ikke havde tilladt sig mindre afvigelser fra Alterbogen, og henstillede til biskoppens nærmere overvejelse, hvorvidt der var grund til at give ham paalæg om ved fremtidige daabshandlinger at følge Alterbogen⁴⁰.

En kreds af de vakte i sognet indgav 11. november en adresse til biskoppen til fordel for Falkenskjold. Den var forfattet af lærer Harald Petersen⁴¹ og var underskrevet af denne samt hans kolleger Nygaard og Vendelboe, 7 gaardmænd, 3 husmænd, 3 træskokarle, 1 smed, 1 skrædder, 1 fabrikarbejder og 1 aftægtsmand⁴². Disse 20 var kun en mindre del af de grundtvigske i Tem sogn; tiden havde ikke tilladt samling af flere underskrifter, og den var fremkommet uden nogen opfordring fra Falkenskjolds side. Af underskrivernes sociale stilling kan ses, at grundtvigianismen dengang ikke var den udprægede gaardmandsbevægelse, som den senere blev⁴³. I adressen hed det bl. a.: »Vi ansee Troen, som den staaer i Ritualet, for urigtig («almægtige Skaber«, «eneste Søn«, «en hellig christelig Kirke«, «Legemets Opstandelse« og «et evigt Liv«), men Troen, som den er skreven i Balslevs Lærebog, for rigtig.« Derfor ønskede de og bad de om, at deres børn maatte blive døbt paa »den rette Tro«, da de ikke turde lade dem døbe efter ritualet. Dette motiveredes helt grundtvigsk: »Vi ere overbeviste om, at Herren ikke lader sin Tro lyde engang saa en anden Gang saa, men at den er uforanderlig som ham selv; vi tro ikke, at Herren idag kan kalde sig Guds eenbaarne, imorgen Guds eneste Søn, idag fordre og give Tro paa den hellige

⁴⁰) Baade Falkenskjolds og provst Bülows erklæringer findes blandt sagens akter i kultusministeriets 1. departement S 1482 (1866).

⁴¹) A. Bobjerg anf. værk s. 93.

⁴²) Adressen findes ved sagens akter i kultusministeriets 1. departement S 1482 (1866).

⁴³) Jfr. Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I 444.

almindelige Kirke, imorgen paa en hellig christelig Kirke; — saaledes mene vi ikke, at Mennesker have Lov til at danne om ved Troen«. »Menigheden« eller den troende del af sognefolkene turde ikke sige »Amen« til en daab, hvor de vidste, at forældre af »Stridighed eller vildledet Tro« paa, at rituallet var rigtigst, fordrede deres børn døbt efter dette, og hvor de vidste, at den, der døbte, ansaa »Troen« for rigtigst, saaledes som »Menigheden« bekendte den, og især da de troende ikke kunde tænke sig Herren tale med to tunger i een mund. Underskriverne bad biskoppen om, at han vilde oplyse sognefolkene i Tem om, hvor »Troen« stod rettest, enten i rituallet eller i Balslevs lærebog, og at Falkenskjold ikke blev tvunget til at døbe mod sin overbevisning, skønt de indrømmede det rigtige i, at forældrene heller ikke blev tvunget til at lade deres børn døbe, som de (underskriverne) ansaa det for rigtigst.

Biskop Brammers afgørelse i striden forelaa 16. november i form af en skrivelse til provst Bülow⁴⁴. Heri anmodede biskoppen provsten om at tilkendegive Falkenskjold, at han gerne vilde antage, at denne havde ment, at den liturgiske frihed, som han ved sin formular havde taget sig ved daabs handlinger, var tilladelig, og at dennes brug vilde forhindre sognebaandsløsning, hvorhos den stemte overens med hans egne anskuelser, men at han ikke desto mindre burde have vidst, at han var uberettiget til at benytte den. Som gejstlig embedsmand burde han vide, at han ved liturgiske handlinger og navnlig ved administration af de hellige sakramenter burde følge den anordnede alterbogs anvisning uden afvigelser. Efter at han som hans biskop 23. oktober havde paamindet ham om hans forpligtelse i denne henseende m. h. t. den omhandlede formular, var hans i svarskrivelse af 26. oktober udtalte vægring ved at opfylde et menighedsmedlems berettigede fordring til ham som daabens administrator saa meget mere utilbørlig. Biskoppen gentog nu sin

⁴⁴) Indført i Aarhus biskops kopibog 1861—67.

paamindelse og befalede ham ved den myndighed, hans embede gav ham, at han ikke tillod sig nogen forandring ved daabshandlinger i den i hans kirkes alterbog givne oversættelse af de tre trosartikler.

Lærerne Nygaard, Harald Petersen og Vendelboe fik som underskrivere af adressen af 11. november en tilrettevisning, forsaavidt som de ytrede sig uvillige til, naar de fungerede som kirkesangere, at sige »Amen« ved daabshandlinger, der udførtes i overensstemmelse med ritualet. Biskoppen indskærpede dem deres forpligtelse i saa henseende; hvis de ikke desto mindre overtraadte den og derved bidrog til at udbrede forvirring og splittelse i menigheden, vilde deres ansvar blive saa meget desto større. Kun den autoriserede udgave af Luthers lille katekismus var bekendelsesskrift, ikke Balslevs lærebog. Biskoppen vilde ikke anerkende, at denne lærebog havde faaet nogen rituel anseelse, saa at man endog maatte rette Alterbogen efter den. Det modsatte vilde være i sin orden. I øvrigt bemærkede biskoppen, at i 1. udgave af Balslevs lærebog var Trosbekendelsen oversat paa samme maade som i Alterbogen og den autoriserede udgave af Luthers lille katekismus. Samtidig misbilligede han, at lærerne havde underskrevet en adresse, hvori der stod: »Vi ansee Troen, som den staaer i Ritualet, for urigtig«.

22. november sendte provsten de 20 sognefolks adresse tilbage til biskoppen, idet han bemærkede, at han var enig med denne i, at Balslevs lærebog ikke hørte til vor kirkes bekendelsesskrifter og ikke havde nogen rituel anseelse, medens dette derimod var tilfældet med den autoriserede udgave af Luthers lille katekismus. Fremdeles var han aldeles enig med biskoppen i, at lærerne Nygaard, Petersen og Vendelboe havde handlet »høist ubesindigt« ved at underskrive en adresse, hvori der stod: »Vi ansee Troen, som den staaer i Ritualet, for urigtig.« For dette fortjente de efter provstens mening en alvorlig tilrettevisning, som vilde blive

tildelt dem, naar han kom i deres skoler⁴⁵. Han anbefalede yderligere forholdsregler, hvis de skulde vise sig uvillige til at tilbagekalde deres »Vildfarelse« og nægte at sige »Amen« ved daabshandlinger, der udførtes efter ritualet.

Samme dag sendte provsten Falkenskjold en afskrift af biskoppens skrivelse af 16. november; han haabede ved denne og ved en samtale med ham at faa ham fra at foretage forandringer i Alterbogens oversættelse af de tre trosartikler ved daabshandlinger.

Hvis provst Bülow virkelig mente, at han kunde tvinge Falkenskjold til at følge Alterbogen, tog han grundigt fejl. Den fremgangsmaade, han anvendte, bidrog i hvert fald ikke til at stemme Falkenskjold blidere over for ham. Han indfandt sig gentagne gange paa uanmeldt besøg i Tempræstegaard, en enkelt gang lige før gudstjenestens begyndelse, og trængte af al magt ind paa præsten for at formaa ham til at døbe ordret efter Alterbogen. Han kaldte hans vægring trods og opsætsighed, truede ham med provsteret og tiltalte ham, som om han var en forbryder⁴⁶.

Saaledes skildrede Falkenskjold selv mange aar efter provstens optræden over for ham, efter at biskoppen havde truffet sin afgørelse i sagen⁴⁷. Denne fremstilling stemmer overens med Falkenskjolds brev til provst Bülow af 29. november 1866. Heri erklærede han »efter megen Kamp og Strid«, at det gjorde ham inderlig ondt ikke at kunne følge sin høje foresattes (biskoppens) paalæg. Han følte sig fuldt forvisset om, at han ved at døbe efter den formular for Trosbekendelsen, han benyttede, forrettede daabshandlingen i overensstemmelse med kirkens tro. Hvis han kunde blive overtydet om, at dette ikke var saaledes, vilde han

⁴⁵) Formentlig tildelt dem ved visitats i Aalhøj og Bakbjerg skoler 28. november og i Virklund og Gessø skoler 29. november (provstens kopi-bog).

⁴⁶) Dansk Kirketidende 1898, 568.

⁴⁷) Falkenskjolds optegnelser, trykt i anførte aargang af Dansk Kirke-tidende, er nedskrevet 1891.

med største glæde afvige fra denne og vælge Alterbogens formular, men for tiden maatte han vedblive med sin vægring, idet han i øvrigt henholdt sig til sin erklæring af 2. november. Dog vilde han drage omsorg for, at de menighedsmedlemmers børn, der forlangtes døbt efter Alterbogen, vilde blive døbt af en af de nabopræster, som døbte efter denne.

Falkenskjolds fremstilling støttes ogsaa af de bemærkninger, som provsten 3. december lod følge med Falkenskjolds erklæring af 29. november, før han sendte den til biskoppen. Heri udtalte provst Bülow, at han efter at have talt med biskoppen om sagen atter havde været i Tem for om muligt at bevæge Falkenskjold til at give efter. Han tilkendegav ham da, hvad der vilde følge paa, hvis han fremdeles holdt fast ved sin vægring, men han erklærede, at han ikke kunde vise eftergivenhed.

Kort efter Jens Møllers klage over Falkenskjold modtog biskoppen en anden klage af 26. oktober fra boelsmand Johan Frederik Frederiksen i Engetved. Han meddelte, at han den foregaaende dags formiddag var hos Falkenskjold og begærede at faa sit barn døbt ordret efter ritualet, men det nægtede han ham. Derover blev han meget fortrydelig, at han ikke kunde faa dette barn døbt paa samme maade som hans andre børn. Han bad derfor biskoppen om underretning om, hvordan han skulde faa sit barn døbt »paa lovlig Maade«. Samtidig klagede han over, at lærer Vendelboe havde forklaret for ham, at Christus ikke var Guds søn, og at degnene havde sagt, at de ikke vilde sige »Amen«, naar præsten ikke vilde døbe, saaledes som de vilde have ham til.

Falkenskjold afviste i sin erklæring af 23. november om denne klage Johan Frederik Frederiksens paastand, at hans vægring ved at døbe hans barn ordret efter Alterbogen skyldtes, at lærerne i sognet havde erklæret, at de ikke vilde sige »Amen«, naar han ikke vilde døbe børnene, saaledes som de ønskede det. Ingen af dem havde sagt noget saadant til ham; hvis de havde sagt det, var det besynderligt, at han

ikke skulde have hørt det eller agtet paa det, og det havde han ikke. Beskyldningen mod Vendelboe gik han ikke ind paa, og den fik i det hele taget ingen betydning under sagens videre forløb. Da klageren henvendte sig til ham med anmodning om at faa sit barn døbt ordret efter Alterbogen, erklærede han, at han for tiden ikke vilde døbe det efter nogen anden formular end den, han hidtil havde brugt; han ønskede nemlig først at komme til kundskab om, hvilken resolution biskoppen vilde give i denne sag.

Provsten bemærkede 3. december til Falkenskjolds erklæring af 23. november, at det forekom ham, at klagerens forlangende var »aldeles berettiget«, da Falkenskjold var forpligtet til ved daabshandlinger ordret at følge den anordnede alterbog⁴⁸.

En tredje klage over Falkenskjold sendtes 20. november direkte til kultusministeriet af husmand Niels Peter Sørensen paa Fogstrup mark. Han meddelte ministeriet, at han 4. november efter aftale indfandt sig i Tem kirke for at faa et barn døbt, men da Falkenskjold nægtede at døbe det efter det gældende ritual, tog han barnet tilbage, uden at det var blevet døbt, idet han fastholdt sin paastand, at daaben skulde ske efter ritualets ord, hvilket Falkenskjold fremdeles nægtede. Saafremt han var i sin ret, henstillede han, at der maatte blive givet Falkenskjold ordre til at døbe hans barn efter ritualet.

Niels Peter Sørensens klage blev sendt biskop Brammer 30. november. Den gav biskoppen anledning til 8. december at indberette hele sagen til ministeriet. I sin erklæring udtalte biskoppen, at Niels Peter Sørensens andragende stod i forbindelse med kirkelige bevægelser, som i de sidste maa-neder havde været fremtrædende i Tem sogn, og nu havde udviklet sig saaledes, at biskoppen maatte have henvendt sig til ministeriet, selv om andragendet ikke var indkommet.

⁴⁸⁾ Skrivelserne angaaende Johan Frederik Frederiksens klage findes ligesom de angaaende Jens Møllers klage ved sagens akter i kultusministeriets 1. departement S 1482 (1866).

Han henviste til Jens Møllers og Johan Frederik Frederiksens klager. Biskoppen havde stræbt at standse »det schismatiske Røre« i dets begyndelse og ikke at forsømme, »hvad Humanitet og Besindighed, eller hvad Varetagelse af Menighedens uomtvistelige Ret og vor bestaaende Kirkes nødvendige Orden krævede«. Provst Bülow, med hvem biskoppen desuden havde forhandlet mundtligt, havde trolig staaet ham bi under disse bestræbelser. Disse bestræbelser havde været frugtesløse, idet han gentagne gange forgæves havde indskærpet Falkenskjold hans »Embedsforpligtelse« til at døbe i overensstemmelse med de rituelle forskrifter i Alterbogen, som han vedblev — hvad oversættelsen af trosartiklerne angik — at erklære sig uvillig til at følge. At han ikke vilde have sin vægring betragtet som trods, men som en samvittighedssag, maatte vel have indflydelse paa bedømmelsen af hans karakter og hans »moralske Strafskyldighed«, men kunde ikke komme i betragtning, hvor det gjaldt om at hævde kirkelig orden og menighedens ret. Hans løfte om at lade børn ritualmæssig døbe ved en nabopræst, naar det forlangtes, kunde maaske forhindre hans øjeblikkelige suspension, uden at hans »pligtstridige« forhold som embedsmand derfor kunde gaa upaataalt hen. Biskoppen maatte paa sit embedes vegne holde over, at de paalæg, han gav i embeds medfør, ikke blev ringeagtet, men det var vitterligt for Tem menighed og kunde ikke blive skjult i en videre kreds, at Falkenskjold havde nægtet at adlyde det paalæg, som det var biskoppens ueftergivelige pligt at give ham, om nøjagtigt at rette sig efter Alterbogen ved daabshandlinger. Det syntes biskoppen klart af Johan Frederik Frederiksens og »Separatisternes« andragender, at forvirringen og forargelsen i menigheden ikke vilde ophøre, fordi fremmede præster døbte i overensstemmelse med Alterbogen, naar sognepræsten døbte i strid med denne. Han anmodede ministeriet om i henhold til forordning af 7. april 1688 og cancelliskrivelse af 12. august 1828 at indskærpe sognepræsten og tilkendegive menigheden i Tem, at de for kirkelige hand-

linger og navnlig for daaben foreskrevne formularer, som fandtes i den forordnede alterbog, skulde følges ordret. Da Falkenskjold havde henvist til trosartiklernes forskellige ordlyd i de forskellige udgaver af Alterbogen, turde det være hensigtsmæssigt at fremhæve udgaven af 1857. Under forudsætning af, at ministeriet indskærpede Falkenskjold hans forpligtelse til at følge Alterbogen, og han erklærede sig lydige mod det ministerielle paalæg, skulde der gives ham valget mellem at betale en bøde paa 50 rd. til fattige præst-enker eller blive stillet for en provsteret. Hvis han derimod erklærede, at han ikke vilde (eller, hvad der faktisk var det samme, at han ikke kunde) adlyde det ministerielle paalæg, indsaa biskoppen ikke rettere, end at der efter en saadan erklæring straks maatte anlægges sag mod ham ved en provsteret. Det maatte tilkendegives Niels Peter Sørensen, at han var aldeles berettiget til at faa sit barn døbt efter Alterbogen. Han henstillede til ministeriet, hvorvidt det vilde lade vedkommende skoledirektion undersøge, om de lærere, der havde medunderskrevet adressen af 11. november, egnede sig til at undervise børn i Folkekirken tro, uagtet de erklærede, at de ansaa »Troen, som den staaer i Ritualet, for urigtig«.

I grundtvigske kredse fulgte man »alterbogssagen« med megen opmærksomhed. Grundtvigs kapellan Kristian Køster redegjorde midt i december for sagen i »Dansk Kirke-tidende«⁴⁹. For ham var hovedsagen det spørgsmaal, om det virkelig herefter skulde være saaledes, at alle Folkekirken præster skulde være forpligtet til, uvægerlig og bogstavelig, nøje at følge de allernaadigst foreskrevne formularer ved daab og nadver, som cancelliskrivelsen af 12. august 1828 udtrykte sig, og at som følge deraf »Daabspagten« ikke mere maatte oprettes i overensstemmelse med hele menighedens tro, saaledes som den var blevet lydelig bekendt fra slægt til slægt. Han kunde ikke tro, at regeringen vilde gaa saa vidt; biskop Martensen vilde sikkert »med Alvor og Be-

⁴⁹) »Den kristne Daabspagt og den forordnede Alterbog« (Dansk Kirke-tidende nr. 51 (16. december 1866) sp. 801—12).

stemthed« gøre opmærksom paa, hvilke »ulyksalige« følger et saadant »Magtsprog« vilde drage efter sig. Det var lige ulykkeligt for Folkekirken at drive en mængde lægfolk og præster ud, som før vilde forlade Folkekirken, hvor svært det end kunde falde dem, end opgive »den rette Form af de sunde Ord« (citat af 2. Tim. 1,13), og at beholde tilbage præster og lægfolk, der ikke fulgte deres eget hjertes overbevisning og ikke ved daaben aflagde en bekendelse om den tro, de selv delte, men oplæste og eftersagde, hvad der var dem foreskrevet og paatvunget af den verdslige magt⁵⁰. Køster bebrejdede Brammer, at han med et »Magtsprog« vilde tvinge Falkenskjold til at handle mod sin overbevisning og med det samme tvinge en mængde af sognefolkene til at lade deres børn døbe anderledes, end ret var efter deres overbevisning; de havde dog den udvej at kunne løse sognebaand, men kirkesangerne skulde ved samme lejlighed tvinges til at sige »Amen«, skønt de ikke kunde sige det efter hjertets overbevisning. Derved fik biskoppens skrivelse et eget præg og en mærkelig gammeldags tone, som mindede stærkt om den »papistiske« tid, da paver og biskopper paatog sig at raade over samvittighederne. Det maatte forbavse at se, hvordan han paaberaabte sig præstedens ord om at vise biskoppen al tilladelig lydighed, som om deri skulde ligge en aldeles blind underkastelse, en forpligtelse til at opgive egen overbevisning, naar biskoppen fandt for godt at befale det⁵¹. I det hele taget var det »et stærkt Stykke« at ville udstrække præstedens ord om at følge de vedtagne kirkeskikke til at gælde hvert ord og hvert bogstav i ritualet og Alterbogen, da det dog næppe kunde være meningen med ordene, som de lød, og det heller ikke kunde være biskoppen ubekendt, at naar man skulde gaa frem efter den regel, blev der næppe mange biskopper og præster i deres embede⁵².

I slutningen af sin artikel angav Køster som formaal for

⁵⁰) Dansk Kirketidende 1866, 807.

⁵¹) Sammesteds 808.

⁵²) Sammesteds 810.

sin artikel, at han vilde gøre sit til, at den frihed, som hidtil havde bestaaet, ikke skulde tilintetgøres ved et biskoppe- ligt magtsprog eller en uklog regeringshandling⁵³. Hans frygt i saa henseende blev hurtigt gjort til skamme. Kultusministeriet svarede 22. december Brammer, at da det maatte ønske over denne sag i almindelighed at erholde udtalelser ogsaa fra rigets øvrige biskopper, vilde det foreløbig indskrænke sig til at anmode biskoppen om at foranledige, at Falkenskjold opfyldte sit tilbud m. h. t. daab ved anden præst i de tilfælde, hvor forældrene ønskede dette. Biskoppen skulde drage omsorg for, at de tre klagere fik den fornødne meddelelse om, at de ved at henvende sig til Falkenskjold vilde faa deres berettigede ønske opfyldt⁵⁴.

Kultusminister Rosenørn-Teilmann havde ved denne skrivelse hævdet den bestaaende liturgiske frihed og afvist Brammers forsøg paa at skrue udviklingen tilbage til enevældens tid. Allerede før ministeriets afgørelse havde Falkenskjold gjort skridt til at opfylde sit tilbud om at lade andre præster døbe efter Alterbogen, naar det forlangtes. Han aftalte med to nabopræster, nemlig pastor Møller i Ry⁵⁵ og pastor Moth i Vinding⁵⁶, at de i paakommende tilfælde skulde forrette daab efter Alterbogen i Tem kirke⁵⁷. To af klagerne var tilfredse med dette; pastor Møller døbte 9. december Niels Peter Sørensens barn, og pastor Moth døbte 17. december Johan Frederik Frederiksens barn. Derimod insisterede Jens Møller paa, at Falkenskjold selv skulde døbe hans barn, »ellers havde han ikke Noget for det, han havde foretaget sig i denne Sag«. Falkenskjold foreholdt

⁵³) Sammesteds 812.

⁵⁴) Aarhus bispearkiv, journalsager D 59/1866 (landsarkivet i Viborg). Køster udtrykte kort efter sin tilfredshed med kulturministerens afgørelse (Dansk Kirketidende 1867, 35 ff.).

⁵⁵) Carl Christian Vilhelm Møller (1804—79), sognepræst for Ry 1862—78.

⁵⁶) Frederik Peter Christian Moth (1818—94), sognepræst for Vinding-Bryrup-Vrads 1864—91.

⁵⁷) Skrivelse fra Falkenskjold 14. december 1866 blandt sagens akter.

ham da, at det ikke burde være hovedsagen for ham at faa sin vilje sat igennem over for ham, men at faa sit barn døbt, og da nu dette kunde ske paa den maade, han ønskede det, mente Falkenskjold, at han paa sagens daværende standpunkt ikke med rimelighed kunde fordr mere af ham, hvorimod han paadrog sig et stort ansvar ved uden nødvendighed at vedblive at holde sit barn borte fra daaben. Jens Møller fastholdt dog sin vægring og ytrede tillige, at han vilde henvende sig til »Regjeringen«, hvis han ikke snart fik svar fra biskoppen⁵⁸. 29. december fik han svar i den skrivelse, ved hvilken biskoppen meddelte provsten ministeriets afgørelse. Biskoppen udtalte her sin misbilligelse af Jens Møllers handling; det burde dog være hovedsagen for ham, at han fik sit barn døbt paa den maade, han ønskede, nemlig aldeles i overensstemmelse med rituallet⁵⁹.

Sogneforstanderskabet, som Jens Møller jo var medlem af, var lige saa lidt som han tilfreds med tilkaldelsen af udensogns præster. 15. december skrev det til biskoppen, at der i sognet var »en sørgelig Tilstand« paa grund af Falkenskjolds vægring ved at døbe børn ordret efter rituallet; han havde dog brugt det i sin første embedstid i Tem. Efter sogneforstanderskabets mening vilde det virke forstyrrende i kirkelig henseende, hvis det skulde vedvare, at en anden præst blev hentet, hver gang et barn ønskedes døbt efter rituallet⁶⁰.

Jens Møllers barn blev døbt 11. januar 1867 i Tem kirke af pastor Møller i Ry. Først derefter svarede han 16. januar biskoppen, at Falkenskjolds beskyldninger mod ham var usande, da han aldrig havde nægtet eller fordret det nævnte. Derimod forlangte han 23. december af Falkenskjold, at han skulde sørge for at faa hans barn døbt af en anden præst, da han ikke selv vilde. De aftalte, at pastor Møller skulde døbe barnet den 26. Dagen før fik Jens Møller at

⁵⁸) Anførte skrivelse.

⁵⁹) Aarhus biskops kopibog 1861—67.

⁶⁰) Sogneforstanderskabets skrivelse findes blandt sagens akter.

vide, at det ikke kunde ske den dag. Han gik da til Falkenskjold og forlangte sit barn døbt den 30.; dette blev nægtet ham, og Falkenskjold erklærede, at han ikke vilde have mere med hans barns daab at bestille, og at Jens Møller nu kunde henvende sig til hvilken præst, han vilde. Ved en tredie henvendelse til Falkenskjold opnaaede Jens Møller endelig at faa sit barn døbt. Desuden klagede Jens Møller over, at lærer Vendelboe igen vægrede sig ved at sige »Amen« ved daabshandlinger, skønt han havde lovet provsten det.

Biskoppen sendte 24. januar Jens Møllers klage til kultusministeriet, idet han bemærkede, at en saadan paastand af en af sognets tillidsmænd mod sognepræsten kunde man næppe lade gaa uænsset hen, og endnu mindre, hvad han i slutningen af brevet meddelte om Vendelboe. Ministeriet svarede 9. februar⁶¹, at det ikke vilde foretage sig videre m. h. t. Jens Møllers udtalelser om Falkenskjold. M. h. t. hans udtalelser om Vendelboe paalagde ministeriet biskoppen gennem provsten at lade indhente Vendelboes erklæring angaaende rigtigheden af Jens Møllers paastand og i fornødent fald lade provsten give ham tilhold om at efterkomme sin embedspligt.

24. februar afgav Vendelboe sin erklæring⁶². Han udtalte deri, at grunden til, at han først erklærede sig villig til at sige »Amen« til en daab udført efter Alterbogen, var, at han havde truffet paa mange troende mennesker, af hvilke de fleste eller i hvert fald nogle var blevet døbt efter en af alterbøgerne og altsaa »i det urette Navn«. Altsaa saa han, at Gud havde givet sit »Amen« til, trods den efter hans mening urette trosbekendelse. Spørgsmaalet om at sige »Amen« eller ej overraskede ham noget, da han var temmelig uforberedt paa det og ikke havde tænkt sagen igennem, men han syntes, at hvadenten han skulde eller ej, burde han sige »Amen« til det, Gud havde sagt sit »Amen« til. Imidlertid kom sagen senere, »under megen Kamp og Søgen«, til at

⁶¹) Aarhus bispearkiv, journalsager D 55/1866 (landsarkivet i Viborg).

⁶²) Findes ved sagens akter i kultusministeriets 1. departement S 1482 (1866).

staa i et andet lys for ham ; han indsaa, at hans »Amen« ikke længere skulde være en tro paa Guds fortsatte overbærenhed med de foretagne forandringer ved hans pagt, men et »Amen« til, at daaben var Jesu egen daab. Nu, da lyset var opgaaet for ham over den »feile« daabspagt, vilde han ikke længere have lod og del i en daab paa en saadan pagt, men tværtimod vidne mod den. Allerede ved nytaarstid havde han bestemt sig til at skrive til provst Bülow, at han ikke kunde sige »Amen« til daab efter Alterbogen, men han blev holdt tilbage af nogle venner, som mente, at der maaske ikke mere var nogen, der forlangte deres børn døbt efter Alterbogen, men skete det, kunde han nægte at sige »Amen« og derefter tage følgerne. Da han altsaa nu troede, at Trosbekendelsen, som den stod i de forskellige udgaver af Alterbogen, var urigtig, og som følge deraf ogsaa daab efter denne en uret daab, formaaede han ikke, hvad der saa end maatte hænde ham, at sige »Amen« til en daab paa en saadan daabspagt.

Vendelboe forudsaa, at hævdelserne af et saa konsekvent grundtvigsk standpunkt vilde føre til hans afskedigelse ; han sendte derfor samme dag som den ovenfor omtalte erklæring provsten en ansøgning om afsked fra 1. maj samme aar⁶³. 4. marts sendte provsten biskoppen Vendelboes erklæring, idet han betegnede hans standpunkt som »et høist besynderligt Paafund, som grunder sig paa en fuldstændig Misforstaaelse«, da Vendelboe ikke skulde sige »Amen« til Trosbekendelsen, men til de forskellige bønner, der opsendtes, naar børn døbt efter Alterbogen. Han fandt Vendelboes afskedsansøgning fuldkommen begrundet, da han ved sin vaklen bragte forvirring i menigheden og ved sin »Fremfusenhed« havde sat sig i et saadant misforhold til skole-distriktets beboere, at der ikke var nogen rimelig udsigt til, at det kunde jævnes. I øvrigt havde Vendelboe paa sin vis varetaget sit embede med nidkærhed og ført en sædelig vandel⁶⁴.

⁶³) Provstens journal 75/1867.

⁶⁴) Provstens kopibog 1859—76 (landsarkivet i Viborg).

8. april kunde provsten meddele biskoppen, at Vendelboe var afskediget fra 1. maj⁶⁵. Han fik senere embede andetsteds, sidst (1881—82) i Birket paa Lolland; derefter tog han sin afsked og blev medhjælper i sin faders læderhandel i Nakskov⁶⁶. Senere bosatte han sig i Farum, hvor han døde ca. 1920 i en alder af ca. 76 aar⁶⁷.

Striden havde slidt stærkt paa Falkenskjolds nerver, og efterhaanden opstod den tanke hos ham at søge sin afsked. Han udtalte en dag, vistnok i december 1866, til provsten, hvis fremgangsmaade mod ham irriterede ham, at han kunde fristes til at søge sin afsked, naar der blev tilstaaet ham 700 rigsdaler i pension. Provsten meddelte biskoppen denne udtalelse og lod nogen tid efter Falkenskjold forstaa, at hans ansøgning vilde blive anbefalet. I løbet af vinteren mindede han gentagne gange Falkenskjold om hans udtalelse. Der gik dog længere tid, før han endelig bestemte sig til at søge sin afsked under vægten af det misforhold, der under striden var opstaaet mellem ham og en del af hans menighed⁶⁸.

29. marts 1867 skrev Falkenskjold sin afskedsansøgning⁶⁹. Han begrundede den med, at hans legemlige kræfter, der i en lang aarrække havde været svage, nu var aftaget i en saa mærkbar grad, at han nærede frygt for, at han ved at udsættes for yderligere overanstrengelse, hvilket var uundgaaeligt i dette »overordentlig besværlige« embede, skulde aldeles miste sit helbred. Hans legemlige sygelighed indvirkede ogsaa hæmmende paa hans embedsgerning, saa at han ofte ikke var i stand til at udføre denne med fornøden kraft og liv. Af den vedlagte lægeerklæring⁷⁰ fremgik, at Falken-

⁶⁵) Sammesteds.

⁶⁶) A. Petersen: Den jonstrupske Stat s. 322.

⁶⁷) A. Bobjerg anf. værk s. 96.

⁶⁸) Dansk Kirketidende 1898, 569.

⁶⁹) Akterne vedrørende Falkenskjolds afsked findes i kultusministeriets 1. departement T 443 (1867) i Rigsarkivet.

⁷⁰) Udstedt 18. marts 1867 af distriktslæge Fibiger i Silkeborg.

skjold var af hæmorrhoidalsk konstitution og led af paroxysmisk indtrædende tilfælde af orthopnoia⁷¹, træthed i luftrøret og anfald af astma, som navnlig indfandt sig ved legemlig og aandelig anstrengelse, og naar han i embeds medfør var nødt til at tale i længere tid, og derefter ledsagedes af en nervøs afslappelse.

I sin erklæring af 2. april om Falkenskjolds afskedsansøgning udtalte provst Bülow, at Falkenskjold, saavidt ham bekendt, ikke havde ladet det mangle paa nidkærhed, medens han havde været i sit nuværende embede, men han var allerede en svag mand, da han tiltraadte det, saa han havde efter provstens mening gjort rettest i at være blevet i sit forrige, omtrent lige saa indbringende, men langt fra saa besværlige embede. Dette havde Falkenskjold følt fra begyndelsen af, og denne følelse blev mere og mere levende for ham, efterhaanden som han mærkede, at han hverken formaaede at tilfredsstille de forskellige partier eller med sindsro at bære de krænkelser, han havde været udsat for. Dette havde igen indvirket skadeligt paa hans helbred; han befandt sig nu i en meget nedtrykt stemning, uden lyst og mod til præstelig virksomhed. Da hans svagelighed, som begyndte, medens han var sognepræst for Rind og Herning menigheder, og som ingensinde ganske havde forladt ham, næppe kunde betragtes som forbigaaende, udtalte provsten sig for at bevilge det ansøgte, da han ansaa det for ønskeligt baade for ham og hans menighed, til hvilken han i anledning af daabssagen var kommet i et misforhold, at han blev afskediget.

Biskoppen anbefalede 20. april Falkenskjolds ansøgning om afsked i naade og med pension. Skønt han havde maattet misbillige hans fremgangsmaade ved udførelsen af en enkelt del af hans embedsgerning, nærrede han lige saa lidet tvivl om hans redelige vilje som om hans sædelige vandel, men tilskrev hans »Misgreb« mangel paa konduite under vanskelige forhold og paa klart, selvstændigt blik til at gen-

⁷¹⁾ Trangbrystethed.

nemskue »det Feilagtige ved en saakaldet kirkelig Anskuelse, der bliver h r restet og imponerende udtalt af Adskillige blandt hans samtidige Præster«. Han anbefalede, at han fik en pension paa 700 rigsdaler. I en senere skrivelse af 21. juni foreslog biskoppen en pension paa 390 rigsdaler af kaldet og 300 rigsdaler af statskassen.

Paa grund af vanskeligheden ved at fastsætte Falkenskjolds pension, idet der var baade enkepension og byggeg ld paa kaldet, blev han først afskediget 9. august. Pensionen blev fastsat i overensstemmelse med biskoppens forslag. Han holdt afskedspr diken 1. december samme aar⁷². Efter at Falkenskjold havde forladt Tem, var han 1868—72 hjælpepræst hos F. E. Boisen i Stege og derefter til udgangen af 1873 hos Hostrup i Hillerød, altsaa hos to fremstaaende tilhængere af det, biskop Brammer betegnede som »en saakaldet kirkelig Anskuelse«. Han blev boende i Hillerød, efter at hans hverv som hjælpepræst var ophørt, og var fra 1881 forstander for Hillerød hospital. I denne stilling døde han 19. marts 1898⁷³.

Alterbogssagen i Tem gav anledning til, at Martensen gjorde et nyt forsøg paa at faa 3. trosartikel rettet i Alterbogen, som atter skulde optrykkes. Han havde lige saa lidt held med sig som i 1857; Brammer og Engelstoft modsatte sig ogsaa denne gang rettelse af 3. trosartikel, og kun P. C. Kierkegaard gik afgjort ind for forandringen⁷⁴. Som følge blev det nye optryk af Alterbogen i 1867 uændret. Først 1885, da bispekollegiet var blevet næsten helt fornyet, lykkedes det at faa 3. trosartikel bragt i bedre overensstemmelse med grundteksten⁷⁵.

⁷²) Provstens journal 337/1867.

⁷³) Danmarks Adels Aarbog 1929, 246.

⁷⁴) Biskoppernes erklæringer findes i kultusministeriets 1. departement S 1482 (1866).

⁷⁵) P. Severinsen: Daabens Ord s. 172.

Viborg Stifts Officialer

Af Troels Dahlerup.

Som Middelalderens verdslige Samfund i høj Grad opbyggedes paa feudalt Grundlag, var Kirken tilsvarende beneficiaalt organiseret, dvs. at man i Stedet for at udpege Funktionærer til at varetage forskellige Hverv oprettede Embeder (funderede Beneficier) med fastsat Kompetence, konkrete Embedspligter og frem for alt ganske bestemte Indtægter og Rettigheder, og ligesom Indehaveren udpegedes efter særlige Regler (f. Ex. kanonisk Valg), var han normalt ogsaa uafsættelig. Følgelig havde Beneficiaren en særdeles uafhængig Stilling over for sine Overordnede, ganske svarende til Vasallens over for Lensherren, og som der i Højmiddelalderen inden for det verdslige Samfund indtræder en Reaktion imod den vidtgaaende Feudalisering, idet Fyrsterne ved Anvendelse af Fogeder (*advocati*) søger at opbygge en af Vasallerne uafhængig Administration, begynder Bisperne i 13. Aarhundrede at benytte sig af »Ombudsmænd« (*officiales*), der var frit afsættelige og paa alle Punkter ansvarlige over for deres Overordnede¹.

¹) Hilling S. 11 ff., Hinschius: Kirchenrecht II § 86—87, Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder III Sp. 605 f. Jeg skal ikke her komme ind paa Diskussionen om Hensigten med Officialsystemet — jfr. A. Werninghoff: Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter, S. 157 Note 7 (Berlin 1913) og Fr. Geschers Anmeldelse i Zeitschrift der Savignystiftung XLVIII, Kan. Abt. 17, S. 611 ff. (1928) af E. Fournier: Les origines du Vicar-General — herhjemme er det dog evident, at uanset hvad der kan have ligget bag Indførelsen af den nye Administrationsform, var den praktiske Konsekvens, at Bispens Magt gennem Anvendelse af Officialer styrkedes paa Bekostning af de beneficierede Embedsmænd.

Overalt i Danmark synes den kirkelige Lokaljurisdiction oprindeligt at have været baseret paa Sysselprovstiet, den hjemlige Parallel til Ærke diakonatet. Ved Sammenligning med Senmiddelalderens vel belyste Forhold maa vi formode, at Sysselprovsterne lige fra deres Indførelse især har varetaget Tilsynet med Sognekirkerne, dvs. de har visiteret, revideret Kirkeregnskaberne, tilset Bygningers og Inventars Tilstand, undersøgt Kirkeformuens betryggende Placering samt i større eller mindre Grad taget Del i Udøvelsen af den kirkelige Retspleje².

For Viborg Stifts Vedkommende er vi stort set henvist til at drage Paralleller, hvad de beneficerede Sysselprovster angaar, da Kilderne alene giver os en Række Navne paa Provster i henholdsvis Himmer- og Sallingsyssel. Ja for den til Viborg Stift henhørende vestlige Del af Omersyssel (hvor tilmed selve Stiftsstadene laa), staar vi ganske uden Kendskab til de jurisdictionelle Forhold i ældre Tid, da Provstiet for Omersyssel udelukkende synes at have omfattet den østlige, til Aarhus Stift hørende Del af Syssel³.

Naar vor Viden om dette Embede er saa ringe med Hensyn til Viborg Stifts Forhold, er Grunden øjensynligt den, at man her gik i Spidsen med Indførelsen af Officialer. Sysselprovstiet (Ærke diakonatet) var efter sin Oprindelse et Beneficium med alle dettes Særrettigheder, hvoraf fulgte, at Provsten stod yderst selvstændigt i sin Embedsførelse. Han havde *jurisdictio propria*, dvs. nok var hans Magt oprindeligt afledt af den biskoppelige, men een Gang for alle afgivet af Bispen besad Provsten den nu med Embeds Ret, han udstedte sine Domme i sit eget Navn, normalt uden Appel til Bispen, hvortil jo kom, at han som enhver anden Beneficiar principielt var uafsættelig og kun

²) I H. A. har jeg skildret et Sysselprovstis Historie i Senmiddelalderen.

³) Jfr. Severinsen S. 175 og FVA. S. 9.

ved Død, Dom eller Forfremmelse kunde give Slip paa sit Embede.

Ogsaa i Danmark kan vi i 13. Aarhundrede spore en sysselprovstifjendtlig Tendens, og i de fleste Stifter (undtaget Lund, hvis jurisdictionelle Forhold fra ca. 1200 opbyggedes paa en fra det øvrige Land helt forskellig Maade⁴) bølger Senmiddelalderen igennem Kampen mellem Bisper og Sysselprovster⁵. Paa dette Punkt indtager Viborg Stift en Særstilling, idet de manglende Kilder til Sysselprovstiets Historie formentlig skyldes, at Bisperne her har haft ret let Spil med Provsterne, ca. 1400 forsvinder saaledes Himmersyssels og ca. 1500 Sallingsyssels Provsti, det sidste efter tilsyneladende at have staaet ubesat siden Midten af 15. Aarhundrede. Naar denne Udvikling er gaaet saa umærkeligt for sig, har det sikkert spillet en Rolle, at Viborg Stift havde regulært Domkapitel og derfor ikke som andre Stifter kunde tage Provsterne blandt Kapitlets Prælater, men maatte laane Kanniker andetsteds fra, som Regel fra Nabostifterne Ribe og Aarhus, af og til saa langt fra som Lund, og følgelig har Kapitlet næppe følt sig forpligtet til at støtte disse fremmede under en eventuel Konflikt med Bispem.

Det lidet, vi ved om Viborg Domkapitel i 14. Aarhundrede, lader formode, at det ikke blandede sig særligt i Biskoppens Stiftsadministration. Til Gengæld havde det modtaget udstrakte Immunitetsprivilegier⁶, hvortil kom, at det omkring 1400 var inde i en Nedgangsperiode; da det reorganiseredes som seculært Kapitel, synes det at have manglet de ældre Institutioners Korporationsfølelse, og dets Præbender blev tilmed i udstrakt Grad anvendt til Aflønning af kongelige Kancelliembedsmænd m. m.⁷.

I Begyndelsen af 14. Aarhundrede kommer da det nye

⁴) Kulturhistorisk Leksikon III Sp. 39.

⁵) Jfr. H. A. S. 112 ff.

⁶) F. Ex. DD 2:VIII Nr. 374, 3:II Nr. 306.

⁷) Severinsen S. 307 f.

System hertil, idet vi 1320 møder den første *officialis generalis* i Viborg, og naar vi kommer længere ned i Tiden, kan vi opstille hele Embedslistes. Ud over Officialernes Navne og Funktionstid er det desværre begrænset, hvad Kildematerialet tillader os af Slutninger. Vor Hovedkilde, den i Ældre danske Arkivregistraturer II trykte Registratur over Stiftets Adkomstbreve, viser os kun Officialernes Deltagelse i Godsadministrationen og den verdslige Retspleje, dertil kommer en lang Række Aktstykker, som Officialer har medbeseglet, hvad alene oplyser os om Navnene. Især maa vi beklage Fraværelsen af aktive Sysselsprovster, da Akterne fra disses Kampe med Bisperne i andre Stifter udgør Hovedkilden til Studiet af de respektive Embeder.

Materialet viser dog med al ønskelig Tydelighed, at vi her som i det øvrige Danmark (udenfor Ærkesædet) møder to forskellige Arter af Officialer, i selve Stiftsstad en *officialis generalis*, samt spredt ud over hele Stiftet en Række underordnede Herredsofficialer eller, som de med Tiden stadig hyppigere kaldes, Herredsprovster, ikke at forveksle med de »rigtige« beneficerede Kapitels- og Sysselprovster, men efter deres Funktion og sociale Stilling nærmest svarende til Udlandets Dekaner (Landdekaner). Meget taler for, at begge Officialstyper er indført paa samme Tid, i et Brev af 1322^s nævnes foruden førnævnte Generalofficial blandt flere fremstaaende Personer dels en Provst i Aalborg, dels en almindelig Præst i Ove Sogn. Nu har vi ellers intet Kendskab til, at der i Aalborg By skulde have været beneficerede Provster, og da Præstekaldet i Ove sidenhen er Embedsløn for Hindstedherreds Official (der residerede paa Bispeslottet Ovegaard, jfr. nedenfor S. 188), er det overvejende sandsynligt, at disse Personers Tilstedeværelse i fornemt Selskab skyldes deres Officialfunktion; men Stillingen har da været saa ny, at dens udenlandske Navn endnu ikke var slaaet igennem. Medens

^s) DD 2:VIII Nr. 424.

Vitskøl Klosters Privilegier af samme Aar⁹ kun omtaler Bispens Provster og Generalofficial, maa Herredsofficialatet allerede kort efter have været en Kendsgerning, idet Domkapitlets Privilegier af 1327¹⁰ sikrede det mod Overgreb fra Bispens Provster eller Officialer, og 1342 nævnes den første Bispeofficial i Hellum Herred¹¹.

Rent umiddelbart skulde man tro, at Officialssystemet var indført fra Tyskland, hvor det optræder ca. 100 Aar tidligere. Her kendes dog næsten udelukkende Generalofficialer¹², og da vi i Frankrig finder Stifter med saavel en *officialis principalis* som flere underordnede *officiales foranei*¹³, er denne Administrationsform vel hentet herfra, evt. via Nederlandene¹⁴. I det følgende bringes en Fortegnelse over kendte Generalofficialer i Viborg med Angivelse af Kildens Meddelelse om deres Funktioner, samt korte Oplysninger om deres tidligere og senere Karriere:

Svend, 1320, 1322; *sacrosancti euangelii generalis officialis, officialis noster generalis*. Medbesegler paa LT Vitskøls Skøde til Domkapitlet; er blandt Forhandlerne, da Bispens afstaar fra Gæsteri af Vitskøl (DD 2:VIII Nr. 288. 410, 424).

Jens Brun, 1417; Kannik og Biskops Official i Viborg. Medbesegler paa LT. (Rep. I 5656).

Nævnes som Kannik 1419 og 1423 (ib. 5778, Dipl. Vbg. S. 24), maaske allerede 1404 og 1411 (ib. S. 344).

Peder Mathiesen, 1454; *officialis generalis* i Viborg. Medbesegler paa LT. (Dipl. Vbg. S. 42, vel = ib. S. 349 med Dato 1453!).

⁹) DD 2:VIII Nr. 411.

¹⁰) DD 2:IX Nr. 374, jfr. 1346 = DD 3:II Nr. 306.

¹¹) DD 3:I Nr. 208.

¹²) Hilling S. 48 ff.

¹³) P. Fournier, S. 12 f.

¹⁴) Jfr. H. J. B. Mulders: Der Archidiaconat im Bistum Utrecht, 1943, Register under »Official« og »Provisor«.

Forstander for St. Mikkels Hospital, maaske allerede fra 1440 (Rep. II 8613, jfr. Dipl. Vbg. S. 346). 1455 udstedte Petrus Mathie, Vicar i Viborg og Kongen af Cyperns Collector, et Afladsbrev (Rep. II 476).

Mikkel Nielsen (Jensen), 1466, 1467, 1469; Bispens Official i Viborg, officialis generalis i Viborg. Medbesegler paa LT., samt et Skøde paa Gods til Stiftet (Rep. II 2053, 2292, Æ. II S. 358).

1452 nævnes en Mikkel Nielsen, Præst i Ove, formentlig Hindsted Herreds Official eller dennes Skriver (Dipl. Vbg. S. 40). 1480—84 var en Mikkel Nielsen Præst i Haverslev (der hørte til et af Stiftets rigeste Pastorater; FVA S. 36).

Gregers Nielsen, 1474; Official i Viborg. Medbeseglede et Sognevidne i Thy (Rep. II 3486).

Er næppe identisk med en senere Official paa Mors 1502 (Dueholms Dipl. S. 96); snarere den Hr. Gregers, som 1456 fik Vidne om Bispens Ret i Asmild Kloster (Dipl. Vbg. S. 349 = Æ. II S. 204).

Jens Christiensen, 1479, 1484, 1485; Official, Kannik og Bispens Official. Medbesegler paa LT.; tager Vidne af Viborg Byting paa, at Omer Syssel ligger i Viborg Stift (Rep. II 4496, 5526, 5813, Stadfeldt: Randers Bys Historie, S. 6, jfr. Dipl. Vbg. S. 354).

Maaske tidligere Præst til Selde-Aasted 1471 og 1478 (Hofmans Foundationer III S. 476, Acta 2728).

Især kendt som Kannik 1482—1500, optræder paa LT. (Rep. II 5014, 5252,53, 5630, 6606, 6811), meget brugt af Kapitlet i Retssager (Dipl. Vbg. S. 82, 88 f., 100, 116, D. Mag. 4 II S. 190 f.), udpegedes af Bispen 1495 som Voldgiftsmand i Trætte mellem Børglum Bisp og Vitskøl Kloster (Rep. II 7846), fik 1498 kgl. Beskærmelsesbrev som Forstander for St. Mikkels Hospital (Dipl. Vbg. S. 108, jfr. Rep. II 8613).

Peder Poulsen, 1488, 1490; Kannik og Bispens Officialis i Viborg. Optræder paa LT. (Rep. II 6314, 6860).

Er vel den Kannik, hvis testamentariske Dispositioner Kapitlet 1547 maatte forsvare (Kh. Saml. 2 VI S. 266); maaske allerede Kannik før 1486 (ib. 2 II S. 335); optræder 1495 for Kapitlet paa Rettertinget (Dipl. Vbg. S. 105 f.).

Er vel næppe den Børglumklerk, der 1495 fik ny pavelig Provision paa et Kanonikat (Acta 3480). Kunde efter Tidsfølgen være identisk med Hornum Herreds Official 1478—1508, der ca. 1487—94 midlertidigt afløstes af en Nabo-official, men kaldes dér aldrig Kannik (FVA S. 47).

Niels Iversen, 1490; Bispens Official. Kendes kun fra Mag. Kristen Eriksens Ms. (Dipl. Vbg. S. 356).

Jens Jensen, 1499, 1500; *episcopi vibergensis officialis generalis*, Præst og Bispens Official i Viborg. Paadømte i Domkirken en Beneficiestrød mellem Kapitlet og en Curial; medbeseglede paa LT. (Dipl. Vbg. S. 113 f., Rep. II 9138).

Formentlig den Præst, Paven 1505 tildelte Kanonikat i Viborg (Acta 3978, 4010), men næppe allerede 1482 (ib. 6035).

Præsten i Aalum-Bjerregrav 1494—98, der synes at fungere som Herredsofficial i Sønderlyng Hd., samt Officialen i Fjends Hd. 1502—14 hed begge Jens Jensen (FVA S. 25 og 19), men Navnet er for almindeligt til at tillade videre Slutninger.

Søren Torbernsen, 1501; *officialis generalis* i Viborg (*Æ.* II S. 209). Virkede fra 1500 (i dette Aar evt. kun for Salling) til 1504 ved at optage Lovhævder paa Stiftets Gods (ib. S. 353, 202, 357).

Tidligere Præst i Hjerck 1488—97 (FVA S. 13), men før 1505 Kannik, idet han dette Aar i ret eksklusivt Selskab opnaede en Række pavelige Dispensationer m. m. (Acta 4008), levede endnu 1517 (Langebek 10/11), da han nævnes

som Executor af Dr. Morten Krabbes Testamente, og kan til Nød være den omkring 1529 levende reformationsevenlige Kannik af dette Navn (Kh. Saml. 2 V S. 544, 725).

Peder Laursen, 1507; Bispens Official »general« i Viborg. Optræder paa LT. (Rep. II 10890); var formentlig ogsaa Generalofficial i 1508, da han optog Lovhævd paa Stiftets Gods (Æ. II S. 202 og 229).

Faar 1509 pavelig Provision paa Kanonikat i Viborg (Acta 3931, 4165), og som Kannik repræsenterede han Aaret efter Kapitlet i en Retssag paa Rettertinget (Dipl. Vbg. S. 130).

Jens Rask, 1509; Official i Viborg. Optræder paa LT. og tager Lovhævd paa Stiftsgods (Rep. II 11246, Æ. II S. 211).

En Jens Rask, der vist var Præst i Lundby, synes 1489—1500 at optræde som Official i Slet Hd. (FVA S. 31 f.).

En Viborgklerk af samme Navn fik 1503 en Række pavelige Begunstigelser, bl. a. et Vicarie i Viborg (Acta 3911—13), men det er vist tvivlsomt, hvor meget der af, der blev til Virkelighed.

Jens Hansen, 1513; Præst og Bispens Official. Kendes kun fra Mag. Kristen Eriksens Ms. (Dipl. Vbg. S. 358). Mon Fejl for Jacob Hansen, se flg. ? En Jens Hansen var Kannik 1525 (Dipl. Vbg. S. 160).

Jacob Hansen, 1515; officialis generalis vibergensis. Optræder paa LT. Faar Vidisse paa Stiftets Adkomst (Langebek 28/7; Dalsgaard Godsarkiv 20/1, NLA, jfr. Rep. II 2584). Fungerede formentlig endnu 1517 som Generalofficial, da han tog Lovhævd paa Stiftets Gods (Æ. II S. 218). Jfr. ovenn. Jens Hansen.

Er muligvis den Jacob Hansen, der 1503—06 var Official paa Ovegaard (FVA S. 57 f.).

Mon den mellem 1546—50 i høj Alder afdøde Kannik (Dipl. Vbg. S. 253, 274), der allerede før 1530 havde sluttet sig til Reformationen (Kh. Saml. 2 V S. 543).

Peder Knudsen, 1524, 1525; Præst og Official i Viborg. Bevidnede et Skel; fik Kvittering for Landehjælpen til Kongen (Viborg Bisp Pk, 52, NLA; Reg. 108 A Nr. 13, RA).

Er muligvis den Peder Knudsen, der 1509—17 var Official paa Næs (FVA S. 55).

[Jep (Ib) Lauridsen (Lavesen), der den sidste Menneskealder før Reformationen saa hyppigt optræder som Official over hele Stiftet, var næppe Generalofficial, men snarere flere Personer: 1) Official paa Ovegaard 1510—12 (FVA S. 58, 2) Sognepræst til Durup m.m. 1517—26 (ib. 39), evt. = Nr. 5, 3) Official paa Spøttrup 1525 (ib. 19), 4) Sognepræst til Øster Hornum 1527 (ib. 48 og 50), 5) Official i Gislum Herred 1532—33 (ib. 38), jfr. Nr. 2 og flg., 6) Forstander for Testrup Hospital ca. 1532 (ib. 43 f.), sikkert identisk med foreg., 7) Sognepræst til Skibsted 1535—47 (ib. 56).]

Laurids Jensen, 1535; Officialis paa Hald. Medbeseglede et til Bispen udstedt Pantebrev (Dipl. Vbg. S. 194).

Opholdt sig endnu 1537 paa Hald, men vel da i Færd med at overdrage Stiftsadministrationen til Lensmanden (Rettertingsdomme I S. 147).

GENERALOFFICIALEN.

Den latinske Betegnelse er altid *officialis generalis*, paa dansk *Generalofficial* eller oftere *Bispens Official i Viborg* (jfr. foranstaaende Fortegnelse, hvortil een Gang for alle henvises, samt¹⁾), og samme Understregning af Tilknyt-

¹⁾ Rep. II 8871.

ningen til Biskoppen finder vi i Benævnelser som *officialis noster generalis* eller *officialis generalis domini episcopi etc.*². Dertil knyttet hyppigt Officialens gejstlige Værdighed, *Præst og Official, Kannik og Official*, og i saa Fald nævnes Officialstitlen altid til sidst. Paa samme Maade som Kapitlets Medlemmer tituleres han *honorabilis* (et *circumspectus vir*³, og normalt anvendte han *pluralis majestatis: nos, vi*⁴).

Generalofficialens Sæde er selvfølgelig Stiftsstadten; men da Jørgen Friis under de urolige Forhold umiddelbart før Reformationen flyttede til det lige uden for Byen liggende stærkt befæstede Hald Slot, fulgte hans Official naturligvis med.

Umiddelbart iøjnefaldende er den korte Tid, Generalofficialerne sad i Embede; selv om vi antog, at den foran givne Liste skulde være komplet fra 1454 (1453?), kender vi indtil Reformationen ialt 14, hvilket giver en gennemsnitlig Funktionstid paa ca. 6 Aar (NB. alene Jens Christiensen ses at have virket saa længe). Men dette svarer ganske til Forholdene andetsteds, fra Roskilde Stift har jeg saaledes inden for en Periode paa 51 Aar en temmelig komplet Liste paa 13 Generalofficialer, dvs. ca. 4 Aar til hver, og for Bispedømmet Halberstadt angiver Hilling Gennemsnittet til $5\frac{2}{3}$ Aar⁵.

I Viborg Stift synes ingen at have fungeret ud over deres Biskops Regeringstid (i Roskilde Stift er dog fundet eet Exempel herpaa), formentlig fordi Domkapitlet overtog Stiftsadministrationen under Vacancer⁶. Ligesom i Udlandet er det almindeligvis ganske obscure Personer, der beklædte Generalofficialatet, ukendte i saavel den kirke-

²) ib. 2538.

³) Dipl. Vbg. 114; jfr. Roskilde Stift: Missiver I S. 31, Københavns Dipl. IV S. 161.

⁴) Desværre ingen Exempler fra Viborg, men Roskilde: Rep. II 475, 3923, Nyrop: Gildesskraaer II S. 184. Jfr. endvidere Hilling S. 88 f.

⁵) ib. S. 74.

⁶) Dipl. Vbg. S. 113 f.

lige som i den profane Historie, i Modsætning til for Exempel Prælaterne i det genoprettede Domkapitel, der normalt enten tilhørte den lokale Adel eller i det mindste havde gjort sig bemærket i den kongelige Administration. Aarsagen hertil er vel først og fremmest, at Bisperne paa denne Plads har ønsket Folk, der var ganske afhængige af deres Arbejdsgiver, og som ikke kunde ventes at lade deres Embedsførelse influere af personlige Sympatier (Slægtskabsforhold til den lokale Adel, Haab om Kongegunst eller Kapitlets Velvilje). I Udlandet udpegedes hertil især universitetsuddannede Jurister⁷, herhjemme har man maattet lade sig nøje med en praktisk Uddannelse; men at en saadan har været fyldestgørende, fremgaar tydeligt af, at Domkapitlets Retssager m.fl. juridiske Forretninger fortrinsvis føres af de Kanniker, der tidligere havde været Generalofficialer⁸.

Medvirkende til den korte Funktionstid har vel her som i Udlandet⁹ været, at Lønnen synes lige saa ubestemt og beskeden, som Officialens Arbejde med paa næsten alle juridisk-administrative Omraader at repræsentere Bispen maa have været byrdefuldt. Antagelig har han haft frit Ophold paa Bispegaarden, maaske en mindre, fast Penge-løn eller evt. Sportler. Mest tillokkende var vel Muligheden for ad denne Vej at opnaa det Kanonikat, som synes at have været en almindelig Belønning for en afgaaet Official. Enkelte har maaske opnaaet Præbende samtidig med Generalofficialatet, men det er tvivlsomt, om omvendt en Kanonik nogensinde er blevet Generalofficial i Viborg. Ellers ser det ud til, at Domkapitlet var lukket for Personer af det sociale Lag, som Officialerne tilhørte; kun een eneste Landsbypræst ses i Senmiddelalderen at være blevet Kannik, og det var da ogsaa en Mand af særlig administrativ Dygtig-

⁷) Hilling S. 77 f.

⁸) Saaledes Jens Christiensen, Peder Poulsen og Peder Laursen, jfr. nedenfor S. 197.

⁹) Hilling S. 75.

hed, der foruden sit eget Herreds Officialat i lange Perioder virkede i Nabojurisdictionerne¹⁰.

Flere ses følgelig at have skaffet sig Indtægter ad anden Vej, een optræder som Afladskommissionær for Kongen af Cypem, og to var Forstandere for en St. Jørgensgaard (tilsvarende Forhold kendes ogsaa i andre danske Stifter).

At den dygtige Official ved sit Hvervs ubestemte, men udstrakte Omfang kunde opnaa langt større praktisk Indflydelse end mange Beneficiarer, turde være en Selvfølge. Med Tiden opfattedes da ogsaa Generalofficialatet som en Dignitet, en Værdighed paa Linie med eller i hvert Fald umiddelbart efter Kapitlets Prælater, og som disse kunde Officialen af Paven delegeres til at udføre dennes Beslutninger m. v.¹¹. Han havde reelt *jurisdictio ordinaria*, idet han udøvede Bispens fulde Domsmagt, hvoraf fulgte, at hans Domme ikke kunde appelleres til denne, men maatte videre til Ærkebisp eller Pave, i Modsætning til de lavere Officialer, som højst besad en *jurisdictio delegata*, dvs. med Appel til Bisp og Generalofficial.

Til Hjælp i det daglige Arbejde maa Generalofficialen have haft Skrivere, Notarer m. m.; men herhjemme naaede man aldrig paa Højde med Umlandets Embedshieraki, hvor alene Generalofficialen under sig kunde have en Stab bestaaende af Notar, Sigilifer, Advocater, Procuratorer (f. Ex. P. pauperum, P. fiscalis), Assesorer og Cursorer¹². Om Sognepræsten i Vester Hornum ved vi, at han ca. 1523 var blevet Skriver paa Bispeslottet Hald, hvor han øjensynligt fortsatte sin Virksomhed ogsaa efter at være blevet Sognepræst, og da der i Luftlinie er ca. 45 km. mellem hans Arbejdssteder, maa Sognekaldet antages at være blevet betjent ved Vicar, dvs. at det maa opfattes som Embedsløn,

¹⁰) Se nedenfor S. 192.

¹¹) Kendt i Lund fra 1447 (Acta 1887), Slesvig 1458 (ib. 2153), Roskilde 1472 (ib. 2467), Viborg, Børglum og Ribe 1474 (ib. 2518, 2521, 2592).

¹²) Hilling S. 118 f., P. Fournier S. 25 ff.

jfr. at tilsvarende Personaleforhold findes paa andre Bispestolte¹³.

For en moderne Opfattelse vilde det være naturligt foruden den for hele Stiftet fælles Generalofficial at oprette ogsaa et Lokalofficialat i Viborg for selve Byen, evt. med Naboomraadet Nørlyng Herred. Men det er typisk for middelalderlig Kirkeret, at en lavere Retsembedsmands Funktioner ophører, i samme Øjeblik en højere Myndighed kommer til stede, hvorfor vi overalt i Danmark kun finder een Official i Stiftsstadene, nemlig Generalofficialen. Derved maatte denne blive bebyrdet med adskillige ganske inferiøre Sager, og følgelig ser vi, at man flere Steder har udpeget en Viceofficial, formentlig for netop at varetage de ellers Herredsofficialen paahvilende Funktioner, men der ud over saa meget som muligt at aflaste Generalofficialen. Betegnende nok er den eneste kendte Viceofficial i Viborg en Landsbypræst fra Vorde Sogn i Nørlyng Herred; men da han medvirker ved Optagelse af et Vidne i Domkirken, var hans Virke altsaa ikke begrænset til Landdistriktet¹⁴. Ogsaa i Ribe og Aarhus optræder Viceofficialer som Generalofficialens Medhjælpere og det ligeledes i *jurisdictio voluntaria*¹⁵.

Paa selve Bispegaarden i Viborg fandtes en verdslig Foged¹⁶, desuden kendes af biskoppelige Embedsmænd her en Kansler, Kanniken Jens Nielsen død før 1476¹⁷, der i Tiden 1445—68 hyppigt optræder paa Biskop Knud Mikkelsen Vegne¹⁸. Naturligvis kunde Bispen lade andre optræde paa sine Vegne, evt. kunde Generalofficialen have lovligt Forfald, og under Knud Mikkelsen møder vi hyppigt Kantoren Peder Jensen og dennes Efterfølger Morten Fur-

¹³) FVA S. 37 f., jfr. nedenfor S. 185 f.

¹⁴) Dipl. Vbg. S. 57, jfr. S. 60.

¹⁵) Rep. I 7829, II 8171.

¹⁶) Dipl. Vbg. S. 36.

¹⁷) Æ. II S. 325.

¹⁸) Dipl. Vbg. S. 31 og 63, Rep. II 1909, 2431.

bo; førstnævnte sad Ret og paadømte 1453—67 tre Beneficie- og Godsstridigheder, i to af hvilke Bispen selv var Part, hvad der maaske er Grunden til, at ikke Generalofficialen afsagde Dom¹⁹. Derimod var Morten Furbo især virksom ved at optage Lovhævder paa Stiftets Gods²⁰.

Skal man kort definere Generalofficialens Funktioner, sker dette lettest ved at fastslaa, at han var Bispens Repræsentant paa de Omraader, der ikke krævede Bispevielse, dvs. han udøver *potestas jurisdictionis*, hvorved man i Middelalderen forstod saavel den dømmende som lovgivende og udøvende Myndighed. (Kun undtagelsesvis optræder herhjemme den i Udlandet almindeligt kendte Generalvikar, som især tog sig af Administration, medens Officialen der ved indskrænkede sig til Retsplejen). At Udøvelsen af Domsmagt var en af Generalofficialens vigtigste Funktioner er utvivlsomt, men denne Side af hans Virksomhed er desværre meget ringe belyst her (se nedenfor om den gejstlige Jurisdiction), idet de bevarede Kilder har udpræget Slagside til Fordel for den økonomisk-administrative Virksomhed.

Generalofficialen forsvarer Stiftets Besiddelser mod andres Retskrav, især ved Optagelse af Lovhævder og Vidisser af Adkomstbreve, han har medbeseglet saavel et Skøde som et Pantebrev stilet til Bispen, vel fordi han havde ledet de Forhandlinger, der førte til de paagældende Transaktioner; paa disse Omraader var dog de lokale Officialer ham til stor Hjælp (se nedenfor). Naar det 1525 var Viborgs Official, der fik Kvittering for Landehjælpen til Kongen, var det dog snarest i hans Egenskab af Lokalofficial for de omkring Stiftsstaden liggende Omraader, da tilsvarende Kvitteringer udstedtes til Officialerne paa Spøttrup, Lynderup, Hal-kjær og i Gislum Herred²¹.

Af vigtigere, nærmest politiske Anliggender ser vi Gene-

¹⁹) Dipl. Vbg. S. 348 f., 350 f. og 352.

²⁰) Æ. II S. 202, 217, jfr. Rep. II 2051, 2053 og Dipl. Vbg. S. 352.

²¹) Registrant Nr. 108A, Nr. 13, »Regnskaber over Landehjælpen«, RA.

ralofficialen tage Del i Forhandlingerne mellem Stiftet og Vitskøl om Klosterets Gæsteri, jfr. at en forhenværende Generalofficial af sin Biskop udpegedes til Voldgiftsmand i en tilsvarende Strid mellem samme Kloster og Børghlum Stift, og i Bisp Niels Glob's forgæves Kamp for at lægge Omersyssels østlige Del til Viborg Stift ser vi ogsaa hans Official tage Del.

HERREDSOFFICIALERNE.

Som førnævnt ser det ud til, at de lokale Officialater er blevet oprettet samtidigt med Generalofficialatet, men ogsaa her skal vi ned i anden Halvdel af 15. Aarhundrede, før Kilderne tillader en mere indgaaende Behandling. I alt kendes Navnene paa en 40—50 Lokalofficialer, og da Materialet hertil allerede foreligger trykt¹, maa en summarisk Gennemgang være tilstrækkelig.

Normalt fandtes der i Danmark (uden for Ærkestiftet) en Official for hvert Herred, ofte kaldet Provst (efter Reformationen Herredsprovst); men i Fald der i det paagældende Omraade fandtes en Bispegaard, opholdt Officialen sig ofte der og tog sin Titel efter Gaarden². Som Regel valgtes han blandt Herredets Præsteskab, og ikke blot beholdt han sit Pastorat, men mange Herredsofficialer synes i den Grad at have samlet paa ledige Sognekald, at man tør antage, at disse var en væsentlig Del af deres Løn. Hovedgaardsofficialerne, som havde betydeligt større Ansvar og Virkefelt, er maaske dog blevet rekruteret fra Officialernes Personale; den eneste Lokalofficial, hvis tidligere Karriere viser andet end almindelig Præsteuddannelse, er Hr. Anders, der efter i lang Tid at have været Skriver paa Spøttrup (og samtidigt Landsbypræst!), blev Provst sammesteds³. Men een Gang placeret i eget Distrikt begyndte ogsaa Hovedgaardsoffi-

¹) FVA S. 34 f., 38, 40 f., 43, 47 f., 51 f., jfr. nedenfor.

²) Jfr. flg. og H. A. S. 114 f.

³) Dipl. Vbg. S. 272, jfr. FVA S. 17 f.

cialerne at samle paa Kirker, og hen mod Reformationen var denne Trafik saa udbredt, at der i den anonyme Klage fra ca. 1521 — som vist har øvet Indflydelse paa Christiern II's kirkelige Lovgivning — ankes over, at Bisperne lægger Kirkerne til deres Hovedgaarde, hvorved mange Præster faar baade tre og fire Kirker at passe⁴.

I Viborg Stift bemærkes især, at de fleste af Rødding Herreds Kirker betjentes fra Spøttrup af Provsten og dennes Skrivere⁵, og omkring Ovegaard havde Hindsted Herreds Official samlet vist helt op til fem Sogne, til hvis Betjening han maatte holde Kapellaner, der vel samtidigt virkede som hans Skrivere⁶. Hovedgaardsofficialer finder vi paa Næs (for Helligum Herred), paa Lynderupgaard (for Rinds Herred) og af og til paa Halkjær (for Aars Herred, hvor der dog ogsaa kendes almindelige Herredsofficialer). I hele Omersyssel møder vi kun een eneste Herredsprovst (i Middelsom Herred 1442—43), og noget tyder paa, at de tre Herreder senere administreredes direkte under General-officialen, der som nævnt dog kunde have en i Syslet boende Landsbypræst til Viceofficial.

Paa Halvøen Salling, hvis samlede Areal ikke er meget større end et af Stiftets almindelige Herreder, og hvor man til med maa formode, at Salling Sysselprovst længe varetoget adskillige af de Opgaver, der først med Tiden overgik til Bispens Officialer, nøjedes man med een enkelt Official for alle fire smaa Herreder, og denne residerede som nævnt paa Spøttrup med sine Skrivers-Præster. Ligeledes synes Rinds-Gislum Herreder til Tider at være blevet administreret sammen under Forstanderen paa Testrup Hospital, der ydermere ofte var Præst i det enorme Farsø-Vonsild-Svingelbjerg-Gislum Pastorat. Kort før Reformationen fandtes der dog en almindelig Herredsofficial i Gislum Herred

⁴) D. Mag. 1. Rk. VI S. 361, jfr. Oskar Andersen: Overfor Kirkebrudet S. 140 f. Om hele Annekteringsproblemet se FVA, især S. 61—70.

⁵) FVA S. 17 f.

⁶) ib. S. 57 f.

(maaske ogsaa Forstander i Testrup, jfr. S. 179) og i Rinds Herred en Hovedgaaardsofficial paa Lynderupgaard⁷. Alene i Slet Herred mangler sikre Spor af Officialers Virke; men da over Halvdelen af Herredets Sogne var incorporerede i Klostre (især det exempte Cistercienserkloster Vitskøl) eller var kongelige Patronatskald, har den resterende Del formentlig nemt kunnet styres fra et Naboherred⁸.

Det synes, som om ikke faa Herreds- (Hovedgaaards-)officialer har gjort Springet til Generalofficialatet, saaledes Søren Torbernsen, Jacob Hansen og Peder Knudsen, eventuelt ogsaa Jens Rask, Mikkel Nielsen og Peder Poulsen, og omvendt er maaske Jens Jensen gaaet fra Generalofficialatet til en Lokaljurisdiction, men et saa almindeligt Navn tillader ingen sikker Identification. Der er dog flere slaaende Forskelle paa de to Officialskategorier, mest slaaende virker Herredsofficialernes lange Funktionstid paa Baggrund af, hvad ovenfor er sagt om Generalofficialernes.

Rekorden har Hr. Ejler Iversen, der sad paa Ovegaard i Hindsted Herred i mindst 46 Aar (se nedenfor S. 188), hans Nabo Gregers Andersen paa Næs i Hellum Herred synes at have virket der i 37 (40?) Aar, i Fleskum Herred sad Officialen Palle Thomesen i mindst 25 Aar (se nedenfor S. 191) og fik desuden Lejlighed til ogsaa at tage sig af Naboherredet Hornum i de Perioder, hvor dette Herreds Official Peder Poulsen (jfr. Generalofficialen af samme Navn), kendt fra 1478—1508, var fraværende. Formentlig er det her samme Forhold, der gør sig gældende efter Reformationen, at Herredsprovsten normalt sad paa Livstid, i det mindste saa længe han endnu virkede som Sognepræst.

Det bedste Billede af Officialernes Virksomhed faar vi ved nærmere at betragte et Par af de bedst kendte Repræsentanter, omend vi stadig maa gøre os klart, at det bevarrede Kildemateriale — de summariske Brevregester fra Æ. II og Tingsvidner fra de respektive Herreder, som Offi-

⁷) FVA S. 38 og 43.

⁸) ib. S. 31.

cialerne har beseglet — fortrinsvis belyser Godsadministrationen.

Som før nævnt skal den Mads, der 1322 anføres som Præst i Ove, utvivlsomt opfattes som den første kendte Herreds-official i *Hindsted Herred*. Senere møder vi som Præster her en Hans Hansen (1436—54) og en Mikkell Nielsen (1452, jfr. Generalofficialen af samme Navn); men det er uvist, om disse var Officialer eller blot Skriver-Kapellaner. Bedst kendt af samtlige Stiftets Lokalofficialer er derimod den følgende Hr. Ejler Iversen, der optræder fra 1456 til 1502 — i sine sidste Aar blot stilet Sognepræst; men Efterfølgeren som baade Sognepræst og Official nævnes først 1503—. Han har saaledes været i Funktion under saavel Biskop Knud Mikkelsen, Niels Glob og Niels Friis, og tilsvarende synes ej heller andetsteds et Bispeskifte at have haft principiel Betydning for de lokale Officialer. Han opholdt sig normalt paa Ovegaard og tituleres afvekslende Provst (kun een Gang Official) i Ovegaard eller i Hindsted Herred, evt. »Ejler Iversen i Ovegaard, Provst«. Betegnende nok har vi i hele hans og hans to kendte Efterfølgeres Funktionstid ingen sikre Vidnesbyrd om verdslige Lensmænd paa denne Bispegaard⁹.

Det fremgaar da ogsaa af Kilderne, at Godsbestyrelsen har hørt med til Officialens Opgaver, ikke mindst den juridiske Side heraf med Optagelse af Lovhævder og Markskelsforretninger¹⁰, han har paa Stiftets Vegne modtaget Donationer¹¹, og maa vel nærmest betragtes som en Art Regnskabsmand, jfr. at den anonyme Klage fra ca. 1521 ogsaa ankede over, at Adelen ikke mere forlenedes med Kirke-

⁹) Saafremt Bugge i »Ogaard« eller »Offuergaard« (1466—68) skal henføres til Ovegaard, har dette ellers ukendte Medlem af en forarmet Lavadelsslægt vel blot ligget i Borgeleje her (Rep. II 2078. 2366). Om Borgeleje se flg.

¹⁰) Æ. II S. 343, Rep. II 2137,77 o. m. a.

¹¹) Dipl. Vbg. S. 40 og 42.

gods, idet Bisperne foretrak at indsætte Provster i Stedet¹². Ganske vist møder vi andetsteds i Viborg Stift Exempler paa Bortforleninger til adelige, men uden at komme nærmere ind paa det iøvrigt interessante Spørgsmaal om Stiftets Forleningspolitik tror jeg i Hovedtrækkene at kunne fastslaa, at der hen imod 1500 her var en Tendens til at lade de vigtigste Hovedgaarde bestyre ved Officialer og kun lade Strøgods og mindre Gaarde bortforlene. Thi et vist Tilhold iblandt den lokale Adel kunde Stiftet ikke undvære, saavel af indre sikkerhedsmæssige Grunde som paa Grund af Kongernes hyppige Krav om Trophekontingenter. Naar der saaledes ofte nævnes Adelsmænd paa forskellige Bispegaarde, er Aarsagen hertil tit den, som anføres i et Tingsvidne om en større Gaard, at den var ret Præstegaard »og ikke en af de almindelige Sædegaarde, som Bispen havde Provster og Borgeleje paa og aaben Kælder«¹³.

Hr. Ejler Iversens Løn har vel først og fremmest bestaaet i frit Ophold paa Ovegaard, evt. en mindre Pengeløn — herom vides dog intet —, samt vel Sportler af forskellig Art, saaledes Regnskabspenge ved Revision af Kirkeregnskaberne^{13a}. Der ud over har han nyttiggjort sig sit Embede ved foruden selve Ove Sogn, hvor der udelukkende optræder Kapellaner, at erhverve sig Nabosognet Vive, hvor saavel han som Efterfølgeren optræder som Sognepræst, hvorfor der ligeledes her maatte holdes Kapellan. Meget tyder endvidere paa, at ogsaa Sognene Valsgaard, Rostrup og Store Arden (samt det paa denne Tid nedlagte Tostrup Sogn?), i hvilke der i Senmiddelalderen ikke kendes Sognepræster, ligeledes har ligget under Ovegaards Official¹⁴.

¹²) D. Mag. 1. Rk. VI S. 359, Stk. 20.

¹³) Dipl. Vbg. S. 237.

^{13a}) Vilsted Kirke skulde 1526 yde 2 Mk. Gæsteri (til Bispen) og 1 B Grot Regnskabspenge, utvivlsomt til den visiterende Official (Frederik I's Reg. S. 95).

¹⁴) FVA S. 58.

De talrige Brevregester i Æ. II vedrørende Hindsted Herred skyldes utvivlsomt ogsaa hans Virke, omend de fleste er saa kortfattede, at han sjældent nævnes ved Navn; det ser saaledes ud til, at han har bortfæstet saavel Stiftets som Sognekirkernes Jord, medens verdslige (Kirkeværger?) kun sjældent optræder. Endnu paa denne Tid synes Bisperne ikke at have strammet Grebet om Præstegaardene, thi Mensalgods ses han ikke at have beskæftiget sig med¹⁵.

Bispens Gæsteri af Kirker og Præster maa ogsaa være blevet opkrævet af Herredsprovsten, og naar Viborg Kapitel hævder, at det selv havde Forsvar, Regnskab og Gæsteri af sine incorporerede Kirker, uden at Bisp, Provst eller nogen anden havde blandet sig i Kirkernes Økonomi¹⁶, maa vi modsætningsvis slutte, at dette ellers paahvilede Officialen; men herom er ikke meget bevaret fra Viborg Stift, formentlig fordi Kirkevisitationen med Regnskabsrevision, Herlighed og Gæsteri, der for Exempel i Ribe Stift havde affødt voldsomme Stridigheder¹⁷, her, hvor Sysselprovsterne ikke længere spillede nogen Rolle, ikke gav Anledning til Problemer. Endvidere maa han som første Instans have taget Del i Udøvelsen af den kirkelige Retspleje (se S. 195 f.).

Ejler Iversens Efterfølger Hr. Jacob Hansen, Provst og Officialis i Ovegaard, kendes fra 1503—06 og var ligeledes Sognepræst i Vive. Det er sandsynligvis ham, der 1515 (—17) var Generalofficial, medens Hr. Jep Lavesen 1510—12 som Præst og Provst i Ovegaard var virksom med at optage Lovhævder paa Stiftets Gods¹⁸.

Skønt der i *Fleskum Herred* laa en Bispegaard, Klarupgaard, var den eneste kendte Official her en almindelig

¹⁵) Æ. II passim, Rep. II 4472, 8986.

¹⁶) Dipl. Vgbg. S. 292.

¹⁷) H. A., især S. 117—123.

¹⁸) FVA S. 57 f.

Sognepræst, idet Stiftet foretrak at sætte en adelig Lensmand paa Gaarden¹⁹, muligvis fordi den østlige Del af Herredet, Gudingholm, hvor Klarupgaard laa, udgjorde et eget Birk, i hvilket Bisp og Kapitel tilsammen ejede næsten al Jord, og yderst mod Havet havde Mariager Kloster sit eget Birk med den incorporerede Kirke Mov.

Officialen Hr. Palle Thomesen var samtidigt Sognepræst til Gunderup-Tordrup-Nøvling fra ca. 1483—1508(11?) og havde maaske tidligere været Sognepræst i Dal-Ferslev-Volsted²⁰. Hans Virkefelt synes som nævnt indskrænket til Herredets vestlige Del, men her møder vi ham Gang paa Gang i Færd med at optage Lovhævder og sikre Sognekirkernes Rettigheder²¹. Det var saaledes paa Grund af hans Nidkærlighed, at en Væbner 1487 lod tage Tingsvidne paa, at en Gaard var skænket en Sognekirke af hans Forfædre og derfor laa under Efterkommernes Herlighed, dvs. at disse — ikke Bisp og Official — havde Ret til at bortfæste den og nyde dens Gæsteri m.m.²². Faa Aar før tog Hr. Palle Lovhævd paa Stiftets samlede Interesser i Gunderup-Tordrup Sogne, saavel paa Præstegaardene (selv boede han da i Gunderup, medens Tordrup var bortfæstet), Kirke- og Degnejorde, Bispestolens eget Gods samt de Ejendomme, der tilhørte Vor Frue Kloster i Aalborg²³.

1499 havde han forlagt sit Ophold til en Romdrup Kirke tilhørende Gaard, og af de bortfæstede Præstegaarde tilholdt han sig det mest mulige; hans efterreformatoriske Efterfølger baade som Præst og Provst lod saaledes 1547 tage Vidne paa, at en Gaard i Nøvling kun gav Kirken der sin Skyld (Landgilde), medens Hr. Palle og hans Efter-

¹⁹) Dipl. Vbg. S. 433, Æ. II S. 316, 320.

²⁰) FVA S. 51 f.

²¹) Jfr. Æ. II S. 310.

²²) Rep. II S. 6148; om Herlighedsstridigheder jfr. H. A. S. 103 f.

²³) Dipl. Vbg. S. 77 f. Uanset Kongens Indblanding i dette Klosters Bestyrelse (se Skyum Nielsen i Scandia XXIII:1 S. 50 f.), maa den praktiske Forvaltning paa dette Tidspunkt have været paa Bispens Hænder.

følgere nød Dagsværk, Skovsvin og Gæsteri samt Retten til at bortfæste den, og Stiftets Foged alene fik Skovpenge²⁴. Saafremt denne Paastand virkelig er korrekt, dækker den formentlig blot over, at Palle Thomesen oppebar disse Afgifter paa Stiftets Vegne, evt. var de ham personligt overdraget som en Del af hans Løn; thi af det bevarede Brudstykke af Stiftsjordbogen (ca. 1517) fremgaar, at Bispen i Fleskum som i andre Herreder oppebar Gæsteriet saavel af Kirkejord som af bortfæstede Præstegaarde²⁵.

Ofte møder vi Officialen i den i Herredet liggende Købstad Aalborg, 1504 medbeseglede han saaledes sammen med Bispen der²⁶, og flere Gange sad han i Stadens Officialsret, en enkelt Gang beklædte han endog Forsædet (se nedenfor S. 194). Dertil kommer, at denne erfarne Administrator i lange Perioder foruden sit eget blev sat til ogsaa at forvalte Naboherredet Hornum²⁷, og som den eneste Herredsofficial endte han sin Karriere med til sine øvrige Hverv at føje et Kanonikat i Domkirken²⁸. Øjensynligt var eller blev han en formuende Mand, idet han 1506 kunde skænke et Alter i Domkirken (vel det til hans Præbende hørende) to Gaarde; at han 1494 og 1499 henholdsvis modtager og til Bispen oplader Pant er dog vel snarest rent administrative Forretninger²⁹.

Et særligt Spørgsmaal udgør Købstædernes Placering i Lokaljurisdictionen. Af Stiftets tre Byer laa Viborg direkte under Generalofficialen, der kunde have en Viceofficial til Hjælp (de seculære Kanniker synes ikke at have udøvet deres regulære Forgængeres Privilegier over Stiftsstadens Jurisdiction), den lille Eetsognskøbstad Skive har vel sam-

²⁴) ib. S. 258.

²⁵) ib. S. 202, jfr. nedenfor S. 202.

²⁶) Lindbæk-Stemann S. 121.

²⁷) ib. S. 80.

²⁸) ib. S. 121.

²⁹) Æ. II S. 322, 207 f.

men med det øvrige Salling hørt under Spøttrup; men *Aalborg*, der var det nordlige Jyllands største Handelsby, med tre Sognekirker, tre Klostre og et betydeligt Præsteskab, kunde næppe styres forsvarligt ved at blive lagt sammen med en Landjurisdiction.

Som før nævnt er den Provst Niels, der optræder allerede 1322, efter al Sandsynlighed Byens første Bispeofficial³⁰, men ogsaa her forekommer Officialer med nogen Hyppighed først i sidste Halvdel af 15. Aarhundrede. 1460 medseglede Officialen Peder Vinter et Gavebrev til Helligaandsklosteret, han havde fra 1442 været Forstander for Vor Frue Kloster³¹; Efterfølgeren Niels Jensen medseglede 1463 et Mageskifte, hvori samme Kloster var Part, og 1467 havde han ombyttet sit Officium med et Beneficium, St. Bodils Sognekirke³². 1472—89 møder vi Hr. Oluf Hemmingsen, Præst og Biskops Official³³, 1504 Hr. Hans Andersen³⁴, og 1510—13 Hr. Peder Nielsen Stirme, der vist 1501 var Præst i Vor Frue Kloster, men 1511 Sognepræst til Vor Frue Sogn³⁵. Endelig nævnes 1517 Godik Pedersen, Provst i Aalborg³⁶.

Omend Kilderne fortrinsvis lader os se Officialen som Medbesegler af Gavebreve, Skøder, Gældsbreve og Mageskifter, især i Fald begge eller blot den ene Part var en gejstlig Person eller Institution (vor Viden stammer navnlig fra Vor Frue og Helligaandsklosterets Breve), er vi her rent undtagelsesvis i Stand til at konstatere den egentlige Retsudøvelse ved Officialens egen Domstol.

Saaledes sad Fredag før St. Bents Dag 1489 Officialen, Sognepræsterne til Vor Frue og St. Bodil samt Landsby-

³⁰) DD 2:VIII Nr. 424. Kilderne til Aalborgs Officialer i FVA S. 51.

³¹) Lindbæk-Stemann S. 30, Dipl. Vbg. S. 348, 350, Rep. II 7792.

³²) Rep. II 1607, Lindbæk-Stemann S. 36.

³³) Lindbæk-Stemann S. 43 (bis), 50, Rep. II 6464.

³⁴) Lindbæk-Stemann S. 121.

³⁵) FVA Note 408, Lindbæk-Stemann S. 116 og 137.

³⁶) Langebek 1517 24/12.

præsterne i Hornum og Gunderup (sidstnævnte er Fleskum Herreds Official Hr. Palle Thomesen) og endnu seks navngivne Præster (vel Kapellaner og Altervicarer i Købstaden) Ret i St. Bodils Kirke, og »da den hellige Kirke bør at være et almindeligt Skjul for dem, der tyer til hende«, tilfandt de Byens Borgmester til selvtolvte at give Lov for sig imod en ved Landstinget rejst Række Anklager for Embedsmisbrug m. m.³⁵.

To Aar senere, Fredag efter Visitatio Marie udstedte den allestedsnærværende Hr. Palle Thomesen, Official i Fleskum og Hornum Herreder, med flere en Dom i St. Bodils Kirke mellem en Væbner og Helligaandsklosteret, ved hvilken en Gaard i Hornum Herred tildømtes Klosteret, som Aaret efter fik kongelig Stadfæstelse derpaa³⁶.

I øvrigt maa vi gaa ud fra, at et almindeligt Tilsyn med Kirker og Præster samt Lægfolkets Moral har hørt med til Officialernes Opgaver, omend Kilderne næsten kun lader dem optræde som Medbesejlere. Bispestolens økonomiske Interesser er vel blevet varetaget fra Bispegaarden i Aalborg³⁷, hvor Officialen opholdt sig, da han 1511 paa Kongens Foranledning selvfjerde afsagde Kendelse om, at en Bortskødning af en Kvindes Gods var ugyldig, da hendes Søn, der havde foretaget den, maatte anses for retslig umyndig³⁸.

Medens Bispen i sit Valg af Herredsofficialer i høj Grad var henvist til Sognepræster, fandtes der her i Byen et talrigt Præsteskab, ikke mindst i Klostrene, og det kunde se ud til, at man her har søgt at undgaa at gøre Sognepræster til Officialer, maaske fordi disses Forretninger i en Storby var af et saadant Omfang, at de ikke burde forenes med Cura. Peder Nielsen Stirme, som 1501 kun var almindelig Præst i

³⁵) Rep. II 6464.

³⁶) Lindbæk-Stemann S. 80.

³⁷) Dipl.Vbg. S. 199 f.

³⁸) Rep. II 11780, ogsaa udstedt en Fredag, mon Aalborgofficialens særlige Tingdag?

Vor Frue Kloster, kaldes dog 1511 for Sognepræst; men Peder Vinter, der var Forstander for samme Kloster, medens han var Official, synes aldrig at være blevet Sognepræst (1436—63 var Mikkel Pedersen Sognepræst til Vor Frue³⁹), og tilsvarende Forhold kendes ogsaa fra de større østjyske Købstæder. Ej heller synes Officialerne i Byen helt at have deres Landkollegers lange Funktionstid; omend Hr. Oluf Hemmingsen virkede i mindst 17 Aar, kender vi for ialt 57 Aar 6 Officialer i Aalborg (og der har givetvis været endnu flere), hvilket giver en Gennemsnitstid paa maximalt 11 Aar.

DEN KIRKELIGE RETSPLEJE.

Skønt Reformationstiden principielt kun har bevaret de Dele af de kirkelige Arkiver, som angik Adkomst, og lod internt kirkelige Sager gaa til Grunde, er der dog bevaret tilstrækkeligt til, at vi kan fastslaa, dels at Kirken i vid Udstrækning har plejet Ret, dels at den under behørig Hensyntagen til den particulære Retsudvikling har stræbt efter at anvende de internationale Normer, der nedfældedes i den kanoniske Ret¹. Og som de danske Synodalstatuter fastslaar, at en lang Række Sagforhold hørte hjemme under Bispens (dvs. hans Officialers) Domstol, saaledes Hor m. fl. Sexualforbrydelser, Skilsmisse, Manddrab, Aager, Trolldom, Vold (specielt mod Gejstlige eller paa helligt Sted), samt naturligvis de interne Sager Gejstlige og kirkelige Institutioner imellem (Ejendom, Tiende, Disciplinærsager etc.), saa kan vi for de fleste af disse Tilfælde finde konkrete Exempler i Aktsykkerne².

Grænsen mod den verdslige Retsudøvelse var altid flydende, og vi kender talrige Klager over kirkelig Ind-

³⁹) D.Mag. 5. Rk. II S. 182, Rep. II 1607.

¹) Jfr. Kolderup-Rosenvinge i Kh.Saml. 1. Rk. I S. 1 ff.

²) Se Dipl.Vbg. (Registreret), H.A. S. 112 f. samt Kolderup-Rosenvinge anf. Værk.

blanding i den ikke-vedkommende Sager³; 1494 fritog Kongen saaledes Viborg Bys Borgere for at efterkomme Kirkens Stævning i Sager, der hørte under By- eller Landsting, og 1505 fritoges de for at lade sig stævne udenbys, det være sig ved Bisps eller nogen andens Stævning undtagen alene Kongens⁴.

Om Jurisdiktionens Omfang i selve Viborg Stift faar vi bedst Besked gennem de Reservationer, som de biskoppelige Exemptionsbreve indeholder, saaledes fritages Vitskøl Klosters Tjenere for at efterkomme alle andre Stævninger end Bispens eller hans Generalofficials⁵. I Domkapitlets Privilegier forbeholder Bispen sig Skilsmisse, Helligbrøde og Manddrab, Genindvielser af Kirkegaarde, Vold mod Gejstlige og Forældre, mens det forbydes Provster og Officialer (dvs. de lokale Retsembedsmænd) at gøre Indgreb i Kapitlets Friheder⁶, og i Registraturen over Mariager Klosters Breve opregnes adskillige senmiddelalderlige Bispeprivilegier paa al Bisperet undtagen Manddrab og Barnsdød⁷, (vel normalt Ihjelligelse, men endnu et Stykke Tid efter Reformationen maatte Forældrene til et Barn, der var kommet ulykkeligt af Dage, staa Skrifte for Abbeden i Vitskøl⁸).

Paa eet Omraade er det dog tydeligt, at Kirken i Senmiddelalderen er vigende; medens Kongen som ovennævnt endnu i 1490erne bekræftede en af Aalborg Official udstedt Dom om Jordegods, fastslaar Christiern II's Haandfæstning af 1513 (§ 18), at Ejendomstrætter skulde paadømmes af verdslig Ret. Men da Kirken dels i *Biskop og bedste*

³) Kolderup-Rosenvinge anf. Værk S. 49.

⁴) D.Mag. 4. Rk. II S. 193, 271; jfr. Danmarks gamle Købstadslovgivning, der indeholder talrige Exempler paa, at andre Byer opnaar tilsvarende kongelige Privilegier.

⁵) DD 2:VII Nr. 411.

⁶) DD 2:IX Nr. 374.

⁷) Æ. V S. 728 f.

⁸) Christen Juels Dagbog i Kh.Saml. 2. Rk. V S. 351.

Bygdemænd-Institutionen havde effektiv Kontrol med Bevismidlerne i disse Sager, dels gennem lang Tids Skik og Brug havde vundet Indpas i de verdslige Retter, der almindeligvis ogsaa havde gejstlige Bisiddere (Kong Hans' Haandfæstning af 1483 § 18 krævede ligefrem, at en Biskop og to Prælater skulde tiltræde Rettertinget i Sager om Kirkens Ejendom), har man sikkert let kundet affinde sig hermed.

Ser vi paa de Domme, der udgik fra Viborg Landsting, er det bemærkelsesværdigt, hvor ofte Generalofficial, Prælater og Kanniker har beklædt Retten, ikke mindst synes man at have sat Pris paa den lovkyndige Officials Tilstedeværelse ved Afgivelse af Responsa⁹; og vender vi os til Herredsofficialerne, ser vi ligeledes, at disse ganske regelmæssigt tager Sæde i Herredstinget¹⁰.

Omvendt finder vi da ogsaa kun ganske faa gejstlige Sager, der paadømmes uden verdslig Medvirken, det være sig ved Landemode¹¹, eller naar Rigens Prælater traadte sammen, hvilket ordentligvis skete, naar der holdtes Herredag eller Rigsraadmøde. Af Kildernes Sprogbrug faar man det bestemte Indtryk, at ligesom Herredagen i Skikkelse af de verdslige Rigsraader + Prælaterne paadømte de verdslige Trætter, blev de gejstlige Sager paadømt af Bisperne, som — naturligvis interne Spørgsmaal som Disciplinarsager undtaget — atter fik Bistand af deres verdslige Kolleger (jfr. Udtryk som »coram archiepiscopo aliisque regni Dacie prelati in proximo parlamento seu dieta«¹², »at stævne for os (∴ Kongen) og for:ne Rigens Prælater til almindelig Herredag«¹³, »coram episcopis et prelati regni

⁹) Rep. II 2053, 6314, 10890, Langebek 1515 28/7, Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Domme I S. 1, 11, 13, 14.

¹⁰) F. Ex. Hr. Ejler Iversen paa Hindsted Herreds Ting: Rep. II 1766, 3205, 3248, 4255, 4598, 5939,40, 6067, 8698, 8826.

¹¹) Dipl. Vbg. S. 350 f., samt utallige Exempler udenfor Viborg Stift.

¹²) ib. S. 114 f.

¹³) ib. S. 158.

Datie in dieta proxima«¹⁴, »Rigens Prælater og Danmarks Raad«¹⁵).

Indenfor Stiftets Grænser var Bispen — ialt Fald efter at Sysselprovsternes Konkurrence var ophørt — i uindskrænket Besiddelse af Jurisdictionsmyndigheden; han kunde saaledes selv udøve den, og ikke mindst den lærde Jurist Knud Mikkelsen sad flittigt Ret¹⁶, og Jørgen Friis paadømte (personligt?) en Tiendestrød mellem to Sognepræster¹⁷; men han kunde ogsaa overlade den til andre. I Knud Mikkelsens Tid møder vi som nævnt især Kantorerne Peder Jensen og Morten Furbo, men ellers er det naturligvis først og fremmest Bispens Officialer, der optræder paa Stiftets Vegne.

I andre Stifter var ellers især Landemodet Generalofficialens særlige Omraade, fra Viborg kendes dog kun eet eneste, hvor Bispen møder for Kantor, en Kannik, to Væbnere og fire Borgere for at faa Tingsvidne om noget Kirkegods¹⁸, og det synes, som om Stiftssynoderne i Nørrejylland er ved at gaa af Brug i Senmiddelalderen¹⁹.

Vi kan dog konstatere, at Generalofficialen med to som Tingsvidner tilkaldte Præster i Kapitelshuset paadømte en Beneficiestrød angaaende det intrikate Problem om Kapitlets Ret til, naar Bispestolen var vacant, at besætte ledige Sognekalde²⁰, medens Viceofficialen sammen med en Johannerbroder og seks Viborgborgere udstedte Tingsvidne²¹. Som ovennævnt fandtes i alt Fald i Aalborg By en Officialsret, der traadte sammen i Byens Hovedkirke, og naar efter Reformationen Provsteret, Landemode (respektive Tamperret, Kapitelsret), Herredag (Højesteret) da var en

¹⁴) ib. S. 158.

¹⁵) D.Mag. 5. III S. 366.

¹⁶) Dipl.Vbg. S. 50 f. (Strid mellem mensa og fabrica), ib. S. 45 (Udstedelse af Lovhævd).

¹⁷) ib. S. 315.

¹⁸) Dipl.Vbg. S. 350 f.

¹⁹) Jeg forbereder en Undersøgelse af Landemodet i Mittelalderen.

²⁰) Dipl.Vbg. S. 133 f.

²¹) ib. S. 57 f.

fastslaaet Instansfølge i gejstlige Sager, er Aarsagen vel den, at saaledes havde Forholdet i Praxis været i umindelige Tider.

EXCURS OM PRÆSTEGÆSTERIET.

Medens Generalofficialen saa at sige aldrig træffes uden for selve Stiftsstaden (respektive Hald Slot), forekommer det ikke sjældent, at vi finder Bispen paa Rejse igennem sit Stift, hvad der finder sin naturlige Forklaring i, at nok kunde Generalofficialen repræsentere sin Biskop i alle juridisk-økonomiske Anliggender (her havde han tilmed de lokale Officialer til Hjælp), men ikke i de pastorale og ordinationsmæssige Hverv. Hvor ofte de senmiddelalderlige Bisper har visiteret, mangler vi Materiale til at afgøre; i Udlandet klages der i Tiden op mod Reformationen ofte over den manglende Visitation, herhjemme ser vi dog, at en Præst i 1543 viser fuld Fortrolighed med den Form, en Bisperisitat tidligere havde haft¹. Kirker og Altre maa være blevet indviet og Ungdommen konfirmeret, som vi ser, at det skete i Nabostiftet Børglum paa den Viborg Kapitel tilhørende Ø Læsø², og som det er paavist at have været Tilfældet i Sverige³.

Man maa gaa ud fra, at Sysselprovsterne her som andetsteds oprindeligt har ført Tilsyn med Sognekirkernes Forvaltning; men i Senmiddelalderen gik Kontrollen med saavel Præster som Kirker over til Bispen, dvs. i Praxis til Herredsofficialen og dermed til den efterreformatoriske Herredsprovst, hvilket fremgaar af, at Bispen 1545 modtog Gæsteri af baade Kirker og Præster⁴. Fra simpelthen at have været et Underhold (i Naturalier) af den visiterende

¹) ib. S. 234 f.

²) ib. S. 159 f.

³) Carl-Gustav Andrén: Konfirmationen i Sverige under medeltid och reformationstid (Bibl. Theol. Practica I, 1957).

⁴) Gæsterilisten trykt i Kh. Saml. 7 III S. 1 f.

Person gik Gæsteriet herhjemme tidligt over til at udtrykke et Underordningsforhold til den gæstende Myndighed, der— uanset om Visitation virkelig fandt Sted — krævede Gæsteri i faste Ydelser (Penge, Havre o. a.), hvilket stærkt bidrog til Herlighedsbegrebets Udvikling.

Netop Gæsteriet gav i Senmiddelalderen Anledning til voldsomme Stridigheder, dels fordi Bisperne søgte at hæve Afgiftssatserne, eventuelt paalægge endnu flere Afgifter (f. Ex. Subsidium), dels fordi de imod exempte Klostre og verdslige Patronatsindehavere søgte at indskrænke Kredsen af afgiftsfritagne⁵. I Viborg Stift satte Kampen først ind om Sognekirkerne, og som nævnt maa Himmersyssels Provsti være gaaet ind ca. 1400. Fra da af maa Herredsofficialerne have varetaget Kirkernes Forsvar, dvs. de har revideret Kirkeregnskaberne, kontrolleret Bygningers og Inventars Tilstand samt opretholdt Biskoppens Indflydelse, dels ved at opkræve Kirkegæsteri til hans Kasse, dels ved at kontrollere, at Kirkeværgerne ikke overskred deres Beføjelser, og vi ser, at det her er Bispen (in casu General- og Herredsofficialerne), som bortfæster Kirkejordene og følgelig ogsaa modtager Gæsteri af Kirkefæsterne samt med Tiden Stedsmaalet deraf⁶.

Endnu 1436 fandtes der i Salling en Sysselprovst, som dette Aar modtog paveligt Brev paa Provstiet der »sammen med Fjends Herred«⁷, en Formulering, der maaske skyldes, at Besiddelsen af nævnte Herred var omstridt. At Bispen i hvert Fald havde en anden Opfattelse, fremgaar af, at han 1456 tog Tingsvidne paa, at Højslev Kirke altid havde hørt under ham, og fra de følgende Aar kendes flere Tingsvidner fra Fjends Herred, som maa antages at være blevet optagne af Bisperne, dvs. af deres Officialer, som Admini-

⁵) Jfr. Niels Skyum-Nielsen i Scandia XXIII:1, især S. 28—36, 53 f. og 71—86; Stridigheder om viborgske Patronater se FVA S. 20 f., 28 og 48.

⁶) H. A. S. 99 ff. og ovenfor S. 190.

⁷) Acta 1759.

stratorer for Sognekirkerne her⁸. Efter 1470 begyndte Bispen Kirke for Kirke at tage Vidnesbyrd om Tilhørsforholdet til Stiftet⁹, og efter en Lakune fra 1436 til 1495, hvor intet vides om Provstiet, forsvinder ogsaa dette sidste Sysselprovsti endeligt ved 16. Aarhundredes Begyndelse¹⁰. Et sidste Vidnesbyrd om dets Existens har vi maaske i det mærkelige Forhold, at Kirkegæsteriet i Sallings fire Herreder udgik efter andre og betydeligt større Satser end i Resten af Stiftet¹¹.

Omend Bispens Myndighed over Præsterne derimod aldrig i Princippet var blevet bestridt, begyndte her som i det øvrige Danmark en kraftig Udvidelse af dens Indhold¹². En Tradition, bevaret i en Retssag fra 1574 angaaende Præstegæsteriet¹³, beretter, at da Biskop Niels Glob ønskede at genløse til de Aarhus Stift mistede Herreder af Omersyssel (dvs. ca. 1484¹⁴), bevilligede Præsteskabet ham »et Laan af Herligheden« af deres Anneksgaarde, dvs. foruden det ordinære Præstegæsteri — som med Tiden kom til at opfattes som en netop Præstegaarden paahvilende Afgift — fik Bispen nu ogsaa Gæsteri af Pastoratets øvrige Mensalgods, og som dette efterhaanden blev et Kriterium for Herlighed, kom hertil Krav om at bortfæste saadanne Gaarde med Ret til at nyde Ægt og Arbejde samt Stedsmaal m.m.¹⁵. Ja det kunde gaa saa vidt, at en Biskop (Erik Kaas) ansaa sig berettiget til at bortmageskifte en Præstegaard mod andet Gods, der saa lagdes til Stiftet, ikke til Præstens Mensa¹⁶. En mager Trøst, at Præster uden Præstegaard naadigst slap for Præstegæsteriet.

⁸) Æ. II S. 227, 228, 223 og 231.

⁹) ib. S. 224, 226, 227.

¹⁰) Jfr. Skivebogen S. 105.

¹¹) Kh. Saml. 7 III S. 11.

¹²) Jfr. Skyum-Nielsen anf. Værk.

¹³) Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Domme III S. 238 f.

¹⁴) Jfr. Stadfeldt: Randers Byes Historie S. 6, Dipl.Vbg. S. 354.

¹⁵) Jfr. H.A. S. 107 f.

¹⁶) Dipl.Vbg. S. 209 f., jfr. Kh. Saml. 7 III S. 18.

Under Jørgen Friis, hvor den gejstlige Administration nu efter Ophøret af al anden beneficieret Jurisdiction var endeligt centraliseret, forsøgte Fuldførelsen af en tilsvarende verdslig Godssamling omkring Hald Hovedgaard, hvortil ogsaa mest muligt Kirke- og Præstegods lagdes. Af Jordebogsbrudstykket fra ca. 1517 som af de Lovhævder, han ca. 1532 lod optage Herred for Herred, ser vi, hvor ringe Forskel der gøres paa Stifts-, Præste- og Kirkejord. Efter en Opregning af Korn, Penge, Skovsvin, »Hammelkorn«, Smør etc., kan der efter en Gaard til Slut staa »cetera ad ecclesiam« eller »cetera pro sacerdote«¹⁷, kort sagt: Bispens ansaa sig nu berettiget til Herligheden af saadanne Gaarde, dvs. at det stadigt voksende Gæsteri, Hoveri, Stedsmaal, Sagefald m. m. nu tilfaldt Stiftet, medens Præst og Kirke maatte nøjes med Bondeskylden (Landgilden), dvs. nærmest en fast Prioritet, af deres gamle retmæssigt erhvervede Ejendomme.

Medens Sysselprovstiernes stille Henvisnen ikke gav Anledning til større Strid, var Stiftets Præster ikke til Sinds uden videre at lade sig trænge tilbage, og netop gennem de heraf affødte Retssager faar vi for Viborg Stifts Vedkommende et langt klarere Billede af Mensalgodsets Forhold, ikke mindst fordi Stridighederne fortsatte længe efter Reformationen. For at tage et Exempel: et af Stiftets fedeste Præstekald var Ravnkilde-Brorstrup-Haverslev¹⁸, hvor Sognepræsten sad som en lille Herremand paa den store Smorupgaard, der var særligt skænket Kaldet, og havde sine Fæstere (af og til en Kapellan) paa de tre Aneksgaarde. Omkring 1529, vel samtidigt med Flytningen til Hald, gik Jørgen Friis til Angreb mod de fedeste Pastorer, og tre Retssager (angaaende anførte, Farsø m. m. og Resen-Skive¹⁹) viser, at han selv søgte at indsætte sine egne

¹⁷) Dipl.Vbg. S. 187 f., 189 f. og 197—204; jfr. Æ. II S. 201 f., 210, 246, 259, 295, 301, 327, 334.

¹⁸) FVA S. 36 f.

¹⁹) Dipl.Vbg. S. 172, 173, 175, jfr. FVA S. 36 og 40 f.

Fæstere i Anneksgaardene, medens Præsterne — ikke uden Held — paakaldte Kongens Hjælp.

At mange Sognepræster i denne Situation har set med Glæde paa en Kirkeforandring, der for stedse stækkede Bispernes Magt, turde være en Selvfølge. Men idet Bispegodset ved Reformationen overgik til Kronen, overtog denne ogsaa Bispernes eventuelle Krav, hvorved Sognepræsterne mistede deres vigtigste Støtte, hvorfor som nævnt Kampen førtes videre langt op i Tiden, ikke mindst fordi Kronen bortmageskiftede adskilligt af det omstridte Gods, hvorved Præsterne nu maatte slaas med den lokale Adel. 1545 stadfæstede Kongen dog Farsøpræstens omstridte Retskrav²⁰, 1546 søgte Præsten i Øster Velling at genvinde sin Anneksgaard²¹, 1547 tog Gunderuppræsten Tingsvidne om, at Gods i hans Anneks altid havde givet Præsten Gæsteri og gjort Ægt og Arbejde til ham, der altid havde stedet den bort, medens kun Skylden (den egentlige Landgilde) gik til Sognekirken, og Stiftets Foged alene oppebar »Skovpenge«²².

1574 maatte Ravnkilde-Brorstrup-Haverslevpræsten føre Proces ved Landstinget om Ægt og Arbejde af Ravnkilde Præstegaard, der af Kronen var tilskødet Hr. Jørgen Lykke, og han fremførte som et vigtigt Indicium om sin Ret, at selveste Kongen som ovennævnt 1529 havde udvist de da af Bispen indsatte Fæstere. Desuden fremlagde han en Udskrift af Stiftsjordebogen (tilsyneladende ført som Jordebogsbrudstykket fra ca. 1517), i Følge hvilken der gik 2 Mk. Gæsteri til Bispen samt Skovsvin »cetera ad sacerdotem«. Dette fortolkede han saaledes, at naar han blot udredede det nævnte, tilhørte Resten (dvs. saavel Landgilde som andre Herlighedsrettigheder, f. Ex. Hoveri, Stedsmaal etc.) Præsteembedet, medens Udviklingen netop havde ført

²⁰) Dipl.Vbg. S. 243, jfr. 237 og 239 f.

²¹) ib. S. 250 f.

²²) ib. S. 257 f., jfr. ovenfor S. 191 f.; andre Tingsvidner paa omstridt Mensalgods ib. S. 260 og 272.

med sig, at Gæsteriydelse nu opfattedes som Vidnesbyrd om Herlighed, dvs. alt andet end den egentlige Landgilde²³. Sagen kom frem for Rettertinget, hvor Adelsmanden viste sig at have et særdeles godt Kort paa Handen, idet han forlangte Gæsteriet sat op til 6 Mk.; i modsat Fald vilde han kræve Gæsteri i Naturalier²⁴. I det lange Løb kunde kun de færreste Præster staa sig i den ulige Strid, og efter Herreds-bogen af 1690 besad Ravnkildepræsten da alene Herligheden af Anneksgaarden i Haverslev, af Gaardene i Brorstrup og Ravnkilde var kun Landgilden tilbage.

Til Studiet af den gejstlige Jurisdiction i Senmiddelalderen har jeg modtaget Understøttelse af Statens almindelige Videnskabsfond, for hvilken jeg beder Fondens Direktion modtage min bedste Tak.

ANVENDTE FORKORTELSER

Acta Pontificum Danica I—VII (1904—43).

D.anske Mag.azin.

DD = *Diplomatarium Danicum* 1., 2. og 3. Rk.

Dipl.Vbg. = *Diplomatarium Vibergense*, udg. A. Heise (1897).

FVA = *Fra Viborg Amt* 1956 (Troels Dahlerup: Sogn og Pastorat).

H.A. = *Hardsyssels Aarvog* 1960 (Troels Dahlerup: *Hardsyssels Provsti* i *Senmiddelalderen*).

Hilling, Nikolaus: *Die Offiziale der Bischöfe von Halberstadt* (i *Kirchenrechtliche Abhandlungen* Nr. 72, Stuttgart 1911).

Jy.ske Saml.inger (tidligere Rækker: *Samlinger til det jyske Sprog og Historie*).

Kh.Saml. = *Kirkehistoriske Samlinger*.

Langebek: *Diplomatarium* (RA).

Lindbæk-Stemann: *De danske Helligaandsklostre* (1909, Sidetallene henviser alene til *Diplomatariet smsts.*).

L.T. = *Viborg Landsting*.

Mag. Kristen Eriksens Manuscript (= *Kgl. Bibliothek, Add. 80 fol.*) er citeret efter *Referaterne* i *Dipl.Vbg.*

²³) *Jy.Saml.* 1 X S. 37 ff.; jfr. andre *Retssager* ib. S. 30 ff.

²⁴) *Kolderup-Rosenvinge*: *Gamle danske Domme* III S. 238 f.

Missiver fra Kongerne Christiern I's og Hans' Tid, udg. Will. Christensen (1912—14).

NLA = Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

P. Fournier: Les Officialites au Moyen Age (Paris 1889).

RA = Rigsarkivet, København.

Rep.ertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis I og II Rk. (1894—1934).

Rettertingsdomme I = Det kongelige Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger I, udg. Troels Dahlerup (1959).

Severinsen, P.: Viborg Domkirkes Historie (1932).

Æ. = Ældste danske Arkivregistraturer I—V (1854—1910).

Danmark og Herrnhut

UDVALG AF BREVE FRA DANSKE PRÆSTER TIL
PRÆSTEKONFERENCEN I HERRNHUT 1790—1840.

Af Jens Holdt

I året 1754, et »stille år« i brødremenighedens historie efter den bevægede såkaldte »sigtningstid« sidst i 1740'erne, påbegyndtes i moderbyen Herrnhut en præstekonference, indrettet for dem af oplandets landskirkepræster, som følte sig dragne af brødremenigheden og dens apostoliske menighedsforståelse¹. Der var til det stiftende møde samlet 7 præster, blandt disse som een af de drivende sognepæsten i Neukirch ved Altenburg i Sachsen Carl Rudolph Reichel², hvis yngre broder Joh. Fr. Reichel³ siden blev præst og biskop i brødremenigheden. Konferencen fik stigende tilslutning. Man var ved pinsetide sammen en hel dag og holdt 4 »sessioner«. Mødet lededes af et medlem af brødre­menighedens ældsteråd. Det omfattede foredrag, samtaler og oplæsning af indgåede breve fra efterhånden et ret stort antal præster i landskirkeembeder. Samværet indrammedes af salmesang, bøn og et liturgisk tebord, et såkaldt »kærlighedsmåltid.«

Ved samlingen i 1790 præsiderede for sidste gang *A. G. Spangenberg*, menighedens betydelige leder og organisator

¹) H. J. Lonzer: Einiges aus der hundertjährigen Geschichte der Prediger-Conferenz zu Herrnhut, 1854. — C. G. Frohberger: Einige Gedanken bey der Jubel-Conferenz in Herrnhut (i »Gem. Nachrichten« 1804). — J. F. Reichel: Von der Entstehung und dem Anfang der Prediger Conferenz in Herrnhut (ssteds. 1810).

²) C. R. Reichel, 1718—94, Levnedsløb i »Gemein-Nachrichten«, 1854.

³) J. F. Reichel, 1731—1809, Levnedsløb i »Nachrichten aus der Brüder-Gemeine«, 1823.

efter stifteren Zinzendorfs død i 1760. Han åbnede sammenkomsten af de 50 mødte præster med følgende ord om konferencens mål og midler:

»Meine lieben Brüder, es ist eine theure Wahrheit, man hat den Heiland, wo man um Ihn weint. Er hat uns weder nach Jerusalem noch nach Samaria gewiesen, sondern an allen Orten haben wir aufzuheben heilige Hände ohne Furcht und Zweifel. Er hat gesagt: 'Ich bin bey euch alle Tage bis an der Welt Ende'. So gewiss nun das ist, dass ein jedes in der Stille, das nach dem Heiland hungert und dürstet. Ihn wahrhaftig findet, so hat Er doch auch besondere Verheissungen auf die Gemeinschaft gelegt. 'Wo 2 oder 3 versammelt sind in meinem Namen, da bin ich mitten unter ihnen.' Und wo Er ist, da ist Er mit Seiner Gnade, mit Seinem Geiste und mit Seiner Gottes Kraft. Es gehen Strahlen von Ihm, als der Sonne der Gerechtigkeit, die erwärmen unsre Herzen und zerschmelzen sie. — Die Absicht, warum wir hier beysammen sind, geht dahin, um des lieben Heilands willen uns mit einander zu unterreden von Sachen, die entweder unser eigen Herz oder das Amt, das uns anvertraut ist, betreffen. Wenn der Heiland selbst unter uns ist, und Seinen Heiligen Geist wirken und kräftig in unsern Herzen arbeiten lässt, so haben wir auch Segen zu erwarten, und Er wird unter uns sein, und ist unter uns. — Er thue dann auf den Mund zum Lobe Sein, / bereit' das Herz zur Andacht fein, / den Glauben mehr' Er / und stärke uns den Verstand, / dass uns Sein Name werd' / immer mehr bekannt. / — Wir wollen uns denn zuvorderst zu Ihm wenden und Ihn bitten, dass Er Seine theure Verheissung auch jetzt an uns in Gnaden erfülle.« —

Med disse enkle ord er det karakteristiske ved den herrnhutiske menighedsforståelse klart omridset, nemlig: den korsfæstede og opstandne Frelser's levende nærvær i sin Helligånd i den kristne menighed, når den samles i hans navn til gudstjenester og sammenkomster. Han, menighedens hoved, overtager da ledelsen og danner sine venner

til brugbare redskaber og sendebud i sin frelsende tjeneste. Den 3. trosartikel, pinsens stadige nødvendighed, får sin tydelige understregning.

Brødrene anså, som det også fremgår af denne konferences videre forhandlinger, sin menighedsdannelse for at være efter apostolisk mønster, en *ecclesiola in ecclesia*, og gennemførte da også efter urmenighedens forbillede en regelmæssig sjælesorg og en streng menighedstugt indenfor sine egne rækker. Man ville være Guds yndige og brugbare »bolig« på jord, »grundet på Jesus og hans blodige forsoning«. Men på den anden side anerkendte man også fuldt ud, at de med brødremenigheden »forbundne« præster stod i et landskirkeligt embede og dermed i et blandet sogn, hvor hvede og ugræs skule have lov til at vokse sammen indtil høstens dag. Her kunne den apostoliske kirketugt naturligvis ikke gennemføres i praksis. Det ville sprænge landskirkernes rammer, føre til sværmeri og sektdannelse for de troende og til fuldstændig afkristning for de vantro. Til de landskirkepræster, som enkeltvis i pietismens tid forud havde haft anfægtelser i den forbindelse, f. eks. med, om man skulle afvise fra nadverbordet, sagde man: Bliv i jeres embede og udstrø trofast Guds gode sæd, dvs. kortsæts forargelige ord om Jesu død og forsoning, netop nu i rationalismens frafaldstid. Thi også landskirkerne har deres nødvendige plads i Guds frelseshusholdning, nemlig som sædemarken, hvor evangeliet fra slægt til slægt skal sås i menneskehjerner.

Og glædeligvis har det vist sig, at de gammeldags bibelske forkyndere har fulde kirker, medens de nymodens moralprædikanter, selv de største, delvis taler for næsten tomme bænke. »So wird es uns eine dankenswürdige Wohlthat«, siger referenten pastor Reichel, »dass Christus in einem grossen Theil der Welt die von Ihm gestiftete Religion, zur öffentlichen Landes-Religion gemacht und Sein Wort, Seine Taufe und den Altar Seines Leibes und Blutes denen von Ihm erlöseten Menschenkindern geschenkt und

vor Augen gestellt hat. . . . So habe ich durch Gottes Gnade die Christliche Religion überhaupt und insonderheit unsre Evangelische Religions-Verfassung, welcher ich auf Seinen Beruf schon über 40 Jahre diene, ansehen gelernt, und habe durch Seine Erleuchtung immer hellere Augen in den Liebesabsichten, die Er dabey hat, bekommen.« —

Man vidste sig i det stykke i god overensstemmelse med reformatoren Luther, både i hans udlægning af den 2. trosartikel og i hans landskirkelige indstilling, idet man naturligvis i hans spor samtidig måtte virke for en stadig forøgelse af dem, »der i alvor vil være kristne.« —

Der blev hver gang skrevet et udførligt referat af konferencens forløb. Protokollatet optoges i de håndskrevne »Gemein Nachrichten«, der i afskrifter også cirkulerede blandt de tilsluttede præster i de forskellige lande. Heri fandtes tillige gengivet — i større eller mindre uddrag — de indsendte breve til konferencen, således fra præster ikke blot i de tyske lande, men også i Svejts, Elsass, i de baltiske og de nordiske lande og i England. Der dannedes på den måde efterhånden et omfattende fællesskab mellem herrnhutisk indstillede præster i hele det protestantiske Europa, — kanaler, gennem hvilke brødreemigheden udøvede en evangelisk tilskyndende indflydelse, hvis kirkelige betydning i høj grad bør vurderes positivt. —

Der dannedes også lokale præstekonventer i de forskellige lande — til gensidig opmuntring og dygtiggørelse i gerningen, vel overhovedet den første begyndelse til vore dages præstekonventer. Om Danmark, specielt Slesvig berettes: »Bruder Dober⁴ erzehlte, dass auch die mit der Brüdergemeine in Connexion stehenden Prediger im Holsteinschen [dvs. Slesvig] deren eine beträchtliche Zahl ist, sich längst eine solche Einrichtung gewünscht haben, da sie sich in Conferenzen gemeinschaftlich verbinden könnten. Sie

⁴) Chr. Salomo Dober, forstander i Chr.feld 1780—85, præst i Herrnhut 1789—97, biskop 1807, gift med Dorothea Basse, præstedatter fra Fyn, hvis søster var gift med provst J. Reiersen i Nibe.

hat aber bis jezt noch nicht zu Stande kommen können. Dagegen sehen sie einander bisweilen in kleineren Gesellschaften in Christiansfeld⁵, und einmal waren ihrer daselbst 21 beysammen.« —

Breve fra danske og slesvigske præster begynder at indløbe til Herrnhut konferencen omkring 1790, er ret talrige i årene omkring århundredskiftet og fortsætter helt til 1840. Norske og svenske følger snart efter⁶. Brevene er overvejende skrevet på tysk, men der er også en del på dansk, som så er blevet oversatte, oplæste og protokollerede på tysk. Originalbrevene findes så godt som alle i unitetsarkivet i Herrnhut⁷. Det viser sig imidlertid ved gennemgang på stedet, at gengivelsen i »Gemein Nachrichten«, hvoraf en afskrift findes i arkivet i Christiansfeld, gennemgående sker i ofte stor afkortelse og i en vis redigeret skikkelse, idet f. eks. de stærke herrnhutiske billedudtryk fra menighedens begynderår — dengang tidens almindelige religiøse udtrykskæt —, som altså endnu brugtes af en del brevskrivere, i nogen grad er afglattede efter en ny tids nye udtryksmåde. Lokalt og mere personligt bestemte meddelelser udelades også ofte.

Alle brevskrivere fik i løbet af sommeren et personligt svar fra een af de ledende præster i konferencen, oftest den samme i en årrække, som derved blev den pågældende præsts private sjælesørger og evangeliske rådgiver. Fremsatte spørgsmål vedrørende afsenderens personlige guds-

⁵) Den i 1773 af svenskeren Jonathan Briant grundlagte brødrebø 2 mil nord for Haderslev. Jvf. J. Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld indtil år 1800 i »Sønderjyske Årbøger 1940.

⁶) I arkivet i Herrnhut findes breve fra følgende norske præster: De tre brødre: H. I. Hesselberg, Bragernæs, senere Spydebjerg, 9 breve 1793—1806, P. Hesselberg, Drammen, 11 breve 1793—1803, Chr. Hesselberg, Råde, 9 breve 1793—1803, Cl. Th. Samsing, Thiølling, 5 breve 1793—97, provst J. Hørby, Krogstad, 9 breve 1808—25, Gabriel Kjelland, Finnøe, 3 breve 1825—32. — Breve fra svenske herrnhutiske præster foreligger i stort antal.

⁷) Arkivnr. R. 18. A. nr. 27. b.

forhold og embedsførelse får deres besvarelse. På den vis udøvedes en kærkommen broderlig vejledning af de tilsluttede præster, der på deres side var uforbeholden åbne overfor deres skriftefader i Herrnhut og gang på gang i deres efterfølgende breve giver udtryk for deres taknemlighed over den åndelige hjælp og tilskyndelse, det er for dem at vide sig i forbindelse med konferencen og draget ind i brødrenes forbøn. Et modtaget vennebrev fra Herrnhut og læsningen af konferencens protokoller følte af dem, som om de selv havde overværet vennemødet i Herrnhut og fået del i fællesskabets velsignelse — om end på afstand.

De bemærkninger, som konferencen i følge protokollen fandt anledning til at fremsætte om de i brevene rejste mere almindelige præstelige spørgsmål, vidner i høj grad om vejledernes åbne dogmatiske horisont og psykologiske forståelse. Man tog ikke blot afstand fra rationalismens moralforkyndelse, men også fra pietismens lovprædiken og priste evangelisk forkyndelse af den frie nåde i Kristi død for alle, fulgt af kærlighedens indbydelse: Kom, som du er, til Frelseren og lev dit liv i hans samfund og tjeneste. Evangeliet først og loven så, kan man sige.

Man vil lægge mærke til den lyse evangeliske tone i det herrnhutiske kristendomssyn, helt på linje med Jesu egen forkyndelse. I de danske præsters breve findes også en vis understregning af sakramenterne og dermed frelsens objektive grundlag og et deraf flydende mildere syn på mennesket og dets frelsesmuligheder. Der er ingen grund til at støde sig på den undertiden primitivt anskuelige udtryksmåde, billed i stedet for begreb, når den blot har ægthedens stempel. Men naturligvis kunne disse såkaldte »herrnhutiske talemåder« også med tiden blive forslidt og til cliché, hvad brevene også turde afgive vidnesbyrd om. —

Ledelsen i Herrnhut kvitterede med taknemlighed biskop Balles og andres syn på brødremenighedens opgave i oplysningstidens skærsild: at være både en dæmning mod

vantroens nedbrydende kræfter og et overvintringssted for ægte evangelisk kristendom.

At vore herrnhutisk sindede præster dengang ikke var domsprædikanter, men selv stridende forkyndere, giver provst Jens Reiersens smukke breve et talende bevis på. Han synes at have været en Thomas sjæl, der anfægtedes af vantroen i sit eget hjerte og derfor stadig trængte til troens opmuntring.

Der kan næppe heller være tvivl om, at de her omhandlede danske præster havde en god position i deres respektive menigheder og har øvet en frugtbar og påskønnet præstegerning i deres sogne. Deres teologiske vejledning fik de foruden fra Luthers og andres klassiske skrifter også fra de herrnhutiske bøger, som stod til deres rådighed, således især Spangenberg's troselære »*Idea fidei fratrum*« og C. R. Reichels »*Epistelpredigten*«⁸ og dernæst de herrnhutiske salmesamlinger, som de var i besiddelse af og hvoraf de af og til i deres breve citerer for dem værdifulde vers. Den pinseligt nærværende Kristus, »den korsfæstede kærlighed« — en ikke så sjælden indskrift i vore kirker, findes f. eks. i Varnæs — var grundlaget og sigtet i deres forkyndelse og sjælesorg.

Kirkehistorisk set har de herrnhutisk indstillede præster og kredse i vort land forberedt den senere kirkelige og folkelige vækkelse ved Grundtvig i det 19. århundrede. Herrnhutismens menighedssyn går tydeligt igen hos Grundtvig, selvom han selv i nogen grad afviste en sådan historisk forbindelse. Begge steder er det dog den nærværende Kristus, sakramenterne og lovsangen, som giver menighedens gudstjenester deres præg. —

De danske (og slesvigske) præster, som dengang stod i brevlig forbindelse med Herrnhut, er følgende:

1. *Peder Olivarius Bugge*, 1764—1849, præst i Skuldelev-S., Sjælland, 1787, Vandsøe, Norge, 91, Fredericia 99,

⁸) C. R. Reichel: *Predigten über die Sonntags- und Festtags-Epistel*, 1787.

- biskop i Trondheim 1804—42, mag. 87, dr. i Göttingen 95, 6 breve 1790—95.
2. *Ulrik Arntsen Sontum*, 1722—93, præst i Kippinge, Falster, 1755—93, 1 brev 1790.
 3. *Peder Saxtorph*, 1720—1803, præst ved Nicolai, København, 1774—1803, 7 breve 1791—1803.
 4. *Jens Reiersen*, 1727—1827, præst (og provst) i Nibe 1781—1820, 9 breve (på dansk) 1794—1802.
 5. *Jens Frederik Boesen*, 1765—1839, præst (og provst) i Vigerslev-V., Fyn, 1788—1839, 1 brev (på dansk) 1799.
 6. *Knud Knudsen*, 1752—1822, præst i Nr. Nærå-B., Fyn, 1780—1822, 1 brev (på dansk) 1799.
 7. *Rasmus Balslev*, 1762—1842, præst i Hårslev, Fyn, 1789—1840, 15 breve på det fynske præsteselskabs vegne 1800—40.
 8. *Peter Kryssing Clausen*, 1761—1828, præst i Sønderby, Fyn, 1788, Flemløse 1804—28.
 9. *Ulrik Christian Boesen*, 1769—1840, præst i Fåborg 1794, Seest 1807, Eltang-V., Jylland, 1833—40, broder til nr. 5.
 10. *Frederik Astrup*, 1727—1817, præst (og stiftsprovst) i Viborg 1754—1812, 1 brev 1800.
 11. *Andreas Gottlieb Fabricius*, 1732—1804, præst i Humtrup, Mellemslesvig, 1757, Ullerup, Sundeved, 89—1804, 5 breve 1793—1804. Hans navn står på Skamlingsbankestøtten.
 12. *Niels Windekilde*, 1721—1809, præstesøn fra Sjælland, feltpræst 1758, præst i Løgumkloster 60, Sdr. Vilstrup, Haderslev amt, 74—1809 (tilføjede hilsener på sønnens breve 1798 og 1802).
 13. *Jens Peter Windekilde*, 1761—1839, søn af nr. 12, diakon i V. Sottrup, Sundeved, 1788, præst i Fjelstrup ved Christiansfeld 1800, Sdr. Vilstrup 17—39, konsistorialråd 38, 32 breve 1793—1839.
 14. *Hans Windekilde*, 1764—1816, broder til nr. 13, hjælpepræst i Sdr. Vilstrup 1786, diakon i Ullerup 92, præst i

Sdr. Vilstrup 97—1816, de første år som faderens medhjælper, 16 breve 1793—1816.

15. *Andreas Prætorius*, 1745—1801, præst i Hellevad, Åbenrå amt, 1772, Burkal, Tønder amt, 90—1801, 1 brev 1796.

Af det foreliggende omfangsrige brevstof vil der her på en begrænset plads kun blive gengivet et enkelt eller to fra hver af de korresponderende præster. Formentlig vil det foretagne udvalg dog enkeltvis kunne give et vist indtryk af den pågældende brevskrivers person og indstilling og som helhed et nogenlunde fyldigt billede af herrnhutismens kirkelige indslag i den omhandlede overgangsperiode i dansk kirkeliv. Brevene optrykkes efter originalen, såfremt denne foreligger, eller efter protokollen i »Gemein Nachrichten«. Deres stedvis noget mangelfulde tyske ortografi, grammatik og stil lader jeg stå. Dels i teksten, dels i noterne tilføjes enkelte karakteristiske udpluk af den enkelte brevskrivers ikke trykte øvrige breve.

P. O. Bugge, 1790, 16.5.:

Meine in unserm Herrn gelibte Freunde und Brüder. Die eigentliche Veranlassung zu diesem Schreiben ist die von Jugend auf gehabte Bekanntschaft mit der Brüdergemeine, die zwar oft genug unterbrochen ist, jetzt aber wieder erneuert und, wie ich hoffe, durch meine ganze Lebenszeit wahren wird. Auch hat mich der Bruder Duppel⁹ in Copenhagen versichert, dass es die Brüder in der Prediger-Conferenz in Liebe aufnehmen würden, wenn ich an sie schriebe, und mich ihrem Andenken vor dem Heiland empfehle.

Mir ist vor 3 Jahren eine Prediger-Stelle in Sælland anvertraut worden, wo ich das Glück habe, die Versöhnung meiner Gemeine anpreisen zu können. Ich muss aber gestehen, dass es mir oft schwer fällt, da ich sehe, dass noch

⁹) Andreas Düppel, 1732—95, f. i Flensborg, forstander i Chr.feld 1783, til Kbhn. 1784, Hrnt. 1790, død i Niesky.

kein einziger Mensch ist, der es so schlecht gemacht hat wie ich (:um das ändern zu beweisen, müsste ich meinen ganzen Lebenslauf erzählen:), aber eben darum, weil ich selbst erfahren habe, was das ist, zu den Füßen Jesu Vergebung zu suchen und zu finden, und was das für eine Wonne ist, wenn man im Blute Jesu lebt und sich täglich leer für Ihn darstellt, um sich vom Ihm aufs neue vergeben und seegen zu lassen, eben darum wünsche ich auch so herzlich: Ach das doch alle Menschen es so gut hätten, dass doch alle es erfahren möchten, was das ist, ein begnadigter Sünder zu sein. Da thuts mir freilich leid, wenn ich sehe, dass die Menschen so dahin gehen und sich nicht dem Heiland ergeben wollen.

Indessen muss ich doch sagen, wie ich es nach meiner Erkenntnis mache, und wünsche noch dazu gern, dass ich der versammelten Brüder Gedanken davon auf eine oder die andere Weise erfahren möchte. Mein Text oder Thema in allen meinen Predigten ist ungefehr dieser: Ihr seid alle von Natur verlorene Menschen, aber ihr könnt auch alle durch Jesu Blut und Tod selige Menschen werden in Zeit und Ewigkeit. Ich denke, dass es Pflicht ist, den todten Menschen zu sagen, dass sie noch kein Leben aus Gott haben. Die Menschen (:wenigstens meine Kirchkinder:) glauben wirklich selbst von sich, dass sie Kinder Gottes sind, und ich habe es mit Erstaunen gesehen, wie die Leute in dem Augenblick, da sie aus der Welt gehen, ganz ruhig entschlafen, und sind ganz versichert, dass sie selig werden. Wenn man sie aber nach dem Grund ihrer Hofnung fragt, krigt man solche Antworten, dass man sich gewiss nicht beruhigen kann. Die besten sind noch: Ach Gott ist barmherzig. Wir sind ja alle Sünder, und dergleichen. Jesum aber kennen sie nicht, und ich habe noch kein einziges mahl den Namen Jesu ein mahl nennen gehört, wenn ich bey Gelegenheiten mit meinen Kirchkindern auf Religions-Gespräche gekommen bin. Da glaube ich also, es ist meine Pflicht den Leuten zu sagen: Ihr seid nicht des Heilands, aber Er hat

euch erlöst und will einen jeden unter Euch gern zu seinem Eigenthum haben. Die Wahrheit suche ich ihnen so zu sagen, dass sie recht darauf attendiren. Wenn ich zum Beispiel sage: Ich will euch vorstellen, wie z. E. ein Mensch schon hier auf der Welt so seelig und vergnügt seyn kann, wenn er von der Vergebung seiner Sünden versichert worden ist, und sie dann alle anfangen recht attent zuzuhören, so thue ich hinzu: Dass sie das nicht auf sich so schlechtweg appliciren können, denn die Liebe Jesu brennet noch nicht in ihren Herzen, wenn sie sich aber hinwenden wollen mit allen ihrem Elende und Sündernoth zum 1. Heiland, so werden sie auch die grosse Seeligkeit selbst erfahren, und dann fange ich erst an, die Sache weiter zu expliciren. Wenn das vorbey ist, pflege ich noch einmahl zu wiederholen: Dass diese grosse Seeligkeit auch Ihnen allen sauer erworben ist, sie sollen nur dem 1. Heiland ganz einfältig Ihr Elend klagen, Er werde sie gewiss helfen. Ich wünschte, dass ich in der deutschen Sprache mächtiger war, um meinen Sinn recht ausdrücken zu können. Er ist kürzlich dieser: Ich wünschte zu wissen, ob ich darinne recht thue, dass ich nicht nur den todten Leuten sage: Ihr könnt seelig werden, sondern noch dieses hinzuthue: *Ihr seyd es noch nicht.*

Sonst bleibe ich dabey, dass der Heiland den Menschen als Ihr Versöhner vorgestellt werden muss mit aller möglichen Einfalt. Alle weltliche Beredsamkeit und rhetorische Künste müssten, wie sich glaube, davon weit entfernt seyn. Das Wort vom Kreuz muss eine thörichte Predigt bleiben. Jesum den gecreuzigten den Zuhörern vorzumahlen ist wohl die allergrösste Pflicht. Und da sieht man doch auch oft, wie die Beschreibung des Marterpersons des Heilandes oft Thränen hervor locke, und sich als eine Gotteskraft beweist.

Zuletzt will ich noch die versammelten Brüder der Prediger-Conferenz recht herzlich bitten, meiner vor dem Heiland eingedenk zu seyn. Ich bin ein aus lauter Gnade begnadigter

grosser Sünder, und muss wahrlich von mir sagen: Du hast dir was schlechtes zum Lustspiel erlesen. Täglich muss ich mit Beschämung meiner grossen Unthreue, und seiner unbeschreiblichen Güte und Geduld inne werden. Meine ganze Absicht und Wunsch ist, dass ich Ihm allein zu Freude leben möchte, und auch Seelen für Ihn werben, die Er so theuer erkaufte hat.

Der 1. Heiland seegne auch Eure dismalige Versammlung dazu, dass alle Herzen sich aufs neue dazu verbinden möchten, die Versöhnung zu predigen.

Lasst uns das Lamm ohn Unterlass./ — Ich bin Euer armer verbundener Bruder

P. O. Bugge.

Protokollen tilføjer:

Man wird ihm in der Antwort zureden, getrost dabey zu bleiben. Gelegentlich wurde folgendes geäussert: Man kann das Evangelium gewissermassen *gesetzlich* predigen, wenn man nemlich den Leuten vorhält, sie müssten erst so oder so beschaffen seyn, ehe sie zu Jesu kommen dürfen, oder ihnen sagt, dass erst diese oder jene Vorbereitungen bey ihnen vorhergehen müssten, ehe sie sich der Gnade Gottes in Jesu Christo anmassen dürfen. Dieses ist eine verkehrte Methode, hingegen ist es ein göttliches Axioma: Man darf so, *wie* man ist, zu Jesu kommen, und kommt man nur, so wird man angenommen.

Im Verlauf der Unterredung, da man wieder auf die eingegangenen Briefe zurückkam, bezeugte ein Prediger, dass es ihm anmerklich gewesen sey, dass diejenigen Prediger, welche an die Conferenz zu schreiben pflegten, sich so dankbar über den Segen, den sie von der Communication der Prediger-Conferenz genossen, äusserten, und dass auf der anderen Seite die bey der Conferenz anwesenden Prediger dem Heiland nicht genug für den Segen danken könnten, der ihnen durch die Briefe der Abwesenden mitgetheilt werde. —

P. O. Bugges følgende breve handler om hans gerning som sin fars efterfølger i Vandsøe i Syd Norge. De indeholder i en yderst levende fremstilling adskilligt historisk værdifuldt stof om den ved hans evangeliske forkyndelse i sognet fremkaldte store vækkelse i fortsættelse af en forudgående pietistisk. Der dannes et herrnhutisk societet på stedet med smeden Knud Knivsland som initiativtager. Samfundet vokser fra 14 ved stiftelsen til 207. Der ønskes sendt et diasporaarbejderpar til at tage sig af de vakte. Svarbrevet fra Herrnhut søger dog at neddæmpe Bugges »spiritus gloriosus« i den foretagne menighedsdannelse, som da også snart viser sig mere at være sværmeriske menneskers end Helligåndens værk. Bugge indser sin fejltagelse og societetet ophæves igen. Og forholdet mellem præsten og de vakte bliver endda ret køligt. Bugge søger i den forbindelse hos brødrene i Herrnhut vejledning i spørgsmålet om frelseshedens almindelige nødvendighed for troende mennesker, eller om den kun bør opfattes som en nådegave til enkelte. Konferencen bemærker hertil (1795):

»Ueber diese Materie kam man in eine umständliche Unterredung. Ohne Zweifel muss jedes Kind Gottes wie Paulus von sich sagen können: 'Ich weiss, an wen ich glaube, u. bin gewiss, dass Er mir meine Beylage bewahren kann bis an jenen Tag — der Geist Gottes gibt Zeugnis meinem Geiste, dass ich Gottes Kind bin — Ich lebe, doch nicht ich, sondern Christus lebet in mir.' — Das sind nicht Apostolische Gaben, sondern Gaben, die der Hld. allen seinen Kindern erworben hat. Das Wesen der Kindschaft Gottes besteht eigentlich nicht in der Gewissheit, die man *einmal* von seiner Gnadenwahl bekommen hat, (denn es kann uns widerfahren, dass wir alles das, was wir heute fassen, morgen fahren lassen) sondern in der täglichen Erneuerung dieser Gewissheit im herzvertraulichen Umgang mit dem Heiland, da man mit Ihm redet, wie ein Freund mit dem andern, u. wobey einem gar kein Zweifel einfallen kann, ob man bey Ihm in Gnaden ist oder nicht.

Wer zugleich mit seiner Erweckung aus dem Sündenschlafe diese einfältige Spur finden kann, der ist alsbald auf dem rechten Wege. Aber das gehört eben mit zu unserm tiefen Verderben, dass es insgemein so schwer hält, diese Spur zu finden. u. der heil. Geist mit so mancher Seele unsägliche Mühe hat, sie darauf zu leiten. Das Eigenwirken stellt sich bald ein, man schreibt gleichsam dem Hld. einen gewissen Methodismum vor, u. will durchaus die oder die spezielle Erfahrung haben, die man etwa von andern gehört hat, man glaubt noch nicht in der gehörigen Fassung dazu zu seyn, arbeitet darauf aus allen Kräften, u. wird endlich entweder muthlos, oder kommt auf Schwärmereyen, die nichts taugen. Die Art u. Weise, wie der Hld. einem nach Ihm verlangenden Herzen Seine Gnade *zuerst* mittheilt, hängt ganz von Ihm ab. Bey manchen, sonderlich bey solchen, die Er sich zu Seinem Dienste ausrüstet, findet Er für gut, ihnen ein reiches Maas von allerley geistlichen Erfahrungen zuzutheilen, womit sie hernach bey ihrem Dienste an andern Seelen weislich umzugehen haben (Exempel davon sieht man in vielen Lebensläufen, unter andern im Lebenslauf des sel. Past. Reichels), bey andern wird das Bild, das Er selbst von sich gibt, aufs einfachste realisirt: Er nimmt das verlorene Schaaf auf seine Achseln, u. trägt es nach Hause. Allen aber ist Er allein die Thüre zu den Schafen, sie sind Seine Schäflein, u. sie kennen Seine Stimme. Nun ist es zwar an dem, dass das Elendsgefühl, welches bey der ersten Begnadigung eines armen Sünders gleichsam zu verschwinden pflegt, bey seiner unausbleiblichen Wiedererscheinung manche Seele bedenklich machen kann, ob sie auch in der rechten Gnade steht. Aber eben darauf geht die Arbeit des heiligen Geistes, dass wir alles Heil aus der Fülle Jesu als pure unverdiente Gnade annehmen. Und dann gibt es freilich Stunden, wo es heisst: Lass dir an meiner Gnade genügen. Solche Stunden führen auch ihren eigenen Segen mit sich. Die besonderen Tröstungen u. Erquickungen, die ein jedes in seinem individuellen

Grade nöthig hat, bleiben dabey nicht aus, u. das Resultat unsers ganzen Lebenslaufes ist doch: Niemand kann uns aus Seiner Hand, niemand aus Seines Vaters Hand reissen.«

U. A. Sontum, 1790, 12.5.:

Hertzlich geliebter Bruder Reichel.

Ihr lieber Brief an mir de dato 15 junii a:p: habe richtig erhalten über Copenhagen durch den 1: Br: Düppel, der hoffentl: dieses werde zu Stelle besorgen. Mit Beugung meines Hertzens und im gefühl meiner armuth und wenigkeit habe ich daraus erfahren müssen, dass der liebe alte ehrwürdige vater Spangenberg und viele andre liebenswürdige Brüder meine Schrift mit geneigheit und Liebe haben angenommen, aber lieber Bruder, dass ich aus ihre Schrift an mir, im Namen der 1. Prediger Conferentz, erfahren muss, dass die 1: Brr: mich in ihre Mitte annehmen, und als ein Mitglied ihrer Pred. Gesellschaft und Mitgenosse ihres Segens betrachten wollen, und dass Sie mir versichern ihre treue und unveränderliche Liebe, ist mir eine unverdiente gnade, dessen ich wohl nicht würdig bin, aber doch zu meinem wahren trost, als ein gnaden Looss, von meinem 1: Heiland annehme. — Dass Er mich wurm und grossen Synder würdigen will ein Mitglied zu seyn von ihre 1: Pred. Gesellschaft, die verbunden ist auf unsren Heiland u: sein Evangelium, vom h: Geist zusammen gebracht, u: an seine philadelphische Gemeine angeschlossen ist. Hier über freue ich mich so viel mehr, da ich von meine jungen Jahre überzeugt worden bin, dass die Brr: Kirche eine Lebendige Jesu Creutz Gemeine ist, die seine Gnade und vergebung Sich zu rühmen und zu freuen habe. — Dieweil ich nun erfahren habe, dass im offer Jesu alleine zu finden gnade u: Freiheit von allen Sünden, so will ich dabei bleiben, seinen Marter treiben für jung und alt. Ich bin ganz überzeugt, dass mein Zeugnis sehr unvollkommen ist, muss mir immer gnade vom 1: Heiland ausbetteln, dass er mir auf die Wahrheiten inn mein Hertz und im gemüthe bringen u: helfen will, die da Frugt

bringen können. Ach, wie oft hatt er mich beschämt mit seine gnädige Erhörung. Ich bitte mein 1: Bruder Reichel meine hertzlichste grüsse an die gantze Conferenze meinewegen abzustatten, u: sie zu danken für ihre mir zugesagte treue liebe, u: ferner an mir zu denken, dass meine Seele dem treuen Heiland tagtäglich lieben, loben und preisen mag.

Herzliebster Bruder. Es war mir eine wohlthat, vor mein lieben Herr u: Heiland, eine Schrift von Sie zu erhalten. Ihre 1: Bruder, Bishop Reichel habe ich inn Copenhagen auf seine retur von Indien gesprochen u: viele liebe von Ihm genossen. Ihre Schriften habe ich. Sie sind mir werth u: lieb. Dass ich auch ein Schrift von Sie erhalten sollte, ist mir wohl nicht eingefallen, allein dessen Inhalt dienet mir zum Danken u: loben.

Wenn ich über mir selbst eine beschreibung geben soll, ist es diese: Ich weis es, ich bin hertzlich schlecht, dass ich mich oft verkriechen möcht vor tiefer Scham u: beugung. Wo komme ich aber recht zur Ruh? / ach eile deinem Herten zu, / dahin steht meine Neigung. — Ja, ich will mich hinein gläuben / u: drinn bleiben / unabwendlich, täglich, / stündlich u: momentlich. / Er lässt mich nicht, nicht aus seinen treuen armen, sonst wäre ich lange von Ihm weck gekommen, wäre nicht durchgekommen, wenn er mich nicht immer aus gnaden herumgehølet hätte u: der Kuss, den er mir ein mal gegeben, macht, dass ich ohne Ihm nicht leben kann, fühl ich im Herten nicht sein Erwarmen, so bin ich unzufrieden u: werde zum Sünder, seufze und weine, dass Er mir seinen Frieden schenkt.

Meine Seele liebet Sie und empfiehlt sich ihrer Liebe wieder, inn dem Sinn verharre ich als Ihre geringer Bruder
Ulrik Sontum.

Kippinge d: 12 maj 1790

Anno ætatis sexagesimo Nono.

[i randen:] Sie werden aus mein Schreibart wohl erfahren, dass ich kein deutscher binn, aber ich zweifle gar nicht, Sie werden mirr zu gute halten. Die liebe hoffet dass.

P. Saxtorph, 1791, 14.5.:¹⁰

Ehrwürdige und hertzlich geliebte Brüder.

Seit vielen Jahren ist die Lesung der Pred.-Confrenzen meinem Hertzen ein wahrer Segen und eine Aufmunterung, das Wort des Lebens mit einem desto freudigeren Muthe den armen Menschen zu verkündigen. Ich habe wohl manchmahl gedacht an die liebe Conferenz zu schreiben, ist aber geblieben bey dem Genuss der meinen lieben Brüdern verliehenen Gnade. Aufgemuntert aber von meinen lieben Brüdern Suter¹¹ und Düppel stelle ich mich auch im Geiste in Eure Mitte, und es ist mir eine wahre Gnade in Euer Liebes Andenken vor dem Heiland eingeschlossen zu werden.

In Ansehung meines Amts hat mir der treue Hirte die grosse Gnade verliehen, das Wort vom Creutze vor etliche 1000 Zuhörern, die mit seinem Blute erlöset sind, zu verkündigen; und wie ichs selber erfahre, und täglich erfahre, dass nichts als Jesu Christi Gnade,/ nichts als sein Verdienst allein/ lässt mich armen Sünden Made/ gut, gerecht und selig sein,/ so ist das das Haupt-Thema in allen meinen Predigten, und das Centrum, woher ich alle Gottes Wahrheiten herleite, und wieder zurückführe. Und die Summa der Lehre, die ich verkündige, ist allemahl diese, das wir alle verlohrene und grundverdorbene Sünder seyen, und wenn wir das mit Wehmuth erkennen, zu des lieben Heilandes offenen Hertzen hinflühen, gnade und Vergebung von allen Sünden in seinem Blute suchen, und annehmen, und dann als seine Begnadigte, aber auch als schwache, und noch immer selber sündigen Menschen uns bewahren lassen in seine selige Gemeinschaft, dass wir Ihm auch als seine Erlösten vor der Welt ehren könnten. — Oft erinnere ich mich Pauli Worte: Wer ist hiezu tüchtig? Und mein Unvermögen leuchtet mir so klar in meinem Hertzen, dass ich nichts weis, als mich vor des Heilands Füsse hinzu-

¹⁰⁾ Brevet for sent indløbet, men alligevel medtaget i protokollen.

¹¹⁾ Suter, societetsforstander i Kbhn.

werfen, mir Kraft und Gnade auszubitten, und ich kan auch zum Preise seines Namens bekennen, dass Er mich immer beschämt, aber wenn ich schwach bin, so bin ich stark. Und ich kan Ihm auch nie verdenken, dass Er mir unwürdigsten das Amt, dass die Versöhnung prediget, anvertrauet. Eine wahre Hertzens Freude ist es Seelen für den lieben Heiland zu gewinnen. Und ach, wie oft überschüttet er nicht mein eigenes Hertz mit seinem reichen Segen, wenn ich andern die Gnade in seinem Blute anpreise. Eine wahre Hertzens Freude ists mir zu erfahren bey manchen Gelegenheiten, dass das theure Wort von Jesu Versöhnung in diesen sonst in Lehre und Leben so verdorbenen Zeiten, eine Gottes Kraft seelig zu machen alle, die es annehmen, hat. Dahin rechne ich auch viele, die auf ihren Kranken-Bette sich zum lieben Heiland hinwenden, denen ich auch getrost sein erbarmungsvolles Hertz anpreise, und an den volgültigen blutigen Versöhnung erinnere, und bin gewiss, dass der liebe Heiland aus lauter Gnade kan und will selig machen auch die im letzten Stunde zu Ihm ihre Zuflucht nehmen. Ja bey dem Kranken-Bette habe ich auch oft zu meiner Beschämung erfahren, dass der liebe Heiland viele Anbeter habe, die den Menschen unbekante, Ihm aber Bekante, und von Ihm erkannt sind. Das ist eine süsse Weide vor meinem Herten, und ermuntert mein Hertz, dass ich fröhlich das Wort des Evangeliums aussäe, in der Hoffnung, dass nicht alle Saat verderbe. Bey der Beichte und den Abendmahlen spüre ich manchmahl des heiligen Geistes Gnaden-Würkungen auf die Herten. Insonderheit auch bey den Confirmanten. Es ist aber zu beklagen, und recht schmerzhaft zu sehen, wie die Jugend von den Weltlichen Lüste hingerissen werden, und wenn ich nicht das treue Hirten Hertz meines lieben Heilands kannte, könnte ich in Ansehung der jungen Leute fast muthlos werden. Ich aber denke dabey, und habe oft gesehen, dass der Saame, der lange Zeit verborgen . . . wäre, einmahl hat an-

gefangen nach langer Zeit zu blühen, und man muss in Hofnung säen.

Sonst ist hier in Copenhagen, wie in andern grossen Städten jetzt eine betrübtte Periodus. Wenn ich bedenke, wie vor etwa 20, 30 Jahren fast auf allen Cantzeln das lautere Evangelium von Jesu Versöhnung erschallte, und wie es jetzt dagegen aussieht, so ist es was schmerzliches, da das Verderben in Lehre und Leben nimmt mehr und mehr Oberhand. Voriges Jahr erschien ein Büchlein (:das erste in seiner Art in Dänemark:) Nysa genannt¹², welches... autorität, und die Historie vom Fall des Menschen zu lauter Fabel macht, und die Erb-Sünde läugnet. Es hat wohl Aufsehen gemacht, und ob es schon von den meisten verachtet, und verlacht wird, so hat es bey vielen, die gelehrte scheinen wollen, und in sonderheit den jungen studierenden, einen schädlichen Einfluss gehabt, der, wie der Fisch an der Angel, alles was neues ist, begierig aufschnappen, und glauben, was grosses darinn zu finden. Die neue Prediger-methode nimmt auch unter den studirenden Oberhand, und es fangt an eine Schande zu werden, das einfältige Wort Gottes zu verkündigen. Das aber bleibt mir doch allemahl dabey ein wahrer trost, dass wo Evangelium gepredigt wird, ist der grösste Conflux, und man sieht daraus, dass die armen Schaafe (:wie der selige Lutherus gesagt:) laufen dahin, wo sie die gesunde Weide für ihre Seelen finden. Jetzt herrscht auch ein gantz eigener Periodus, in Ansehung der Schul-Anstalten, nicht nur in der Methode, aber es kommen immer neue Lehr-Büchlein heraus, wo in den meisten die wichtigsten Wahrheiten entweder verschwiegen oder doch so eingekleidet werden, dass man sie kaum wiederkennen kan. Die natürliche Theologie, die Moral wird auf den Thron erhöht, und Jesu Versöhnungs-Tod, die wahre Herzens Aenderung, die Gnaden Geschäfte des lieben heiligen Geistes werden entweder wenig oder nur so

¹²) A. Gamborg: Nysa eller ny fil.-hist. Undersøgelse om Gen. 2—3, 1790.

oben hin berührt. Das hat mir manchen Kummer gemacht, und ich ansehe es als den listigste Kunstgriff des argen Feindes, Jesum aus der Religion mit der Zeit auszumertzen, und den unmündigen die heilsamen Lehren zu berauben. Der treue Hirte siehe da hinein, und um seines Bluts und Tods willen zerstöre des Feindes Anschlag, und lasse uns sein Wort neu und lauter behalten, so werden wenigstens die einfältigen darinn einen wahren Schatz für ihre Seelen finden.

Hilfet liebsten Brüder. (:Ja ich weis, sie thuns:) auch für uns an unserm Orte zu bitten, dass uns der treue Heiland die Gnade gebe, vest über das Wort vom Creuz zu halten, und dass Er uns bewahre vor der Sünde der Versuchung, die über das gantze Erdreich gehen wird. Es sind doch auch hier ein kleines Häuflein, das Jesu Marter in Ehren hat. Wir sind 3 Prediger, die mit den lieben Brüdern in Connexion stehen, und mir ist es klar, dass es für ein Lehrer des Evangelii was seliges sey, die Gnade haben in Gemeinschaft mit denen zu stehen, die auf den ewigen Felsengrund hingesunken, und mit Ihnen auf eine Gnaden-Pfade zu gehen, und ich werde meinen blutigen Freund auch in alle Ewigkeit dafür danken, dass Er mich zu seinem Volke gebracht.

Ich gehe heute in mein 67ten Jahr hinein, beschämt und gebeugt über alle die Liebe und Treue meines ewigen Erbarmers, aber auch tief gebeugt über alle mein Zurückbleiben, und unzehliche Fehler und Vergehungen. Er mein Blutiger Erlöser überschwimme alles mit seinem theuren Blute, und lasse mich noch auf dieser seiner Erde Ihm zur freude und Ehre werden. So gehe ich in Zerflossenheit,/ dass Er mich lieben mag/ durch alle meine Sterbe-Zeit,/ der letzt ist Hochzeits-Tag./ Ich empfehle mich meinen lieben Brüdern, dass Sie auch meiner vor dem Heiland gedenken wollen und bleibe durch Jesu Gnade

ein armer und geringer Bruder

P. Saxtorph.

I protokollen tilføjes:

Aus einem beygefüigten Schreiben des Br. *Suter* ist noch folgendes zu ersehen: Der Br. Nicolaus Dresing¹³, Prediger am Wartau-Hospital, empfiehlt sich auch der Conferenz. Er hat immer ein aufmerksames Auditorium von Leuten, die das Gute lieben. Der dritte Prediger, der in Copenhagen zur Gemeinschaft der Brr. gehört, ist der vor kurzem als Kaplan bey der deutschen Garnison-Gemeine angestellte Br. Ebbesen¹⁴. Der alte Br. Sontum auf Falster bittet ebenfalls die Conferenz herzlich zu grüssen, er wird gegenwärtig sehr schwach. Der Probst Gilleböll zu Stavanger in Norwegen bittet sich in seinem letzten Brief das Andenken der Brüder vor dem Heiland aus. So weit aus den Briefen aus Copenhagen. —

P. Saxtorphs følgende breve forsynes i 1794 og 95 med ledsageskrivelser fra societetsforstander *P. Treschow*¹⁵, der tilføjer: »Ich schliesse hier ein Schreiben unsers Br Saxdorphs an die Prediger-Conferenz ein. Der liebe Mann steht hier in grossen Segen, u. es ist ein erfreulicher Anblick die Menge begieriger Zuhörer, besonders an Festagen in der Nicolai-Kirche zu sehen. Da ich heute Vormittag dem Bischof *Balle* meldete, dass am 21. Prediger-Conferenz in Herrnhut gehalten werden sollte, trug er mir einen recht herzlichen u. brüderlichen Gruss an dieselbe auf, u. empfahl sich derselben zum liebevollen Andenken vor dem Herrn. Das Protocoll der vorjährigen Conferenz bezeugt er mit vielem Vergnügen u. Erbauung gelesen zu haben, u. hält sich vest überzeugt, dass eine solche Verbindung von Evangelischen Predigern auf den einigen Grund des Heils von weit ausgebreitetem Nutzen seyn muss. Von der Brüder-Gemeine

¹³) N. Dresing, præst ved Vartov 1789—1807.

¹⁴) Lütje Ebbesen, 1760—1838, kap. ved den tyske garnisonsmenighed 1790, sognepræst i Hammelev ved Haderslev 1800—34.

¹⁵) P. Treschow, 1760—1827, f. i Drammen, broder til filosofen N. Treschow, societetsforstander i Kbhn. 1792, præst i Chr.feld 99, i Zeist 1811, i Israelsmissionen i London 1817, præst i Neuwied 25, død sstds.

hat er eben die Idee, die schon mehrere rechtschaffene Theologen geäußert haben, dass sie nemlich bestimmt sey, theils ein Damm zu seyn gegen einbrechenden Naturalismus, theils auch mit der Zeit die vielleicht *einzig* Verwahrerin («wir wollen das nicht hoffen», wurde von Seiten der Brüder erinnert) der reinen Evangelischen Lehre zu seyn, damit Heilbergierige Seelen zu ihr hingewiesen werden möchten.»

Protokollen tilføjer: »So weit Br. Treschow. — Br. Reichel hat den lieben Bischof *Balle* persönlich kennen gelernt, der ihm under anderm die Verlegenheit klagte, worin er sich bey der Ordination vieler Prediger befände, die statt der Lehre des Evangelii nichts als Moral predigten, wobey seine Methode die sey, dass er, wenn er hernach vor den Altar trete, den versamleten Zuhörern sage, sie hätten nun viel davon gehört, was zu thun sey, nun wolle er ihnen auch die Quelle zeigen, woraus sie die Kraft dazu nehmen konnten, u. ihnen so das Evangelium vorträge.« —

I 95 giver Treschow meddelelse om *Guldbergs* nye oversættelse og kommentering af Nye Testamente og gengiver en del af forordet. Om *Balle* skriver han, at biskoppen også i denne vinter under stor tilslutning har fortsat med sine bibellæsninger »og derved aflagt mangt et kraftigt og indtrængende vidnesbyrd om vor frelses eneste grund«. Videre nævnes de to brødre *Boesen* fra Fyn som »muntre og ikke ufrugtbare vidner om nåden i Jesu blod«. — *Saxtorph* selv fortsætter i 99 sin polemiske omtale af neologiens »frække« talsmænd. »Af deres frugter kan man kende dem og deres golde lære«. Og jo mere de søger at underminere Guds ord og Jesu forsoning, des frimodigere bekendes den, især af biskop *Balle*, der endnu står som en mur mod sine modstanderes pile. Måske bliver deres koggere snart tomme. I alle fald bliver deres angreb stadig svagere. I 1803 fortæller han om sin tilstedeværelse ved biskop Balles konfirmation af 1 prins og 2 prinsesser. »Gud ske lov, vort kære kongelige hus har endnu ærbødighed for Gud og det guddommelige ord.« —

J. Reiersen, 1794, 28,5.:

Til de kiere Brødre i den værdige Præste Conference i Herrnhut. Høystærede kiere Brødre.

Da ieg tænker, at det nu snart er den Tiid, at de kiere Brødre forsamles til Præste Conferencen i Herrnhut, saa ønsker ieg ogsaa, at det maatte tillades mig, at skrive Dem nogle Linier til, og derved hierteligst at hilse dem. Ieg haaber derved at nyde en Nytte og Opmuntring for mig selv, hvilken ieg og har fornøden paa dette ensomme Sted, hvor ieg rundt omkring er omgiven med Verden, og ingen har uden for mit Huus, med hvilken ieg kan have en fornøvelig Omgang, saa ieg ofte maatte ligge under, dersom Frelseren ikke tog Sig særdeles af mig. Da ieg for 18 Aar siden kom her til Landet, saa vare vi dog 4 Præster¹⁶, som boede nær til sammen og havde en fornøyet Omgang. Nu ere vi kuns 2 tilbage og langt fra hinanden. Længe har ieg ventet paa, om der ikke af mine egne Sognsfolk kunde blive nogen, med hvilke ieg kunde have en hiertelig Omgang, som er det eneste ieg kunde ønske mig i Verden, men dertil er der endnu ingen Udsigt.

Det er nu over tretten Aar, ieg har været paa dette Sted, men ieg maa til min Ydmygelse bekiende, at ieg endnu ikke kan glæde mig ved nogen øjensynlig Velsignelse. At Tilhørerne nu har mere Kierlighed til mig, end de havde i Begyndelsen, da de gierne ønskede mig bort fra dem igien, det kan ieg nok erfare. Over Hovedet ere de og bleven bedresindede imod Evangelium, og mange høre det endog flittig, men det er dog ikke kommen dertil, at ieg veed nogen, hos hvilken det har beviist dets egentlige Kraft. Naar ieg tænker derpaa, hvad Frelseren maa føle, som dybt har kiøbt Sielene og elsker dem saa høit, saa gjør det mig grædende for Ham. Hvad nu mit Embeds Førelse angaaer, da takker ieg Frelseren af Hiertet, som i denne Tiid har givet et saadan Lys i Lære Embedet, som aldrig før har

¹⁶⁾ Stiftsprovst Astrup i Viborg og O. H. Sadolin i Vive, den fjerde ukendt.

været, og som gjør, at det bliver mig en stor Naade, som ellers vilde være mig en besværlig Byrde. Dette Lys er især opgaaet for mig ved at læse de kraftige Opsatser i Præste Conferencen, saa vel som og den for mig saa dyrebare og uskateerlige Bog: Prædikener over Epistlerne af den værdige Pastor Reichel i Neukirk, som er mig til usigelig Nytte, saavel for min egen Deel, som i mit Embeds Førelse. — Det er mig en stor Naade, at ieg ikke allene maae prædike Evangelium for mine Tilhørere og bede dem i Christi Sted, men at ieg ogsaa maae betiene dem med Alterens Sacramente. Og saalænge de gaae til Alters, saa har ieg endnu det Haab, at Ordet dog engang skal blive velsignet for dem. Ieg siger dem ogsaa, at de kan være visse paa, at Frelseren ved den Leylighed seer paa dem og vil gierne velsigne dem, naar de kuns ærbødigen fremstiller dem for Ham, og ieg seer øyensynlig, at Alterens Sacramente er en af vor Frelseres største Anstalter i Christenheden, og glæder mig inderlig over den Indsigt, ieg har faaet deri, da ieg før med det sværeste Hierte tog dem til Alters.

Naar de unge ere blevne konfirmerede, har det ofte havt Anseelse til, at Frelseren kunde faae Sig en Smerters Løn, da der ved den Handling altid er en Bevægelse over Hierterne, større eller mindre, men endnu har dog ingen siden meldet dem hos mig. Imidlertid aflader ieg ikke, naar de skal gaae til Alters, at foreholde dem dette Sacramentes Vigtighed. —

En stor Naade er det mig ogsaa, tilsist at berede dem til døden. Og Frelseren veed dog tilsist at vinde nogle, om det icke kan skee anderledes, saa ved langvarig Sygeleye, hvorved de dog tilsist maae falde Ham i Hans Arme. —

En Ting er der kuns endnu tilbage, naar den kunde komme i stand, saa troer ieg ogsaa, at Frelseren kunde lade mig see mere Velsignelse i mit Embede, og denne ene Ting angaaer mig selv, som ieg med Smerte maae klage for Frelseren, at det fattes mig endnu saa meget paa at leve i Guds Søns Troe, paa det bestandige Blik i Hans Vunder,

som Thomas blev værdiget. Frelseren er vel udsigelig langmodig imod mig og vil gjerne drage det and derpaa, at ieg skulde komme i en nøyere Forbindelse med Ham, men ieg maae begræde, at ieg bedrøver Ham ofte, og gjør Ham det meget tungt, og dette, at det gaaer saa langsomt med mig, anseer ieg som Aarsagen, at det fattes saa meget alle-vegne med mine Tilhørere. Vilde derfor de kiere Brødre udbede mig dette af Frelseren, at Han vilde overstrømme mig, som er et tør Træe, med Hans Forsonings Blod, saa er det det høyeste og største, ieg kan ønske mig. Ieg vil igien i min Armod bede Frelseren, at Han vil kraftig bekiende Sig til Deres Forsamling i Hans Navn og være iblant Dem som Hans Disciple. Ieg anbefaler mig Deres troe Erindring og Bøn til Frelseren og forbliver i Ydmyghed

Deres uværdigste og arme

Jens Reiersen.

*J. Reiersen, 1800*¹⁷:

Mein herzlich geliebter Bruder Heinrich¹⁸.

Noch ehe ich Ihren werthen Brief erhielt, für welchen ich herzlich danke, hatte ich bei mir eine Anforderung, mich meinen lieben Brüdern in der Prediger-Conferenz näher bekannt zu machen, als bis her, da ich sie blos schriftlich grüsste, und zwar, damit sie desto mehr Antheil an mir nehmen, zu meinem Nuzen Ihnen etwas von meinem Lebens-Gang, Bekehrung und Amts-Führung zu melden. Der erste Eindruck, den ich von Heiland kriegte, da ich noch ein Kind von 4 bis 5 Jahren war, ist mir noch ganz neu und lebhaft. Es wurde davon geredet, warum just der eine Tag Lang-Fredag (auf teutsch Charfreytag) hiesse? Die Antwort war: weil der Tag für Ihn, der da litte, ein langer Tag gewesen. Ich frug, wer das gewesen, der so gelitten? und kriegte endlich die kurze Antwort: es war unser Herr. Ich dachte hernach viel darüber, wie unser

¹⁷⁾ Forefindes ikke i original dansk tekst, men kun i oversættelse ved J. Briant.

¹⁸⁾ Sognepræst i Reibersdorf ved Herrnhut.

Herr Gott leiden könne, und aus welcher Ursach er gelitten? Einige Jahre darauf kam ein Prediger und ein Student in unsre Gegend, die mit der Brüder Gemeine bekannt waren und da besucht hatten. Diese erzehlten uns zu allererst vom Heiland und von der Gemeinde, und borgten uns noch dazu einige Gemein-Schriften. Wenn ich aus der Schule kam, so war das mein gröstes Vergnügen, eins von diesen Büchern vorzunehmen, und ob ich gleich nicht teutsch verstand, die Worte *Ordinarius Fratrum*¹⁹ zu sehen. Ich bat den Heiland oft auf meinen Knien, dass er mich und meine Geschwister selig machen möchte, und ich erinnere mich noch verschiedener Stunden, sonderlich einmal am Osterfest, da der liebe Heiland mich kräftig anfasste. Aber leider, ich verblieb nicht lange in meiner Unschuld, denn ich kam in Gesellschaft mit andern Kindern, die von vornehmer Herkunft waren, aber mir zu einem Seelen-Gift wurden. Ich wurde ein Sünden-Knecht, und wie sehr ich stritte, betete und unzehlige Gelübden vor Gott machte, so erfuhr ich dennoch, welch ein mächtiges Wesen die Sünde ist, und wie unmöglich es ist mit menschlicher Kraft sie zu überwinden. Ich fühlte beständig Bestrafungen in meinem Herzen, konnte aber die Sünde doch nicht lassen. Wie ich in Copenhagen bei der Academie war, kam ich an einem Mittwoch in eine Fasten Predigt, wo ich von den Banden des Heilands predigen hörte, und wie darin für uns Freiheit von der Sünde wäre. Dieses rührte mich sehr. Ich ging Nachmittags zum Prediger, und offenbarte mich ihm. Ich weinte und er weinte und ich schied getröstet von ihm. Ich hörte in diesem Zustand immer evangelische Vorträge, und was anders schmeckte mir nicht.

Ein Jahr darauf begegnete mir sein Küster auf der Strasse, der vor dem nie mit mir gesprochen, noch ich mit ihm, aber der Prediger hatte mich ihm so deutlich beschrieben, dass er

¹⁹⁾ Betegnelse for stifteren Zinzendorf, 1700—60. Jfr. L. Bergmann: *Grev Zinzendorf*, I, 1957.

mich schon in der Kirche gesehen hatte. Er grüßte mich von seinem Prediger, Herr Normann²⁰, und bat, dass ich ihn besuchen möchte. Ich dachte gleich auf der Stelle, das will so viel sagen, dass du dich bekehren sollst. Aber ich ging doch zu ihm. Ich bat ihn denn, er möchte mich mit erweckten Studenten bekannt machen, sonst würde nie nichts aus mir werden, und er nannte mir u. a. einen, den ich sonst alle Tage gesehen hatte, aber weiter nicht kannte, und dieser führte mich zu dem Bruder Briant²¹. Hier fandt ich, was ich suchte, und ich kann mich noch gut erinnern, wie wohl es mir jedesmal war, wenn ich ihn besucht hatte. In der Versammlung, die Bruder Briant d. 8. April 1770 (am Palm-Sonntag) hielt, darinn ich in ihrer Gemeinschaft angenommen wurde, war Bruder Sternberg (:auf seiner Reise nach Grönland:) gegenwärtig. So bald der Gesang angefangen ward, offenbarte sich mir der Heiland in Seiner Marter Gestalt, und ich zerfloss in einem Strom von Thränen, und es wurde mir so, wie es in dem Versel heisst: O, da weint mein Herz/ über Jesu Schmerz,/ mir ist der durchbohrten Füsse/ ihr vergossenes Blut so süsse/ p. — Ich wurde auch alsobald vom Heiland absolvirt, und erfuhr, dass in Seinem Opfer nicht allein Gnade, sondern auch Freiheit von allen Sünden zu finden ist, und ich gewann die Brüder so lieb, dass es mir unmöglich schien, jemals von ihnen getrennt leben zu können.

5 Jahre darnach geschah es, dass ich ein Predigt Amt in der Religion annehmen sollte. Ich habe nachher oft gedacht, dass jederman, der mich kannte, und nun hörte, dass ich ein Prediger in der Religion werden sollte, ohnfehlbar mag

²⁰) C. Normann, præst ved Frederiks hospital 1765—71, kom fra og gik til sit hjemland Norge.

²¹) Jonathan Briant, 1726—1810, f. i Stockholm, grundlægger af Chr.feld 1773, sjælesørger for ugifte brødre i Kbhn. 1762—70, brødreagent i Kbhn. 1780—84, siden medlem af Unitets Ældste Conferencen i Hrnht til 1801, korrespondent for brødremenighederne i Norden, visitator i Chr.feld 1790, død i Hrnht. Jfr. J. Holdt i »Dansk Kirkeliv«, 1940.

gedacht haben: O, der Arme, hat der ein Predigt-Amt gekriegt, es wird ihm schwer genug werden. Ich ging wol darinn mit den Brüdern zu Rathe, aber ich habe es seitdem bedacht: Ich hätte doch zuerst mit dem Heiland darüber zu Rathe gehen sollen. Und dergleichen Versehen sind oft bei mir vorgekommen. Ich kriegte es auch schwer genug in meinem Amt, doch meistenheils aus eigener Schuld. Und dieses währte so lange, bis ich den Vorsatz fasste, an die liebe Prediger Conferenz zu schreiben. Da wurde es mir so, als ob alles, was ich durch meine Abwesenheit von den Brüdern verloren hatte, mir auf einem mal wieder erstattet wurde, und ich erfuhr, dass man in seiner Einsamkeit, auch noch so weit von den Brüdern entfernt, eben so selig seyn kan als ein Gemein Bruder, Nota bene, wenn man die Gnade hat, zu der Prediger Conferenz zu gehören, welches ein Werk der eigenen Hand des Heilandes ist. Ich habe mich wol seitdem oft über manchen Ausdruck in meinen Briefen an die Prediger Conferenz geschämt, der einige Eigenheit zeigte, habe aber glauben können, dass die lieben Brüder es mit Geduld übersehen haben. Der Heiland hat mirs vergeben, und gut war es denn doch, dass ich es zu sehen kriegte, und mich dessen schämen konnte. Jezo ist mir nichts lieber, als zu hören, dass alles eigene, was wir haben, nur Koth ist. Da bespiegelt man sich nicht drinn. Ein Armes Nichts hören wir gern reden, denn wir sind alle Nichts, wie mein werther Bruder Heinrich schreibt. —

Wenn ich nun über meine Amts-Führung gedacht habe, so wars mir vorgekommen, dass die grössten Sünden, die ich begangen habe, auf meiner Canzel geschehen sind. Denn Gelegenheit zu haben, sich selber und diejenigen, die uns hören, selig zu machen, und doch einen Vortrag thun ohne Leben und Salbung, dis ist mir als eine schrecklich grosse Sünde vorgekommen. Der Heiland vergebe mir diese meine grosse Sünde um Seines Blutes und Todes willen, ehe ich vor Seinen Thron dargestellt werde. Ich habe nichts zur Entschuldigung anzuführen, denn Leben und Kraft hätte

ich bekommen können, wenn es mir darum zu thun gewesen wäre. Ich habe auch in der That erfahren, dass die Zuhörer, und zwar mit Billigkeit, mit einem solchen Vortrag nicht zufrieden waren. Sie stampften, husteten und schwazten in der Kirche, und waren unruhig. Hingegen wenn ich mit Herzens-Wärme ihnen von der Sünder-Liebe des Heilandes vorpredigen kan, so zeigt sich eine solche feyerliche Stille und Aufmerksamkeit, als ob sie jedes Wort auffassen wolten. Noch einen andern Fehler habe ich darinn begangen, weil ich glaubte, dass mein eigenes nichts nuz, und nichts taugte, dass ich die Gedanken anderer in meinen Vorträgen benutzen wolte, aber da ich ihre Gaben nicht hatte, so gieng es mir miserable. Nachdem ich darauf kam alle Bücher wegzulegen, und beim meditiren zur Predigt nur meine Bibel vor mir zu haben, so gieng es besser. Wenn ich nun gepredigt habe, und es noch so gut gegangen, so ist mir am wohlsten dabey, wenn ich denke: Du hast dadurch nichts ausgerichtet, und dann wird es mir klar: Ich soll auch nichts ausrichten. Der Heiland soll es ausrichten. Ich soll nur das Wort aussäen. Er wird schon wissen, was Er dadurch ausrichten will. Auch wenn ich die Leute mit dem Sacrament des Altars bediene, so denke ich bei jedem, der sich hinzunahet: Auch für dich ist der blutige Schweiss am Oelberg geflossen. Und dann kan ich getrost die Seelen dem Heiland überlassen. Meine Zuhörer sind Sünder, grosse und grobe Sünder, gottlose Menschen, aber ich liebe sie und möchte nicht weg von ihnen. Und Gott lob, sie lieben mich auch, und wolten nicht, dass ich von ihnen wegkäme. Ich kan doch nun zum Preis des Heilandes bekennen, dass es mir oft so ist, wie ein Bruder aus Antigoa einmal in seinem Bericht schrieb, dass wenn er predigte, ihm so wäre, als ob der Heiland in Seiner Martergestalt ihm vor den Augen gemahlt stünde.

Des Sonnabends Nachm. gegen 5 und 6 Uhr, da ich weiss, dass viele Diener Jesu sich in Gebet und Fürbitte vor dem Heiland vereinigen, schliesse ich mich in tiefer Armuth an

sie an, und gedenke aller Brüder in der Prediger Conferenz, ihres würdigen Presidis, der würdigen Diener Jesu in der Ältesten Conferenz der Unität, und Seines ganzen Werkes auf Erden, und finde mich darauf am Sonntag recht gestärkt, um meine Amts Geschäfte mit Lust und Vergnügen zu verrichten. Den Lebenslauf des seligen Bruders Sternberg, welchen ich kannte und schätzte, war mir zu vielem Segen für mein Herz. O, könnte ich, wie er, im beständigen Gebet zum Herrn einhergehen lernen. O, möchte ich in der Lection recht geübt werden, dass man kan, so wie man ist, zum Lamm kommen, und kommt man nur, so wird man angenommen. Daran habe ich nun zu lernen in dem noch übrigen Rest meines Lebens. Wolten Sie, geliebte Brüder, durch ihre Fürbitte für mich, mir dazu verhelfen, so glaube ich, dass ich um des Blutes und Todes des Heilandes willen, über Kurz oder lang bei Ihm, mit Ihnen zusammenkommen und gesamlet werde. Und was wird alsdann in dem Evangelio unsre Materie sonst seyn, als diese: Eines hat uns durchgebracht,/ Lämmlein, dass du bist geschlacht't./ Amen. Bis zu der Zeit verbleibe ich durch Seine Gnade Ihr unwürdiger

Jens Reiersen.

J. Reiersen giver i alle sine breve stærke udtryk for sin store taknemlighed overfor præstekonferencen. I 1795 omtaler han sin korresponderende skriftefader C. R. Reichels store åndelige betydning for ham personligt og i embedsførelsen. Svogeren Dober har meddelt ham Reichels død året forud. Han fortæller videre udførligt om forholdene i sine to menigheder, sit tålmodige arbejde blandt de unge og de gamle, baseret på Frelserens grænseløse tålmodighed med ham selv. Især ved to midler søger han at bane vej for Frelseren ind i tilhørernes hjerter, nemlig først ved forkynnelsen. »O, hvor let er mit embede blevet for mig,« skriver

han i 96, »siden ieg kunde lade alle endog velmeente Bebreidelser og Irettesættelser fare og kuns blive ved det ene, at afmale Frelserens Kierlighed til Syndere for mine Tilhørere, og der ere dog nogle, som med Fornøjelse anhøre Evangelium.« Det andet middel er alterens sakramente, som han lægger megen vægt på og i de ugentlige skriftetaler prøver at forklare for unge og ældre. Han føler sig bestandig at være i Frelserens skole. En datter er blevet optaget i søstrekoret i Herrnhut. —

I 1801 kan han fortælle om glædelig fremgang i Nibes menighedsliv: »Naar ieg derfor bringer mig arme i Deres Erindring for Frelseren, saa bringer ieg tillige min ligesaa arme Menighed i Deres Erindring, thi vi ere Eet. Disse arme Mennesker vare, da ieg kom til dem, bekjendte — ieg maatte snart sige i det hele Land og Rige som det haardeste og groveste Folk, og ieg stod ikke sielden iblandt dem som et Faar midt iblant Ulve. Men ieg kunde dog undskylde dem, thi de havde ingen Evangelisk Siæle Føde havt. Ieg prædikede Evangelium for dem paa det aller-enfoldigste, og har ofte undret paa, at de fast vilde høre mig, saa enfoldig som mine Prædikener vare. Ieg var ikke selv fornøyet med dem. Mindre syntes mig de kunde være det. Men efter 20 Aars Forløb seer ieg dog, at Frelseren har ved disse slette Prædikener om Ham udrettet mere end ieg kunde troe. Ieg forundres ofte over den Naade, som hersker iblandt dem. I Fastetiden, paa Paaske Høitiden og den Tid efter denne, ved Daabens, ved Alterens Sacramente er hans nøye Nærværelse saa kraftig at erfare, at ieg takker Ham, at ieg er kommen til dem. Især glæder ieg mig i Haabet over de Unge, hvis Forældre ieg har velsignet til deres Ægteskab, hvilke ieg haver døbt, og nu skal undervise, konfirmere og tage til Alters. O, ieg arme, ieg var ofte saa vantroe, at ieg tænkte mit Arbeide var forgiæves, men Frelseren har viist mig, at Han var Hyrden for dem og ikke ieg. Længe holdt ieg mig op over, at ingen kom til mig og raadførte sig med mig om deres Siæles Vel. Men nu tænker

ieg: Hvem tager mig i sin Pleye? Hvem giver Agt paa mig? Gjør ikke Frelseren det Selv? Naar han nu vil være saa naadig ogsaa Selv at pleye og føre mine Tilhørere, maae ieg da ikke glæde mig derover, at Han umiddelbar vil føre og pleye enhver, som ret er? Under disse Omstændigheder synes mig, ieg haver kuns at give Agt paa, hvorledes det staaer til imellem Frelseren og mig? Elsker du mig? Saa fød mine Faar og Lam. Disse Ord synes mig Frelseren ligesom i disse Dage har sagt til mig. Og naar ieg skal sige Ham, hvorledes det i denne Deel er beskaffen med mig, saa maatte ieg helst besvare dette Spørgsmaal med en Strøm af Taarer. Ieg elsker Dig vel, dog langt fra ey heel. Er ey saa i Brand, at ieg med mig selv tilfreds være kan. Men ieg giver Ham dog mig heel, saaledes som ieg er, og vil ikke give Ham nogen Roe, førend ieg kan sige med Peder: Du veed, at ieg elsker Dig, thi det er dog det fornemmste i vort Lære Embede. — Ofte smerter det mig for de nye Lærere, som vi i denne Egn hidindtil har været befriede for, men nu ikke er det mere, saa vores kristelige Kirke ogsaa her begynder at ligne den jødiske i Frelserens og hans Apostles Tider. Men, kiere Brødre, naar vi blive flittig ved at bede Frelseren for hans Kirke, saa erfare vi dog, at hans Fienders Vaaben temmelig blive stumpede. Vi have Exempel paa, hvorledes Apostlerne forholde sig i slige Omstændigheder. Det Apostoliske Ord bliver os derved fastere, da det har sagt os, at der vil komme saadanne Tider. Vi slutte os desto nærmere til hverandre og til Frelserens Folk. Og hos mig arme har den nye Lære ingen anden Virkning, end at ieg desto frimodiger bekiender med Hierte, Mund og Tunge: Den paa Korset er sand Gud,/ om saa ald Verden loe mig ud.«

—
Mærkeligt nok standser Reiersens breve til Herrnhut med året 1802, hvad grunden så end måtte være, måske sproglige, at der i Herrnhut ikke mere var nogen til at oversætte dem. Han glæder sig ellers i sit sidste brev til at fortsætte.

J. F. Boesen, 1799, 20.4.:

Ærværdige kiære Brødre.

Jeg har allerede i endeel Aar havt den Fornøjelse, at Læse Deres Protocoll, og jeg kan med Sandhed sige, det har været en af mine meget vigtige Opmuntringer. De mange smaa brugbare Anmærkninger, som deri indeholdes, og især Efterretningen om saa mange redelige Evangelii Bekiendere, der endnu frimodigen forkynde det Korsens Ord, har ofte været mig ret til Styrke og Vederqvælgelse, under ald den Foragt og Bespottelse, man ellers i denne Tid saa ofte maae høre over de allerhelligste Ting. — Men jo mere Mørkheden tager Overhaand iblandt os, jo mere finder jeg mig bevæget til, at holde mig inderlig nær til det Lys, som endnu er tilovers, og dette er Aarsagen til, at jeg i Aar ønsker og beder, at maatte slutte mig noget nærmere til Deres ærværdige Forsamling, og ved disse Linier ret hiertelig anbefale mig til Deres kiærlige Erindring. — Tillad mig altsaa, dyrebareste Brødre, at jeg gjør Dem lidet nøyere bekiendt med min Forfatning. — Jeg har havt den Lykke, at jeg fra min Barndom af ikke allene har nydt en evangelisk Opdragelse og Undervisning, men endog selv erfaret mange 1000 udmærkede Prøver paa min Frelses trofaste Kiærlighed og ømmeste Omsorg for at bevare mig i sin Samfund, og drage mig immer nærmere til sig. Med disse store Fordele har jeg dog saa dybt maattet føle mit eget ganske intet og grund dybe Fordærvelse, saa at jeg ikke kan sige andet om mig end: Nichts als Jesu Christi Gnade,/ nichts als sein Verdienst allein,/ lässt mich armsündge Made,/ gut, gerecht und selig seyn. —

Jeg blev i en temmelig ung Alder kaldet til Embedet som Sognepræst ved disse temmelig store og folkerige Meenigheder, og ikke uden Frygt og Blødhed tog jeg derimod. Men naar jeg nu efter 11 Aars Forløb overtænker, hvorledes Herren har hiulpet mig igiennem, maae jeg vist tilstaae, at min Embeds Tiid i det mindste for mig selv har været en saare vigtig og velsignet Skoletid, som jeg og

i en salig Evighed vil komme til at takke og tilbede Frelseren for. — Af egen Erfaring forvisset, at det Korsens Ord, det kristne Evangelium er en Guds Kraft til Salighed for enhver nok saa arm Synder, der i Troen antager det, har jeg ikke heller vidst, at forkynde mine Tilhørere andet til Salighed, end Jesus Kristus og ham korsfæstet. O, at jeg dog maatte have erfaret, at dette Ord ogsaa her have fundet mere Indgang i Hierterne. Men i denne Deel er det ikke gaaet fuldkommen, som jeg ønskede, her har ingen betydelig Opvækkelse yttret sig, og kuns siælden har jeg her i Meenigheden truffet paa Mennesker, der i deres sunde Dage have tilkiendegivet nogen sand Bekymring for deres Salighed og Længsel efter Naade i Jesu Fortieneste, og dette har meget ofte inderlig smertet og nedslaaet mig. Dog har Frelseren ogsaa nu gjort det mig mere klart, at man heller heri har Lov til at være utaalmodig. Han forlanger ikke mere af sine svage Tienere, end de kuns skulde vidne om ham, frimodig og enfoldig forkynde, hvad de selv vide, og have erfaret om ham som den sande Lyksaligheds Grund. Det øvrige vil og kan han allene selv udrette, og vi have heri som i alt andet ganske at hvile i hans naadige Førelse. Naar jeg altsaa i Anledning af mit Embede stiller mig frem for hans Naade Trone, veed jeg ikke andet at bede ham om, end at jeg kuns selv maatte blive stedse mere dannet efter hans Villie, maae opflammes af hans kiærlighed, at jeg og stedse maae med Kraft og Varme kunde tale om ham, og iøvrigt at lægge mine Tilhørere saa vel som mig selv paa hans milde, trofaste Hierte. — Han den sande Hierte-kiender veed og allene, hvad Virkning hans Evangelium maaske i Stilhed gjør paa mange Siæle. Saa meget maae jeg dog tilstaae, at jeg undertiden har den Glæde, at finde syge og døende, hos hvilke Guds Ord og Naades Arbeide kiendelig nok ikke er forgiæves. For Resten lader det som mine Sognefolk giærne høre Evangelium. Jeg finder næsten ved hver Leilighed, naar det forkyndes, en talrig og agtpaagivende Forsamling. Og ikke siælden hersker derved en tem-

melig almindelig Bevægelse. Ved Ungdommens Underviisning til den hellige Nadvere og Confirmation spores og hos de fleste nogen Eftertanke og Følelse. Jeg veed ogsaa, at en stor Deel her i Meenighederne have hos sig selv den Overbeviisning, at den sande Salighed dog allene er at finde i Jesu Fortieneste og Hiertets Samfund med ham. Men de mange udvortes Beskiæftigelser og den overordentlige Hiigen efter at forbedre deres udvortes Velstand, som ikke lidet næres ved mange i denne Tid her til Lands begyndende nye Indretninger i Landvæsenet, forvikler især Sindet saa meget i det jordiske, at man ikke før end i Nødens og Dødens Time giver sig Tid til ret at følge sin Overbeviisning. Maaske ogsaa en vis Undseelse og Nygternhed holde nogle tilbage fra at yttre, hvad deres Hierter føle, og hvor ønskede jeg mig da mere Gaver til, ret at kunde indlade mig med saadanne tilbageholdende og undseelige Menne-sker.

Freigeisteriet og den tøylesløseste Foragt for Gud og ald sand Kristendom tager ellers her i Landet som andensteds immer mere Overhaand, og især ved en Oversvømmelse af de frækkeste Spotte Skrivter udbreder sig i alle de Klasser, der vil passere for mere oplyste end Almuen. — Selv af de unge Studerende, som i denne Tid ansættes til Lærere her paa Egnen, ere næsten de fleste befængte med neologiske Grundsætninger, som de yttre baade i Lærdom og Vandel. Det lader vel, som de endnu kuns finder liden Indgang hos Almuen. Men den arme Ungdom, som nu opvoxer under saadanne Læreres Styrelse, hvorledes vil det gaae den! Dog den saa vel som vi selv staae under en evig barmhiertig Herres Beskyttelse, han kan vel gjøre det langt bedre, end vi formode. — Imidlertid finder man sig virkelig immer mere isoleret, og omringet af saadanne Folk, med hvilke man ingen ret behagelig Omgang kan have, da Hierterne ikke formedelst saa ganske forskiellige Grundsætninger kan sympatisere. — Under disse Omstændigheder anser jeg det for en gandske udmærket Velgierning af vores trofaste

gode Herre, at han har ført mig i Bekiendtskab med Brødre-Meenigheden. Utallige ere virkelig de Opmuntringer og Velsignelser, som jeg deraf har nydt. O, han som dog har paataget sig at være den arme Kirkes evige Konge og Herre, han fremdeles holde sin Haand over denne sin kiære Meenighed, han bevare den stedse reen og uforfalsket hos sig, at den stedse maatte være i enhver Trængsels Tid det samme Opmuntrings og Oplevelses Sted, som den nu er for mange 1000 elskede Jesu Siele. Dette er min og vist utallige fleres Bøn. Min elskede Broder Pastor Balslew i Haarslef og Pastor Knudsen i Næraae har jeg og ofte Leilighed til, med megen Fornøjelse at omgaaes. De 3, der boe temmelig nær ved hverandre, komme undertiden sammen for at opmuntre hverandre saavel i Henseende til vore egne Hierter, som vores Embeds Førelse, og vi ønskede, at denne vores Forbindelse, der dog hidindtil ikke har været uden Velsignelse, kunde noget mere udvides. —

Nu, dyrebareste Brødre, Frelseren ret kraftig velsigne Deres Forsamling og lade enhver føle hans styrkende og opmuntrende Nærhed. Men naar det gaaer Dem Selv vel i Jesu, vores fælles Herres Samfund, da tænk og for ham paa Danmark og derved paa Deres ringe, men dog inderligst forbundne Broder

Wigerslef ved Odense i Fyen d. 20. April 1799.

J. F. Boesen.

K. Knudsen, 1799, 30.3.:

Æreværdige og inderlig elskte Brødre.

Allerede i mange Aar har jeg havt den Naade, at Deres Konferencer er mig communiceret. — Jeg har ofte læst dem til Underviisning og Opmuntring og da ønsket mig den Naade — som den uværdigste, at være i Deres Midte, for ogsaa at nyde min Anpart af den Fred, som De nyde, naar De ere hos hinanden og staae der for Frelseren med hungrige Hjerter efter Deres egen og Deres Meenigheders Frelser. Men hidindtil har jeg ikke vovet at møde skriftlig

iblandt Dem. Nu derimod troer jeg, at det er høye Tid, da ingen, som under sin Usselhed dog begierer JESum, bør blive ubekjendt for hinanden, thi hvor saligt under muelig indbrydende Tryk at vide, mange deeltage med mig, mange bede for mig. Dette er min Grund, hvorfor jeg nu vover at anbefale mig selv og de Mennesker, til hvilke Frelseren har sendt mig med Fredens Budskab, til Deres kjerlige og inderlige Erindring for Herren.

Allerede i Aaret 1776 opsøgte Frelseren mig, og bragde mig forunderlig i Samfund med Brødre i Kiøbenhavn. Sist i dette Aar blev ieg ført her til, og har i den Tid betient disse Menigheder, først som Kandidat, derefter som Adjunct, og nu i 8 Aar som Sognepræst. — I forrige Aaringer har Frelseren ofte paa mine kiere Tilhørere ladet see Evangelii Kraft, saa at jeg kunde tælle hen ved 30 Personer, som begierede Frelseren, og med hvilke jeg til stoer Velsignelse for mig selv under mine da trykkende Omstændigheder kunde indlade mig hiertelig. Nu har HERren salig hiemkaldet en Deel af disse, andre ere ved Givtermaal og Emploi adspredte paa andre Steder, og andre have forladt den første Kierlighed, saa at det sande og retskafne Væsen i Christo mærkes her kuns hos faa. Jeg maae vee-modig bekiende, at Ligegyldighed imod det Korses Ord ogsaa viiser sig her, og aldeles modfalden blev jeg som Een der stod her forgiæves, dersom Frelseren ikke nu og da gav mig den Embeds Glæde, som oftest mig selv uformodenlig, paa Sygesengene at træffe afklædte Syndere, der længes efter Naaden i JESu Blod, og blive ogsaa deri deelagtiggjorte. — Blandt mine geistlige Naboer indsiver sig Neologien og det af samme flydende sædvanlige Væsen in Praxi. Dog en stor Lykke for mig, der saa høit trænger til Opmuntring og Veiledelse, at ieg boer ikke langt fra mine inderlig elskte Brødre, Provst Boesen i Wigerslef og Broder Balslew i Haarslef. Naar vore Omstændigheder tillader det, samle vi os, nu hos den Ene og nu hos den Anden, og tale aabenhjerttet igiennem med hinanden, fornemmelig om vor Em-

beds og ogsaa om vore Hierters Kamp, og tiere har ieg i denne snevre Cirkel erfaret Opfyldelsen af vor HERres Løfte: *Hvor to eller tre ere forsamlede i mit Navn, der vil ieg være midt iblandt dem.* — Nu, ærværdige og mit Hierte dyrebare Brødre, vide De da, at ieg arme er til, og begiere for min egen Deel og for de JESu Forløste, hvilke ere mig anbetroede at betiene, at vi med hinanden maae dybt grundes paa den sande Grund, paa hvilken De staae, og paa hvilken De bygge. Som den, der dybt føler min Uformuenhed, og just derfor seer under min Elendighed op paa den for mig paa Korset Ophøiede, der maae udrette alt i og ved mig, giver ieg Dem herved Samfunds høire Haand, at ieg med Dem, Dyrebare Brødre, som staae i Evangelii Tieneste adspredte i Verden, vil med JESu Naade holde fast over Ordet om hans Taalmodighed: Han forlene os hver paa sit Sted Troeskab, at vi maae blive bevarede i den allerede indbrudte Fristelsessund. — Naar ieg erfarer, at De, Dyrebare Brødre, i Deres saa velsignede Conference tager kierlig Notice af mig (som dog dertil føler mig aldeles uværdig) og min Tieneste i Evangelio her, vil ieg neppe kunne udtrykke Dem, hvor meget De glæde, Æreværdige Brødre, Deres Dem evig elskende Broder og Tiener

Knud Knudsen.

Præst i Nør-Næraae og Bederslef Menigheder i Fyens Stift,
Scham herred pr. Odense et Einsiedelsborg.

R. Balslev, 1800, 14.5.:

Ehrwürdige, Herzlich geliebte Brüder. Im verwichenen Jahre schrieben unserer Zwei an Euch, und empfahlen uns Eurer Fürbitte. Ihr habt die Güte gehabt, dieses unser Schreiben zu beantworten. Mit vieler Freude und zur wahren Ermunterung für unsere Herzen empfinden wir diese Euer durch Br. Brückner ausgefertigte Antwortsschreiben, und wollen hiemit unsern innigsten Dank dafür abstaten. Es ist uns sehr ermunternd zu wissen, dass wir, obgleich so weit entfernt, doch in Eurer liebeichen Erinnerung und

Fürbitte eingeschlossen sind, wovon wir uns auch sowol für unsre Personen als auch für unser Amt wahren Segen versprechen. Seit der Zeit hat der liebe Heiland mehrere mit uns gesmelt und verbunden, welche hiermit gemeinschaftlich sich der Liebe und Erinnerung des Prediger-Conferen- zes empfehlen. Was schon lange der sehnliche Wunsch eines jeden von uns war, nemlich: dass der Heiland aus Gnaden eine wahre Herzens Verbindung und Vereinigung zwischen mehreren seiner armen Diener stiften wolte zu dem Zweck, seine Sache in Herzens Demuth und Gemeinschaft des Geistes zu treiben, hat der Heiland zur Freude unsrer Herzen einiger maasen zwischen uns im Stande gebracht. Schon in meh- reren Jahren haben die Br. Boesen, Knudsen und Balslev dann und wann zu gemeinschaftlicher Stärkung und Ermunterung sich mit einander versammelt, aber an d. 18. Decbr. 1799 trat Br. Boesen in Faaburg mit zu unserer Verbindung, und bald darauf hat auch Br. Clausen in Søn- derbye sich an unsre kleine Gemeinschaft angeschlossen.

Wir fühlen es, wie wichtig es besonders in diesen so sehr verdorbenen Zeiten ist, Gemeinschaft mit einander zu unter- halten, und einander zum Eifer und Treue im Dienste Jesu zu ermuntern. Und unser wichtiger Beruf, unsre miterlö- sten zu Jesu hinzuführen, ist uns dadurch aufs neue recht wichtig geworden. Möchten wir doch zu einer Zeit, da die Diener der Finsternis sich so wirksam erzeigen, auf alle Weise Verachtung gegen das Evangelium auszubreiten, Gnade erlangen, in unserm Wirkungskreis uns für den Herrn, dem wir so unendlich viel schuldig sind, recht wirk- sam zu erzeigen.

Der erste Gedanke und Wunsch bey unserer Vereinigung war, dass der Heiland in Gnaden sich in unserer Mitte ein- finden und in inniger Liebe mit einander verbinden und besondees uns arme zubereiten wollte, das wir Mitteln in seiner Hand werden möchten zur Ausbreitung seines Rei- ches in und ausser unsern Gemeinen, so weit unser Wir- kungs Kreis durch seine Gnade reichen konnte. Jede 8

Wochen kommen wir mit einander zusammen. Nachdem wir in einem herzlichen Gebet und mit ein paar Versen den Heiland für die Gnaden und Segen, welche er uns einem jeden für sein Theil schon geschenkt hat, gedankt und uns sein Bekenntnis zu uns und unsern Verhandlungen ausgebeten haben, theilen wir einander bald mündlich bald schriftlich unsere Bemerkungen, Erfahrungen und Wünsche mit, und überlegen mit einander, was wir in und ausser unserm Amte zur Erreichung unserer Absicht vornehmen können, und mit tiefer Beugung müssen wir bekennen, dass wir theils bey unsern Zusammenkünften theils bey der Recapitulation unsers Protocols, theils bey unsrer an jedem Sonnabend von 6 bis 7 Uhr Abends vestgesetzten gemeinschaftlichen Betstunde es erfahren haben, das der Heiland auf eine unbeschreiblich gnädige Weise sich zu unsren Herzen herabgelassen hat, und ein jeder von uns hat, seit unsere Verbindung im Stande kam, es auf das deutlichste erfahren, das unsrer gnädige Herr dieselbe in Gnaden als ein Mittel gebraucht hat, uns die Ermunterung, Lust und Trieb zu schenken, die wir in unserm Amte so nötig haben, und dessen wir uns so bedürftig fühlten.

Was die sichtbare Frucht des Evangelii in unserm Amte betrifft, so müssen wir freilich den auch in unsren Gegenden überhand nehmenden Leichtsinn und Gleichgültigkeit beklagen. Doch sehen wir auch alle dann und wann merkliche Spuren von der Wirkung des Evangelii an den Herzen, sowohl bey gesunden als kranken. Besonders können Br. Boesen in Faaburg und Br. Clausen in Sönderbye sich über den Zuwachs des kleinen Häufleins erweckter Seelen in ihren Gemeinen freuen.

Wir empfehlen uns und unser Amt und besonders unsere gegenwärtig für uns so sehr gesegnete Verbindung, die vielleicht eine Frucht eurer Fürbitte ist, Eurer ferneren liebeichen Erinnerung vor dem Heiland. Es ist uns eine aparte Freude und Ermunterung zu wissen, das ihr an unserm Wohlergehen theilnehmet und uns in Euren Gebe-

then einschliesset, welches wir uns auch fernerhin herzlichst freuen. Der Heiland erhalte uns in herzlicher Demuth auf sein Verdienst gegründet in Gemeinschaft des Geistes mit euch, bis wir einander vor seinem Throne sehen werden.

Eure in Jesu verbundene Brüder

Knud Knudsen in Næraae. P: K: Clausen in Sønderbye.

R: Balslew in Haarslew. J: Fr: Boesen in Wigerlesf.

U: C: Boesen in Faaburg.

Wigerlef bey Odense in Fyhn d. 14. Maj 1800.

*Bilag til brev 1802:*²²

I. *Udtag af den historiske oversigt over fohandlingerne i de forbundne præsters selskab i Fyn*, forelæst ved den sidste almindelige sammenkomst.

Selskabets hovedformål er foruden egen personlig opbyggelse at hjælpe til med at fremme udbredelsen af evangeliet og den sande praktiske kristendom såvel indenfor som udenfor de os betroede menigheder.

1. Embedshandlinger i ens egen menighed:

a. Forberedelse af konfirmanderne. For at gøre børnene fornyelsen af deres dåbspagt om så vigtigere, taler man ved afslutningen med hvert barn enkeltvis, beder også af og til knælende med dem, udsøger bibel- og salmevers til dem.

b. Man tager sig af de unge efter deres konfirmation gennem offentlige katekisationer og særlige møder i hjemmene.

c. Sjælesorgssamtaler og sygebesøg.

d. Offentlige eftermiddagsgudstjenester i friere form, hvor der hos provst Boesen kommer deltagere fra mange sogne.

e. Man modarbejder neologien, dog ikke gennem diskussioner og polemik fra prædikestolen.

f. Flittig læsning og granskning af den hellige skrift under bøn. Af teologiske skrifter bruges Spangenberg's »Idea fidei fratrum«. Hver holder sit collegium privatissimum.

g. Man udbreder små opbyggelsesskrifter (bl. a. fra Baseler

²²⁾ I kort referat på dansk.

Sammlungen, hofråd Jung, Ewalds Monatsschrift, Schöners Historisches Lesebuch).

h. Der holdtes festgudstjeneste ved det nye århundredes begyndelse 1801, også i 1802. Passende salmer blev trykt og sunget. Der var velsignelse over sammenkomsten.

2. Vedrørende udbredelsen af evangeliet og den sande kristendom udenfor vore menigheders lille kreds:

a. ...

b. Der udgives småskrifter. Trykte er allerede Spangenberg's »Bekendtniss von der Hoffnung des ewigen Lebens«, »Von der Vergebung der Sünden«.

c. K. Knudsens »En arm synders følelser ved Jesu opstandelse«, R. Balslevs »Betragtninger over kristendommen med fortællinger«, 1. oplag juli 1800, 500 ekspl., 2. opl. samme år, 1000 ekspl. Biskop Balle har bestilt 50 ekspl.

d. Eftersom skønne sange og salmer af evangelisk indhold almindeligvis gør stærkt indtryk og derfor som helhed er meget afholdte, men den jævne mand her i det danske kun kender få sådanne gode salmer ud over de gamle kirkesalmer, blev der af br. J. F. Boesen foranstaltet en lille samling af de bedste sange og vers i det øjemed, et par ark, 500 ekspl., nyt oplag.

e. Der udgives et periodisk skrift »Evangelisk Magazin« (som i England) med historiske og opbyggelige stykker, 4 hefter årligt, hvert 6 ark, 1.000 ekspl.²³

f. En piece »Nytårgave for kristne« er udgivet.

g. Videre J. F. Boesen: »Kristelig opmuntring til alvorlig overvejelse for alle, som ønsker at blive lykkelige og salige«, 2 ark, 2.000 ekspl.

h. »Den lille sprogbibel med korte forklaringer for opmærksomme børn«, oversat fra tysk, udgivet i Basel, 5.000 ekspl.

i. Resultaterne.

k. Ved kolportage fordeles små flyveblade af evangelisk indhold.

²³⁾ »Evangelisk Magazin for danske Sandhedselskere«, samlet af et Selskab og udgivet ved J. Fr. Boesen, 1801—06.

- l. Tilskud fra Norge på 400 dlr.
- m. Forbindelse med skolelærere og kandidater.
- n. Indøvelse i bønnen, lørdag kl. 6—7 bedetime for alle medlemmer.
- o. Korrespondance med præstekonferencen i Herrnhut, Det tyske selskab i Basel og Missionselskabet i England.
- p. Medlemmer også blandt ikke-gejstlige, i øjeblikket i alt 33 medlemmer.
- q. Protokollen cirkulerer blandt medlemmerne.

II. *Tanker over præstens og sjælesørgerens sygebesøg.*

1. Man skal ikke vente, til man bliver kaldt til de syge, men hellere gå ukaldt til dem.
2. Man skal søge at erfare noget om den syges specielle sjælstilstand, for at kunne være det for ham og sige det til ham, som han behøver til sin frelse, beroligelse og salighed.
3. Man skal ved sygesengen ikke være prædikant, men underholdende, vejledende og trøstende ven.
4. Man skal ikke altid foreholde de syge deres sygdomme som straffe, men mere som velgerninger, idet Gud gennem dem vil fremme deres sjæles frelse.
5. Man skal gøre den nærmere forberedelse på døden og evigheden nødvendig og vigtig for dem og vise dem, at der dertil kræves mere end den sædvanlige beden og den såkaldte berettelse.
6. Man skal gøre alle syge opmærksom på, at til salighed er troen på Jesus og vished om sin nådestand uomgængelig nødvendig.

III. *En nytestamentlig skriftlærds embede.*

1. Hans beskaffenhed og dygtighed.
2. Embedets trofaste førelse.
3. Embedets nytte.^{23a}

^{23a}) R. Balslev fortsætter med på det fynske herrnhutiske præstekonvents vegne at skrive udførlige årlige breve til præstekonferencen i Hrnht, hvori han beretter om selskabets virke, deres sammenkomster, udgivelsen af det periodiske tidsskrift, talrige opbyggelige småskrifter, salmehefter, Nye testamenter, også på islandsk, deltagelse i det opkom-

F. Astrup, 1800, 19.5.:

Würdige und geliebte Brüder.

Nehmt hierdurch mine herzlichste Danksagung an für die gütige Mittheilung der mir so gesegneten Gemein-Nachrichten, wodurch mein so oft sinkender Muth jedesmal kräftig aufgerichtet worden. Denn wenn Sie je einen hypocondrischen Martyr gekannt haben, der die härtesten Prüfungen dieser Leibes- u. Seelen-Krankheit durchgestanden hat, so können Sie sich mine Lage denken, u. dennoch bin ich von Zeit zu Zeit erhalten worden. Ueber 50 Jahre lang hat dieses mein Martyrium gedauert, u. noch bin ich da u. kann wohl sagen: Jesu, mine Liebe,/ die ich oft betrübe/ hier in dieser Welt,/ Dir dankt mein Gemüthe/ wegen Deiner Güte,/ die mich noch erhält.«/ Ofte aber verlangt mich nun, in einem Alter von beinahe 73 Jahren, nach der seligen Zeit, aus dem Kerker dieses Lebens abzuschneiden, um zu den Füßen meines Heilandes Ihn anzubeten, u. für Seine Langmuth mit mir armen Sünder mine Dank niederzulegen. Indessen ist das mine tägliche Sache, so lange ich hier bin, mich Ihm als dem Gnaden-Thron zu nahen, wo ich alleine Trost u. auch Kraft zu mine Amts-Verrichtungen erhalte. Daher ich auch mine Zuhörern getrost sagen kan, dass keine Seligkeit anderswo zu finden ist, als in Ihm, der Knechts-Gestalt annahm, ob Er wol in Göttlicher Gestalt war, u. ward gehorsam bis zum Tod, ja zum Tod am Kreuz. Aber wir leben hier, so wie wohl auch anderwärts,

mende bibel- og ydre missions arbejde, kampen mod neologien m. m. — De storpolitiske begivenheder standser korrespondancen fra 1812. Den genoptages privat i 1834—40 og indeholder nu meddelelser om den i mellemtiden ændrede kirkelige situation i landet. Rønnes missionselskab og blad har afløst det fynske selskab. Rationalismen er svækket. »Kristelig Samler« bringer opbyggelig og oplysende læsning, dertil N. J. Holms tyske missionsblad fra Chr.feld. I 1839 havde han 50 års embedsjubilæum. 5 sønner blev teologer. Han glæder sig stadig inderligt over sit bekendtskab og fællesskab med brødreminigheden fra de unge år. Det har været ham til stor velsignelse og hjælp.

in einer Zeit, da das seligmachende Wort von Christo verhöhnt u. verachtet wird. Diese epidemische Krankheit breitet sich so weit aus, dass auch so gar die einfältigen Land- u. Bauersleute davon angesteckt werden. Es ist nicht zu läugnen, dass eine herausgekommene Königl: Verordnung, die die Schreib- u. Druck-Freiheit eingeschränkt, so viel ausgerichtet hat, dass man nicht mehr so viele Pamphlets gegen die Religion wie ehedem sieht. So wie auch der König in Schweden sich erklärt hat, sich verbunden zu halten, die Evang-Lutherische Lehre gegen die Freydenkerey zu schützen, u. mit Ernst gegen Irreligion u. den Naturalismus eifert. Was aber auch da herauskommen wird, so können wir doch mit Gewissheit glauben, dass es den Verfolgern schwer wird werden, gegen den Stachel zu lecken. Er, das Oberhaupt Seiner Kirche, wird sie gewiss nicht verlassen, denn sie sind Sein Erbe u. Eigenthum, das Er sich so sauer erworben hat. Uns aber kommt es zu, stille zu seyn, u. auf Seine Hülf-Stunde zu warten.

Ihr, meine würdigen Brüder, deren Zusammenkunft u. Berathschlagungen dahin gehen, die Ehre des Namens unsers lieben Heilandes u. das Beste Seiner Kirche zu befördern, u. die ihr mit dem Unsichtbaren umgehet, als ob ihr Ihn sähet, Ihr werdet die Noth Seiner armen Anhänger ins Ganze so wie in den Theilen an Sein treues Herz legen, u. wenn Ihr dieses thut, so vergesst auch nicht Euern verbundenen alten geringen Bruder

Wibor d. 19. Maji 1800.

Astrup

A. G. Fabricius, 1793, 14.3.:

Ehrwürdige liebe Brüder der Prediger-Versammlung zu Hht.

Ich erinnere mich, einmal, als ich noch zu Humtrup war, an die lieben Brüder geschrieben zu haben. An jenem Orte beschäftigte ich mich viele Jahre mit dem Unterricht u. der Bildung meiner Söhne so wol als der beiden Windekilden. Ich suchte sie für den Heiland zu erziehen, und wiewol sich mir manchmal trübe Aussichten zeigten, so ruhete doch ein

Segen darauf, sodass sie insgesamt einen unauslöschlichen Eindruck von der Versöhnung Jesu bekamen. Meine beiden Söhne kamen zur Gemeine, der Heiland ist mit ihnen gewesen und sie sind brauchbare Werkzeuge geworden. (Der älteste ist in Norden in Ostfriesland²⁴, u. der jüngste in Sarepta²⁵.) Ich sehnte mich endlich von Humtrup wegzukommen, indem es mir vorkam, dass ich da ganz ausgedient hatte, u. ward vor einigen Jahren unerwartet hieher nach Uldrup berufen, wo ich die Freude hatte, mehrere erweckte, die Brüder-Gemeine liebende vorzufinden, als in Humtrup waren, die von meinem Amtsvorfahren sehr gedrückt worden. Ich habe sie in Liebe wie wohl in Schwachheit bedient, u. es gelang mir auch die Freundschaft u. das Zutrauen so wohl der hiesigen Kirchefart, als meines ersten Amtsgenossen²⁶ zu erhalten. Dieser war für die heutige Aufklärung, u. ich blieb bey meiner Weise das Evangelium zu verkündigen. Vor einem Jahr bekam ich an dessen Statt den jüngern Windekilde zum Kollegen, u. wie froh war ich, einen gleichgesinnten lieben Bruder an meiner Seite zu haben, mit dem ich bisher durch Gottes Gnade Ein Herz u. eine Seele bin, welcher sich der hiesigen erweckten besonders treulich annimmt, u. von den eingepfarrten geliebet wird. Unsere Predigten werden fleissig besucht und aufmerksam angehört, allein es herrscht unter dem hiesigen Volcke eine grosse Vorliebe für Schwelgerey u. rauschende Ergezlichkeiten, wodurch der gute Saame bei vielen erstickt wird. Der Bruder meines Windekilde steht an einer sehr nahe angrenzenden Gemeine, wo gleichfalls erweckte sind, deren er sich annimmt, u. wir drei machen denn so ein Kleeblatt vor unserm lieben Herrn aus. Wir erfahren es, das Er in unserer Mitte ist, u. mit dem Thau seiner Sünderliebe u. Versöhnungsgnade unsere Herzen befeuchtet u. stärket. In dem Theil ist uns die jährliche dortige Prediger-Confe-

²⁴) Lor. Wilhadus Fabricius, 1760—1825, biskop 1814.

²⁵) Joh. Ludolf Fabricius, 1764—1838, biskop 1825.

²⁶) Nic. Boisen, 1751—1829, diakon i Ullerup 1784—92.

renz schon oft zum Segen gewesen, u. wir sind im Geiste in eurer Mitte. Gedenket unserer vor dem lieben Heilande, dass Er, der uns hier zusammengebracht hat, auch die Segen an uns u. durch uns vollenden wolle, die sich in Seinem Herzen dazu regen.

Uldrup, am 14. Merz 1793. Andr. Gottl. Fabricius.

A. G. Fabricius var historisk gransker, uden dog at have udgivet noget. Men karakteristisk nok slutter han sit følgende brev (95) med denne smukke bekendelse: »Jeg har i ånden rejst gennem mange tider, ja vel gennem evigheder, men intet har indtaget mit hjerte, før jeg ankom på Golgata. Gud være priset.« I 96 skriver han om sin deltagelse i kampen mod neologien, der også fristede hans forskerånd: »I vore dage skal vi da så meget mere forbinde os med hinanden ved en broderlig kærlighed under Jesu kors, for at evangeliet ikke skal frarøves os ved verdensvisdommens nuværende ånd og tilintetgøres for os ved menneskelig visdoms fornufttaler. Jeg ved intet uden den mig så uudslukkelig indpodede Jesu synderkærlighed, som jeg kan takke for min bevarelse i samfundet med ham og hans folk. Og jeg tiltror ham det: Den hånd, ved hvilken jeg går, vil vide at holde mig fast, indtil jeg ser ham ansigt til ansigt.« —

H. Windekilde, 1793, 2.5.:

Ehrwürdige und herzlich geliebte Brüder.

Schon seit mehreren Jahren ist es auch mir vergönnt worden, das Protocoll eurer jährlichen Conferenz zu lesen, u. mein Harz hat jederzeit etwas besonderes dabey gefühlt, u. einen Nachgenuß von dem Segen gehabt, den der Liebe Heiland euren Versamlungen hat zufließen lassen. Da ich nun aus diesem ersehe, dass ihr auch gern die armen u. schwachen in eure Verbindung mit aufnehmet: so wünschte auch ich als ein solcher durch diese Zeilen mich an

eure Gemeinschaft mit anzuschliessen, u. in dem Bund bey dem Kreuze zu bleiben,/ u. die Marter Gottes zu treiben,/ bis wir Ihn sehn von Angesicht,/ mit euch einzutreten. Mein treuer Heiland hat von Jugend an mein Herz durch Seine Liebe zu sich gezogen, u. ob ich Ihn gleich oft betrübte, blieb Er mir doch gewogen, u. liess meine Seele nicht aus Seinen treuen Armen, sondern that nichts anders spät und früh, als meiner sich erbarmen. Das ist so der kurze Inhalt meines Herzens-Ganges, u. das hat gemacht, dass mir von der Zeit an, da ich anfang öffentliche Vorträge zu halten, immer das wichtigste gewesen ist, von der Liebe Jesu zu zeugen, u. ich habe auch verschiedentlich verspürt, dass es Eingang in die Herzen gefunden hat und sowohl von Erweckten als allgemein gern gehört worden ist. Nur wünschte ich so sehr, davon Beweise zu haben, dass dieses Zeugnis wahre Sinnes-Aenderung bey meinen Zuhörern gewirkt hätte, wozu ich doch glaube, dass es hinreichend ist. Rührungen kann ich bey manchen verspüren, u. dis zeigte sich besonders bey verschiedenen meiner disjähri gen Confirmanden, u. ich hoffe, dass auch dieser Keim, wenn er gleich manchmal zu verschwinden scheint, zu seiner Zeit doch wieder aufleben u. Frucht bringen werde. Ueberhaupt genommen findet man in dieser Gemeine, doch nur hauptsächlich unter den Alten, eine Art von alttestamentlicher Gottesfurcht, so dass man manchen, wie mir dünkt, eine ihrer Erkenntnis gemässe, nicht allein Ehrfurcht vor Gott, sondern auch eine gewisse Liebe u. Zuversicht zu ihm, nicht absprechen kann, allein Jesus u. Sein Verdienst ist ihnen dabey unbekannt u. fremd, u. oft habe ich mit Verlegenheit wahrnehmen müssen, dass wenn ihnen das Evangelium von der Sünderliebe Jesu u. unsrer Gerechtigkeit in Seinem Verdienst u. Leiden, auch oft bey besonderen Gelegenheiten u. Besuchen in ihren Häusern vorgelegt wird, sie doch immer wieder auf das alte zurückkommen. Doch habe ich auch einzelne Beweise von Kranken u. Sterbenden, die das Wort von Jesu Leiden u. Tod als den grössten u.

seligsten Trost für ihr Herz gern aufnahmen, u. solche Beyspiele richten mich dann aufs neue auf, u. geben mir neuen Muth. Ueberhaupt hat mir mein lieber Heiland die zuversichtliche Hofnung gegeben, dass Sein Wort im Verborgenen weit mehr ausrichtet, als man oft sieht u. erfährt, u. das ist mir zu grosser Ermunterung. Das hiesige Häuflein der Erweckten besteht aus reichlich 20 Personen, deren ich mich, in Gemeinschaft mit meinem 1: Collegen, mit Freuden annehme, u. unser lieber Herr bekennt sich in Gnaden zu unsern Versammlungen und ist uns oft fülbar nahe. Doch muss ich auch bey der Bedienung dieses zu meiner tiefen Beugung meine grosse Schwäche u. Armuth wahrnehmen, u. oft erfahren, wie ungeschickt ich dazu bin. Allein mein lieber Heiland tröstet mich immer wieder, u. zeigt mir, wie ich *aus Seiner Fülle* alles nehmen kan, was ich auch in diesem Theil nöthig habe. Uebrigens wünsche ich allen hiesigen Erweckten mehr helle Erkenntnis u. Gefühl der Evangelischen Gnade im Blute Jesu. Ihre Erklärungen bleiben im Allgemeinen nur zu sehr beym Klagen über Gefühl des Verderbens, ohne die seligmachende Heilung zu erfahren, die in Seinen Wunden für alle Art des Verderbens zu finden ist. Da zeige ich sie denn immer aufs neue zum Heiland u. zu Seinen Wunden hin, u. weiss keinen andern Rath als die Schäflein zum guten Hirten und die Kranken zum Arzt, der selbst das Leben ist, hinzuweisen. Mit Dankbarkeit erkennen wir alle auch hier die Pflege, die wir von der Gemeinde durch den Besuch der 1: Geschw. Cramers²⁷ geniessen, der uns zu wahren Segen u. Ermunterung ist, so wie ich die Bekanntschaft, die ich von Jugend an mit der Brüdergemeine gehabt habe, für etwas grosses u. unschätzbares halte. Und meine oftmaligen Besuche in Christiansfeld haben mir für mein Herz viel ausgetragen. Nun, meine geliebten Brüder, ich empfehle mich, als ein geringer Anfänger und Lehrling, eurer Liebe u. Fürbitte,

²⁷⁾ Joachim Christoph Cramer, 1743—1812, diasporaarbejder i Skjern 1782, Flensborg 1790, Burkal 1795—1810.

u. es wird mir eine grosse Gnade sein, wenn ich mich künftigt als das ärmste Mitglied an eure ehrwürdige Versammlung u. Gemeinschaft im Geist mit anschliessen darf, als euer auf das Verdienst unsers Herrn u. Heilandes mit euch verbundener geringer Bruder.

Ulderup, d. 2. May 1793.

Hans Windekilde²⁸.

J. P. Windekilde, 1793, 3.5.:

Ehrwürdige liebe Brüder. Auch ich wollte bey dieser Gelegenheit, da mein lieber gewesener Lehrer Br. Fabricius, u. mein Bruder, sich im Geiste an Eure Verbindung anschliessen, mich meinen lieben Brüdern als einen Eurer geringsten gerne zum Andenken empfehlen. Freilich habe ich nicht das Glück, jemand zu kennen, es wäre denn Br: Reichel, den ich auf seiner Reise nach Ostindien, als ich noch bey der Academie in Copenhagen war, kennen lærnte, allein da ich die Gnade habe mit Theil an den Gemein-Nachrichten zu haben, worinnen uns das Protocoll Eurer Conferenz communicirt wird, so bin ich, wenn ich dieses

²⁸) *Hans Windekilde* synes at have været en benådet forkynder med særlige evner til at tage sig af vaktet sjælesorg. I Sdr. Vilstrup var der fra faderens tid en stor herrnhutisk vennekreds (ca. 80 medlemmer) med eget forsamlingslokale. I 1802 omtaler han det fynske selskab, som en del slesvigske præster er blevet aktive medlemmer af. Neologien breder sig også i det slesvigske og en deraf følgende ny moral gør sig gældende. Han skriver i den forbindelse (1810): »Hvad skal en arm præst da gøre? Holde straffeprædikener? Det forbitrer kun. — Moralisme? Det hjælper aldeles intet. — Jeg ved intet andet end at fortsætte med at prædike evangeliet og på Kristi vegne at bede: Lad jer forlige med Gud.« — I 1812 foreslår han, at de i konferenceprotokollerne gennem årene behandlede pastorale spørgsmål burde samles og udgives i en særlig bog til brug for de tilsluttede præster. Forslaget fandt velvillig modtagelse i ledelsen. Og bogen kom i 1814 under titlen »Praktische Bemerkungen die Führung des Evangelischen Predigtamtes betreffend. Aus den Protokollen der seit dem Jahre 1754 alljährlich zu Herrnhut gehaltenen Prediger-Conferenz«. — Også de slesvigske præster deltager ivrigt i århundredets nye virksomhed for bibeludbredelse og ydre mission. Oprettelsen af bibelselskaberne i Chr.feld og Slesvig omtales (1816).

lese, immer in Eurer Mitte, u. der Wunsch wird oft in mir rege, persönlich unter Euch zu seyn. Bekennen muss ich auch, dass jedesmal, wenn in den Nachrichten von der Zusammenkunft der Prediger-Brüder etwas vorkommt, mein Herz einen aparten Segen genießt, u. mein Amt wird mir dabey besonders wichtig, ja es kann mich recht ermuntern, den so theuer erkauften Seelen den Heiland noch eifriger zu verkündigen. Seitdem mich der 1: Heiland gewürdiget hat, öffentliches Zeugnis von Ihm abzulegen, so wüsste ich keine Beschäftigung, die seliger wäre, besonders wenn Er dem Herzen recht fühlbar nahe ist, welches freylich bey mir nicht allemal der Fall ist, und ich muss mein Zurückbleiben oft recht nachdrücklich fühlen. — Bey alle dem ist mir doch das, was unser lieber Herr schon an mir armen gethan hat, u. noch thut, zum Anbeten, u. besonders habe er Dank, dass Er mich mit Seiner Gemeine hat bekannt werden lassen, die fest hält überm Wort von der Versöhnung Jesu, und in Verbindung mit solchen Seelen gebracht, die Ihn lieben, da bitte ich Ihn denn, Er möge mir immer den Sinn erhalten beym Kreuze zu bleiben, / u. Seine Marter zu treiben, / bis wir Ihn sehen von Angesicht. / — In Absicht der Gemeine, bey welcher ich als zweiter Lehrer stehe, so besteht selbige grösstentheils aus solchen, die vor der Welt ein anständiges Leben führen, die aber sehr ungern Sünder werden, wovon man Spuren genug selbst beym Kranken- u. Todtenbette findet, welches mich manchmal recht verlegen gemacht. Doch ist hier auch ein kleines Häuflein von etlich zwanzigen, welche um ihre Seligkeit bekümmert sind, bey deren Bedienung besonders ich meine Schwäche merke. Der liebe Hld. schenke mir Gnade, bey denen so wie bey allen mich so zu betragen, dass etwas für Ihn herauskommen möge. Mit diesem Sinne empfiehlt sich in Euer Andenken und Gebet bey unserm lieben Herrn Euer geringer auf Jesum verbundener Br:

Jens Peter Windekilde.

Protokollen tilføjer: So wie man sich überhaupt über

diese neue Bekanntschaft und Anfassung von Herzen freute, so fand man insonderheit Ursach, dem Heiland zu danken, dass Er es dem Br. *Fabricius* gelingen lassen, sowol seine beyden Söhne als seine beiden Zöglinge zu solchen brauchbaren Werkzeugen in Seinem Dienste zu erziehen, u. man wünschte noch mehrere Exempel von einem so erfreulichen Nachwachse zu sehen. —

A. Prætorius, 1796:

Wir sind theuer erkauft, und daher verbunden, den, der uns so theuer erkauft hat, mit dem Leibe und dem Geiste zu ehren. Er hat uns zuerst geliebet, wir müssen Ihn wieder lieben. Das ist und bleibt durch die Gnade unsers Seelen Freundes doch noch immer der Hauptinhalt unsers Bekenntnisses. Unter meinen lezten Confirmanden habe ich zu meiner Freude viel Anfassung gespürt. Bis hieher hat der Herr geholfen. Wir leben in einer Zeitperiode, wo man dieses Glück zu schätzen viel Ursache hat. Wie trübe sieht es doch jetzt in der Welt aus. Wie ängstlich müssen wir für die Zukunft seyn, wenn wir nicht glauben könnten: Der Fels, welcher mitfolgt, ist Christus. Ach dass wir recht auf diesen Felsen bauen möchten. Es ist recht betrübt, dass kein einziger unter den mir bekannten neuen Predigern, die in Kiel zum Lehramt vorbereitet werden, die Gottheit Christi p. glaubt. In dieser lezten betrübten Zeit, / verleihs uns, Herr, Beständigkeit —/, das ist für mein Individuum ein ganz besonders nöthiger Seufzer. —

Lebenslauf von Pastor Jens Peter Windekilde aus Wilstrup bei Hadersleben in einem Brief an die Herrnhuter Prediger-Konferenz im May 1839.

Viele Freude verurschte mir die Antwort, welche ich von der verehrten, von mir immer innigst geliebten Pred.-Confer. durch Br. Hilberz im Novemb. v. J. erhalten habe, welche um so viel grösser war, weil ich damals an nichts weniger als daran dachte; ich gestehe, ich ward ganz be-

schämt, als ich die warme Theilnahme der ehrwürdigen Conferenz und nicht weniger des angeführten gel. Bruders bemerkte und zwar um so viel mehr, da mein letztes Schreiben, wegen damaligen Drangs der Geschäfte, kurz und flüchtig gerathen war. Dank allen Lieben, herzlichen Dank für Ihre Theilnahme²⁹.

Nach geschehenem Wunsche an mich, einen Bericht von meinem Amtsgange der Pred. Confer. mitzuthemen, werde ich suchen, denselben zu erfüllen, melde daher zur Ehre und zum Lob und Preis unsers Herrn, der Alles bisher mit mir, dem geringsten unwürdigsten Seiner Diener wohl gemacht hat, Folgendes:

Im Jahre 1786 ward ich nach einigen mühevollen academischen Jahren in Kopenhagen, indem ich hier meinen Unterhalt mit Informiren verdienen musste, daselbst examiniert und trat in selbigem Jahre in Condition bey einem Prediger auf dem Lande in der Nähe der Stadt Apenrade³⁰, dessen Töchter ich unterrichtete und ihm, da er 2 Kirchen hatte, im Predigen behülflich war; er war ein evangelischer und sehr begabter Mann, daher mir der Aufenthalt daselbst, obschon er nur 2 Jahre dauerte, im Predigen zu vielem Nutzen gereichte. Es kamen mehrere Anträge an mich, schon damals ins Predigtamt zu treten, die ich aber ausschlug, weil ich es in aller Absicht gut hatte und gern in meiner angenehmen und sorgenfreien Lage, in welcher ich mich befand, etwas länger geblieben wäre. Allein unser I. Herr hatte anderes mit mir im Sinne, einige Erweckte in Satrup auf Sundewitt in der Nähe der Stadt Sonderburg auf der Insel Alsen, Herzogthums Schleswig, besonders die mit der Brr.-Gem. verbundene Wiedsche Familie³¹ drangen sehr in mich, das daselbst vacant gewordene

²⁹) Ved 50 års embedsjubilæet i 1838.

³⁰) A. Prætorius i Hellevad-E. 1772—90, siden i Burkal.

³¹) Urmager M. Wied, hvis 4 sønner sluttede sig til brødreemigheden, to kom i dens tjeneste som missionærer, Matthias i Vestindien 1782—1824, Hans i Suriname 1790—1810, død som biskop i Hrnht.

Diaconat zu suchen; hier durfte ich nicht anders als den Willen des Herrn versuchen, ich gab daher ein Gesuch deswegen an den König ein, wäre zufrieden gewesen, wenn es Nein geheissen hätte, es gefiel aber dem Herrn mir diese Stelle zu geben. Im Jahre 1788 am 30. Januar zog ich dahin und am 10. Febr. ward ich daselbst eingesetzt. Merkwürdig waren die Tagesloosung Jerem. 1,7. »Sage nicht, ich bin zu jung p. p.« und der Choral »Gelobet sey die Gnadenzeit, in der auch ungeübte Knaben,/ Befehl und Macht empfangen haben,/ zu werben auf die Ewigkeit«./ Das stärkte mich mächtig an meinem Introductionstage, da ich wirklich jung, nur 26 Jahre alt, eine gedrangvolle Kirche mit verschiedenen Standespersonen³² vor mir sahe, und im voraus sehr bedenklich war, weil ich heftiges Zahnweh und Reissen im Kopfe hatte. Ich bin aber dem Hld. noch heute dankbar, dass Er mir so gut durchhalf, die Schmerzen vergingen und er schenkte mir Freimüthigkeit Sein Evangelium zu bekennen.

Mit einer Person zur künftigen Ehe hatte ich mich nicht eingelassen, wie das der Fall bei manchen Candidaten, sondern mein sel. Vater schlug mir eine vor, die er zwar nie gesehen, aber doch von ihr gehört hatte, und die ihm, als er im Gebet darüber nachdachte, als für mich passend aufs Herz gefallen war. Dem Ansehen nach kannte ich sie wohl, allein nie hatte ich in dem Theil über sie gedacht; den Ausschlag überliess ich der Leitung des Herrn und als sie einwilligte, so konnte ich sie als meine künftige Gattin aus Seiner Hand annehmen, auch hier muss ich bekennen, Er hat uns in unserer 41 Jahre dauernden Ehe gesegnet und alles wohl gemacht³³.

Die sogenannte Kirchenscheu war, als ich ins Amt kam, noch nicht, wie in der Folge, so allgemein geworden, vielmehr zeichnete sich das Volk dieser aus 5 Kirchspielen bestehenden Landschaft besonders durch Kirchlichkeit aus, indem diese

³²) Antagelig fra det nærliggende Sandbjerg slot.

³³) Chritine Petersen, gift 1788, død 1829.

wirklich zur Volkssitte mit gehörte, daher meine Predigten zahlreich besucht wurden. Auch mein College der Hauptpastor³⁴ verkündigte das reine Wort Gottes und predigte mitunter recht evangelisch, denn damals hatte der Rationalismus nicht so tiefe Wurzeln geschlagen als jetzt. Eine Zeitlang standen wir miteinander in freundschaftlichem Verhältnisse, die Erweckten kamen auch zusammen, welches er wohl wusste, es aber gehen liess. Als sie mich aber baten ihnen Versammlungen zu halten und ich darein willigte, da ward er unwillig, als er es erfuhr, und schimpfte bisweilen dawider auf der Canzel, ich hingegen suchte ihm zu dienen, wo ich konnte, und so kam es zu keinem förmlichen Bruch zwischen uns. Weil ich aber die Kranken fleissig besuchte und je bakannter ich wurde, mehrere Confirmanden bekam als er, da ward er sehr kalt und in einigen Jahren würdigte er mich, wenn ich ihn besuchte, kaum einer Antwort. Da danke ich dem Herrn, der mir die Gnade schenkte, dass ich dabei gelassen sein konnte, obschon es mich tief schmerzte. Die Erweckten waren im Anfange sehr froh, dass sie Versammlungen haben konnten, allein in der Folge kühlte sich der Eifer sehr ab. Indessen lebte er wieder etwas auf, als es dem Herrn gefiel, meinen sel. Bruder und hiesigen Amtsvorweser nach dem benachbarten Kirchspiele Ulderup, wo unser beider Lehrmeister, der sel. Pastor Fabricius als Hauptpastor stand, als Diaconus zu berufen. Mein sel. Bruder hatte besonders ausgezeichnete Gaben mit Erweckten umzugehen, so wie seine Predigten viel Salbung hatten. Das gab wiederum etwas Leben, als er aber Sundewitt verliess und hierher nach Wilstrup berufen wurde, ging es, da die Ulderupper Erweckten nun die Versammlungen in Satrup suchen mussten, etwas schläfriger. Das ging so fort, bis auch ich die genannte Landschaft verliess, indem es dem Herrn gefiel, mich nach Fielstrup, in der Nähe von Christiansfeld, zu berufen. — Dennoch ist seit-

³⁴) Paul Mumsen, 1744—1805, præst i Sottrup 1786—1805.

dem immer eine kleine Anzahl Erwckte auf Sundewitt bis auf diese Zeit geblieben.

Von meinem Amtsgange in Satrup füge ich noch überhaupt nur dieses hinzu, dass der Herr in den 12 Jahren, die ich daselbst verlebt habe, viel an mir gethan und mir augenscheinlich im Innern so wie im Äussern treulich durchgehoben hat. Weil das Einkommen nur spärlich war und die Familie sich vergrösserte, so musste ich Schüler ins Haus in Pension und Information nehmen, das gab viel Arbeit, da einige zum Studieren bestimmt waren und auch von mir zur Academie in Kopenhagen dimittirt wurden und verursachte auch körperliche Schwächen, welche das Gemüth angriffen. Dieses trieb mächtig zum Gebet, und da der Erwerbszweig mit Informieren ins Stocken gerieth, wodurch die Noth wegen des Durchkommens vergrössert wurde, so gab dieses um so viel mehr Anleitung, den Herrn zu suchen. Hier gestehe ich aber mit Freuden und zu seinem Preise, dass es eine theuere Wahrheit ist: »Welcher seine Zuversicht auf Ihn setzt, den verlässt er nicht«. — »Die Zeiten der übergegangenen Proben, die geben die schönste Materie zum Loben.«

Anno 1800 im März trat ich in dem schon genannten Fielstrup an, wo ich 17¹/₂ Jahre gewesen bin. Als ich erfuhr, dass ich dahin berufen war — ich hatte eine andere Bedienung gesucht — da erschrak ich, denn diese Gemeinde war ganz in Verwirrung gerathen wegen einer neuen Agende³⁵, welcher der Prediger³⁶ mit aller Macht einführen, das Volk hingegen durchaus nicht annehmen wollte. Das ging so weit, dass die Leute wenig oder fast gar nicht die Kirche besuchten, ja sogar die Kirche für den Prediger verschlossen und es der Obrigkeit schwer genug wurde den Lärm zu stillen. Nicht ohne Furcht und Bedenklichkeit trat ich an, weil ich aber gleich erklärte, beim Alten und bey dem Reinen Wort Gottes, so wie man es in der Bibel hätte, zu

³⁵) Generalsuperintendent Adlers rationalistiske Agende 1798.

³⁶) Daniel Petersen, 1758—1823, præst i Fielstrup 1796—1800.

bleiben, so machte das die Stimmung gleich günstig und das Kirchgehen, welches sehr abgenommen hatte, fing an lebhafter zu werden. In Absicht des Ceremoniellen beobachtete ich das bisher gebräuchliche, in welchem ich aber in der Folge ohne Widerrede passende Veränderungen machen konnte, auch gelegentlich schon ein ernstes Wort reden, da man doch Ehrerbietung für das Wort Gottes hatte. Einige wenige Erweckte fand ich vor, diesen hielt ich Sonntags eine Erbauungsstunde, als aber die meisten aus der Zeit gegangen und die andern anderswo hingezogen waren, so kamen keine Andere an ihre Stelle, obschon ich Sonntags am Nachmittage mich mit meiner Familie erbaute und oft manche bat, einmal gelegentlich dabey zu seyn. Weil einer meiner Amtsvorweser daselbst über 50 Jahre Prediger gewesen³⁷, aber ein heftiger Gegner der Brüdergem. war, so war das Vorurtheil sowohl für diese als für erbauliche Versammlungen dergestalt eingewurzelt, dass ihnen dafür angst und bange war. Oft bat ich sie, doch einmal das nahe gelegene Christiansfeld Sonntags zu besuchen und einer dänischen Predigt oder Versammlung beizuwohnen, sie würden denselben Heilsgrund daselbst hören, als in ihrer eigenen Kirche, dazu waren sie aber nicht zu überreden, indem sie erwiederten: »Wir hören ja das Evangelium hier, was brauchen wir denn anderswo hinzugehen.«

In Krankheiten hingegen konnte ich sie nie zu oft besuchen, bey Manchen war die Sache der Seele wohl meist die Hauptsache. Andere waren mitunter eigengerecht genug, indessen nahmen sie das Wort Gottes von ihrer gänzlichen Untüchtigkeit durch eigenes Verdienst selig zu werden an, sowie das Evangelium vom Sünderheilande. Einige hingegen waren mehr auf ihrem Krankenbette bekümmert und nahmen das Wort vom Kreutz begierig auf, bey solchen hatte ich die Freude zu sehen, dass das Evangelium nicht vergebens war verkündigt worden.

³⁷) Mathias Mayland, 1717—96, præst i Fjelstrup 1745—96.

Überhaupt habe ich von dieser Gemeinde viel Liebe genossen, dafür sie der Herr an Seele und Leib segne. Auch hier hat er durch manche Schwierigkeiten und Schwächen durchgeholfen und als meine sel. Frau mit mir das bisher von uns bewohnte Haus verliess, konnten wir von Herzen den bekannten Vers einstimmen: »So weit hast Du uns gebracht,/ Lamm, sey gepriesen,/ für alles, was Du je an uns bewiesen p. p. .«/

Nach dem Tode meines sel. Bruders ward ich sowohl von der hissigen Gemeinde überhaupt und besonders von den Erweckten aufs stärkste aufgefordert diese Bedienung zu suchen. Ungern verliess ich meine vorige Gemeine, wozu auch die für mich so sehr ermunternde Nähe von Chr.feld freilich viel beitrug; in Absicht des Einkommens würde ich mich auch nicht verbessern; unter allen diesen Umständen durfte ich aber nicht anders als die Sache der Lenkung des Herrn anheim zu stellen und durch ein Gesuch an den König zu erfahren, was Sein Wille wäre; es gefiel Ihm aber mich hieherzusetzen, wo ich mit vieler Liebe empfangen wurde und welche ins Ganze genommen, nach beinahe 22 hier verbrachten Jahren noch fort dauert.

Die hiesige Gemeine ist zum Theil mehr gebildet als meine vorige, es gibt hier Mehrere, die Verschiedenes lesen, meist religiösen Inhalts, da freut es mich sehr, dass ihr Prüfstein das Wort Gottes ist. Die Lehre desselben ist auch, Gott sey Dank noch hier die herrschende, die Meisten wissen auch gut zu unterscheiden, ob eine Predigt damit übereinstimmt oder nicht, wiewohl es auch Solche giebt, die nur bloß auf das Äussere, als Worte und Gaben, sehen. Wenn ich meine Zuhörer bey der Predigt, die noch immer zahlreich besucht wird, ansehe, so bemerke ich doch Nachdenken bey einigen, welches immer ermunternd ist, wobey mir oft die Worte einfallen: »Geist Jesu drücke,/ alle von ihm enthaltende Stücke,/ ihn'n tief ins Herz.«/

Die Anzahl der Erweckten hat sehr abgenommen, da deren viele schon vollendet sind, nur wenige sind hinzu-

gekommen; hingegen giebts Mehrere, die von der Hauptsache überzeugt sind und einen ordentlichen Wandel führen, sich aber aus Furcht vor der Schmach zurückhalten. Bey Kranken und Sterbenden hingegen kommen manche sünderhafte Geständnisse vor, indem sie gestehen, dass sie ihrer Überzeugung nicht treu gewesen sind, in gesunden Tagen ihr Seelenheil vergessen haben, nun aber um Gnade und Erbarmung flehen. Da weiss ich nicht anders als sie mit allem diesem zum Hld. zu weisen und mich Ihm zu Füssen zu werfen, der nach Seiner theuren Verheissung keinen von Sich weist, der zu ihm kommt. Bei meinen diesjährigen nun schon Confirmierten war zur Zeit des Unterrichts wenig Gefühl, wenn es gleich bey einigen nicht an Aufmerksamkeit fehlte. Da ihnen aber der Weg zum Hld. gewiesen worden ist, so hoffe ich, dass der gute Hirte sie auch einmal wird finden können. Darum habe ich Ihn bey ihrer Confirmation gebeten und sie an Sein treues Herz gelegt; eine kleine passende Schrift habe ich ihnen beim Abschied gegeben; auch diese lasse der Herr an ihnen gesegnet seyn.

Der alte Mann, von dem ich in meinem vorjährigen Schreiben meldete, dass er einen merkwürdigen Traum gehabt hatte, in welchem er den Heiland mit seinen verklärten Wunden mit vielen andern Seligen erblickt, ist schon längst verschieden; er blieb in der gewissen Versicherung Ihn bald zu sehen, daher sein sehnliches Verlangen auch war aufgelöst und bey Christo zu seyn; seine Krankheit dauerte ziemlich lange, da er aber nicht viele Schmerzen, sondern nur Entkräftung fühlte, so wartete er gern, bis die Stunde des Herrn schlagen würde; sein Verscheiden war übrigens sehr sanft.

Von meinem Sohne³⁸⁾, der sich jetzt noch im Dienste der Brr. gem. in Dorpat befindet, ist eine durchaus detaillierte Beschreibung von meinem Jubiläo verfasst und gedruckt worden; ein Expl. lege ich davon hierbey, in der Hoffnung,

³⁸⁾ Marcus Heinrich Windekilde, 1792—1861, diasporaarbejder i Dorpat 1725—56.

mein gel. Br. Röntgen³⁹ in Chr.feld werde es zugleich mit diesem Schreiben zu besorgen wissen. Sollten aber Schwierigkeiten seyn, so werde ich die erste beste sonstige Gelegenheit ergreifen es zu finden, doch — so viel ich weiss, ist wenigstens ein Expl. davon in Herrnhuth bey der Vorsterin des Schw. Hauses, der Schw. Fabricius.

So bitte ich denn zum Schluss, meine innigstgeliebten Brüder, mit diesem kurzen Bericht von meiner bisherigen Amtsführung vorlieb zu nehmen, ich wiederhole es, der Herr hat viel an mir gethan im Inn- und Äusseren. Er hat auch mir Armen Unwürdigsten es erfahren lassen, dass er keinen Sünder von sich weiset — mehrmalen fühlbarlich — aber — aber wie muss ich mich über meinen Unglauben bey allem dem schämen! Mein grundverdorbenes Herz fühle ich täglich nur allzusehr und dass ich viel lieber es selbst umschaffte — wenn's möglich wäre — als dass ich mich ganz als Sünder zu Seinen, auch für mich durchbohrten Füßen hinwürfe! Herr habe Geduld mit mir! Ach wie tröstlich ist mir Seine Geduld mit Seinen ungläubigen Jüngern nach Seiner Auferstehung! Ihm sey Dank, Er bleibt derselbe, Jesus Christus heute und gestern, ja derselbe in Ewigkeit! Was Er als der Anfänger des Glaubens bey mir aus Gnaden angefangen hat, wird Er auch zu vollenden wissen und auch mich bereiten, wenn's Ihm gefällt, vor Sein Angesicht zu treten!! Bisher hat er mich gestärkt meine Amtsgeschäfte zu verrichten, von welchen es sich so getroffen hat, dass nicht allein vor Ostern, sondern auch nachher, ungewöhnlich viele vorgefallen sind. Ihm sey Dank, dass ich sie ohne sonderliche Beschwerde habe verrichten können, so wie ich zu Seinem Preise gestehen muss, dass ich bey kirchlichen Verrichtungen am wenigsten von den Schwächen des Alters — bald 78 Jahre — fühle. Auch im Äussern hat der Herr mir bisher nichts mangeln lassen und mehr gethan, als ich gedacht hatte, es auch so schön gefügt, dass ich meine

³⁹⁾ Philip J. Roentgen, 1777—1825, præst og skoleleder i Chr.feld 1827—50.

älteste Tochter, welche Wittwe ist, zu meiner Pflege im Alter haben kann, anstatt derjenigen, die mit dem Br. Nielsen in Chr.feld verheirathet worden ist, so dass der Herr mir auch in dem Theil nichts lässt mangeln. Alle bey ihrer diesjährigen Zusammenkunft im Namen Jesu Versammelte grüsse ich hiedurch aufs Herzlichste und verbindlichste, ich freue mich zum Voraus, dass meiner wird gedacht werden, so wie ich mich Ihres ferneren Andenkens und Ihrer Fürbitte empfehle, als Ihr auf Jesum und Sein theures Verdienst mit Ihnen verbundener geringster Bruder und Mitdiener am Evangelio.

Wilstrup bey Hadersleben 14. May 1839.

J. P. Windekilde⁴⁰.

⁴⁰) *J. P. Windekilde* skriver i 1827 om oprettelsen af et provstikonvent i Haderslev. Af de 24 præster i provstiet skal kun 5 prædike evangeliet, deraf 3 i forbindelse med brødremenigheden. Selvom disse bliver hårdt angrebne i konventsforedragene, ønsker man dog ikke at imødegå angrebene i modindlæg, men kun gennem et positivt evangelisk vidnesbyrd. Grundtvigs kirkekamp i Kbhvn, vækkelsen på Fyn, pastor Sallings virke i Vonsild omtales, senere (1836) også biskop Mynster, hvis skrifter har »helt kristelig tendens«, og generalsuperintendent Callisen i Slesvig, som er »ven af evangeliske sandheder«. I 1837 var han som det første sted i provstiet på visitats i Sdr. Vilstrup.

Vilhelm Beck og Jørgen Sass

Af P. G. Lindhardt.

Denne lille samling — som for år tilbage blev skænket udgiveren af en slægtning til Jørgen Sass, og som efter offentliggørelsen afgives til Rigsarkivet — består af 17 breve fra *Vilhelm Beck* (1829—1901) og et (i kopi) fra *J. E. J. Sass* (1854—1932); de er skrevet mellem 1878 og 1897 og giver indirekte et indtryk af en ellers kun lidet kendt dansk-kirkelig virksomhed blandt emigranter; mere direkte tegner de et billede af Vilhelm Beck i de år da Indre Mission groede stærkest, vandt sine største sejre og mødte mest modstand. Breve fra Beck er sjældne; han må have skrevet umådelige mængder, dog vel mest korte meddelelser, og ikke meget er bevaret i vore offentlige samlinger eller — så vidt det for tiden kan skønnes — i privateje.

Naturligvis ændres ikke det indtryk man i forvejen havde af Beck som den overlegne leder af Indre Missions forgrenede virksomhed væsentligt gennem disse breve, men det nuanceres, og de yder et markant bidrag til at forstå hans egen vurdering af personer og forhold. Mere blegt er ifølge sagens natur billedet af Jørgen Sass — bortset fra samlingens sidste brev som unægtelig bærer en ejendommeligt og selvstændigt personligheds præg; men — om så også kun indirekte — giver de dog et indtryk af den lollandske håndværkersøn som 19 år gammel drog til Australien, blev dødssyg undervejs, oplevede en omvendelse og stillede resten af sit liv i forkyndelsens tjeneste, en ildsjæl som havde svært ved at falde til ro, som stadig søgte nye arbejdsmarker for sin virketrang, og en mand der i sin lidenskab

for de rene linier og den konsekvente holdning både måtte tiltrækkes og siden frastødes af Indre Mission¹.

Nr. 1.

Ørsløv Præstegaard ved Slagelse
2 Oktober 1878.

Min kjære Broder!

Deres Brev til mig er blevet noget gammelt; der var fejl Adresse paa, som De ser af Overskriften; jeg bor nu paa Sjælland¹. Saa er det blevet forlagt imellem de mange Sager, jeg har at passe, indtil jeg idag fandt det ved at ordne noget, og det er nu sendt til Trykken i Missionstidende². Det er jo altid af Interesse at høre om vore udvandrede Landsmænd, men især naar vi faa at vide, at vor Frelser ogsaa iblandt dem faar Lov til at gjøre sin Gjer-

¹) Jfr. iøvrigt Michael Neiiendam: Frikirker og Sekter, 1958⁴, 292 f.

¹) Vilh. Beck udnævntes 6/1—74 til sognepræst i Ørsløv-Solbjerg.

²) IMT. indeholdt (13/10—78, 645 ff.) et brev (dat. 3/4—77) fra G. E. Sass til Vilh. Beck og bladets læsere; det meddelte bl. a. at den norske præst Christopher Gaustad havde søgt at danne en skandinavisk menighed i Brisbane (Queensland, Australien), men uden held, fordi han — der virkede i en tysk menighed — havde glemt sit norsk og manglede nådegaver. 19 år gammel var Sass kommet til Australien, udvandret som det sorte får i sin familie, men omvendt efter en farlig sygdom undervejs; allerede på skibet begyndte han at prædike, og fortsatte da han kom i land, skønt han måtte slide hårdt for at friste livet; længe var arbejdet forgæves og han måtte døje meget ondt, men efter 1½ års forløb var der stiftet en menighed på 30 familier i Pialba; siden slog han sig ned i Brisbane — hvor 300 skandinaver var uden åndelig vejledning — og modsat Gaustad fik han strax medgang; den tysk-lutherske kirkes »Overhovede« vilde have han ordineret, da hans resultater i gerningen rigeligt opvejede manglende teologiske studier. — Efter denne selvpræsentation opfordrede Sass unge, sunde og nøjsomme mænd til at melde sig til tjeneste — foreløbig trængte skandinaverne mest til en »Tordenstemme« — og udsendte opråbet gennem Beck der var ham bekendt som en troende mand, redaktør af et udbredt blad og en af »Formændene« i IM; da der ikke fandtes skandinavisk litteratur bad han om bøger og blade, især IMT.

ning. Da jeg var Præst i Jylland, udvandrede flere af mine Venner til Queensland; jeg mindes en Mand, som hed Severin; jeg gad nok vidst, hvordan han har det; om Jesus har faaet Lov at beholde ham. At skaffe Præster til dem derude herhjemmefra vil vist falde vanskeligt; har Herren nogen, kommer han jo nok frem, naar Deres Brev bliver læst. Skrifter, nemlig Missionstidende, kunde jeg jo godt sende; men da det er saa længe siden De skrev mig til, vil jeg dog først se, om mit Brev finder Dem; og naar De saa vil skrive til mig, skal de blive sendte, dersom ikke Omkostningerne ere altfor uoverkommelige.

Og saa give Herren Dem fremdeles Kræfter og Troskab til at gaa Ærinde for ham!

Guds Fred!
Deres Broder
Vilh. Beck.

Nr. 2. Ørsløv Præstegaard, 22 Marts 1880.

Det var ligesaa kjært som uventet at faa Brev fra Dem, min kjære Broder! og underligt er det, at mit Brev er naaet til Dem. De skal have Tak for Deres Meddelelse om Sagernes Stilling hos Dem; det er allerede for nogen Tid siden trykt i Missionstidende¹ og altsaa rundt i Danmark, saa at De derved er sat i Forbindelse med den indre Mission, som rigtig gjerne rækker Dem Broderhaand og betragter Dem som en Arbejder i den fælles store Gjerning for at faa Men-

¹) IMT. (7/3—80, 150 ff.) indeholdt et brev (dat. Norsewood, 1/11—79) hvori Sass oplyste at han 24/5—77 var blevet ordineret af Gaustad i Brisbane, men at dette havde udløst et voldsomt »Nationalhad« — vel mellem danske og tyske — så at han i aug. 78 var rejst til New Zealand. I sept. 78 var det lykkedes ham at organisere 7 lutherske menigheder (seks nordiske og en tysk); han skildrede indgående sin kamp med sekterne, med religiøse svindlere og umoralske elementer blandt kolonisterne, men understregede stærkt den »Indgang« han havde haft, især på Norden. Også Gaustad vilde nu — til Sass' glæde — komme til New Zealand.

nesker frelste. Og der ser jo ud, som om Herren efter at have prøvet Deres Tro stærkt nu har fundet en Plads for Dem, hvor han har Brug for Dem. Bliv kun ved at tro ham, han svigter ikke sit Løfte, at ville være med sine Tjenere alle Dage til Verdens Ende. De vil have Raad af Venner her; lad mig give Dem 2 Raad; det Ene er: bliv ikke Grundtvigianer, thi bliver De det, udretter De intet; herhjemme er Grundtvigianismen blevet til bar Verdslighed, Politik og Fjas; der er kommet saa meget menneskeligt med, at der ingen Plads bliver for det guddommelige². Det Andet er: lad Ordet lyde i hele dets uendelige Alvor, naar De staar og taler i Forsamlingen, saa fører Aanden det, hvorhen det skal, uden at Tilhørerne mærke, at det er et Menneske, som taler til dem, — men behandl det enkelte Menneske saa hensynsfuldt, saa mildt, som muligt, naar De taler med den Enkelte, hvor Deres egen Person træder saa stærkt frem, naar De staar Ansigt til Ansigt med et Menneske. Det Raad har Herren givet mig selv, — saa gjorde han selv, — og jeg har nu i mange Aar rettet mig derefter med megen Frugt.

Den indre Mission har en stor Gjærning i Danmark, bestandig større og større, og Livet vaagner bestandig mere rundt om. Djævelen gjør jo nok, hvad han kan for at standse eller ødelægge den, men Jesus er stærkere og han viser endnu, at han er kommen for at afskaffe Djævelens Gjærninger.

I Haab om, at dette Brev ikke skal rejse Jorden rundt i et Aarstid, beder jeg Dem en Gang igjen sende mig lidt til Menigheden, naar De har noget at glæde os med fra Deres Kant af Guds Rige; det er dog velsignet at vide: vi leve i det samme Rige, skjønt saa langt fra hverandre.

Deres Broder

Vilh. Beck.

²) Hentyder formentlig til efterdønningerne af »Bjørnson-fejden«, jfr. A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse, 1958, 92 ff.

Nr. 3.

Ørsløv Præstegaard, 20. Januar 1882.

Min kjære Broder!

Deres Spørgsmaal vare saa alvorlige, at jeg turde ikke svare derpaa, uden først at have raadført mig med mine Venner i den indre Missions Bestyrelse. De kom til samme Resultat som jeg: at De bør blive hvor De er, dersom De kan; De kjender Forholdene og Vanskelighederne; en theologisk Kandidat, om en saadan var at finde, hvilket er meget tvivlsomt, vilde meget let af Ukyndighed fordærve det begyndte Arbejde. Men saa vil De jo have Understøttelse hjemmefra¹. Og det er rimeligt. Men det har De vanskeliggjort ved en lidt ubetænsom Artikel i Deres Blad², som jo er læst herhjemme og har sat lidt ondt Blod imod Dem. Jeg tror dog, at, naar De selv kunde tilbagekalde det, der har saaret, kunde det nok glemmes, og der kunde mu-

¹) I et brev (dat. 1/11—80, IMT. 25/9—81, 614 ff.) skildrede Sass de store sociale modsætninger på New Zealand; han og Gaustad havde nu — bistået af præst af dansk afstamning (Christensen i Christchurch) delt landets skandinaviske menigheder mellem sig, og brevet indeholder detaillerede oversigter over menighedsmedlemmer, nadvergæster, gudstjenester, kirkelige handlinger, kirkebyggeri etc. Sass anvendte i udstrakt grad »lægbrødre« — d.v.s. indremissionærer — som lettere end præsten kom i kontakt med folk. Vækkelsen havde mest tag i de norske; danskerne var mere sløve, og forskelle i folkekarakter skabte ofte gnidninger. I IMT. (17/6—83, 376 ff.) tegnede Beck et lyst billede af arbejdet på New Zealand, men erklærede at når Sass ikke des mindre var tilbøjelig til at opgive det, var det fordi han som »Fripræst« lettere kunde støde folk ved at sige sandheden og derfor kunde miste bidrag til sit arbejde; derfor måtte han have støtte hjemme fra, og han vilde give op hvis der ikke kunde findes en egnet hjælper; Beck vilde dog mene at Sass, som den der bedst kendte forholdene, burde blive derude, og håbede at han, under det hjemmehold som nu var begyndt, vilde blive kendt blandt IM.s venner, bl. a. ved at holde møder sammen med Beck; Sass kunde trygt anbefales til vennernes støtte, han var »ren luthersk«.

²) Ifølge oplysninger, fremskaffet gennem Udvandrerarkivet, fra den danske generalkonsul i Palmerston (27/9—60) findes der et utrykt manuskript fra Mads Christensen (se nr. 9, note 3) der 1886—1927 var præst på New Zealand, og heri oplyses at Sass 1881 udgav nogle numre

ligvis skaffes Understøttelse; men der maa gaa nogen Tid.

Kan De holde ud i Troen paa den Herre, som De tjener, raader jeg dertil. Deres Søster er i mit Hus i dette Aar og sender Dem en Hilsen.

Guds Fred!

Deres Broder
Vilh. Beck.

Nr. 4.

p. t. Merci 5. September 1883.

Min kjære Broder!

Det er jo et meget glædeligt Resultat af dit Ophold i Danmark, baade aandeligt og materielt¹. Jeg glæder mig meget derover, og du rejser nok hjem, styrket til det Arbejde, Herren har betroet dig. Du kan da ikke klage over Lediggang nu. Hermed et Brev til Storjohan². Mon det kan gaa med kun 14 Dage i Norge? Forhast dig ikke! Der skal Tid til alting, ikke mindst til at finde aandelig Indgang.

Til dine 2 Spørgsmaal:

1) Det følger af sig selv, at du ser at faa lidt til din kostbare Rejse; jeg er vis paa at alle Venner ville finde det i sin Orden.

Jeg kommer gjerne til en Afskedsfest³ for min kjære

af The Evangelical Lutheran Monthly (jfr. nr. 18, note 6), men at bladet standsede af mangel på støtte og med økonomisk tab for udgiveren. Det har ikke været muligt at opdrive noget exemplar deraf, hverken gennem vore offentlige biblioteker eller på anden vis.

¹) Ved IM.s bestyrelsesmøde i Sorø (24—26/6—83, IMT. 26/8—83, 533, jfr. L. Blauenfeldt: Den Indre Missions Historie, 1912, 210 f.) besluttedes det at yde 1800 kr. årligt til arbejdet for »Guds Rige« på New Zealand, hvor Sass — som allerede var vennerne bekendt — virkede; støtten burde dog ydes som extra-bidrag så at IM.s hjemmearbejde ikke led tab, jfr. IMT. 6/4—84, 215 ff.

²) J. C. H. Storjohann (1832—1914), norsk præst, virksom i indre og ydre missions-arbejde. Sass drog til Norge for at vække interesse for sin sag — der jo havde nordmanden Gaustad til medarbejder; efter hvad han selv oplyser (IMT. 12/10—84, 644) lykkedes fremstødet ikke.

³) Se nr. 5.

Broder, som vel bliver en Afsked for Tilværelsen her, — hos vor kjære Bertelsen, dersom jeg paa nogen Maade kan. Men saa maa jeg vide Tiden bestemt længe i Forvejen, en Maanedstid før. Om de øvrige Medlemmer af Bestyrelsen saa var det vel bedst, at Bertelsen⁴ vilde indbyde dem, og i det hele, dersom der skulde være et Missionsmøde, at han ordnede det hele.

Hils ham og hans.
Herren følge dig til Norge!

Din Broder
Vilh. Beck.

Nr. 5. Ørsløv Præstegaard, 14. Oktober 1883.

Kjære Sass! »Det lille Memorandum« om dine Udgifter fandtes ikke i Konvoluten; jeg kan derfor ingen Mening have. Men da jeg kommer Tirsdag til Aarhus¹, maa der vel blive Tid til at ordne det hele mundtlig, som jo ogsaa er det nemmeste.

Hils Bertelsens!
Din Ven
Vilh. Beck.

Nr. 6. Vilhelm Beck,
Ørsløv, pr. Slagelse, 25. Marts 1884.

Endelig — min kjære Broder og Ven!

Vi længtes meget efter at høre fra dig; du har jo mit Hjerte og manges foruden mit. Du skulde set, hvor stor Frygt der var her for dig, da et Skib fra Hamborg med 2 Missionairer var gaaet under strax efter din Afrejse — var

⁴) Fr. Bertelsen var 1868—94 forretningsfører for IM.

¹) Ifl. IMT (7/10—83, 640) skulde der under Becks ledelse 16—17/10—83 holdes missionærmøde i Aarhus; afskedsfesten for Sass har fundet sted samtidigt; Beck og Sass talte ved et »missionsmøde« i Aarhus domkirke, 18/10—83 (Aarhus Stiftstid. 16/10—83).

Sass paa det? blev der spurgt mig uafledigt med Bekymring. Jeg vidste, at du var ikke paa det. Gud ske Lov! Ja, det var skjönt at skilles med den Følelse, at der er noget i os, som ikke kan skilles, og det er det bedste i os, Kjærligheden fra Gud.

Du behøver ingen Skrupler at gjøre dig for den Gave, Vennerne fra Fyn gav dig. Den kommer jo ikke Bestyrelsen ved. Guds Børn have da Lov til at række hinanden Haanden ligesaa vægtigt, de ville, naar de sige: den Haand er til Dig.

Historien med Gaustad¹ veed jeg intet andet Raad overfor, end at bede Herren ordne, hvad du ikke kan ordne. Du har aldrig skjult hans Stilling for os og altid talt kjærligt om ham og omtalt ham som den, du maatte dele Løn som Arbejde med. Jeg vil nu ønske, at han vil falde til Ro, og vi maa blive fri for Vrøvl; det have vi nok af herhjemme og behøve ikke at forskrive det fra den anden Side af Jorden.

Jeg er ikke længer »frisk og kjæk til Herrens Gjerning«, som du haaber. Min Hustru faldt i en farlig Sygdom i Efteraaret; under en Operation i Kjøbenhavn sad jeg 3 Uger igjennem ved hendes Seng, arbejdede om Natten og rejste 2 Gange om Ugen til Ørsløv og til Missionsmøde. Hun kom sig, men saa brast mine Kræfter; hele Vinteren har jeg været træt og syg; dog kan jeg igjen besørge mit indensogns Embede. Men jeg maa rimeligvis til et Bad i Tyskland til Maj, om Herren vil give mig mine gamle Kræfter igjen paa den Maade. Missionen vil lide derunder, der er ingen, som rigtig vil tage min Gjerning op; var der blot det, kunde jeg bedre finde mig i at træde fra det store Arbejde, som jeg elsker saa inderligt. Dog stor Glæde har jeg havt under alt dette, ogsaa den, at hele Menigheden i Danmark har aabenbaret saa stor en Kjærlighed, især under min Hu-

¹) I IMT. 12/10—84, 644 ff., jfr. 31/5—85, 370 f. skildrede Sass sine konflikter med Gaustad.

strus Sygdom; jeg er saa vis paa, at det er Menigheden, som har bedet hende rask igjen².

Men lad os være ved godt Mod; Herren raader, og Jesu Raad ere altid gode. Vær du ogsaa ved godt Mod, du kjære Ven! Herren har raadet det godt for Dig. Mange Venner hilse dig og i Præstegaarden i Ørsløv er du i god Erindring. Hils din Hustru, det er jo min kjære Vens Hustru, saa vil hun nok have en Hilsen fra din kjære Ven

Vilh. Beck.

I Inglewood Taranaki bor en Del danske, som bruge en gammel Missionsven Jens Storning³ som en Slags Præst i Mangel af Andre. Se at faa fat i dem.

Nr. 7.

25. Juli 1884.

Dit Brev, kjære Ven! traf mig ikke i Ørsløvs grønne Præstegaardshave, men ved Karlsbads Sundhedsbrønde, hvor min Hustru og jeg søgte vor tabte Sundhed. Min Hustrus Sygdom medførte saamegen Aands og Legems Over-spænding, at jeg blev meget syg og afkræftet. Saa rejste vi begge til Karlsbad, og der drak vi i en Maaned en umaadelig Mængde Sundhed. Derefter opholdt vi os en Maaned i Tirol, Italien og Schweitz og naaede hjem til det store Møde i Viborg¹, hvor jeg atter overtog mit gamle Embede som Missionspræst. Men alle mine Sommermøder gik saadan istykker, hvilket har været underligt for mig og ikke

²) Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck II, 1921, 65 ff. jfr. samme: Ven-skab og Samvirke, 1936, 290 og Blauenfeldt, 212.

³) Jens Storning optræder lejlighedsvis ogsaa i Sass' reporter; noget nærmere foreligger ikke oplyst om ham.

¹) IMT. 10/8—84, 497 ff. (Blauenfeldt, 212); mødet traf forberedelse til IM.s »anti-askov-møde«, jfr. nr. 8, note 1 og P. G. Lindhardt: Den danske Kirkes Historie VII (under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup), 1958, 261.

godt for Missionen. Dog lader det til, at Herren vil bruge mig lidt endnu. En frygtelig Anfægtelse har jeg havt i Vinter ved Tanken om at være afskediget af Jesus.

Din Prædiken har været i Missionstidende med en lille Meddelelse om dig overensstemmende med dit Brev². Jeg venter altsaa en udførligere Meddelelse fra dig om dit Arbejde blandt de danske paa New Zeland; Menigheden vil jo gjerne høre lidt om dig og har ogsaa godt af at faa Ihu-kommelsen om din Mission oprisket.

Det er da en løjerlig Fisk din gamle Nordmand³, men Nordmænd er nu engang meget norske. Kommer han her og vil gjøre Ulykker kan du være vis paa, at din Ven i Ørsløv er paa Vagt for dig og din Sag. Dog vil en Nordmand ikke kunne gjøre Skade i Danmark; Skrefsrud har grundigt forskertset Nordmændenes Sag for den danske Menighed ved sin ubegribelige Opførsel. Men derom vil du erfare det fornødne i Missionstidende⁴.

Fra Petersen i Brisbane⁵ har jeg faaet Brev, hvori han anmoder om at faa samme Stilling hos os som du. Jeg vil til en Forandring slet ikke svare ham paa hans Brev.

Provst Vahls Udtalelser om Kirken i Australien skal du slet ikke bryde dig om⁶. Det faar slet ingen praktisk Betydning.

Du er stadig erindret her hos mig, og i disse Dage mindes jeg stærkt de velsignede Dage her i fjor, da vi mødtes som

²) IMT. 13/7—84, 433 ff. En efterskrift bebuder at Sass vil rejse rundt til alle menigheder på New Zealand, jfr. nr. 8, note 7.

³) Gaustad.

⁴) L. O. Skrefsrud (1840—1910), norsk medarbejder i Santalmissionen; hans medlemsskab af frimurerordenen vakte voldsomt røre i kirkelige kredse i Danmark, jfr. IMT. 3/2, 15/6, 20/7—84, 65 ff., 369 ff., 459 ff. og L. Hertel: Den nordiske Santalmission, 1884, 316 f.

⁵) J. C. Petersen var en håndværker fra Thy som efter at have arbejdet i Aarhus bymission (sammen med provst Vahl) rejste ud som prædikant blandt skandinaver i Brisbane, se Alm. Kirketid. 1/9—80, 273, jfr. sst. 15/3—83, 445 ff.

⁶) J. Vahl (1828—98), sognepræst til Nr. Snede 1869—77, provst for Nørvang-Tørrild hrd. 1869—77, sognepræst til Karrebæk 1877—84, til

halvfremmede, medens vore Hjerter efterhaanden voxede sammen i den fælles Tro og det fælles Arbejde, og Herren udvidede Baandet, saa at du igjennem vort lille Samfund blev bundet til hele den levende danske Menighed. Gud velsigne dig, du kjære Broder! og hele dit anstrengte Arbejde, at mange Sjæle maa frelses ved dig.

Min Hustru forener sin Hilsen med mig, hun blev saa glad over dit Brev.

Din Ven
Vilh. Beck.

Nr. 8.

7. Novbr. 1884.

Min kjære Ven og Broder!

Jeg har ventet med at skrive, til Bestyrelsen havde været samlet i Odense, for at jeg kunde sige dig Besked om Pengene. Det falder os bedst at sende dem hvert Halvaar; og Bertelsen fik Ordre til at sende dig 50 £ den 1. November, saa at du forhaabentlig har dem, naar dette Brev kommer. For bedre at varetage din Sag, blev der nedsat et særskilt Udvalg for den New Zealandske Mission¹, bestaaende af: Budde-Lund², Formand, Busch³, Larsen⁴ (før i Tversted,

Nr. Vedby 1884—98. Provst Vahl deltog i indre og ydre missions virksomhed, udgav *Alm. Kirketid.* og et stort missionshistorisk forfatterskab, var formand for Det danske Missionsselskab 1889—97. Vahls ytringer er formentlig faldet privat og har rimeligvis hængt sammen med at han — modsat Beck — støttede J. C. Petersen i Brisbane.

¹) Ved IM.s »anti-askov-møde« i Odense (15/10—84, *Den danske Kirkes Historie VII*, 261 f.) nedsattes IM.s udvalg for arbejdet på New Zealand, IMT. 23/11—84, 737 f. jfr. 30/11—84, 765.

²) *H. P. N. Budde-Lund* (1844—1913), sognepræst til Harridslev-Rakkeby 1875—80, til Nidløse 1880—87, til Munkebjergby-Bromme 1887—95, til Everdrup 1895—1910.

³) *H. A. E. O. Busch* (1854—1937), sognepræst til Horne-Asdal 1882—88, til Feldballe-Nødager 1888—93, til Bøvling-Flynder 1893—1901, til Vor Frue kirke i Odense 1901—08, til Vallensbæk 1914—25; formand for Det danske Missionsselskab 1904—37.

⁴) *P. C. Larsen* (1837—85), sognepræst til Tversted-Understed 1876—84, til Høve-Flakkebjerg 1884—85.

nu i Høve), Niels Jørgensen⁵, Avlby, og Anders Stubkjær⁶. Du ser, at jeg har fundet dine bedste Venner dertil.

Din Beretning⁷ var jo lidt trist, vel fordi du selv har været trist, da du skrev den; den var, om jeg tør sige det, lovlig sand; det er jo ikke altid gavnligt at fortælle hele Verden alting, i hvert Fald har den gjort et nedslaaende Indtryk paa Menigheden adskillige Steder. Paa mig gjorde den kun det gamle Indtryk: »Vi have Kamp med Fyrstendømmer og Magter og Ondskabens aandelige Hær under Himlen«. Det have vi jo her, og du lever nok under den samme Himmel som vi. Men vi have en Herre, som siger: »at den, der er i os, er stærkere end den, der er i Verden«. Og du har nok den samme Herre. Vær ved godt Mod, Ven! Herren har nok meget Folk paa New Zealand, som skal frelses.

Jeg har havt et Par Breve fra Gaustad, som jeg skriver til samtidig hermed. Han siger i Grunden det samme som du. Jeg kan skimte i hans Breve, at han ikke er dødelig forelsket i dig, men han siger ikke noget om dig. Kun klager han over, at vi ikke har forhandlet med ham, men med dig. Jeg har sagt ham, hvordan du altid udtalte dig kjærligt om ham, og at du vilde dele baade Arbejdet og Lønnen med ham.

Min Hustru og jeg havde udmærket godt af vort Ophold i

⁵) Niels Jørgensen, gårdejer i Avlby ved Middelfart, død 1895, jfr. IMT. 4/8—95, 492.

⁶) A. Stubkjær (1824—1902), indremissionær, medlem af IM.s bestyrelse 1869—1902.

⁷) Sass' beretning (dat. 1/8—84, IMT. 12/12, 19/10—84, 641 ff. 657 ff.) oplyser bl. a. at hjælpen hjemmefra øgede passiviteten hos de danske på New Zealand; i forvejen var de i høj grad materialistiske og nydelsessyge; på den store rundrejse mødte han megen kulde, og de fleste var utilbøjelige til at bevare det danske sprog og den lutherske kirke; konflikterne med Gaustad fortsatte, og heller ikke menighedslivet var opmuntrende; sprog- og kulturskiftet rummede store farer for luthersk kristendom; men han bad dog fortsat om støtte af energiske unge mænd hjemmefra (jfr. IMT. 19/4—85, 272 f.).

Karlsbad; det var (en) Sundhedskilde, og vi kom hjem med nye Kræfter, saa jeg har kunnet arbejde som før. Men den truende Nyresygdom beholder jeg dog vist; den er vel nødvendig som en Torn i Kjødet; jeg tør ikke mere rejse alene, men hun følger stadig med mig; men hvilken stor Naade, at vi kunne følges ad.

Du sender vel nok efter Nytaar en Meddelelse til Missionstidende⁸ — det er gavnligt for Sagen. Og da I til den Tid have Sommer, vil jeg haabe, at der maa være lidt mere Solskin paa din Meddelelse.

Kjærlig Hilsen fra Bestyrelsen og fra mit Hjem til dig og din Hustru. Gud velsigne Eder og lyse sin Fred over Eder.

Din Ven
Vilh. Beck.

Nr. 9.

7. August 1885.

Min inderlig kjære Broder og Ven!

Min Hustrus og min hjertelige Tak for al den Kjærlighed, du bærer for os, og Tak ogsaa til din Hustru, fordi hun vil med ind i det Komplot; vi tage hende gjerne; din Ven maa ogsaa være vor Ven.

Dit og Menighedens Breve vente jo paa, at Bestyrelsen kan samles i Oktober, da jeg umulig tør tage Bestemmelse alene i en saa vigtig Sag¹. Dit Forslag og Plan kom mig meget uventet og staar endnu for mig, som et stort Spørgsmaal, svært at svare paa, naar man bor paa den modsatte Side af Jorden og let kommer til at se alting paa Hovedet. Monrad² har jeg talt med forleden i Vordingborg, af hans

⁸) Sst. 31/5—85, 369 ff. dat. 1/3—85.

¹) Sass' forslag om ogsaa at inddrage Australien under sit område må være blevet behandlet på IM.s bestyrelsesmøde i Horsens 22—23/10—85 (IMT. 20/12—85. 833 ff. rummer dog intet herom).

²) Biskop *D. G. Monrad* (1811—87), som 1865—69 havde opholdt sig på New Zealand.

noget forvirrede Maade at tale og udtrykke sig paa fik jeg dog nogen Klarhed over Forholdene. Mine Tanker om din Plan: du er overarbejdet og vil dog have et større Læs at slæbe! Du har svært ved at styre Sagerne paa New Zealand og vil flytte helt derfra og dog styre dem paa den store Afstand! Du har havt umaadelige Vanskeligheder paa New Holland, saa du maatte opsøge dig en anden Virkeplads, og du søger tilbage til Vanskelighedernes Land! — Det er nu mine Betæneligheder, skjønt jeg vel forstaar, at du ved at faa lokal Præstehjælp faar mere Tid og Kraft tilovers til en større Virksomhed. Saa har jeg tænkt: Herren har aabenbart sendt dig til New Zealand, givet dig en aabnet Dør der; bør du da ikke blive der? Og dersom det lykkes at skaffe dig Præstehjælp, saa du kan udvide din Virkekreds, burde du da ikke hellere gaa sydpaa over Strædet til det øvrige New Zealand, hvor der jo ogsaa ere mange danske, og hvorved du dog var nærmere ved det hele? — Det har altid været et Hovedprincip for min egen Virksomhed: at begrænse sig; ved det grænseløse lammes Kraften, og Frugten bliver ikke god. —

Nu, Ven, dette er jo kun mine Tanker, som du nok vil tage under kærlig Overvejelse. Foreløbig er der jo intet af alt dette lige for Døren; da det trods vor alvorlige Søgen endnu ikke er lykket at finde nogen Hjælp til dig. Der har meldt sig mange, men de have slet ikke duet dertil. Og sende dig nogle udelige, umodne Fyre, ville vi ikke, det kan kun berede dig nye Sorger og Vanskeligheder. Men vi søge endnu. Hils Menighedsbestyrelsen, som jeg ikke svarer, før jeg har noget virkeligt at melde om dens Ønske³.

Vi have det godt. Jeg har igjen kunnet hjemsøge Danmarks Skove i Sommer, bestandig ledsaget af min Hustru,

³) IMT. (5/9—86, 577) meddelte at kun én egnet mand havde meldt sig som hjælper for Sass, men at han selv fra Hermannsburg havde fået A. G. Clausen og fra Breklum H. M. Riis (sst. 21/11—86, 752). 12/6—87 (sst. 377) oplystes at Mads Kristensen var rejst fra Danmark for at deltage i arbejdet (jfr. Blauenfeldt, 236, 298).

som efter min Sygdom ifjor aldrig forlader mig. Djævelen gjør igennem den sørgelige Politik store Angreb paa Missionen, dog hidtil uden Held⁴. Gud velsigne og bevare dig og dine og din Menighed!

Din Ven og Broder

Vilh. Beck.

Nr. 10.

7. November 1885.

Min kjære Broder og Ven!

Jeg har nu forelagt dit Forslag for Bestyrelsen ved det store Møde i Horsens om at flytte til Sidney og virke baade der og paa New Zealand¹. Men Bestyrelsen vil slet ikke gaa ind derpaa; den fastholder Overenskomsten med dig om Missionen paa New Zealand og ønsker ikke at gaa udenfor den. Dette er du vel ikke rigtig fornøjet med, men kunde det ikke være et Tegn fra Herren paa, at han, som har bragt dig saa godt i Forbindelse med den indre Mission i Danmark, ikke er enig med dig i dine nye Planer, i al Fald ikke i Øjeblikket. Det kunde jo da i hvert Fald ikke nu lade sig udføre, saa længe det ikke endnu er lykket at finde dig Hjælper til Gjerningen, hvor du nu er. Vi have stadigt haft vore Garn ude, men det har hidtil været daarlige Fisk, som gik i Garnet; nu i den sidste Tid ser det ud, som om vi skulde fange en bedre Fisk, men om han gaar i Garnet er endnu tvivlsomt². Men selvom du fik et Par dygtige unge Hjælper, saa synes jeg, at din Nærværelse i lang Tid vilde være absolut nødvendig, indtil saadanne nye unge Mennesker kunde faa Forstand paa de nye og

⁴) Om Becks stilling til politik — netop som provisoriestriden var på højden — se IMT. 13/9—85, 609 ff. jfr. Axel Beck, II, 272 ff., Chr. Sørensen: Vilhelm Beck, 1913, 278 ff. og Den danske Kirkes Historie VII, 273 f.

¹) Se nr. 9, note 1.

²) Se nr. 9, note 3.

vanskelige Forhold og faa Magt og Myndighed til Arbejdet. Jeg kan ikke forstaa, at du ikke føler din stadige Nærværelse aldeles nødvendig, saa vanskelige som Forholdene ere, navnlig saa længe den underlige, gnavne gamle Gaustad er der med sit Roderi. Som jeg sidst har skrevet til dig, synes jeg, at din Udvidelseslyst meget snarere burde føre dig over Strædet til den sydlige Ø, hvor der er nok at gjøre, og hvor du dog var nærmere ved din gamle Virkeplads, end til det fjerne Sidney, hvor du dog vist vilde faa mange nye Vanskeligheder. Herhjemme gaar alting i den gamle Fure under Herrens rige Velsignelse. Djævelen søger jo rigtignok efter bedste Evne at bruge de meget sørgelige politiske Forhold til at ødelægge Kristendommen. Det er lykket ham med Grundtvigianerne, som nu saalænge igjennem Politikken have været paa Retiraden, saa de snart ere udgjorte, men jeg haaber ikke det skal lykkes ham med Indre Mission. En af dine Øvrigheder i Bestyrelsen, Præsten Larsen, er død i Løverdags efter forgæves at søgt efter sine tabte Kræfter paa Korsika³. Han døde en velsignet Død.

Herhjemme i Præstegaarden er nu meget tomt, idet alle Børnene nu ere ude.

Hermed £ 50 i Anvisning.

Mange kjærlige Hilsener!

Din Ven

Vilh. Beck.

Nr. 11.

2. August 1886.

Min kjære Ven!

Der vilde have været med Ulyst, jeg skulde bringe dig Bestyrelsens Svar, dersom du ikke senere havde meldt Budde-Lund, at du havde opgivet dine udvidede Planer.

³) Jfr. nr. 8, note 4, og IMT. 22/11—85, 768 ff. Blauenfeldt, 227 f.

Thi Bestyrelsen fastholder, at Indre Mission understøtter New Zealand Missionen, men vil ikke gaa udenfor denne¹. Jeg kan godt forstaa, at der for sig maa være noget ærgerligt i, at vi herhjemme ville vide bedre Besked end du i denne Sag. Det vide vi naturligvis heller ikke. Men det kunde dog være, at Herren, som veed bedre Besked end du, dog brugte os til at forhindre noget, som han ikke vil have. Det ser da saaledes ud nu, da han har lagt en Capsun paa dig. Gid denne nu ikke maa betyde andet, men at du, fængslet ved den til New Zealand, maa kunne uhindret bruge din Kraft til den dig betroede Gjerning der.

Vi have det nu godt. Men vi have havt forfærdelig svære Tider. Min Hustru laa syg i Vinter paa Hospitalet i Kjøbenhavn og havde valgt en livsfarlig Operation². Jeg bad Herren forhindre det, om det vilde blive hendes død, Menigheden her bad ubetinget ham at forhindre det. Det blev forhindret. Saa rejste vi i Maj til Karlsbad; der blev hun atter syg, og det saa ud til, at vi ikke skulde komme hjem. Dog Herren hjalp os. Og nu have vi det godt. Gid vi maa kunne taale, at dette vedbliver.

Jeg fik igaar Brev fra stakkels Pastor Moe i Skjern, at hans Hustru er død bort fra ham og 7 smaa Børn³. Det er svært at nemme. Ja, Ven! Hvor er det en svær Lektie at lære: at bie efter Herren. Jeg maa bestandig have den om igjen. Men en Gang faa vi vel udlært.

Med Missionen herhjemme gaar det godt. Men Situationen bliver bestandig vanskeligere, dette at væрге Missionen nedad overfor Politikken, som gjerne vilde have fat i den — dette at væрге den mod oven for de kirkelige Myndigheder, som også gjerne vilde have fat i den. Begge Dele vilde øde-

¹) Jfr. nr. 9 og 10.

²) Axel Beck, II, 66 ff. Venskab og Samvirke, 299 ff.

³) *O. F. Moe* (1846—1931), sognepræst til Ærøskøbing 1879—85, til Skern 1885—1901, til Sdr. Bjært 1901—22, gift 1° med Andrea Krogh (1849—86).

lægge den. Hidtil er det lykket mig at holde begge Dele 3 Skridt fra Livet⁴.

Jeg sender dig hermed tillige med en Hilsen fra Bestyrelsen en Vexel paa 100 £.

Og saa lev vel. Guds Fred!

Din Ven
Vilh. Beck.

Nr. 12.

Ørsløv, 7. Januar 1887.

Min kjære Ven og Broder!

Din Beretning iaar var jo rigtig fornøjelig og slog godt an i Menigheden¹. Du var i den flyttet om paa Solsiden, og der er jo ogsaa sundest at bo. Kun en Ting vil jeg bede dig om at slette helt ud af dine Tanker, og det er Tanken om, at vi ikke have fuld Tillid til dig, fordi vi ikke vilde udvide Missionen udover New Zealand — det have vi, Ven! helt og fuldt. Men Bestyrelsen for Indre Mission i *Danmark* er kun undtagelsesvis gaaet udenfor Danmark, særlig af Hensyn til, at vi havde faaet Lyst til at støtte din Gjerning i Herrens Tjeneste. Og New Zealand kunde kun meget uegentligt siges at høre til Danmark, i det højeste.

Jeg tror bestemt, at Bestyrelsen aldrig gaar videre. Men naar du ikke vil have mere end 1/4 af vort Tilskud, kunne vi heller ikke have Ret til mere end 1/4 af dig paa New Zealand, saa vi have ingen Ret til at hindre dig i at forlyste dig med at forkynde Frelsens Evangelium i Sidney. Dette skal jeg ikke sige fra Bestyrelsen; det er min private Mening; men den har jo dog ogsaa lidt at betyde.

⁴) Jfr. P. G. Lindhardt: Peder Madsen, Kirkeraadet og Indre Mission, Kirkehist. Saml. 7, II, 444 ff.

¹) Sass' beretning (IMT. 21/11—86, 745 ff.) gør i og for sig intet optimistisk indtryk, men et lyspunkt var det at samarbejdet med Gaustad var afbrudt. Her luftes for første gang tanken om at rejse til Amerika som mormonmissionær, eftersom den skandinaviske indvandring til New Zealand var standset, jfr. nr. 14—15.

Din Svogers Fuldmagt blev ikke honoreret af den Grund, at der lige før var sendt Penge afsted, som du forhaabentlig har modtaget. Jeg har givet Betelsen Ordre til at sende dig fuld Løn indtil 1. Maj.

Vi have havt strenge Tider. Min Hustru var paa Hospitalet ifjor Vinter at opereres; derefter vare vi i Karlsbad, hvor hun blev meget syg, og jeg fik hende kun med Nød — ja vist med et Mirakel hjem. Saa har hun havt det ret godt i Sommer, men i Efteraaret atter syg — dog fik vi en god Jul, efter at hun kom op og Søster² ligesaa efter Skarlagensfeber. Min Hustru er dødsdømt af Lægerne, men vi tro paa ham, som helbredte den blodsottige Kvinde, da Lægerne ikke kunde mere; du veed, hvad hun gjælder i Menigheden, og den beder for hende. Og naar du ser paa din egen Hustru i hendes Svaghed, saa veed du, hvad der rører sig i mit Hjerte. Vi bliver gamle nu — dermed nærmer vi os jo den evige Ungdom. Dog, jeg har kunnet arbejde i sidste Aar rigeligt som før, og Herren vedbliver at velsigne Arbejdet. Vi have idag gjort det første Spadestik til et Missionshus her i Ørsløv³, som er blevet nødvendigt, efterhaanden som Arbejdet er blevet saa mangesidigt og udvidet.

Jeg sidder i Vinterens Hjerte midt i Is og Sne og skriver til dig, som sidder midt i din dejlige italienske Sommer. Gid der da maa være Sommer i dit Hjerte, nu du har faaet Hjælpere, at Guds Riges Sommer maa komme med Løvspring og Blomster og Frugt.

De kjærligste Hilsener!

Din Ven

Vilh. Beck.

Nr. 13.

Ørsløv, 23. Maj 1887.

Min kjære Ven!

Jeg sender dig indlagte Vexel, som jeg vil haabe er i Rig-

²) Vilh. Becks datter (Axel Beck, II, 105).

³) IMT. 28/8—87, 552 ff. jfr. Axel Beck, II, 121.

tighed. Jeg har bedt Bertelsen om at regne dit Tilgodehavende ud, og Regnskabet findes omstaaende. Det har glædet mig at høre om dig igjennem Mads Kristensen¹, og jeg haaber, at de Mænd, du har faaet, maa være blevne en god Hjælp for dig, skjønt jeg ved nok, at hvor megen Hjælp vi faa i Herrens Tjeneste bliver vort eget Arbejde aldrig mindre. Hjælpen gjør kun, at vi selv faa nyt og andet Arbejde. Men vi have ikke Grund til at beklage os, thi Arbejdet i Herrens Tjeneste er dog saa velsignet.

Herhjemme gaar altid i den gamle Orden: Jesu Magt og Djævelens Magt voxer i Antal og Styrke i de 2 Lejre, som staar overfor hverandre; og saadan skal det jo være, indtil den sidste Styrkeprøve kommer imellem de to stærke. Politikken er en slem Fjende af Kristenlivet, mange troende Mennesker miste Livet i den; og Aviserne ville jo gjerne skille den indre Mission fra mig, men hidtil uden Held. Missionsmøderne ere lige stærkt besøgte, og vore Arbejderes Tal er nu større end nogensinde, nemlig 72.

I vort Hjem have vi havt det ganske godt i Vinter. Min Hustru er kommen lettere over sin Sygdom end før; men endnu er hun den blodsottige Kvinde, som ogsaa trænger til din Forbøn. Det er en stor Trøst for os, at saa mange troende Mennesker beder for os to, som saa gjerne ville være lidt sammen endnu og arbejde sammen for Herren; det vil være et Tillæg i denne Trøst at vide, at du ogsaa beder for os paa den anden Side Jorden. Og jeg jeg veed, at du vil gjøre det, saa snart du faar dette Brev, thi jeg veed, at du elsker os fra de gode Dage, vi levede sammen med dig.

Mange kjærlige Hilsener!

Din Ven og Broder

Vilh. Beck.

¹) Jfr. nr. 9, note 3.

Dit Tilgodehavende:	Kr.	1829.95
Fragaar et Forskud, udbetalt 27/12 85:		54.00
For Bøger til M. Kristensen, sendte 15/4 87:		422.10
Fragt af samme:		59.03
		<hr/>
		535.13
£ 70,75 a 18.40.	Rest:	<hr/>
		1294.82

Nr. 14.

Ørsløv, 7. Januar 1888.

Min kjære Ven og Broder! Nu kan det vel ikke nytte at vente længere med at skrive. Jeg har nemlig villet vente, indtil din lovede Beretning kom¹. Den er ikke kommen, og jeg føler Trang til at skrive til dig, har længe følt den, men vilde ikke, at vore Breve skulde krydses. Det var mig en stor Glæde at have Peder Jensen² her, en god og klog Mand, som jeg kunde bruge, og jeg fik jo meget at vide af ham, som forresten samstemmede med det Billede af Tilstanden, jeg efterhaanden havde dannet mig. Men han og jeg vare da ogsaa enige i det følgende, som jeg skriver af mit fulde Hjerte for Guds Riges og din egen Skyld, og som kan sammenfattes i disse Ord: *Bliv paa New Zealand!*

Det var jo højst mærkeligt at læse dit kjære Brev til mig og saa kende et Brev til Budde-Lund, som jeg fristedes til at tro var et forfalsket Brev, skrevet af en Anden i dit Navn. I dit Brev til mig udtaler du det som fuldstændigt nødvendigt, at du bliver og virker, hvor du er — du har kjøbt dig en lille Ejendom og er saa glad ved dit Hjem og din Familie — og kort efter er det blevet »Guds Villie«, at du skal forlade alt dette, misfornøjet med din Stilling og Gjerning og rejse

¹) IMT. 17/6—88, 385 ff. (dat. 31/12—87).

²) Forstander for menigheden i Makaretu (død 1888), jfr. Sass' beretning i IMT. 16/6—89, 370 f.

til Utah³. Jeg vil nu haabe, at det er et Udslag af dit let-bevægelige Hjerte som maa forsvinde for en stille alvorlig Betragtning af Guds store Naade imod dig paa New Zealand. Han har dog øjensynlig faaet dig derhen fordi han havde en Gjerning til dig der. Han har øjensynlig konfirmeret denne din Gjerning der ved at samle den danske Menigheds Kjærlighed om den. Han har givet dig to unge gode Hjælpere⁴ og givet dig et Hjem — det kan dog umuligt være Guds Villie at du skal løbe fra alt dette — forlade denne dig af Gud betroede Gjerning, forlade de 2 unge Mænd, som ere komne under Forudsætning af at finde Støtte hos dig, og som trænge til en erfaren Broders Nærværelse og stadige Hjælp — og saa forlade din svage Hustru og Børn — nej, nej, Ven! — bliv ikke fortørnet paa din gamle Ven fordi jeg siger dette saa bestemt, men jeg er saa vis paa at skrive dette i Jesu Tjeneste og som hans Bud, og saa bliver man bestemt. Og hvor vilde jeg takke Herren, om jeg maatte faa udført dette Ærinde saaledes hos dig, saa du kan mærke at det kommer fra din og min fælles Herre, som vi begge bøje os for.

Dette Aar har været et godt Aar for Missionen herhjemme; skjønt jeg nok kan mærke, at jeg bliver gammel, har jeg dog kunnet holde 54 Missionsmøder i Aar: prædikat 300 Gange, og Folk flokkes som før. Og i Hjemmet have vi ogsaa havt det bedre; min Nina, som jo er dødsdømt af Lægerne, synes at have faaet en anden Dom af Jesus; hun kommer sig bestandig bedre. Tak, fordi du beder for hende; du veed, at det er meget, som du beder for. Min ældste Søn⁵ skal have Bryllup i Februar; hvor alting ældes!

Hils din Hustru og Børn; hils Peder Jensen, dersom den

³) Ifl. den i note 1 nævnte beretning agtede Sass at rejse hjem og søge bistand til at blive mormonmissionær; en efterskrift fra Beck oplyste at han havde ændret planer og vilde rejse direkte til Utah.

⁴) Se nr. 9, note 3, jfr. Sass' skildring af Riis, IMT. 17/6—88, 386 ff.

⁵) Chr. Beck, gartner, siden indre-missionær, jfr. iøvrigt Axel Beck II, 157 ff.

kjære Mand endnu er her paa Jorden — ogsaa Frandsen, Kristensen og Riis og alle kjære Guds Børn, som kunne glæde sig ved en Hilsen fra mig.

Guds Fred være over Dig, dit Hus og din Gjerning!

Din Ven
Vilh. Beck.

Nr. 15.

Ørsløv, 11. Febr. 1889.

Min kjære Broder Sass! — nu fik jeg en Eftermiddags Pusterum efter et Aars voldsomme Arbejde som aldrig før, saa jeg kan faa sendt en Hilsen til Venner rundt om i de andre Verdensdele, saa ogsaa til min Antipode, som i dette Øjeblik vel ligger og sover med Sengebunden i Vejret, da efter mit Stade, men naar du vaagner saa løber Hjertet nok lidt til din gamle Ven i Danmark, som ofte tænker paa, hvordan Herren vil føre dig. Sidst du skrev vilde du jo til Utah. Og jeg har foresat mig aldrig at forstyrre dig mere i denne Beslutning. Men jeg har hørt en Fugl synge om, at man ikke vil slippe dig, hvor du er. Den Fugl sang om Kjærlighed, de helliges Kjærlighed; da tænkte jeg: Sass skrev, at ingen jordisk Magt kan rokke hans Beslutning — godt, tænkte jeg, de helliges Kjærlighed er heller ingen jordisk Magt. Den stammer fra Himlen — Men medens jeg aldrig mere vilde tale om Utah, saa vil jeg dog tale om Mexiko, thi der drager jo Mormonerne nu hen. Og medens Forholdene i Utah ere blevne saa blandede, at der kan en Missionair være og virke, saa er jeg overbevist om, at i den mormonske Nybygger Stat i Mexiko, som vil være

ganske ublandet, vil ingen Missionair blive taalt¹. Mon nu ikke dette Sammentræf mellem Mormonudvandringen med de fuldstændig forandrede Forhold og de helliges Kjærlighed paa New Zealand ikke skulde være en af de himmelske Magter, som du maa bøje dig for? Bliv ikke kjed af mig, Ven! dersom jeg ikke elskede og skattede dig, laa dette mig ikke saa varmt paa Hjerte. Jeg vil ikke prøve paa at herske over dig, det er kun Vennen, som meddeler Vennen sine Tanker — Hjertets Tanker.

Vi have det saa godt herhjemme; Herren er saa god imod os, min Nina er rask — tænk! — og bestandig lægger han større og velsignet Arbejde paa mig, saa maa han vel ogsaa have i Sinde at give mig større Kræfter.

Hils i dit Hjem! Hils Kristensen og Riis² med Tak for det tilsendte.

Guds Fred og Guds Kraft over Eder alle.

Din Ven

Vilh. Beck.

Nr. 16.

Ørsløv, 20. August 1891.

Min kjære Broder og Ven!

De Ord i dit kjære Brev om din »aldrig bristende Kjærlighed« til mig gik mig dybt til Hjerte, thi det var ikke underligt om den var ved at briste paa Grund af min Tavshed. Tak, Ven! atter og atter Tak! — dog gjemt er ikke glemt, og du Kjære! er gjemt godt hos mig og skal ikke blive glemt.

¹) Efterhånden som mormonstaten i Utah konformeredes med det amerikanske samfund spredtes mormonerne over store områder; en del udvandrede til Mexico, men nogen egentlig mormonstat grundedes ikke dér. I sin beretning af 31/12—88 (IMT. 16/6—89, 369 ff.) oplyser Sass at han trods stærk lyst til gerningen som mormonmissionær har opgivet at rejse til Utah; derefter må han (jfr. nr. 16—17) være begyndt at tænke på en ansættelse i IM i Danmark.

²) I den note 1 nævnte beretning oplyser Sass at han nu selv arbejdede i Palmerstone, M. Kristensen i Mauriceville, H. M. Riis i Norsewood, og J. Legarth i Makaretu.

Arbejdet er stort herhjemme, og meget er lagt paa mine gamle Skuldre, og det voxer Aar for Aar, saa Bunken ofte taarner sig op om mig paa mit Bord; i den Bunke ligge endnu dine 2 foregaaende Breve og vente paa Svar. Nu kom dit tredie med den overraskende Tanke at komme hjem og arbejde med os. Tanken er kjær for mig. Men noget egentligt Svar kan jeg jo ikke give dig før om et Par Maaneder, naar Bestyrelsen har været samlet.

Det er jo et vigtigt Skridt¹, og jeg vil derfor give dig Et at betænke, før du endelig beslutter dig. Du har jo været en fuldstændig fri Mand i en fuldstændig uafhængig Tilstand. Er du vis paa, at du kan finde dig i de mange Baand, som en Missionairs Stilling herhjemme medfører? Indre Mission er gruelig ilde set, mere og mere for hvert Aar, fordi den er voxet op til at have 90 Missionairer og over 100 Missionshuse. Biskopperne er vrede paa den, Præsterne (da for en Del) rasende, Bladene skjælder ud²; Bestyrelsen maa derfor tage mange Hensyn, og det gaar ud over Missionairernes Frihed og skaffer dem mange Ubehageligheder i deres Stilling overfor Præsterne og de Baand³, som paalægges dem af Hensyn til disse. Vi skulle jo søge at holde Fred med alle Mennesker, ogsaa med Præsterne, om det er muligt. Det maa du da vel betænke, om dette er dig muligt, at bære alle disse Baand, at tage en bestemt Ordre fra Bestyrelsen og rette dig efter den, uden at Kjærligheden gaar itu.

¹) Se nr. 17, note 1.

²) Det er svært at afgøre om der tænkes på noget konkret, men efter det 3. bethesdamøde i Aarhus 1889 og IM.s samtidige erobring af Det danske Missionselskab voxede kritikken af IM stærkt i alle kirkelige lejre, jfr. Den danske Kirkes Historie VII, 326 ff. og To Højkirke mænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane, udg. af P. G. Lindhardt og J. Swane.

³) Jfr. bestemmelsen i IM.s love af 1885 (Blauenfeldt, 229) at indremissionærer så vidt muligt skal søge samarbejde med sognepræsterne og ikke uden efter aftale med dem holde offentligt bekendtgjorte møder; 1886 forpligtede IM sig overfor Kirkerådet til at forbyde missionærerne at ytre sig polemisk eller nedsættende om folkekirkens præster, sst. 233, jfr. Kirkehist.Saml. 7, II, 475 ff.

Det er ikke for at skræmme dig, jeg skriver dette, men for din egen Skyld, at du ikke skal gjøre et Skridt, som du siden kom til at fortryde.

Altsaa dette foreløbigt. Jeg lægger nu Sagen for Bestyrelsen. Naar du saa har faaet vort Brev, kan du endnu betænke dig og tage din Beslutning.

En kjærlig Hilsen fra os til dig og dit Hus og dine Medarbejdere.

Din gamle Ven
Vilh. Beck.

Nr. 17.

Ørslev, 2. Novbr. 1891.

Min kjære Broder!

Det er med stor Ulyst, jeg skriver til dog idag. Og min Lyst var at have dig herhjemme, saa kjær du er mig, og saa god som jeg er vis paa du vilde være til Arbejdet for Guds Rige herhjemme. Og saa er det en saare ubehagelig Fornemmelse at skulle vise en kjær Broders Haand tilbage, tilmed en Haand, som jeg saa gjerne greb. Men Bestyrelsen tør ikke tage imod dit Tilbud af Frygt for, at du ikke vilde passe ind i Missionens Ordning¹. Den mener, at du med din hele fuldstændige frie Fortid, ja tilmed en Fortid, hvor du for en Tid har været den styrende, vanskeligt vilde kunne finde dig i at staa under en Bestyrelse og endnu mindre i at indordne dig under de mange for Missionairerne ofte tunge

¹) 1893 blev Sass — der nu boede i Skanderborg — alligevel ansat som IM.s rejsepræst; samtidig skulde han arbejde for New Zealands-missionen (IMT. 16/7—93, 451, jfr. Blauenfeldt, 297 f.). Samarbejdet ophørte dog snart, og 1/12—94 til 1/10—96 var Sass i Kbhvns IM.s tjeneste som bymissionær og gjorde her et meget påskønnet arbejde, Fra Bethesda 24/3—95, 186 ff., 21/3—97, 200 ff. Ved sprængningen af N. P. Grunnets »evangelisk-lutherske Frikirke« valgtes Sass 1896 til forstander de bortsprængte grupper, kaldet »De forenede evangelisk-lutherske Frimenigheder i Danmark«; denne stilling bevarede han til 1927.

og trykkende Baand, som Autoriteterne har paatvunget os, f. Ex. at møde hos Præsten i hvert Sogn og spørge om Forlov; siger han nej, saa maa der ingen offentligt bekjendtgjorte Møder holdes — tage imod de velærværdige Herrers Grovheder og Uforskammetheder. Dernæst frygter Bestyrelsen for, at det, at du er Præst, kunde berede Missionen Vanskeligheder overfor Autoriteterne. Missionens Stilling er nemlig, siden den er bleven den største aandelige Magt i vor Kirke, bleven umaadelig vanskelig. Bisperne pønser stadig paa Ondt imod den. En stor Del af Præsterne er rasende paa den. Og Bladene baade fra Højre og Venstre kjøre stadigt løs paa den². Ogsaa her gjælder det at »vandre varlig«, at ikke dette gode Værk skal blive lagt øde.

Nu har jeg det store Ønske, at du ikke maatte læse dette som en Bortstøden af en kold Haand; thi det er det ikke. Vi toge med Kyshaand imod dig, dersom vi turde. Og jeg haaber, at jeg maa være dig tilstrækkelig Borgens derfor.

Jeg har set, at din Hu staar igjen til Utah. Jeg antager, at der er en ligesaa stor som vanskelig Gjerning. Og gid du maatte finde et Hjem for dig og dit Arbejde, hvor du kunde blive helt og bestandig hjemme, enten der eller andetsteds.

Mange kjærlige Hilsener sendes dig fra os her i Ørsløv.

Din gamle Ven
Vilh. Beck.

Nr. 18.

Kjøbenhavn, d. 13. Marts 1897.

Kjære Hr. Pastor Beck.

Jeg ser at Du i det sidste udkomne Nummer af »Den indre Missions Tidende« har bæret mig en Notits for at kaste tilbørligt Lys over min nærværende Stilling¹.

²) Jfr. nr. 16, note 1—2.

¹) I IMT. (14/3—97, 176) meddelte Beck på given foranledning at Sass — som havde arbejdet på New Zealand, i IM og i Kbhvns IM — »nu er Præst for en Frimenighed, altsaa staar udenfor Folkekirken«.

Bekjendtgjørelsen er naturligvis korrekt og jeg har ikke det mindste at indvende mod Linierne men vel mod hvad der kunde læses imellem dem.

Bekjendtgjørelser af den Art i Den indre Missions Tidende have jo almindeligvis været rettet mod Bedragerer der benytte Missionens Navn til at gjøre sig Fordele under falsk Flag.

Du er dog vel vidende om at jeg aldrig har forsøgt noget saadant. Jeg stikker virkelig ikke den Sag jeg arbejder for eller det Navn jeg fører under Stolen men taler lydelig nok med Mund og Pen. Ikke en eneste Øre har jeg indsamlet ved noget Møde. Det er vort Samfunds² Stolthed at byde et frit Evangelium.

Da det nu ikke kan antages at Du har villet mærke mig som en Bedrager men Bekjendtgjørelsen dog kunde forstaas og vitterlig af nogle har været forstaaet saaledes turde jeg maaske bede dig om i et følgende Nummer at tage Afstand fra denne falske Udlæggelse³.

Dernæst et Par Ord med Hensyn til dit sidste Brev⁴.

Naar du siger at det vilde gjøre dig inderlig ondt om jeg vilde vende mine Vaaben i mod Din gamle Ven da duggedes mit Øje og jeg sagde til mig selv: Aldrig, hvis han da ikke tvinger mig frem paa Kamppladsen og maaske neppe nok endda.

Kan du huske hvad jeg for mange Aar siden skrev til dig: »Jeg har ikke megen Tillid til Præster men jeg har Tillid til Dig!« Jeg staar væsentlig endnu paa det samme Standpunkt idetmindste hvad den første Del af Udtalelsen angaar. Med Hensyn til den sidste Del kan jeg kun sige: Du er gammel nu kjære Pastor Beck og gruer ved at tage den logiske Konsekvens af det eget Arbejde⁵.

Jeg skrev i Aaret 1880 i »Evangelisk Luthersk Maanedss-

²) De forenede evangelisk-lutherske Frimenigheder i Danmark.

³) Det skete dog ikke.

⁴) Ikke bevaret.

⁵) Nemlig: at træde ud af folkekirken.

skrift⁶: Statskirken er vejjet og fundet for let! Sytten Aar efter har jeg ikke forandret min Mening om den Sag.

Du finder det ganske rimeligt at jeg tog imod det mig tilbudte Kald som Præst for en alt eksisterende Frimenighed men synes at det er selvmodsigende at jeg stræber at fremme den Sag som jeg viede mine Kræfter ved at arbejde for den udadtil eftersom jeg dog udtaler at jeg gerne vilde leve i Fred med Folkekirken. — Kjære gamle Ven! hvor kan du dog tale saaledes? — Er dit Liv et Exempel paa at du har levet i Fred skjøndt du gjerne vilde det? —

Du siger at jeg faar dig ikke til at give Signalet til en Sprængning af Folkekirken. Jeg ventede det ejheller kjære Pastor Beck men Hundrede Aar efter at du er død og jeg med da vil man rode i vore Papirer for Historiens Skyld og da skal det huskes at vi vare Venner og hvad jeg skrev til dig. Fremtidens Slægt vil da dømme om hvem der saa længst.

Men du faar visselig ejheller mig til at lade være at arbejde for Guds Menigheds Frigjørelse. Det *vil* jeg gjøre selv om jeg skulde blive tvungen til at krydse Sværd med Venner, Venner som jeg ganske vist ikke har saa let ved at tage Afstand fra som de synes at have ved at tage Afstand fra mig.

Naar du siger at du aldrig har drevet med Strømmen da synes det selvindlysende men er dog kun halv saaledes. Det Skjel du prædiker blev ikke til en virkelig Adskillelse og derfor vil det jævnes igjen som ogsaa mange kloge Statspræster har sagt til mig, og dermed trøste de sig.

Din Formaning om ikke at arbejde imod Livet selv om det findes udenfor min Frimenighed giver jeg dig et ærligt Haandslag paa at holde. — Men saa maa jeg ogsaa have Lov til at bede dig og den indre Missions Venner i Almindelighed ikke at arbejde imod Livet selv om det findes indenfor Frikirken.

Med de hjerteligste Hilsener forbliver jeg din Ven
J. Sass

⁶) Jfr. nr. 3, note 2.

Indre Mission og Folkekirken 1901—1911

Af **Elith Olesen.**

Tanken om en udtræden af Folkekirken var ikke fremmed for Indre Missions ledelse i slutningen af 1800-tallet; den fremførtes især, når Indre Mission mødte kraftig modstand udefra, således i 1894¹, da nerverne i forvejen var på højkant efter den store Harboøre-affære, og det kort tid efter kom til konflikt med sognepræst *M. Bryndum*, Sdr. Broby, der i sin kamp mod indremissionærernes virksomhed i sognet støttedes af biskop *H. Stein*, Odense². Også i forbindelse med sagen mod Harboøre-præsten *Anton Jensen* i 1900 truedes der, da *Vilh. Beck* havde forløbet sig, med sprængning af Folkekirken, hvis de kirkelige myndigheder skulle finde på at tildele ham en irettesættelse³.

Ét er imidlertid, hvad der fremførtes i et øjeblikks ophidselse eller af taktiske grunde, noget andet, hvilke tanker man gjorde sig om sagen under mere fredelige forhold. Og dog bliver, ialtfald for Vilh. Becks vedkommende, indtryk-

¹) Se navnlig Annexet 1894, 97 ff., hvor mærket »-n« lufte tanken om udtræden af Folkekirken og en IM-frikirkedannelse, sekunderet af Beck, der i en efterskrift lader forstå, at udviklingen efter hans mening går i retning af Folkekirken ophævelse; han ser i øjnene, at tilstanden i Folkekirken kan blive så utålelig, at en udtræden bliver nødvendig, men udtrykker dog håbet om, at det ikke endnu må komme så vidt.

²) Om Sdr. Broby-sagen se L. Blauenfeldt: Den indre Missions Historie, 1912 312 ff., P. G. Lindhardt og J. Swane: To Højkirke mænd, 1958, 248 ff. Til den videre udvikling flg. breve i IMs arkiv: Stiftsprovst L. N. Balslev til IMs best. udat. 94, pastor J. Vahl til Beck 7/9 94, gårdbest. J. Jeppesen, Sdr. Broby, til samme 2/11 96 og 31/8 97, Bryndum til Beck 25/8 97.

³) Kr. Dagblad 17/9 00, cf. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, 1953, 51.

ket stort set det samme; vel ønskede han, at Indre Mission skulle blive i Folkekirken længst muligt, men ændredes forholdene i ugunstig retning, kunne en udtræden blive nødvendig. Næsten et år før Harboøre-postyret, altså i en langt roligere atmosfære, antydede han, at indførelse af præstevalg på sognemenighedsbasis utvivlsomt ville føre til en sprængning af Folkekirken i form af oprettelse af en frikirke, »hvori Menigheden kunde finde Livets Brød og frit vælge sine Præster uden Sognets Flertalstyranni«⁴. Denne udtalelse foranledigede den grundtvigske pastor *P. Riemann* til at udtrykke sin glæde over, at Indre Mission nu havde fået øjnene op for, at »Folkekirken er en borgerlig Indretning«, hvilket burde føre til, at også Indre Mission benyttede sig af den gældende frihedslovgivning til sognebåndsløsning og valgmenighedsdannelse og arbejdede for en udvidelse af valgmenighedsloven, så valgmenighederne fik adgang til benyttelse af sognekirkerne⁵.

Hertil svarede Beck, at Indre Mission havde en helt anden opgave end at reformere de ydre kirkelige former, nemlig »at reformere Hjærterne og Livet hos de Mennesker, som med os leve i fælles Folkekirke«, og denne opgave løstes

4) Ann. 93, 21 f. Artiklen, benævnt »Præsternes Kaldelse« er iøvrigt interessant derved, at den foregriber den situation, der skulle opstå 8—9 år senere i anledning af kultusminister I. C. Christensens lovforslag om oprettelse af menighedsråd. Becks argumentation er ganske den samme, som senere fremførtes af pastor Chr. Sørensen m. fl. IM-talsmænd mod lovforslaget. Anledningen var R. Clausens og F. Boisens forslag om ny kaldelsesmåde for præster, hvorved menighederne skulle få mere indflydelse på præstevalget (Rigsdagstid., ord. saml. 1892—93, till. A, sp. 1999 ff.). Beck anerkender ikke begrebet »sognemenighed«, der er identisk med »verdensmenighed«; sand menighed er alene »den troslevende Del af Sognets Beboere«, og den vil altid være i mindretal. Skal derfor sognets flertal afgøre valget, vil menigheden aldrig mere få nogen »levende« præst. — Det er således fuldt berettiget, når Chr. Sørensen Kr. D. 21/4 02 overfor Søren Olesen, der i landstingssalen har manet Beck op af graven og gjort ham til sin forbundsfælle, påberåber sig at være i fuld overensstemmelse med Beck i synet på I. C. Christensens lovforslag.

5) Ann. 93, 73 f.

lettest indenfor en folkekirkes rammer, idet disse mennesker »meget lettere komme i Forbindelse med og lade sig paavirke af en Mission, som drives indenfor Folkekirken under Ledelse og Medvirkning af Folkekirkens beskikkede Præster, end dersom Indre-Mission stod udenfor Folkekirken som en Frikirke, der af den store Mængde vilde blive anset for en Sekt, som man »som gode Kristne« maatte holde sig fjernt fra«. Derfor ville Indre Mission tøve længst muligt med at forlade Folkekirken, men kunne blive tvunget dertil, hvis man ved lov hindrede troende præster og menigheder i at finde hinanden. Sognebåndsløsning benyttedes noget, dog ikke meget, af missionsfolkene, og »om Tilladelsen til at danne Valgmenigheder skal jeg kun sige, at den kunne vi jo som Regel slet ikke bruge, saa længe Loven lægger saadanne Indskrænkninger paa dem, der havde Grund til at bruge den, da Missionens Venner i Reglen ere fattige Folk. De yde deres Bidrag til Missionsarbejdet, og mere kunne de ikke«⁶.

Til disse offentlige erklæringer kan føjes en meningstilkendegivelse fremført under mere private former. I vintren 1898 aflagde en hjemvendt Amerika-farer besøg hos Beck i Ørslev i håb om at blive ansat som indremissionær. Kort tid efter skrev han til Beck: »... jo længere jeg bedende tænker over I. M.s Stilling herhjemme, bliver det mig klart, at som »De Helliges Samfund« er Kernen i den »Alm. Kirke«, som Kernen i Nødden, saa er I. M. det som et Hele i den danske Folkekirke. Skallen er til for Kernens Skyld og denne udvikler sig i hin; man skal derfor ikke foragte denne beskyttende Skal, saalænge som den tjener til Beskyttelse for Kernen. Knuser man Skallen og kaster Kernen ud, ja saa vil Herren selv vide at tage sig af sine Hellige, thi de ere jo i hans Haand. Knuser Herren selv Skallen, fordi han vil have den modne Kerne hjem, ja saa er Maalet jo naaet, og saa bliver Midlet overflødigt, thi Midlerne ere

⁶) Ann. 93, 74 ff.

jo kun til for at naa Maalet. Uden Midler intet Maal og derfor maa vi jo højlig agte dem, hvadenten der er Tale om Naademidlerne eller om Folkekirken som et Mid- del til Maalet, de første til Frelse for vore Sjæle, det sidste til Kernen at modnes i — voxe og udvikles i.

Jeg forstaar og paaskønner den Tanke, som De udkastede i vor Samtale i Deres Hjem: I Skallen, men ikke ét med den; jo mere Kernen modnes, jo mere løsnes den fra Sk., men Kernen vælger ikke selv at springe ud af Skallen, hvis den kunde, men venter taalmodigt og smukt, indtil »man« — som De udtrykte Dem — »kaster os ud«.

Jeg billiger med Dem det vise i I. M.s Fremgangsmaade: Ikke Udtrædelse, men Udkastelse, og beder, at I. M. maatte vedblivende, for lange Tider, være Saltet i Karret, Surdeigen i vor Folkekirke. Jeg tager derfor afgjort Af- stand fra alle skismatiske Bestræbelser og melder mig der- for herved til at være med dem, som samler til det, som er samlet: til Indre Mission, hvis man vil optage mig⁷.

Det fremgår vel ikke helt klart af ovenstående, hvem der har sagt hvad, men hovedindtrykket er dog dette, at brev- skriveren, påvirket af amerikanske frikirkeforhold, har luftet tanken om udtræden som det mest naturlige, men er blevet imødegået af Beck, der måske endda har afkrævet missionærkandidaten en skriftlig erklæring som ovenstå- ende, før han kunne gøre sig håb om antagelse. Becks stand- punkt er da i 1898 fortsat, at Indre Mission ikke gerne selv forlader Folkekirken, men han imødeser en udvikling, der før eller siden vil føre til udtræden (»jo mere Kernen mod- nes, jo mere løsnes den fra Sk.«), hvis ikke Indre Mission forinden bliver »kastet ud«.

Alt dette er overvejelser på et temmelig teoretisk plan; netop omkring Becks død 30/9 1901 opstod der imidlertid

⁷) Chr. Christensen, Aarhus, til Beck 15/3 98. Det blev iøvrigt ikke til noget med ansættelsen i IMs tjeneste, idet brevskriveren lod sig en- gagere som »privat« bymissionær i Aarhus, væsentligt lønnet af købmand Carl Bertelsen.

en situation, som tvang hans arvtagere til at tænke hele problemet igennem påny, denne gang med umiddelbare praktiske konsekvenser. I det følgende skal efter Indre Missions bestyrelsesarkiv aftrykkes nogle aktstykker, der belyser denne nye kirkepolitiske situation, som den tog sig ud under Indre Missions synsvinkel. Af disse akter vil det fremgå, at der vel rådede betydelig uenighed mellem Indre Missions gejstlige talsmænd, men at uenigheden dog var størst mellem disse på den ene side og Indre Missions lægfolk på den anden side, — og at disse sidste skridt for skridt tvang præsterne til i praksis at acceptere deres synspunkter. De gengivne breve sammenføjes ved den nødvendige kommentar.

I

Privat fremsatte folketingsmand *I. C. Christensen* allerede 27/10 1900 et forslag til lov om oprettelse af menighedsråd i de enkelte sogne, valgt efter almindelig valgret af Folkekirkens medlemmer og med præsteindstillingsret⁸. Forslaget nød ikke fremme og vakte i det hele taget ikke større opmærksomhed, heller ikke i Indre Missionskredse, hvilket man et lille årstid senere med god grund skulle komme til at beklage⁹.

Allerede få dage efter »systemskiftet«¹⁰ skrev Kristeligt Dagblad, at det i kirkelige kredse nu var et brændende spørgsmål, om det nye ministerium ville ophæve »det kirkelige råd«, hvilket måtte anses for sandsynligst i betragtning af Venstres holdning overfor det lige siden dets oprettelse 1883¹¹, og da rådet ophævedes ved kgl. resolution af

⁸) Rigsdagstid. ord. saml. 1900—01, till. A sp. 2201 ff.

⁹) »En anden Sognepræst« Kr D 30/8 01, J. Friis Hansen sst 23/9 01.

¹⁰) Mens drøftelserne af det nye ministeriums sammensætning endnu stod på, skrev den udprægede Højre-mand grev C. C. Holstein — ironisk — til Beck 4/4 01: »Hvad mener De om følgende? Hr Konseilspræsident Alberti? Hr Kultusminister Christensen etc. etc.«.

¹¹) Kr. D. 1/8 01.

23/8 1901, var bladet ikke i stand til at beklage det skete, idet rådet ikke havde udrettet store ting; dog ville det være kedeligt, om Folkekirken herefter skulle være uden nogen form for repræsentation¹². Flere indsendere drøftede i den følgende tid mulighederne for en ny kirkelig repræsentation, herunder tanken om en kirkeforfatning bygget op »nedefra«, begyndende med menighedsråd efter de af J. C. Christensen afstukne retningslinjer¹³. Mod denne tanke opponerede en, sikkert gejstlig, indsender i kraftige vendinger; en så klog og erfaren politiker som den nye kultusminister ville næppe øge ministeriets vanskeligheder »ved at føre Landet ind i kirkelige Kampe, der vil blive saa alvorlige, at en Sprængning af Folkekirken muligvis bliver Følgen ... Men skal det vise sig, at Ministeren vil forelægge sit gamle Forslag i uforandret Skikkelse, saa gælder det, at Kampen bliver taget op imod det baade med Pen og Mund Landet over, for at det kan blive klart for Guds Menighed, hvad dets Vedtagelse vil føre til«¹⁴.

En lille ugestid forinden havde Vilh. Beck imidlertid på sit sygeleje modtaget et alarmerende brev, som bekræftede, at der var hold i de hårdnakkede rygter om en genfremsættelse af lovforslaget.

¹²) Kr. D. 27/8 01. Mens red. 1/8 foreslog en repræsentation oprettet gennem årlige bispemøder med udsendelse af fælleserklæringer, fremføres nu den tanke, at Menighedskonventet af 1891 indvælger biskopperne i bestyrelsen og gør Sjællands biskop til formand, idet man så har en »kirkelig Garanti, som maaske vejer mere end hele det ophævede Kirkeraad«.

¹³) Kr. D. 28/8, 30/8, 4/9, 18/9 01. — Hvordan en fremtrædende missionspræst så på kirkerådets ophævelse, fremgår af et brev fra sognepræst O. F. Moe til Fr. Zeuthen 24/3 06 i anledning af den modstand fra gejstlig side, hans søn Axel Moe havde at kæmpe med som indremissionær på Færøerne: »Jeg mener nu, at Axel skal have et Tillidsvotum fra Bestyrelsen, hvilket Bestyrelsen saa meget lettere kan give, da der ikke længere er nogen Fare fra Bispemagten, siden Christensen-Stadil udryddede den sidste Rest af Pavedømmet i Danmark ved det historiske Spark, han gav de 7 Biskopper, da han overtog Magten over Kirken«.

¹⁴) »Tertius« i Kr. D. 18/9 01.

St. Peders Præsteg., Pedersker St.
12. Sept. 1901.

Kjære Pastor Beck!

De kan jo nok huske mig fra den Tid, jeg var Kapellan i Kongsted hos gamle Kastrup¹⁵. Nu er jeg landet her paa Bornholm i Pedersker, hvor jeg er glad ved den Arbejds-mark, Herren har givet mig.

I Sommer var jeg en Tur »ovre« — det kan jo ikke ske saa tit — og tænkte da ogsaa paa at besøge Dem, fordi jeg har haft Lyst til at tale med Dem en Gang endnu, mens De var her iblandt os, men Tanken om Deres Sygdom, — at jeg muligt vilde trætte Dem — afholdt mig noget. Men nu vilde jeg da gjerne skrive til Dem og det om en særlig Sag, som jeg i den sidste Tid har tænkt meget paa.

Det er Udsigten til at faa de saakaldte »Menighedsraad« med Indstillingsret ved Besættelse af Præsteembeder.

Ministeren har taget sit Forslag fra i Vinter under Behandling igjen og (efter hvad jeg har erfaret fra temmelig privat Kilde, saa det maatte maaske ikke omtales videre) nu faaet tilføjet nogen Modvægt mod Vilkaarlighed ved Præstevalget: at Embederne skal klassificeres efter Indtægt, og der skal træffes Bestemmelse om, at kun saa og saa gamle Candidater med de og de Karakterer kan faa de og de Embeder. I det enkelte practiske Tilfælde skal Ministeren da af Ansøgerlisten udskyde de Ansøgere, som efter disse Bestemmelser ikke kunne komme i Betragtning, førend Listen overgives til »Menighedsraadet«. — Men denne Modvægt vil jo ikke, synes mig, gjøre de levende Præsters Udsigt til at faa Embede eller de helliges Udsigt til at faa en levende Præst større, idet der iblandt dem, som bestaar den kultusministerielle lovformelige Prøve, antagelig ligefuldt vil være nok af saadanne Præster, som ville »tale Mennesker til Behag«. Og denne Tilføjelse viser saa meget, at Ministeren

¹⁵) Peter Henrik Kastrup (1821—1900), sgp. Kongsted 1879—98.

tænker alvorligt paa at faa sit Forslag sat igjennem, og den kan maaske ogsaa hjælpe ham dertil.

Jeg tænker mig, at Situationen for Øjeblikket kan være den, at Ministeren er paa Veje til at faa sit Forslag vedtaget i Statsraadet som Regeringsforslag, og saa er vel Kongens Underskrift under den eventuelle Lov i Forvejen sikret ham, saa naar det bliver fremlagt som Regeringsforslag i Rigsdagen, er det kun Folketinget, som vel temmelig let gaar med, og Landstinget, som det kommer an paa — men-neskeligt talt.

Derfor forekommer det mig at være i høj Grad magtpaa-liggende, om der fremkom en Tilkjendegivelse fra den levende Menigheds Side af dens Syn paa Sagen, hvilket jo kunde ske paa flere Maader: som en Erklæring eller Hen-vendelse til de i Lovgivningen betydende Factorer — med Masseunderskrift af Lægfolk; og maaske ogsaa en Erklæ-ring fra Bestyrelsen for Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark. Præster kunde maaske ogsaa optræde samlet igjennem den danske Præsteforening; ligeledes spejder jeg i hvert Nummer af Kr. Dagblad efter Indlæg i Sagen.

Forslaget er ganske vist ikke kommen frem endnu; men det forekommer mig, at der alligevel nok kunde være Anledning til at erklære sig, nu da den Mand er bleven Minister, som for ikke lang Tid siden fremlagde dette For-slag, og Sagen har jo ogsaa i den sidste Tid været omtalt og drøftet lidt i Kr. Dagblad.

Og skal man vente, til der foreligger Regeringsforslag derom i Rigsdagen, saa er det maaske for sildig. — Det hele er maaske lige op over Hovedet paa os og langt nær-mere, end vi véd, og det forekommer mig, at der skulde nedlægges en virksom Indsigelse — maaske paa flere Maa-der — og det jo før jo hellere, at den maaske ogsaa kunde naa op til Tronen i rette Tid. —

Jeg har nu udviklet det hele lidt vidtløftigt, skjønt Sagen jo heller ikke er ubekjendt for Dem, men jeg har nu fremstillet den for Dem efter de Forestillinger, jeg gjør

mig derom, da jeg ikke synes, man kan ligge stille ved saadanne Udsigter. Maaske De kunde, hvis Deres Helbred ikke hindrer Dem deri, foretage noget, som kunde faa Betydning i denne Sag, og det er da derfor, at dette Brev er fremkommet, for at bede Dem om muligt ogsaa endnu i denne Sag at øve en Vagttjeneste for den levende Menighed.

Herren velsigne Dem i Deres Sygdom og hermed en kjærlig Hilsen i Herren til Dem og Deres Hustru fra Deres hengivne

P. Bjerg Nielsen¹⁶.

Hvorvidt der er nogen forbindelse mellem dette brev og den følgende udvikling, lader sig ikke afgøre med sikkerhed, men det er ikke usandsynligt, at det er just dette brev, der fik alarmklokkerne til at kime for alvor; ialtfald kom indsigelserne mod lovforslaget fra Indre Missions side til stort set at følge de heri angivne retningslinjer. Ganske vist kom der aldrig nogen direkte officiel erklæring fra Indre Missions bestyrelse, hvilket højst sandsynligt skyldes skiftet på kommandobroen, som fandt sted midt under kampagnen (*Fr. Zeuthen* blev formand efter Becks død), men ellers fulgtes forslagene til punkt og prikke, idet man 1) lod Kristeligt Dagblad affyre de første voldsomme breidsider mod forslaget, 2) gennem Odense-mødet 30/10 1901 fremskaffede en udtalelse fra 14—1500 Indre Missions-samfundsrepræsentanter til regering, Rigsdag og biskopper, og 3) lod Præsteforeningen, der endnu var domineret af Indre Mission, om at fremskaffe en præsteanadresse, der krævede

¹⁶) *Peter Bjerg Nielsen* (1870—1943), res. kap. Kongsted 96—00, sgp. Pedersker 00—14, Vive-Rostrup 14—36. Han var udpræget missionsmand, men aldrig fremme i forreste række; i den langstrakte polemik mod I. C. Christensens kirkelove deltog han ikke offentligt, men han har været særdeles velorienteret, idet de af ham skitserede ændringer vedrørende klassificering af præsteembeder etc. er nedfældet i menighedsrådslovforslagets § 21 og 22 (Rigsdagstid., ord. saml. 1901—02, till. A. sp. 1951 ff.).

lovforslaget underkastet behandling i en kirkelig kommission før eventuel vedtagelse¹⁷.

II

Når det blev sognepræst ved Garnisons kirke, *Chr. Sørensen*, der kom til at åbne debatten i *Kristeligt Dagblad*, skønt han (endnu) ikke var medlem af Indre Missions bestyrelse, skyldes det givetvis, at han var formand for bladets bestyrelse; deraf tør man vel slutte, at bladet — formentlig af den dødssyge Vilh. Beck, som var ude af stand til selv at foretage sig noget effektivt — direkte er blevet anmodet om at sætte modstandskampagnen mod lovforslaget i gang.

20/9 1901 offentliggjorde han i *Kristeligt Dagblad* en »Henstilling til Guds Folk«, hvori han gjorde opmærksom på, at »det drejer sig om, hvor vidt Flertallet, det vil sige den store, aandeligt døde og ligegyldige Mængde, skal have Magten paa Livets Bekostning, og vel at mærke, have den med Lovens Ret«. Navnlig for præstevalget ville det få skæbnesvangre følger, idet sådanne præster, som »sætter Skellet klart i deres Forkyndelse«, ville få svært ved at komme på valg. Derfor burde »Guds folk« bryde ud af isolationen og begynde at interessere sig for de kirkepolitiske problemer; lykkedes det nemlig ikke på en eller anden måde at sikre »livets ret«, måtte man overveje en storstilet sognebåndsløsning eller valgmenighedsdannelse eller måske endda »gaa videre og gribe til Forholdsregler, der vil komme til at gribe ind i selve Folkekirken Eksistens«¹⁸.

På Odense-mødet 31/10 — umiddelbart efter, at I. C. Christensen havde forelagt lovforslaget i Folketinget — var det også *Chr. Sørensen*, der som formand for det selvbestaltede udvalg, som havde taget initiativet til mødets

¹⁷) Om Præsteforeningens aktion, som ikke vil blive omtalt nærmere her, se Paul Nedergaard: *Den danske Præsteforening 1896—1946*, 1946, 35 f.

¹⁸) Kr. D. 20/9 01.

afholdelse, indledede forhandlingen. Tonen var nu stemt noget ned; han advarede mod overilet fremfærd og anså valgmenigheder for en ret tvivlsom udvej, dels »fordi Sektmærket let vil komme til at klæbe ved dem i Folkets Omdømme«, dels fordi de ville komme til at lægge beslag på en del af Indre Missions timelige midler; foreløbig burde man arbejde på en udbygning af Indre Missions organisationsapparat og en dermed følgende mere effektiv agitation mod lovforslaget¹⁹.

I virkeligheden var Chr. Sørensen en ret konservativ natur og stod følgelig vaklende overfor betimeligheden af radikale fremgangsmetoder; nogle måneder senere erklærede han, at han helst så, at alt blev ved det gamle, skønt det havde sine skavanker²⁰. Også i så henseende var han Becks nærmeste arvtager på det kirkepolitiske felt. Først de følgende års udvikling fik ham til igen at svinge om og blive tilhænger af valgmenighedstanken.

Imidlertid var der blandt Indre Missions præstevener langt radikalere ånder, der mente, at lovens vedtagelse måtte føre til Folkekirkenes sprængning. Mest yderliggående var kirkefundspræsten *Vilh. Kold*, der fandt, at tiden nu var inde til, at »den levende menighed« trådte ud og dannede frikirke; to ting pegede i denne retning, 1) Indre Missions landsomspændende net af samfund, der havde trukket et klart skel mellem Guds-folket og verdensfolket: »Se, her har vi Frikirkefolket, de staar der allerede beredte og vil komme ... lige saa snart de kan høre [Guds] Røst«, 2) rækken af menighedssamfund i København under Kirkefondet: »Men her har vi jo Frikirken igen, disse Menighedssamfund er jo i Virkeligheden Frimenigheder, for hvem Overgangen fra Folkekirke til Frikirke vil være næsten umærkelig«²¹.

¹⁹) Kr. D. 6/11 01.

²⁰) Kr. D. 19/7 02.

²¹) Kr. D. 25/10 01. Også under den senere debat, som dog fulgte helt andre spor, fastholdt Kold denne tanke, således Kr. D. 21/8 02 i artiklen: »Hvem skal raade over Brorsons-Kirken?«.

En anden kirkefundspræst, *Jul. Ifversen*, fremlagde en regulær forfatningsskitse for en »fri Folkekirke« med sogne- menighedsråd, stiftsråd, kirkeråd og ærkebiskop²². Tanken om kirkeforfatning og adskillelse mellem stat og kirke støttedes stærkt af Kristeligt Dagblads redaktør, *P. C. Dye- kjær*²³ og blev i den følgende tid især taget op af kirkefunds- sekretæren, *Jul. Friis Hansen*, under devicerne »Løs fra Staten« og »En fri Folkekirke«²⁴. Folkekirken burde beva- res, men frigøres fra statens formynderskab; betingelsen for, at menigheden magtede adskillelsen, var imidlertid, at kirkefolket forblev samlet: »Bliver der Tale om, at en Del af Kirkefolket træder ud, saa bliver det formodentlig netop en Del af de mest trosvarme og nidkære Kristne, Kirken saa- ledes mister; og da vanskeliggøres Kirkens Frigørelse; maaske bliver den ganske umulig derved. Kun naar Kirke- folket forbliver samlet, og naar Menigheden enes om at bede Kirken løs fra Staten, kan dette sættes igennem«²⁵.

Sideløbende med denne drøftelse på et temmelig teore- tisk foregik imidlertid en virksomhed af mere prak- tisk betonet art. Siden midten af 90'erne havde Vilh. Beck ivret for dannelse af lokale Indre-Missions-kredse, ikke mindst i håb om derved at skaffe økonomisk dækning for det stadig mere omfattende organisatoriske arbejde, som bestyrelsen påtog sig, og fra sit dødsleje udsendte han en manende appel til missionens venner om, når han gik bort, at forblive tro imod Indre Mission, specielt ved at danne kredse²⁶. Dødsbudskabet og I. C. Christensens lov- forslag i forening satte omsider fart i kredsdannelsen, der hidtil var foregået temmelig trægt. Denne efterhånden landsomfattende organisationsdannelse håbede de ledende

²²) Kr. D. 7/12 01, og flg. numre, cf. hans pjece »Kirkeforfatning«, 1902.

²³) Kr. D. 30/5 02.

²⁴) Kr. D. 13/6 02 og flg. numre, cf. hans pjece »En fri Folkekirke«, 1902.

²⁵) Kr. D. 14/6 og 26/6 02.

²⁶) Kr. D. 19/9 01.

Missions-præster at kunne spille ud imod I. C. Christensen, og da Friis Hansen stillede forslag om, at menighedsrådene ikke burde være lovbundne, men frivillige, idet de kun burde oprettes, hvor der i forvejen var et menighedsliv til at fylde og bære dem²⁷, fandt man indenfor Indre Mission på at kombinere arbejdet på kreds-dannelse med tanken om frivillige menighedsråd i håb om at kunne stille regering og Rigsdag overfor et *fait accompli*, når menighedsrådsforslaget omsider havde sneget sig gennem Rigsdagens to kamre.

I foråret 1902 opfordrede det udvalg, der havde stået bag Odense-mødet²⁸, til organisering ikke blot af økonomisk betonedede støttekrede, men regulære menighedssamfund ud over landet, ledet af frivillige menighedsråd. »Selv om det ikke alle Vegne er muligt eller tilraadeligt at danne et fuldstændigt organiseret Menighedssamfund, vil det sikkert alle Steder, hvor der da findes blot et lille Samfund af troende Mennesker, være gavnligt at danne et frivilligt Menighedsraad, som udgør vedkommende Samfunds Styrelse«²⁹. Med andre ord: det frivillige menighedsråd var vigtigere end menighedssamfundet, naturligvis på grund af dets mulige udnyttelse i kirkepolitisk øjemed.

Dette udvalg fik også sat igennem, at emnet »Menighedssamfundets nødvendighed og rette ordening« blev sat på programmet ved Indre Missions sommermøde i Randers

²⁷) Kr. D. 27/9 01, cf. hans pjece »Menighedsraad«, 1901. Enkelte steder gik man straks i gang med oprettelse af »frivillige menighedsråd«, også uden egentlig organisationsdannelse, således i Rær-Hansted Vigsø pastorat, hvor den nidkære missionspræst, P. P. Johansen, allerede i efteråret 1901 valgte sig et menighedsråd på »9 troende mænd«, hvis opgave skulle være »at arbejde til Guds Riges Udbredelse i Sognet (jfr. 1. Thes. 5,14) og at hjælpe de trængende« (Rær-Hansted-Vigsøs præstearkiv, LA Vib., Brevjournal 1852—1940, koncept af 19/9 01).

²⁸) Udvalget bestod af kammerherre S. Barner og grev C. C. Holstein samt præsterne J. Friis Hansen, C. J. Holt, E. Nyeberg, Chr. Sørensen og Fr. Zeuthen.

²⁹) Kr. D. 4/4 02.

18/6 1902, hvor det blev lagt frem af kirkefondspræsten *C. J. Holt*, der forklarede, at oprettelse af menighedssamfund var nødvendig dels for at få alle grene af »Guds riges virksomhed« på stedet ind under menighedens omsorg, dels for at undgå klikevæsen, men dertil kom, at »man ikke kan vente, at der tillægges Menighedens Optræden udadtil nogen synderlig Vægt, dersom der ikke er en fast Ordning, saa man kan erfare, hvad Menighedens Delegerede virkelig repræsenterer. Herved er Muligheden ogsaa givet for, at de troende i hele Landet i en Hast kan finde hverandre under visse truende Forhold. Og skal der være et virkeligt Grundlag for en Kirkeforfatning, saa er ogsaa ordnede Menigheds-samfund en ligefrem Nødvendighed«³⁰. Her er det utvetydigt sagt, at hele denne organisatoriske virksomhed havde klart kirkepolitisk perspektiv.

Hertil knyttede Friis Hansen endelig tanken om i lighed med Det københavnske Kirkefond at danne et landsomspændende kirkefond til løsning af påtrængende kirkeproblemer i købstæder og stationsbyer i stærk vækst; det egentlige sigte var imidlertid at vænne menigheden til at vise offersind og derved medvirke til at frigøre kirken fra statens formynderskab også økonomisk³¹.

I december 1902 arrangeredes en række møder for delegerede fra missionssamfundene for at drøfte følgende problemer: 1) Folkekirkens bevarelse ved frigørelse fra statens herredømme, 2) Menighedernes ordening og sammenslutning, og 3) Kirkesagens optagelse i købstæderne og på landet³². Ialtfald fra det sjællandske — og sikkert fra alle møderne — udsendtes en resolution gående ud på, at man anså Folkekirkens bevarelse for at være af stor betydning

³⁰) Kr. D. 21/6 02. Vedr. den tænkte praktiske udformning se også Jul. Ifversens pjece: »Ordnede Menighedssamfund«, 1904.

³¹) Kr. D. 30/6 02.

³²) Kr. D. 5/12 02. For Aalborg stift holdtes mødet i Hjørring 3/12 med 3—400 deltagere, for Sjælland i Slagelse 4/12, for Fyn i Odense 5/12. Hovedtalerne var Friis Hansen, C. J. Holt† og S. Barner.

for troslivets trivsel, men at den for at bevares efterhånden måtte søges frigjort fra statens herredømme, ligesom forsamlingen udtalte sin tilslutning til arbejdet for at tilvejebringe »en mere ordnet Sammenslutning af de levende Menighedskredse i Landet under tilbørlig Hensyntagen til de bestaaende Former indenfor den indre Mission«³³.

Resultatet af denne agitation blev, at der en del steder — åbenbart med præsterne som drivende kræfter — søgtes etableret »frivillige menighedsråd« til at forestå de »menighedssamfund«, der skulle fremstå som en koordinering af det kristelige arbejde i Indre Missions retning, der var i gang på stedet³⁴. Mod dette indgreb i den organisatoriske selvstændighed reageredes der navnlig fra KFUMs side meget stærkt, iøvrigt under medhold fra ungdomsbevægelsens sekretær, pastor *H. F. Poulsen*³⁵, og dannelsen af frivillige menighedsråd fik givetvis ikke nær det omfang,

³³) Kr. D. 5/12 02.

³⁴) For at give ordningen et officielt kirkeligt præg søgte man sine steder biskoppelig godkendelse af den. Således søgte og fik provst Th. Møller, Ølby, biskoppens approbation på de vedtægter, der var fastsat for en menighedsforening i Ølby-Asp-Fovsing pastorat; foreningens formål var »paa Folkekirkens Grund at fremme Troslivet i Menigheden . . . samt at vedligeholde og fremme et virkeligt Samarbejde til Guds Riges Vækst baade hjemme og ude, og endelig at danne en Repræsentation udadtil for Menigheden«, dvs. et frivilligt menighedsråd (Ribe bispearkiv, LA Vib., Indkomne breve fra Ringkøbing Amts østre provsti, Møller til biskop G. Koch 6/2 02).

³⁵) A. Pockenthien, Aalborg, til H. F. Poulsen 2/1 03: »Efter et af Pastor Friis Hansen fra Kbhvn. i Hjørring afholdt Møde ang. Menighedsraadet er der indenfor herværende Venners Kreds stærk Iver efter »so ein Ding« . . . Meningen med dette Raad er vist imidlertid denne, at der hermed skal skabes et *Hoved* for alt lokalt kristeligt Arbejde gaaende ud fra Indre Mission. De forskellige Grene af denne Virksomhed, f. Ex. Pigeforen., Søndagsskolen, Ydre Missionskresene, Missionshusets Bestyrelse, »Tolvmandsraadet« osv. afgive to Mand hver til Raadet, KFUM 3. Jeg ser ikke rettere paa hele denne endnu højst uklare Sag end at Resultatet for KFUM vil blive at dens nuværende Bestyrelse bliver et Udvalg under Menighedsraadet eller paa godt Dansk, at *vi mister vor Selvstændighed*. — »Flere troende Unge i KFUM«, Esbjerg, til Poulsen

man havde tilsigtet. Ikke desto mindre fik, da tiden for menighedsrådslovens vedtagelse nærmede sig, kultusministeren besøg af en delegation, der (med *H. Ussing* som ordfører) hævdede, at »det her ikke drejede sig om tilfældige Sammenslutninger, men om organiserede Menighedsraad fra folkekirkelige Menigheder, der kunde tale som Tolk for store kirkelige Kredse i vort Folk«. Delegationen, der ønskede lovkomplekset behandlet i en kirkekommission, repræsenterede dog kun en snes væsentlig københavnske »menighedsråd«³⁶.

Spørger man om yderligere grunde til denne organisationsvirksomheds fiasko, er det højst sandsynligt, at nedenstående brev giver svaret. I den offentlige debat havde praktisk talt kun præster deltaget, mens lægfolket stort set kun havde spillet rollen som statister, der på Odense-mødet 1901 og delegeretmøderne 1902 havde leveret de antal stemmer, der skulle give resolutionerne vægt. Kun få lægmænd havde opladt deres røst; allerede på et tidligt tidspunkt havde *H. O. Lange* overraskende nok opfordret til loyal modtagelse af lovforslaget og advaret mod ved en på forhånd afvisende holdning at berøve sig selv al indflydelse

4/3 03 beder om råd i anledning af, at det nydannede frivillige menighedsråd i byen vil have indflydelse på formandsvalget i foreningen. »Og vi beder Dem herved tænke nøje over Sagen, før De svarer, da vi og flere ikke ere rigtig glade ved det, men vi synes ikke at vi ubetinget kunde hverken forkaste det helt eller gaa ind paa Forslaget«. Poulsen tog de unges parti til stor fortrydelse for sognepræst Chr. Brun, Esbjerg (til Poulsen 16/5 03). Af brev fra J. P. Jørgensen til Poulsen 23/3 03 fremgår, at menighedsrådet i Esbjerg er sammensat af en repræsentant for pige-foreningen, ynglingeforeningen, søndagsskolen og missionshusets bestyrelse samt to medlemmer fra menighedsforeningen; dertil kom byens præster, degnen og indremissionæren. (Disse breve i KFUMs arkiv, RA). — Vedr. Aalborg desuden pastor Anton Pedersen til Zeuthen 12/9 03 (IMs arkiv).

³⁶) Kr. D. 23/4 03. Delegationen bestod af præsterne *H. Ussing*, *A. Schack* og *A. Fibiger*, samt professor *H. G. Zeuthen*, overintendant *O. Hansen* og amtsvejsinspektør *R. Winkel*.

på resultatet³⁷, og kommunelærer *K. A. Halvorsen* havde direkte talt menighedsrådenes sag: »Med Ansvarret vokser Pligtfølelsen. Et Sogns Beboere, der selv har valgt Præsten, vil da ogsaa i langt højere Grad føle sig bundet til Præsten og forpligtet overfor ham«³⁸. Fra ledende hold blev disse synspunkter ikke ænset, men det skulle snart vise sig, at der var flere, der mente som de; da det i foråret 1903 blev klart for alle, at I. C. Christensens lovforslag ville gå igennem, indsendte 64 indremissionærer til deres bestyrelse en adresse, der ikke lader nogen tvivl tilbage om, hvad ialtfald en betragtelig del af Indre Missions lægmandsarbejdere mente om de foreliggende kirkepolitiske problemer³⁹.

Til Bestyrelsen for den indre Mission!⁴⁰

Vi undertegnede Arbejdere i den indre Mission føler Trang til at udtale for vor Bestyrelse nogle Tanker, som er kommen frem hos os i Anledning af Debatten om de kirkelige Spørgsmaal, særlig ved de saakaldte Stiftsmøder.⁴¹

Der er paakommen os Uro, Ængstelse og Frygt for, at den indre Mission skal føres ind i noget, tage Opgaver op, som egentlig ligger uden for dens Arbejdsmark, og er det saa, da vil Følgen let blive en Forstyrrelse og Adspredelse af Kræfterne, og en Verdsliggørelse af det aandelige Liv ved Optagethed f. Ex. af Kirkepolitik.

For det første er der Spørgsmaalet: Kirken skilt fra Staten. Skal Guds Folk virkelig arbejde derfor, da maa det gøres indlysende, at der er Fare paa Færde for det aandelige Liv; men ikke blot dette. Det maa kunne gøres klart med Guds Ord og Kirkens Historie, at Livet virkelig vil

³⁷) Kr. D. 2/11 01.

³⁸) Kr. D. 21/7 02.

³⁹) IM havde 1902 i sin tjeneste 147 missionærer, af hvilke dog en hel del var ulønnede eller deltidsansatte.

⁴⁰) Brevet er udateret, men kuverten datostempet Aarhus 17/4 1903.

⁴¹) De ovennævnte delegeretmøder i dec. 02.

opnaa bedre Kaar, saa der kan handles i Overbevisning og Tro. Thi der kan let komme Storme bagefter.

Hvad angaar Livets nuværende Kaar, da maa de aabenbart kaldes gode. Selvfølgelig er der meget, der kunde ønskes anderledes, men at Livet kan komme frem, røre sig og trives, bevidner den indre Missions Historie her i Danmark jo tydelig.

Men det er vel særlig de ny Forhold, som synes at bryde frem med de kirkelige Lovforslag, der har sat Sindene i Bevægelse og affødt Tanken om en fri Folkekirke.

Vi forstaaer godt, at et Menighedsraad af samme aandelige Elementer som et Nutidens Sogneraad eller en Mejeribestyrelse kan blive sørgelige Vægtene over Livet i Fremtiden. Men der kan ikke drages den Slutning, at Livet maa kvæles og dø, eller at Livet ikke kan bryde gennem saadanne Hindringer. Livet har kunnet spire frem under de mest fortvivlede Forhold. Vi behøver jo blot at tænke tilbage til Tiden før Aaret 1848. Men selv om vi alle ved, at Trængselstider kan være saare frugtbringende for Livet, saa indser vi dog godt, at man maa ønske og arbejde for — hver efter sine Gaver — gode Kaar for Livet. Men faar vi bedre Kaar i en Folkekirke[n], hvor Livet og Døden, de højkirkelige, Grundtvigianerne og den indre Mission, Gejstligheden og Lægfolket, Bibelkritikere og Bibeltroende i skøn Forening skal styre Kirken! Bliver det bedre, naar der mange skal raade, end naar én, maaske én, Livet fuldstændig uforstaaende⁴², raader? Vi tror det ikke!

Det staar for os som afgjort, at Livet, som altid møder Modstand hos Mængden, først da vil faa svære Kaar for Alvor.

Livet skal have Frihed, men det har altid været de ledende i Kirken svært at give denne Frihed. Ja, selv levende Præster og Biskopper har ofte haft meget vanskelig ved at forstaa og anerkende Livet blandt det brede Lag, for ikke

⁴²⁾ Der tænkes på den politisk udnævnte kultusminister.

at tale om at hjælpe det fremad. Men har det været og er det saa, da forekommer det os naturligt at spørge: Hvor skulde det blive bedre for Livet i en Folkekirke, hvor de styrende bliver valgt af Folkets Mængde? En saadan Styrelse, sammensat af Bisper, Præster og Lægfolk, kan maa-ske give de levende Præster bedre Kaar end de nye Menighedsraad, skønt vi tvivler, men at den skulde blive særlig anerkendende overfor Lægmandsarbejdet er mere end svert for os at tro, og derfor er vi Modstandere af Tanken: En fri Folkekirke.

Hvad angaar de københavnske Præsters Arbejde for en nøjere Sammenslutning af de troende med Stiftsbestyrelser og en Overbestyrelse, da staar vi ganske uforstaaende, og en saadan Sammenslutning vil sikkert møde Modstand. At faa Samling paa de troende i vore Dage, hvor alt samler sig, er sikkert rigtigt, men det er vi jo i Færd med rundt om i Landet i vore Missionskredse, og vi ønsker kun en Sammenslutning ind under vor Bestyrelse. Men en grundigere Protokolføring er vi bange for og derfor Modstandere af. Det undrer os, at de ikke kunne se, at denne Navneindskrivning og dermed følgende Attest eller Kassationsbevis mange Steder paa Landet kan blive forvirrende og adsplittende⁴³. Mon ikke vor afdøde Formand for at afværge denne Fare holdt paa saa stor Frihed som muligt.

Naar der saa endvidere foreslaas at give Kredsene et nyt Navn⁴⁴, for derved at faa Ministeriet til at tage større Hensyn til dem og til at tro at de fremtidige Menighedsraad er at finde her, da tror vi vel, at dette Forslag er kommen frem i den bedste Hensigt; men her maa vi erklære os som de mest afgjorte Modstandere: Ministeren kan vel tage et

⁴³) I sit foredrag på IMs sommermøde i Randers 18/6 02 kom C. J. Holt også ind på betingelserne for optagelse i menighedssamfundene (krav om bekendelse af, at man er et troende menneske) og menighedstugt (udelukkelse af medlemmer, der giver anledning til forargelse), Kr. D. 21/6 02.

⁴⁴) Menighedssamfund, frivillige menighedsraad.

saadant Hensyn i København, hvor Skellet mellem Livet og Døden er saa klart, og hvor han, ved at gaa imod Livet skal gaa med Socialisterne. Men paa Landet skal vi sikkert faa Svar paa Tiltale, om vi vil bilde en folkelig Minister ind, at vi repræsenterer Sognets Flertal. Og hvilket Raseri vilde der ikke i mange Sogne rejse sig imod os? Vor Snildhed vilde faa pæne Navne, og vi vilde maaske faa Flertallets Magt at føle som aldrig ellers. Lad os dog gaa frem med aabent Visir, være vort Navn aabent og ærligt bekendt. Det er den klogeste Politik i Længden.

Hvad angaar en Kirkesag for hele Landet benægter vi ikke, at det er en god Sag, men det forekommer os, at vi i den indre Mission snarere havde Grund til at arbejde for Udsendelsen af flere Missionærer, Bygning af Missionshuse foruden alle de andre Arbejder inden for den indre Mission, som stadig trænger til Penge. Man kan vel faa Indflydelse paa Præstevalget første Gang⁴⁵, men hvad saa i Fremtiden? Der er absolut ingen Garanti i saa Henseende, og det er, hvordan man saa end drejer og vender det, et saare vigtigt Spørgsmaal. Og det er i vore Øjne meget sangvinsk at tro paa Ministerens og Avtoriteternes Agtelse og Ærbødighed for en saadan Offervillighed i den Grad, at de af bare Pietet skulde give Styret, Magten fra sig.

Det skal villigt indrømmes, at ovenstaaende Udtalelser særlig vilde være paa sin Plads inden Forhandlingerne paa de saakaldte Stiftsmøder, eftersom disse i Følge Sagernes Indhold og Alvor burde fremkomme for at høre Menighedens, Lægfolkets Røst; men da der var levnet os saa lidt Tid til Diskussion, skønt Spørgsmaalene vare saare vanskelige og af uberegnelig Betydning, fremkommer vi for vor Bestyrelse med disse aabne Udtalelser, forvissede om, at den med et kærligt og forstaaende Sind vil høre paa dem.

⁴⁵) Der tænkes på kirkebygherrens ret til at afgive præsteindstilling 1. gang. Friis Hansen har åbenbart tænkt sig, at man gennem et stortstilet kirkebyggeri ud over landet kunne sikre en række embeder varigt for »levende« præster.

Saare nødig vilde vi have noget fremmed ind mellem Bestyrelsen og os, eller noget adsplittende ind mellem Samfundene rundt i Landet. Men skal disse Spørgsmaal agiteres igennem, bliver der Splid, det er vor Overbevisning.

Det forekommer os, at der i de sidste Aaringer stadig har været noget nyt fremme med sine Krav og Raad til vore levende Mænd og Kvinder. Noget nyt vil der altid komme med Tiden og Udviklingen, men skal den indre Mission altid staa rede som Forsøgsmark, da er vi bange for Splittelser og for Forskydning af dette store: Sjælens Opvækkelse og Omvendelse. Hvor vilde vi gerne bevare hos os selv og de troende rundt om i Danmark noget af det Sind, der skimter frem hos Esaias (22,4), naar han udbryder: »Trænger ikke paa for at trøste mig, jeg vil beskeligen græde over mit Folks Ødelæggelse«. Men da maa vi ikke optage for meget af det nye.

Det er med et oprigtigt og tillidsfuld Hjerte vi sender vor Bestyrelse ovenstaaende. Vi takker Herren i vore Bønner for det gode Forhold mellem Bestyrelsen og os Arbejdere. Vi beder, han stedse vil uddybe og befæste det til hans Navns Ære og os til Velsignelse og Glæde.

Idet vi sender vor hjerteligste Hilsen underskriver vi os med

Hengivenhed og Højagtelse

J. Kristensen
Hinnerup

Johan Legarth
Rønde

Kristen Mikael Andersen
Søvndal, Herning

Chr. Ørum
Dronninglund

Kr. Moustgaard
Fredericia

Chr. Kier
Thisted

N. Nielsen
Tarm

S. Dalsgaard
København

Jens Chr. Pedersen
Bedsted

Lars Hansen
Vildbjerg

<i>S. M. Kristensen</i> Eskildstrup	<i>Christen Johansen</i> Kirke Saaby
<i>Mynzberg</i> København	<i>Søren Christensen</i> Aarhus
<i>Peder Olsen</i> Hammel	<i>N. Andersen</i> Holbæk
<i>K. Herskind</i> Rønde	<i>Axel Nielsen</i> Nykøbing F.
<i>Hans Christensen</i> Skuderløse	<i>S. M. Hodneland</i> Aalborg
<i>N. C. Nielsen</i> Holbæk	<i>Laust Bruun</i> Dronninglund
<i>C. Ravens</i> Vejle	<i>M. Sørensen</i> Rye, Høng
<i>Lars Ulrik</i> Staby	<i>Aage Krohn</i> Frederikshavn
<i>Kr. Josef Sørensen</i> Aars	<i>P. Kornerup Bang</i> Hjerm
<i>Niels Peter Sørensen</i> Hvidbjerg	<i>Niels Pedersen</i> Jyderup
<i>Jens Nielsen</i> Aalborg	<i>Jacob Jensen</i> Holsted
<i>Ole Nielsen Poulsen</i> Esbjerg	<i>Hans Hansen</i> Roskilde
<i>H. Andersen</i> Kallundborg	<i>Peter Frederiksen</i> Kirkehelsinge
<i>Rasmus Nielsen</i> Ørbæk	<i>P. Petersen</i> Skanderborg

<i>Thorsen</i> Kallundborg	<i>Marius Jacobsen</i> Fjerritslev
<i>H. P. Andersen</i> Nexø	<i>J. Carl Jensen</i> Maribo
<i>Peter Jensen</i> Skuerup, Vedde	<i>Martin Rasmussen</i> Hobro
<i>L. H. Aage</i> Køge	<i>Hans Sørensen</i> Eskebjerg
<i>H. Jensen</i> Allinge	<i>Christian Henriksen</i> Odense
<i>Vilh. Rasch</i> Odense	<i>L. Nielsen</i> Sundby, Amager
<i>Søren Chr Jensen Aagaard</i> Hadsund	<i>Peder Larsen</i> Abildø
<i>Jacob Larsen</i> Vandløse	<i>Hans Larsen</i> Fredensborg
<i>Chr. Hansen</i> Tækkerup	<i>Hans Nielsen</i> Aalborg
<i>Johannes Hansen</i> Frederiksværk	<i>Søren Beck</i> Assens
<i>Laursen Bak</i> Helsingør	<i>P. Egelund</i> Nakskov
<i>P. C. Davidsen</i> Haslev	<i>Jens Damsbo</i> Tirsted
<i>N. Nielsen</i> Rudkøbing	<i>Frands Nielsen</i> Gudumholm

Denne adresse, hvis besindige vurdering af situationen står i en skærende modsætning til præsternes luftkasteller, har næppe undladt at gøre sin virkning på bestyrelsen;

ganske vist stilnede debatten af i de nærmest følgende år, men da den genoptoges i 1907, var bestyrelsen langt forsigtigere med at engagere sig. Det var klart, at ethvert »udbrudforsøg« var dømt til fiasko, når man ikke havde lægfolket bag sig⁴⁶.

III.

Menighedsrådslovforslagets skæbne er velkendt; med forskellige ændringer gik det omsider igennem i begge Rigsdagens ting, og 15. maj 1903 fil den nye lov kongens underskrift. Prisen for dens vedtagelse var en begrænset gyldighedsperiode (til udgangen af 1909) og nedsættelse af et kirkeligt udvalg til at udarbejde forslag til en kirkeforfatning.

Nogen udtræden endsige sprængning af Folkekirken fandt ikke sted i anledning af menighedsrådslovens gennemførelse, og da de første menighedsrådsvalg fandt sted i december 1903, opstillede Indre Mission kandidatlister overalt, hvor der var mulighed for det. Præsterne, der var fødte formænd for valgbestyrelserne, prøvede mange steder at begrænse tilgangen til valglisterne⁴⁷, men iøvrigt klarede Indre Mission sig over al forventning og erobrede flertallet i en række menighedsråd, hvilket gav anledning til mange smålige klager fra modstanderne, der gennemgående afslørede sig som dårligere tabere end missions-

⁴⁶) Næsten alle betydende indremissionærer havde skrevet under; af navne, der savnes, er der grund til at gøre opmærksom på H. Chr. Beck, Aarhus, der var medlem af IMs bestyrelse, og Jens Holt, Taulov, der var fader til pastor C. J. Holt.

⁴⁷) Fx. udelukkelse på grund af uværdigt levned eller fordi man havde mistanke om, at den optagelsessøgende ikke selv havde underskrevet begæringen. I Ribe bispearkiv, der for dette tidsrum er afleveret til LA Vib., vil man kunne finde talrige klager over udelukkelse.

folkene⁴⁸. I menighedsrådsloven var paragrafferne om rådets præsteindstillingsret bortfaldet, men kultusministeren havde dog fået indføjet en passus om, at rådet kunne spørges ved præstevalg, og det blev straks praksis, at det altid blev spurgt. Dette vakte megen forbitrelse navnlig blandt præsterne, men rådene gjorde — også, hvor Indre Mission havde flertallet, — alt for at få indflydelse på præstevalget⁴⁹.

Samtidig med menighedsrådsloven var der også blevet vedtaget love, der gav valgmenigheder, sognebåndsløser og andre kirkelige mindretal adgang til med selvvalgt præst at benytte sognekirken, når den var ledig⁵⁰. Fra Indre Missions side fik man hurtigt øjnene op for de muligheder, der har lå gemt⁵¹, og disse loves vedtagelse gav iøv-

⁴⁸) Nogle tilfældige eksempler fra Ribe bispearkiv: 5/1 04 klagede 15 beboere i Skanderup sogn, hvor Carl Moe var sognepræst, over valgtryk fra valgbestyrelsens side og over manglende mulighed for hemmelig afstemning. — 18/12 03 klage fra beboere i Aulum sogn over, at afstemningen ikke havde været hemmelig, og 22/12 03 klage fra beboere i Bording sogn over, at valgbestyrelsen ved pastor J. N. Overgaard havde lavet om på kandidatlisterne. — En særlig bitter strid opstod i Herning, hvor grundtvigianerne havde ventet 5 mandater, men kun fik 3 og derefter beskyldte pastor J. Gøtzsche for ved sin placering i valglokalet at have øvet valgtryk (Klage af 22/12 03, provst S. V. Nyholm til biskoppen 11/1 04, J. Gøtzsche til biskoppen 7/1 04, jfr. Herning Folkeblad 18/12, 21/12 og 23/12 03, 7/1 04. Herning Avis 18/12, 19/12, 24/12 03, 8/1 og 12/1 04). I samtlige tilfælde afviste biskoppen klagerne som uberettigede.

⁴⁹) I Vejrum (Ribe stift) havde IM 4 medlemmer i rådet, grundtvigianerne 1 og 1 udenfor partierne. Ved præstevalg 06 modsatte IM sig længst muligt, at en grundtvigsk præst blev medtaget på listen over emner (Biskoppens konceptbog 19/7 06).

⁵⁰) Rigsdagstid. ord. saml. 02—03 Till. C sp. 1515 ff.

⁵¹) Th. Nicolaisen, Bannebjerg, til Zeuthen 28/1 04: »Kunde der ikke komme i Annexet en lille Artikkel om at de hellige Præster skulde være lidt mere modige til at sige Ja, naar de Hellige i Sognene — efter Loven — kalder paa dem. Det bedrøver os, at Præsterne, de Hellige, ikke rigtig vil sige Ja for »Sognefreds« Skyld«. — »En ringe Broder i Herren«, Rudkøbing, til IMs best. 27/6 04: »Skulde man ikke straks i Lighed med Grundtvigianerne søge at afbenytte Kirkerne noget mere efter Ministerens Tilladelse, jeg tror, vi derved vil faa mange flere i Tale«.

rigt anledning til, at bestyrelsen — efter henvendelse fra forskellige indremissionærer — ophævede missionærernes pligt til at anmelde deres mødevirksomhed for sognepræsten⁵².

Iøvrigt stilnede, som nævnt, den kirkepolitiske debat i betydelig grad af i årene efter 1903; grunden hertil var, at man afventede resultatet af det kirkelige udvalgs drøftelser. Dette udvalgs historie skal iøvrigt ikke gengives her⁵³, men kun enkelte træk fremhæves. Indre Mission lod sig repræsentere i udvalget i håb om at få indført »kirkelige garantier« mod flertalsregimente⁵⁴. Det lykkedes imidlertid ikke at samle flertal i udvalget for dette synspunkt; tilmed skete det for Indre Missions prestigefulde katastrofale, at dets repræsentation ved den endelige afstemning om kirkeforfatningen, der bibeholdt menighedsrådene, men tillige foreslog oprettet et »kirkeråd« som repræsentativ forsamling, spaltedes i et flertal på 6 medlemmer⁵⁵, der — omend uden

⁵²) Zeuthens koncept til biskopperne sept. 04: »Efter Loven »om Brugen af Kirkerne« af 15. Maj 1903 er Forudsætningerne blevne andre, end de var i 1886. Man har ment, at der ingen Billighed og Rimelighed var i, at Præsten skulde kunne udøve en Myndighed over Ordets Forkyndelse ude i deres Sogne, som de ikke længer har i deres Kirker«.

⁵³) Der kan henvises til P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, 102 f. og 202 ff., samt til Henry Petersen: Vækkelse eller Kirkepolitik, 1954.

⁵⁴) Midt under det kirkelige udvalgs 2. session skrev Holstein til Filip Beck (22/9 04): »Ja, nu sidder vi atter herinde [i Kbhvn.] for at prøve paa »at lave noget«. De kan tro, at der bliver talt »mange overflødige Ord«. Og hvad kommer der saa ud af det hele? Mon vi kan faa en Kirkeforfatning saalydende: »I alle Anliggender vedrørende den danske Kirke er det udelukkende de hellige i det paagældende Sogn, som har at tage Bestemmelser, og findes der i et Sogn ingen hellige, maa Sagen staa hen, indtil der er nogle Mennesker, som omvender sig«.

⁵⁵) Det må dog siges at være tvivlsomt, om biskop Gabriel Koch kan henregnes til IM-gruppen, idet han fra første færd indtog særstandpunkter i forhold til denne. I Kr.D. 4/6 07 skriver Zeuthen om ham, at han »kun betingelsesvis og med betydelige Forbehold slutter sig til Missio-
nen«.

begejstring — kunne stemme for forslaget, og et mindretal på 3, der stemte imod⁵⁶.

Under det kirkelige udvalg 4. session i foråret 1906 vakte det i præstekredse betydelig opsigt, at et flertal gik ind for oprettelse af »menighedsnævn« til pådømmelse af eventuelle klager fra menighedsrådets side over præstens embedsvirksomhed. Skarpt formuleret blev forargelsen af sognepræst *O. F. Moe* i et brev til Fr. Zeuthen⁵⁷. »Angaaende det kirkelige Udvalg tillad mig at gjøre en Bemærkning. Det forhandler i disse Dage den folkekirkelige Retspleje, og der er Forslag om at give de folkevalgte Kirkeraad⁵⁸ baade Anklage- og Domsret⁵⁹. Af dette gyselige Forslag er det blevet mig klart, at Djævelen udøver en ikke ringe Magt over det kirkelige Udvalg, thi at det er ham, som er Ophavsmand til Forslaget, er hævet over enhver Tvivl. Hvem andre vilde vel blive anklagede og dømt fra Embedet end de troende Præster? Det er altsaa et Forslag, der er rettet mod Herrens sande Tjenere. Jeg ved, at jeg for min Del for længe siden var bleven expederet ud af Kirken, hvis vi havde haft Kirkeraad med saadan Magt i min Tid. Naar Professor Lassen⁶⁰ udtalte, at en Præst kan

⁵⁶) Man har vist lov at kalde det symptomatisk, at der blandt ja-stemmerne (foruden G. Koch og H. Ussing) var 4 lægmænd, nemlig indremissionær H. Chr. Beck, gårdejer Hans Hansen, højskoleforstander Fr. Thomsen og professor H. Westergaard. De to lægmænd, der sammen med Zeuthen stemte imod, Barner og Holstein, var så bundet af deres tidligere modstand mod menighedsrådsloven, at de ikke havde anden udvej end at stemme mod et forfatningsudkast, der ikke indeholdt garantier.

⁵⁷) 2/5 06.

⁵⁸) Dvs. menighedsråd.

⁵⁹) Dette er — naturligvis — en misforståelse. Menighedsrådet optrådte iflg. forslaget som anklager, mens den dømmende myndighed overdroges et »menighedsnævn«, hvori bl. a. 4 til pågældende menighedsråd valgbare medlemmer *udenfor rådets egen midte* skulle have sæde (Forhandlingerne i det kirkelige Udvalg 4. Saml., 1906: Udkast til Lov om Behandlingen af folkekirkelige Retssager § 8 og 9).

⁶⁰) Julius Severin Vilhelm Lassen (1847—1923), juridisk professor, næstformand i det kirkelige udvalg, hvis juridiske sagkyndige han var.

passé et Sted og ikke et andet⁶¹, vil jeg blot dertil bemærke, at jeg indtil nu ikke har passet noget Sted. Jeg passede ikke i Tved, ikke i Ærøskjøbing, ikke i Skjern og ikke i Sdr. Bjert⁶², og dog har Herren brugt mig til mange Menne-skers Frelse, og jeg kom efter mange Kampe til at passe alle Steder. Professor Lassen er Jurist og sikkert intet videre, han forstaar sig i hvert Fald ikke paa en Præsts Gjerning. Gid dette Udvalg fremdeles maa være splidagtigt med sig selv, og gid vi aldrig maa faa en Kirkeforfatning⁶³.

Begge disse fromme ønsker gik som bekendt i opfyldelse! Mens politikerne næppe nogensinde tog forfatningsudkastet højtideligt, ventede man i kirkelige kredse, at det inden for en overskuelig fremtid ville blive ophøjet til lov — med eller uden »kirkeråd«, — hvilket pany satte gang i den kirkepolitiske debat.

Splittelsen indenfor det kirkelige udvalg Indre Missions-gruppe afspejlede i virkeligheden en tilsvarende menings-uoverensstemmelse blandt missionsfolkene landet over. Et bornholmsk missionsmøde advarede mod at ophøje forfatningsudkastet til lov⁶⁴, mens et lignende møde i Herning for missionsfolkene i Hammerum herred erklærede, at tiden ikke var inde for Indre Mission til at træde ud af Folkekirken eller danne valgmenigheder; derimod var der på mødet stemning for, at det blev ordnet sådan, at »en Del ældre Præster af Indre Mission kunde faa Understøttelse

⁶¹) Se Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg 4. Saml. sp. 182.

⁶²) O. F. Moe var kapellan i Tved (Fyn stift) 1876—79, sognepræst i Ærøskjøbing 79—85, Skjern 85—01, Sdr. Bjært 01—22.

⁶³) Nævnes kan også sognepræst P P. Johansen, Rær, til Zeuthen 13/10 06: »Aa — kan De ikke nok i det kirkelige Udvalg slaa til Lyd for, hvad *Skriften siger* om de forskjellige Spørgsmaal. Lad ikke Menighedsraadene faa Lov til at jage en Præst bort, naar de ikke synes om ham. Strid imod den Passus. Gaa ej med Grundtvigianerne; de sejrer jo i Udvalget«.

⁶⁴) Kr. D. 9/1 07.

til at holde yngre Medhjælp, saa de selv kunde virke noget uden for Sognet«⁶⁵.

Sådanne lokale møder dannede optakten til det andet store Odense-møde 13/2 1907. Allerede forud var der givet udtryk for kritik af mødeprogrammet på en måde, der ikke lovede godt for enigheden, idet lægfolket begyndte at røre på sig og kræve længere tid til forhandling⁶⁶. Og selv et gammelt bestyrelsesmedlem som provst *P. O. Blume* erklærede, at han ikke havde nogen fast mening om de ting, der skulle forhandles, og mente, at mange havde det som han. Både han og Jul. Ifversen, der påny anbefalede opbygning af en slagkraftig organisation og advarede mod valgmenighedstanken som »uvirkelighed« og »bare teorier«, manede til sammenhold og drøftelse i broderlig kærlighed⁶⁷.

Odense-mødets forløb blev imidlertid uhyre stormfuldt og en bitter skuffelse for de mere aggressive præster, der havde tænkt sig en storstilet aktion mod forfatningsudkastet⁶⁸.

Zeuthen og Ussing lagde for som repræsentanter for hver sin gruppe i det kirkelige udvalg; de var begge yderst moderate i deres udtryksmåde og ønskede tydeligt nok at bøje de modstridende parter mod hinanden, men senere erklærede Ussing bittert, støttet af H. Chr. Beck, Hans Hansen og Fr. Thomsen, at han ikke var i tvivl om, at »For-

⁶⁵) Kr.D. 21/1 07. En lignende tanke havde tidligere været fremme, idet et anseligt antal lægfolk på Holstebro-egnen, støttet af sognepræst A. Bülow, havde søgt om at få KFUM-sekretæren, cand. teol. E. Frederiksen, ordineret, ikke fordi man led af præstemangel i Holstebro, men for at han kunne holde »missionsgudstjenester«, specielt for ungdommen, på denne egn. Biskoppen var yderst betænkelig ved et sådant brud på gammel kirkelig skik (Koncept til ministeriet 13/10 04, Ribe bispeark.).

⁶⁶) Se særlig lærer J. Munk-Poulsen, Vorupør, i Kr.D. 31/1 07 og »to lægmænd« sst. 9/2 07.

⁶⁷) Kr.D. 11/2 07.

⁶⁸) Kr.D.'s første referat (14/2) nøjedes med at referere indledernes taler og gengive den vedtagne resolution, men i en lang række mere eller mindre bitre indlæg i den følgende tid kom det efterhånden frem, hvor stor uenigheden havde været.

samlingens Flertal stod os nærmest; og havde vi tænkt os, at der bagefter kunde rejses Strid om det, vilde det have været klogest at faa en Afstemning«⁶⁹. Det viste sig umuligt at fremskaffe enstemmighed for en resolution, der udtalte, at vigtige livsinteresser for menigheden, herunder præstevalg, lagt i hænderne på folkevalgte menighedsråd »staar for os som en aandelig Usandhed, der ikke vil kunne andet end medføre alvorlig Fare for Livets Udvikling og dermed for Kirken selv«. Det refererede afsnit måtte udgå, og resolutionen kom kun til 1) at kræve som en grundbetingelse, at Folkekirken fortsat stod på den evangelisk-lutherske bekendelse, 2) at udtrykke en vis betænkelighed ved lovbefalede menighedsråd, og 3) at erkende, at forsamlingen ligesom Indre Missions gruppe i det kirkelige udvalg stod delt på forfatningsudkastets betimelighed. »Men naar en stor Del af os er imod Udkastet, da er Grunden dertil ikke Uvilje imod en Kirkeforfatning med Kirkeraad i og for sig, men Mistilid til det usande Grundlag, og ingen af os vil kunne bifalde en Ordning, der lod Menighedsraad som de nuværende med Præstevalg bestaa, medens et Kirkeraad bortfaldt«⁷⁰.

Det var navnlig delegationerne fra Hammerum herred og fra Vendsyssel (altså udprægede Indre Missions-egne), der satte sig mod det oprindelige resolutionsforslag, ikke fordi de var særlig begejstrede for menighedsrådenes nuværende form, men de ønskede dog ikke »udtalt nogen ubetinget Fordømmelse af folkekirkelige, lovbefalede Menighedsraad i Almindelighed«⁷¹.

Kristeligt Dagblads redaktør, *H. I. F. C. Matthiesen*, beklagede, at man for at opnå enighed havde fået en resolution, »hvori der, efter vor Mening, hverken er Saft eller

⁶⁹) Kr. D. 11/3 07.

⁷⁰) Kr. D. 14/2 07. Ikke engang denne tamme resolution kunne vedtages enstemmigt, idet 2 stemte imod (50 undlod at stemme).

⁷¹) Refereret efter Ussing — som »moderationens« talsmand — i Kr. D. 11/3 07.

Kraft, en Resolution, der saa synlig er kommen til Verden under Moderationens Mærke⁷², og Zeuthen konstaterede resigneret, at »der er sket Omslag i Vejret«, hvad synet på menighedsrådene angik⁷³.

Stort bedre gik det ikke for C. J. Holts tanker om en frivillig menighedsordning. Hans tale på Odense-mødet, væsentlig et opkog af den allerede i 1902 opridsede skitse, mundede ud i et resolutionsforslag om tilslutning til tanken om »blandt Indre Missions Venner at danne en frivillig kirkelig Organisation af Menigheds-samfund, Menighedsforbund og et fælles Landsforbund« og nedsættelse af en komité, dels af mødedeltagere, dels af bestyrelsesmedlemmer, til at arbejde videre med tankens virkeliggørelse⁷⁴.

Dette overrumplingsforsøg mislykkedes totalt; vægtige indvendinger rejstes både mod forslaget om »menigheds-tugt« og mod et organiseret landsforbund med egen bestyrelse ved siden af Indre Missions bestyrelse⁷⁵. Den resolution, der vedtoges, nøjedes da også med at bede bestyrelsen tage under overvejelse, hvordan de af Holt fremførte tanker kunne virkeliggøres.

Odense-mødets sidste forhandling gjaldt et forslag til oprettelse af Indre Missions-valgmenigheder, fremlagt af pa-

⁷²) Kr. D. 16/2 07.

⁷³) Kr. D. 25/2 07. — Et slående eksempel på »vejrforandringen« er pastor P. C. Dyekjærs erklæring i Kr. D. 18/1 10, når man tager i betragtning, at han var Kr. D.'s redaktør under den voldsomste avispolemik i årene 1901—03: »Efter i ca 6 Aar at have arbejdet med et lovbefalet Menighedsraad, er jeg kommen til det Resultat, at et kirkeligt Raad — valgt paa en bred folkekirkelig Basis — egner sig til sammen med Sognepræsten at raadgive og styre i alle de en Sognekirke og et Præsteembede vedrørende ydre Forhold. For saa vidt erkender jeg, at Hr. I. C. Christensen har set rigtigt, da han i sin Tid hævdede, at der var Trang til noget nyt paa det folkekirkelige Omraade i Overensstemmelse med Selvstyre-Princippet, kendt fra det borgerlige Livs Forhold«.

⁷⁴) Kr. D. 14/2 07.

⁷⁵) Kr. D. 19/2 07. Redaktøren erkendte, at »havde Sognepræst C. J. Holt holdt sig til de almindelige Grundtræk, havde han ikke mødt megen Opposition«.

stor *Albert Schack*, der allerede i 1902 havde peget på denne mulighed i pjecen »Krig eller Fred« og siden med energi hævdede, at her gik vejen frem⁷⁶. Han udkastede nu den tanke, at Indre Mission og Det københavnske Kirkefond i fællesskab oprettede et »valgmenighedsfond« eller et »kirkefond for Danmark« og hævdede, at et sådant initiativ ville betyde, at »de verdslige kirkemyndigheder« blev mere lydøre for »den levende menigheds« krav⁷⁶.

I den følgende tid søgte man indenfor Indre Mission forsigtigt og famlende — Zeuthen manglede som formand ganske Becks myndighed og robuste selvsikkerhed — at finde frem ad de forskellige på Odense-mødet anviste veje. Hvad organisationsspørgsmålet angik, kom det⁷⁷ på sommermødet i Haslev 1907 til en forhandling, indledet af grev Holstein; resultatet blev nedsættelsen af et udvalg, udelukkende bestående af bestyrelsesmedlemmer, til at arbejde videre med sagen⁷⁸. Til efterårsmødet i Viborg forelå et udkast til organisation, der anbefalede udbygning af lokal-samfundene og disses egnsbestemte sammenslutning i kredsforbund, hvis formænd skulle udgøre en art repræsentantskab, der én gang årligt mødtes med bestyrelsen og iøvrigt kunne indkaldes til rådslagning i ekstraordinære

⁷⁶) Schacks foredrag aftrykt in extenso Kr.D. 15/2, 16/2 og 18/2 07.

⁷⁷) Efter en meningsudveksling i Kr.D. grundet på, at pastor L. Blauenfeldt i Kr.D. 18/5 07 havde foreslået en mere demokratisk ordning af IM. Redaktøren indrømmede, at denne tanke »mere og mere vinder frem hos en stor Del af Lægfolket indenfor Indre-Mission« (24/5 07).

⁷⁸) I IMT's officielle referat (1907, 449 f.) hedder det kun, at indledningen efterfulgtes af en lang og god udveksling af tanker. — Imidlertid foreligger i Venstres Folkeblad, Ringsted 27/6 07 et uzensureret referat, hvori det hedder: »Det der gik som den røde Traad gennem baade Indlederens Foredrag og det meste af Forhandlingen, var Angsten for at faa et demokratisk Styre, hvor det var Medlemmerne, der valgte Bestyrelsen . . . De eneste, der synes at indtage et noget andet Standpunkt, er de københavnske Præster. For dem synes det at dæmre, at den Tvang, der hidtil har været gældende indenfor Missionen, ikke holder i Længden, at skal Missionen ikke falde sammen i Stumper og Stykker før eller senere, saa maa den underkaste sig Livets egne Love«.

situationer⁷⁹. Ved bestyrelsens status blev der ikke rokket, idet det allerede i Haslev var blevet slået fast, at bestyrelsen »i saa lange Tider har fungeret tilfredsstillende ved at supplere sig selv«⁸⁰. Af Holts oprindelige forslag og de demokratiske tendenser blev der således overordentlig lidt tilbage.

Allerede inden Odense-mødet 1907 havde en indremissionær foreslået, at Indre Mission ansatte særlige rejsepræster, idet han var overbevist om, at »en Præst som Rejsepræst langt lettere end som Valgmenighedspræst vilde kunne bane Vej for Guds Rige i de døde Egne«⁸¹. Denne tanke blev kort tid efter taget op af Indre Missions præstekonvent for Sydjylland i form af en direkte opfordring til bestyrelsen⁸². Dennes medlemmer var gennemgående villigt indstillet overfor tanken⁸³, og der skete derefter henvendelse til flere præster, som imidlertid alle afslog tilbudet⁸⁴. Det eneste, der blev tilbage af den oprindelige, storstilede plan, var da, at indremissionær, cand. teol. *Johs. Olsen* i 1908 blev ansat som personel kapellan hos Zeuthen og rejsepræst for Indre Mission⁸⁵. Tanken blev dog taget frem gang på gang i de nærmest følgende år.

At Folkekirkens fallit var nært forestående, var de fleste præster af Indre Mission enige om; de mere dramatisksindede så hele udviklingen i apokalyptisk perspektiv⁸⁶,

⁷⁹) IMT 1907, 773.

⁸⁰) Kr.D. 29/6 07.

⁸¹) Kr. Moustgaard i Kr.D. 31/1 07.

⁸²) 18 sydjske præster til IMs bestyrelse febr. 07.

⁸³) Det gælder også missionærenes repræsentant i bestyrelsen, H. Chr. Beck, som dog påpegede, at der kun burde ansættes præster, som ville samarbejde loyalt med lægprædikanterne (påtegn. på ovennævnte skrivelse).

⁸⁴) Således pastor Aage Westergaard, Skjern (til Zeuthen 23/7 07), pastor O. Boeck, Lønborg (til Zeuthen 8/7 07) og pastor Imm. Bang, Lyngby (Påtegn af A. Fibiger på Boecks brev).

⁸⁵) Johs. Olsen til Zeuthen 8/5, 19/5 og 10/6 08.

⁸⁶) Pastor Eduard Nyeborg til Zeuthen 17/11 08: »Lad os blot være (ikke over- men) frimodige i Indre Mission. Jeg kommer til at tænke

men alle var dog stadig indstillet på at redde, hvad reddes kunne. Mere og mere samlede interessen sig nu om valgmenighedstanken, som hele tiden havde luret i baggrunden, men kun var blevet forfægtet med energi af Alb. Schæck. Allerede sidst på vinteren 1907 var der tale om oprettelse af en valgmenighed i Thy, omfattende fire pastorater; planen var ret langt fremme, præsten sikret, hans bopæl udpeget⁸⁷, men alligevel hører man ikke mere til sagen, der antagelig strandede på det økonomiske problem. Få måneder senere var der kræfter i gang for at få ansat pastor *Aage Westergaard*, Skjern, som valgmenighedspræst på »den døde Odderegn«, idet han dog skulle virke missionerende over et større område, — et forsøg på at forene den skrinlagte rejsepræstevirksomhed med valgmenighedsdannelsen. Westergaard var dog meget betænkelig og foreslog, at Indre Missions bestyrelse i stedet, når Randlev-Bjerager pastorat snart blev ledigt, skulle prøve at få ham puttet ind dér⁸⁸. Et halvt års tid senere gjorde man i Ballerup, i hvis »aandeligt døde« omegn der ikke var en eneste præst, der »kan vise de vantro Mennesker hen til Jesus eller fremhjelpe de helliges fuldkomne Beredelse«, forsøg på at få dannet en valgmenighed, men »dels have vi ikke kunnet

paa Martensens Profeti om Indre Mission til at redde Stumperne om Folkekirken falder. Naar Tankerne om et Brud med Folkekirken fremføres, kommer jeg altid til at tænke paa: de skulle udelukke Eder af Synagogerne . . . «

⁸⁷⁾ Pastor Axel Brostrøm til Zeuthen 16/3 07: Det drejede sig om pastoraterne Heltborg-Visby, Bedsted-Grurup, Vestervig-Agger og Hurup; præsten var F. J. Ebbesen (pt. tjenstledig efter at have været pers. kap. i Hvidbjerg Thyholm), der skulle have bopæl i Hurup.

⁸⁸⁾ Frimodigt skriver han: »Vilde det ikke kunne tænkes, at IMs Bestyrelse ved Henvendelse til Ministeriet kunde faa Lov til at besætte dette Embede under Henviisning til, at man ellers vil oprette en Valgmenighed der paa Egnen« (til Zeuthen 5/11 07). Grev Holstein modsatte sig dog på det bestemteste ethvert intimideringsforsøg overfor ministeriet og tilføjede: »Ministeriet er jo ikke engang i Besiddelse af den fornødne Myndighed til at føje os, da det beror paa Menighedsraadets Indstilling« (påtegn. på ovennævnte brev).

faa nogen Præst og dels have vi ikke haft de fornødne Midler«⁸⁹.

Det alvorligste og interessanteste forsøg på valgmenighedsdannelse blev imidlertid gjort i egnen mellem Vejle og Fredericia, hvor der fra gammel tid var en ret stærk Indre Missions-bevægelse, som i højskolen i *Børkop* (oprettet 1889) havde et stærkt åndeligt centrum, siden 1895 ledet af den djærve sønderjyde, Fr. Thomsen⁹⁰. Som medlem af det kirkelige udvalg havde han stemt for forfatningsforslaget, men i tiden derefter må han være blevet betænkelig — måske har han følt sig snydt, fordi det så ud til, at menighedsrådene ville blive bibeholdt, mens »kirkerådet« gled ud; det var ialtfald udenfor enhver tvivl ham, der stod som initiativtager, da en delegation fra *Gaverslund*, *Gaarslev* og *Skærup* sogne ved bestyrelsesmødet i Viborg i november 1907 fremkom med et ønske om en valgmenighed med centrum i *Børkop* (*Gaverslund* sogn)⁹¹ og Albert Schack som valgmenighedspræst.

Man kan undre sig over, at netop Schack kunne komme på tale til en så fremtrædende plads indenfor Indre Mission, idet han ikke var udpræget missionsmand⁹² og tilmed i

⁸⁹) B. Bertelsen m. fl. til IMs best. aug. 08. I stedet beder man om en indremissionær.

⁹⁰) Medlem af KFUMs best. 05 og flere gange kandidat til IMs best.

⁹¹) Ved embedsledighed i Gaverslund 1900 indberetter biskop C. V. Gøtzsche følgende: »Med hensyn til de kirkelige Forhold bemærkes, at der i Sognet ligesom paa hele den Egn er en Del Bevægelse i Indre Missions Retning; der findes et Missionshus og en Indre Missions Højskole i Børkop. Der er dog ogsaa en Del, som have sluttet sig til den grundtvigske Retning. Noget meget udbredt vakt Liv kan der ikke siges at være i Sognet. En dygtig Mand af indre Missions Retning, som ikke indtager et alt for skarpt Standpunkt, maa jeg anse for bedst i Stand til at virke til Velsignelse i dette Embede. Der findes i Sognet nogle, dog ikke mange Methodister« (Biskoppens kopibog 6/1 00, Ribe bispeark.). Kaldet blev H. P. Traustedt, som sad i embedet til 1925.

⁹²) Da Schacks tidligere embede, Gudum-Fabjerg, i 1895 var ledigt efter hans forflyttelse til Helligåndskirken, Kbhvn., indberettede biskop C. V. Gøtzsche, at sognene vel var prægede af IM, men i så mild grad, at

1898 havde udsendt en pjece, »Den indre Mission som kirkelig Fremtoning«, der på flere måder gav udtryk for skepsis overfor Indre Mission just som »kirkelig fremtoning«. Snarere hørte han som bredkirkelig type hjemme i Københavns Indre Mission, i hvis bestyrelse han da også fik sæde 1899 på et tidspunkt, da denne forening stod i et temmelig spændt forhold til landmissionen⁹³. Imidlertid havde netop den kirkepolitiske situation efter 1901 skabt grundlaget for en tilnærmelse, og Schacks syn på den kirkelige lovgivning viste sig så beslægtet med de ledende missions-talsmænds, at han blev acceptabel.

På bestyrelsesmødet, hvor sagen blev fremlagt, var der straks stemning for at søge forslaget realiseret; den væsentligste indvending synes at have været den, at Schack var for stor en mand at anbringe som valgmenighedspræst i Børkop, men hertil erklærede Zeuthen, at begyndelsen skulle være god, og derfor måtte den første valgmenighedspræst være et geni!⁹⁴.

Gennem pastor A. Fibiger skete der derefter henvendelse til Schack, som nærmest blev chokeret; ganske vist havde han i årevis ivret for valgmenighedsdannelse indenfor Indre Mission, men aldrig drømt om selv at blive valgmenighedspræst. En yngre mand — fx. *Johs. Gøtzsche* — ville være at foretrække, også af økonomiske grunde, men mente man virkelig at kunne bruge ham, ville han dog ikke undslå sig, skønt tanken ikke virkede tillokkende⁹⁵.

I den følgende tid kom det i breve til en til tider bevæget

der ikke var sat noget skarpt skel i befolkningen. »Den afgaaede Sognepræst Schack passede aabenbart fuldstændig til Situationen, idet han var venligsindet overfor Indre Mission og søgte sin Støtte hos den, men iøvrigt ikke i nogen synderlig Grad selv var farvet af den hverken i den daglige Optræden eller i sin Prædiken« (Biskoppens kopibog 18/4 95, Ribe bispeark.).

⁹³) Schack var dog medunderskriver af de 24 kbhvske præsters for-svar for Indre Mission, Kr.D. 29/5 98.

⁹⁴) A. Bülow til best. 14/1 08.

⁹⁵) Schack til Zeuthen 29/11 07.

meningsudveksling mellem Zeuthen og Schack, dels vedrørende den økonomiske ordening, dels vedrørende de principielle retningslinjer for valgmenighedsdannelsen.

Indre Mission var på dette tidspunkt økonomisk set vanskeligt stillet, idet regnskabet det foregående år havde vist underskud. Zeuthen ønskede derfor at afkræve den kreds, der havde bedt om en valgmenighedspræst, et bindende tilsagn om, hvor meget den ville yde til præstens løn; så kunne bestyrelsen overveje, om den så sig i stand til at tilskyde resten. Denne fremgangsmåde stødte imidlertid på modstand, dels fra kredsens side, der ikke på forhånd turde binde sig til noget bestemt beløb, så meget mindre som samfundene i Gaarslev og Skærup faldt fra, da det kom til realitetsdrøftelser, og Gaverslund-folkene derefter var ene tilbage⁹⁶, dels fra Schack, der på det bestemteste forlangte at blive lønnet af Indre Missions bestyrelse, ikke af menigheden, omend han naturligvis var villig til at anstrenge sig for lokalt at indsamle så stor en del af beløbet som muligt til Indre Missions kasse⁹⁷. På dette punkt måtte bestyrelsen da bøje sig, skønt flere medlemmer fandt Børkop-kredsens holdning ganske urimelig⁹⁸, og Zeuthen foreslog derefter oprettelse af et særligt Indre Missions valgmenighedsfond med egen bestyrelse⁹⁹.

Imidlertid voldte det også vanskeligheder, at Schacks og Zeuthens principielle syn på valgmenighedspræstens arbejdsmåde var stærkt afvigende. Schack indrømmede, at han ikke i almindelighed var tilhænger af valgmenighedsdannelsen. »Men hvis man ikke vil være doktrinær, saa maa man bøje sig for den Kendsgerning, at det nu engang er Grundtvigianerne, der kirkepolitisk har haft Magten og foreløbig vil beholde den. Og hvis vi da overhovedet vil

⁹⁶) Fr. Thomsen m. fl. til Zeuthen 11/12 07.

⁹⁷) Schack til Zeuthen 2/12 07.

⁹⁸) Skriftlige vota af Holstein, H. Chr. Beck, P. E. Blume, J. Møller, O. Moe og A. Bülow 19/12 07—15/1 08.

⁹⁹) Zeuthen til best. 15/12 07.

blive indenfor Folkekirken, saa maa vi tage den nødvendige Frihed ad de Veje, som man fra den Side under os. Hvordan skal man uden Valgmenighedsdannelse hindre, at Folkekirken under det nye demokratiske Styre ganske forsummer? Tror De f. Ex. ikke, at man paa Laaland-Falster nok skal vide at udelukke levende Præster, saa at saadanne om en Menneskealder ville være forsvundne fra dette Stift? Og naar faar man en vækkende Røst paa *Møen*, hvor Ind.-Miss. hidtil ikke synes at have kunnet faa fat? Næppe før end det lykkes at anbringe en dygtig ung Mand som Valgmenighedspræst. Jeg tror ikke, der menneskelig talt er megen Udsigt til, at Danmark skulde blive oversaaet med Valgmenigheder. Men skulde det ske, saa vil det formentlig kun kunne ske i Forbindelse med en større Vækkelse; og i saa Tilfælde kunde man dog ikke beklage det¹⁰⁰. Hvad den aktuelle situation angik, fastholdt Schack sine allerede på Odense-mødet 13/2 1907 fremførte synspunkter, at valgmenighedspræsten ikke burde være præst for et helt herred eller flere, men skulle gøre sit væsentlige arbejde i et enkelt, højst to-tre sogne; han mente endog, at et så stort sogn som Gaverslund ville være i stand til at give ham, der var 58 år, tilstrækkeligt at gøre¹⁰¹.

Zeuthen var, da det kom til stykket, yderst betænkelig ved hele foretagendet, både ved valgmenighedsdannelse i almindelighed og ved det foreliggende forslag. Den af Schack skitserede arbejdsform forekom ham »for meget dannet efter *grundtvigsk Mønster*. Det bliver en *troende Kreds*, der vil have en *god Præst*, men det bliver ikke en *missionerende Præst*, der er sat hen paa en *død Egn*. Objektet for Præstens Virksomhed bliver mere Menigheden selv end den døde Egn«. Det, der foresvævede ham, var i virkeligheden en kombination af den fallerede rejsepræsteplan og valgmenighedstanken: »Jeg havde tænkt mig den indre Missions Valgmenigheder som smaa Kredse, hvorfra Præ-

¹⁰⁰) Schack til Zeuthen 18/12 07.

¹⁰¹) Kr. D. 16/2 07 og Schack til Zeuthen 4/12 07.

sten som en Fugl kunde flyve ud og missionere, og hvortil han atter kunde vende tilbage som til et Hjem¹⁰². Det lykkedes imidlertid gennem forhandlinger på stedet at nå til en forståelse mellem Zeuthen, Schack og Børkop-kredsen, og ved nytårstid 1908 forelå Schacks definitive tilsagn¹⁰³.

Imidlertid viste der sig også temmelig divergerende synspunkter indenfor bestyrelsen. P. E. Blume, A. Busch, A. Fibiger, N. M. Lind og Chr. Sørensen var begejstrede for udsigten til en valgmenighedsdannelse, mens A. Bülow, Holstein og J. Møller nærede visse betænkeligheder, mest af økonomisk art, (Bülow dog også angående stemningen i lægfolket)¹⁰⁴, og gamle bestyrelsesmedlemmer som E. Nye-borg¹⁰⁵ og O. Moe sagde klart fra, sidstnævnte i et udførligt votum, der fortjener at gengives in extenso:

»Vær tro imod den indre Mission!« Det var Becks sidste Formaning. Det er ikke Troskab imod den at oprette en Valgmenighed som den paatænkte efter grundtvigsk Mønster, som vor Formand træffende har betegnet den. I det hele taget er Principet Valgmenighed i absolut Strid mod Indre-Missions Væsen; thi Indre-Mission er en Virksomhed, et Arbejde i Herrens Vingaard. Gaaer vi hen og danner Valgmenigheder, ophører den med at være blot et Arbejde, den bliver et Parti i Lighed med Grundtvigianismen og vil, som denne, blive et Arbejde nærmest for Partiet og til sidst ende i Døden. Jeg nedlægger derfor den stærkeste og

¹⁰²) Zeuthen til best. 15/12 07.

¹⁰³) Schack til Zeuthen 14/12 og 18/12 07, Zeuthen til best. udat. (jan. 08).

¹⁰⁴) »Jeg synes, at Dannelsen af et saadant særligt Fond absolut først bør forelægges det Repræsentantskab for I. Miss., som bliver født til Verden i Aarets Løb, om alt gaar vel — og tillige maa forelægges ved Bestyrelsens Aarsmøde med Missionærene. *Vi maa have Stemningen helt med os*, hvis det hele ikke skal løbe ud i Sandet . . .« (til best. 14/1 08).

¹⁰⁵) »Det synes mig at være ganske imod Indre Missions Væsen at antage og lønne en Valgmenighedspræst, der ikke absolut har en missionerende Gærning« (til best., udat., omkr. nytår 08).

alvorligste Protest mod hele denne Plan og gaaer aldrig ind for under nogensomhelst Form at støtte Bestræbelserne for Oprettelse af Valgmenigheder. En ganske anden Sag er det om Bestyrelsen ansatte Missionspræster her og der i Distrikter, hvor Døden hersker.

Forøvrigt vil jeg kun spørge: Hvad vilde Missionens Venner rundt om i Landet sige, naar en enkelt Kreds saaledes skulde favoriseres? Gives der en Kreds, som ønsker sig en Præst for sin egen Mund som her i Gaverslund, saa lad dem selv om det, men lad ikke Missionens Kasse bebyrdes dermed. Hvormange Kredse rundt om i Landet kunde ikke med samme Grund stille et lignende Krav? Altsaa intet Valgmenighedsfond, men snarere et særligt Missionsfond til Underhold af Missionspræster paa døde Egne, naar saadanne findes og har det rette Missionsind og de rette Missionsgaver.

Og lad saa Pastor Schack være i Fred. Jeg synes, det er en stor Synd, der er gjort imod ham ved at lægge et saadant Pres paa ham, som alt er sket. Har Herren ikke tydeligt nok anvist ham den Plads, hvor han har villet have Schack! Paa den Plads har han gjort et stort og betydningsfuldt Arbejde, og vi har Grund til at takke Gud for ham, og der er mere for ham at gjøre paa den samme Plads. I Gaverslund har han derimod intet at gjøre i Egenskab af Valgpræst, han lige saa lidt som Johs. Gøtzsche eller nogen anden.

Sdr. Bjert d. 13. Januar 1908

O. Moe.

Bestyrelsens flertal var imidlertid indstillet på at fremme sagen, der altså omkring nytår 1908 syntes at være ved at glide i lave trods Børkop-folkenes manglende lyst til at afgive bindende tilsagn af økonomisk art.

Alligevel blev det hele til intet, idet der i løbet af de første måneder af 1908 skete et stemningsomslag i bestyrelsen, så betænelighederne vandt overhånd.

Allerede ved nytårstid var Zeuthen nået til klarhed over, at sagen ikke måtte hastes igennem, hvorfor han i begyndelsen af januar — på trods af bestyrelsens beslutning i november 1907 — udsatte den endelige afgørelse til næste bestyrelsesmøde¹⁰⁶. Også Holstein svingede helt over og fik øjnene op for, at det ikke var ad den vej, Indre Mission skulle frem¹⁰⁷. I det hele taget tyder den følgende tids udvikling på, at Fibiger og Chr. Sørensen efterhånden blev ene om med fuld styrke at forfægte valgmenighedstanken i bestyrelsen.

Spørger man om grunden til dette stemningsskifte, der viste sig så alvorligt ment, at bestyrelsen derefter kategorisk nægtede at beskæftige sig med spørgsmålet, er det ikke umuligt, at det herunder gengivne brev fra 15 fynske indremissionærer i nogen grad giver svaret, idet det må skønnes at være symptomatisk for lægfolkets indstilling. Allerede N. M. Lind, lægmandsrepræsentant i bestyrelsen, havde i sit votum vedrørende Børkop-sagen udtrykt ængstelse for missionærernes og andre »venners« reaktion, og dette brev viser, at ængstelsen ikke var ganske ubegrundet: Lægfolket forstod slet og ret ikke nødvendigheden af valgmenighedsdannelse, men foretrak, at alt blev ved det gamle.

Til Bestyrelsen for kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark.

Undertegnede Indre Missionærer, som ere samlede til

¹⁰⁶) Til bestyrelsen udat., (jan. 08). I denne beslutning bestyrkedes han af bestyrelsens sekretær, pastor Filip Beck, der efter at have læst bestyrelsesmedlemmernes vota anbefalede at udsætte afgørelsen til bestyrelsesmødet i marts 08 på grund af den store meningsforskel (til Zeuthen 18/1 08).

¹⁰⁷) Holstein til Zeuthen 26/3 08 (efter bestyrelsesmødet): »Jeg har ikke haft urolig Samvittighed, fordi jeg stemte og talte imod Planen om »et Net af Valgmenigheder« som fast Led i den indre Missions Fremtidsarbejde; nej, jeg er tvertimod bleven yderligere bestyrket i, at vi ikke skulde frem ad den Vej«.

Konvent i Nyborg, tillader os ærbødigst at henstille til vor kære Bestyrelse følgende:

Da det er kommet til vor Kundskab, at der paatænkes oprettet en Valgmenighed paa Børkoepgen med Pastor Schack som Valgmenighedspræst, lønnet af Indre Missions Kasse, tillader vi os at udtale for Bestyrelsen, at vi ikke uden Bekymring imødeser en saadan Ordning, da vi ere bange for, at det vil vanskeliggøre vort Arbejde mange Steder, idet mange højkirkelige Præster, som nu har befordret vor Indgang i deres Sogne¹⁰⁸, vil trække sig tilbage fra os; ligesom vi ogsaa ere ængstelige for, at Kravene om at faa noget lignende andre Steder skal medføre saa store Krav til Missionens Kasse, som Bestyrelsen umulig vil kunne opfylde, hvis ikke Indre Missions hele Virksomhed skal blive lammet.

Hvis Bestyrelsen vil antage Præster, er det vor Overbevisning, at det helst maa ske som Rejsepræster.

Vi beder om og haaber, at Bestyrelsen vil tage vor Henstilling under velvillig Overvejelse¹⁰⁹.

Nyborg, den 6. Februar 1908.

Christian Henriksen

N. J. Jepsen

Anthon Berthelsen

N. C. Nielsen

A. Mathiasen

Johs. Pedersen

H. C. Vandt

H. Rasmussen Andersen

Chr. Petersen

C. N. Christensen

P. Skydsgaard

Rasmus Nielsen

Rasmus Jensen

Hans Kristensen

Valdemar Hansen

¹⁰⁸) I sin indberetning for arbejdet i 1906 skriver indremissionær A. Mathiasen, Svendborg: »Der synes at være noget lettere Adgang til [at] flere af Sognene her paa Sydfyn. Dette skyldes væsentligst flere højkirkelige Præsters Velvilje. Jeg tror, at Indre Missions Repræsentanter i det kirkelige Udvalg ved at stille sig velvillig og flere af dem ved Afstemningen bidrager til at Kirkeforfatningsudkastet blev vedtaget bidrager til at aabne Dørene for os hos adskillige Præster. Hvorimod jeg tror, at vi ved at danne Valgmenigheder vil vanskeliggøre Arbejdet«.

¹⁰⁹) Efter håndskriften at dømme er henvendelsen ført i pennen af

På bestyrelsesmødet i Fredericia 11/3 1908 blev valgmenighedsspørgsmålet drøftet principielt, og det konstateredes, at der ikke var enighed om at optage valgmenigheds-sagen som et fast led i Indre Missions arbejde. Dermed løstes også det aktuelle problem, idet der var enighed om, at man ikke ønskede en isoleret valgmenighed dannet i Børkop¹¹⁰. Der herskede derefter megen spænding om Schacks reaktion, og det følte som en stor lettelse, da han viste sig overordentlig forstående.

16. Marts 08.

Kære Provst Zeuthen!

Jeg har, som De nok kan forstaa, aldrig været særlig opsat paa selv at blive Valgmenighedspræst, og det var naturligvis ikke uden Betænkelighed min Hustru og jeg tænkte paa denne store Forandring. Vi kunne derfor let tilgive det, om [om] der maaske i Bestyrelsens Holdning har været noget mindre korrekt, og jeg kan da ogsaa saa godt forstaa Vanskelighederne ved at tage en afgørende Beslutning.

En anden Sag er det, om det ikke for Kirken og for Ind. Miss. havde været bedre, om man var kommen til et andet Resultat. Det mener jeg ganske vist. Naar Ind. Miss. hidtil er gaaet frem, saa ligger det blandt andet i, at den har holdt Skridt med Tiden og stadig taget nye Opgaver op. Her er nu en Opgave — og en af de største, — den er lagt lige for

missionær A. Mathiasen, Svendborg, den betydeligste af de fynske missionærer. — En anden af underskriverne, Anthon Berthelsen, Bogense, skriver i sin indberetning om arbejdet i 1907: »Hellige Folk paa Nordfyn, som elsker Indre Mission og tror paa dens Fremtid, har udtalt sig bestemt mod *Organisation* og *Valgmenigheder*. Man har bedt mig bringe det til Bestyrelsens Kundskab, og jeg formener det kan være af Interesse for Bestyrelsen«.

¹¹⁰) Kr. D. 12/3 08.

dens Dør, og jeg tror ikke Ind. Miss. kan forsømme den uden selv at forsumpe. Men det kommer jo ogsaa nok!

Kærlig og broderlig Hilsen til Dem og Hustru fra
Deres hengivne

Albert Schack.

IV.

Med Børkop-projektets fallit var tanken om valgmenigheder indenfor Indre Mission imidlertid ikke skrinlagt. Efter at være forflyttet til Vonsild 1908 tog Albert Schack ideen op på en ny måde, idet han genoplivede Friis Hansens gamle tanke om et landsomspændende kirkefond ved siden af det københavnske. Det lykkedes ham at vinde nogle tilhængere, både blandt præster og lægfolk, og den 2. juni 1909 holdtes i København et orienterende møde for en kreds af særligt indbudte.

Vonsild — 4. Juni 09

Kære Provst Zeuthen!

Forstander Thomsen har vist fortalt Dem om et privat Møde, som 2. Juni holdtes i København angaaende en eventuel Valgmenighedsdannelse indenfor Indre Mission. Den Komité, der dannedes paa Mødet, og som valgte mig til Formand, har overdraget mig at sende Ind. Missions Bestyrelse medfølgende Redegørelse med Anmodning om, at man paa det nu forestaaende Bestyrelsesmøde vilde formaa to Mænd af Ind. Missions Bestyrelse til at tiltræde den nævnte Komité.

Naar Komiteen saaledes er bleven suppleret, var det Meningen (saasnart en skikket Mand maatte kunne findes) at tage Gerningen op i *Middelfart og Omegn*, hvor der ifølge flere samstemmende Vidnesbyrd i overordentlig høj Grad

trænges til Hjælp. — Maatte denne for vor Folkekirke og for den danske Menighed saa betydningsfulde Sag blive lykkelig begyndt, under Herrens Velsignelse.

Med broderlig Hilsen

Deres hengivne

Albert Schack.

(Bilag)

Afskrift.

Den 2 Juni 1909 afholdtes et Møde i København angaaende Muligheden af Valgmenighedsdannelse indenfor Indre Mission. Til Stede var følgende Præster og Lægmænd:

Pastor Chr Sørensen	Proprietær Galsgaard, Lolland
- H Ussing	- Clausen, -
- Asschenfeldt Hansen	- Møller, Falster
- Hans Koch	- Krogh, -
- Hindhede	Købmand Stengaard, Herning
- Busch	- Lundgren, -
- Schack	- Lauritsen, Middelfart
	Forstander Thomsen, Børkop
	Professor Westergaard, Kbhvn.

Desuden var indbudt følgende, som gerne vilde komme, men vare forhindrede: Præsterne Dyekjær, Mathiesen¹¹¹, Johs. Gøtzsche, A. Fibiger, C. Holt, Bachevold, samt Gaardejer P. Hedegaard og Boghandler O. Lohse.

Pastor Schack indledede med at betone Farerne ved at slaa sig til Ro med den nuværende Tilstand. Navnlig paa-pegede han Faren for en stedse voksende Demoralisation baade blandt de værende og de vordende Præster. Tillige at en stor Del af de bedste unge studerende lod sig afholde

¹¹¹) Sikkert H. I. F. C. Mathiesen, Kr. D.'s redaktør.

fra at træde ind i Præstestanden ved de nuværende Forhold. Endvidere betonedes, at Sagen hastede, fordi Demoralisationen kom snigende, saa Følelsen for, hvad der var forargeligt, lidt efter lidt vilde afstumpes.

Taleren fremsatte 3 Betingelser som nødvendige:

1. At der var Menighedskredse, der begærede Præst paa Grund af kirkelig Nødstand.
2. At der fandtes Mænd, villige og skikkede til at tjene i Valgmenighed.
3. At der var en Mellemmand mellem disse to, en kaldende Myndighed, f. Eks. en Komité med nogle Medlemmer af Indre Missions Bestyrelse i sin Midte.

I Forhandlingen deltog saagodtsom alle de tilstedeværende, og der viste sig varm Tilslutning til Tanken. Der paapegedes navnlig et enkelt Sted, hvor Trangen var skrigende¹¹².

Man enedes om følgende Grundtanker som nødvendige Betingelser for Sagens sunde og rette Trivsel:

- a. Tilstedeværelsen af en Bestyrelse i Lighed med det københavnske Kirkefonds, som sørger for Præstens Løn, og under hvilken han i det hele skulde sortere.
- b. At Bestyrelsen for Kirk. Forening for Indre Mission vil sætte nogle Medlemmer af sin Midte ind i denne Bestyrelse eller Komité.
- c. At det missionerende Moment bliver en afgjort Hovedsag ved Arbejdet.

Der valgtes en Komité til at foretage de ganske foreløbige Skridt. Denne Komité kom til at bestaa af: Pastor Schack, der valgtes til Formand, Pastor Hindhede, Pastor

¹¹²) Det fremgår af Schacks ovenfor aftrykte brev, at der tænkes på Middelfart og omegn. I Middelfart by var forholdet slet mellem provst C. Knudsen og IM-samfundet, der tilmed var splittet i to grupper, som bekrigede hinanden med retssager (talrige breve i IMs arkiv). Heller ikke i Vejlbj, hvor der var et gammelt, eksklusivt IM-samfund, var der noget hjerteligt forhold mellem dette og sognepræst J. E. V. Larsen.

Asschenfeldt Hansen, Trikotagehandler Lauritsen, Middelfart, Professor Westergaard, København, Købmand A. Stengaard, Herning, og Højskoleforstander Thomsen, Børkop. — Det overdroges Formanden, Pastor Schack, at sende Meddelelse om det her nævnte Møde til Formanden for Kirk. Forening for Indre Mission med Begæring om, at han vilde foranledige Valget af et Par Medlemmer fra Missionsbestyrelsen til at tage Sæde i denne Komité. Endvidere overdroges det Formanden sammen med Trikotagehandler Lauritsen mundtlig at lægge Sagen frem for Missionsbestyrelsen ved dennes Sommermøde i Odense den 25. Juni d. A.

<i>A. Schack</i>	<i>Asschenfeldt Hansen</i>
<i>N. B. Hindhede</i>	<i>Thomsen</i>
<i>P. Lauritsen</i>	<i>A. Stengaard</i>
<i>Harald Westergaard</i>	

Tro mod sin beslutning fra forårsmødet 1908 afviste bestyrelsen at lade sig repræsentere i den nedsatte komité¹¹³, som dog ikke lod sig slå ud af den grund. I et komitémøde 25/10 1909 indvilgede sogneprest N. B. Hindhede, Kappel, i at nedlægge sit embede og lade sig udnævne til valgmenighedspræst i Middelfart, en beslutning, der dog aldrig blev effektiv¹¹⁴. Sagen blev atter drøftet på efterårsmødet 18/11, men »det fremgik af Forhandlingen, at det overvejende Flertal af Bestyrelsens Medlemmer var imod Valgmenighedsdannelse, i det mindste for Tiden«, og Zeuthen gjorde offentligt opmærksom på, at »Oprettelse af Valgmenigheder vil give Signal til Kamp ikke mellem troende og vantro, men mellem troende indbyrdes. Og selv om man nu mener, at disse Bølger efterhaanden vil lægge sig, saa vil de dog gjøre stor Skade, inden de lægger sig. Jeg kan ikke gaa med til en almindelig Valgmenighedsdannelse, før jeg hører

¹¹³) L. Blauenfeldt: Den indre Missions Historie, 1912, 504, hvor der redegøres ret udførligt for hele sagen.

¹¹⁴) Derimod ansatte Dansk Kirkefond 1915 en IM-andenpræst i byen.

ude fra Guds Folk, ikke blot et enkelt, men et nogenlunde enigt: »Gud vil det«¹¹⁵. Her er det tydeligt sagt, at Zeuthen var klar over lægfolkets negative holdning overfor valgmenighedstanken.

Endnu stærkere udtalelser fremkom fra den nye rejsepræst, Johs. Olsen, der i Indre Missions Tidende erklærede, at det skridt, Schack og hans meningsfæller havde taget, »har vakt Bedrøvelse hos mange Venner af den indre Mission«¹¹⁶, og sidst på året udsendte en pjece, hvori han med stor styrke drog til felts mod valgmenighedssagen, der kirkeligt set ville isolere Indre Mission og dermed umuliggøre fortsat missionsvirksomhed indenfor Folkekirken: »Valgmenigheden bliver som Baaden, der ligger i Strømkanten; de troende har det saare vel om deres Præst, en enkelt Sjæl bjærges nu og da, men Folkestrømmen løber forbi, ænsrer det ikke, og ser de Baaden, hvorfra der vinkes, siges der, hvad kommer det os ved, »vi hører til Folkekirken«¹¹⁷.

Da det viste sig umuligt at få Indre Missions bestyrelse til at tage medansvar for sagen, besluttede Schack-kredsen selv at træde i aktivitet. 29/11 1909 samledes en kreds af præster og lægmænd i Fredericia til ny drøftelse, og her blev det besluttet at oprette et *Dansk Kirkefond* med følgende opgaver på sit program: 1) at hjælpe et samfund til at få en kapellan, hvor en ældre præst ville modtage en sådan, 2) at hjælpe en præst til at blive, hvor samfundet

¹¹⁵) IMT 1909, 771 f. I Kr. D. 4/12 09 søger redaktøren at bortforklare den alt for tydelige uenighed mellem Zeuthen og valgmenighedstilhængerne, dog uden synderligt held.

¹¹⁶) IMT 1909, 735. Denne passus foranledigede Chr. Sørensen til at forlange, at Olsen skulle have tilhold om at afholde sig fra sådanne ytringer. »Ellers vilde det føre til, at vi andre, som er glade ved dette Skridt, udtaler vor Glæde derover . . . Og jeg vilde meget nødig se Strid om denne Sag imellem Missionens Blade« (Sørensen var red. af *Annexet*), til Zeuthen 15/11 09.

¹¹⁷) Johs Olsen: Hvor driver vi hen? Et Flyveskrift til den indre Missions Venner i Danmark, 1909, 12 ff.

gerne ville beholde ham, så han ikke behøvede at søge forflyttelse af økonomiske grunde, 3) at hjælpe en præst til at kunne søge et embede, hvor man gerne ville have ham, men hvor indtægterne var for små, 4) at hjælpe en dygtig præst til at holde kapellan, så han kunne arbejde i videre kredse, og 5) at hjælpe et samfund til at få en valgmenighedspræst, når dette efter omstændighederne var den nærmest fremkommelige vej, »idet man dog gaar ud fra, at det missionerende Moment altid maa være en Hovedsag i en saadan Valgmenigheds Arbejde«¹¹⁸. Den sidste passus var tydeligt nok tilføjet i håb om at vinde Zeuthen, for hvem den »missionerende valgmenighedspræst« stadig var en kongstanke¹¹⁹, og endnu var ikke alle sunde lukkede, idet det lykkedes at få nedsat et udvalg på 2 medlemmer fra Dansk Kirkefond, 2 fra Indre Missions bestyrelse til om muligt at forhandle sig til rette¹²⁰.

Sagen kom atter for ved bestyrelsesmødet i marts 1910, men en lang og indgående drøftelse¹²¹ afslørede kun »en saa afgjort Uenighed i Spørgsmaalet om Valgmenigheder; de

¹¹⁸) IMT 1909, 815 og 1910, 10 ff., Kr. D. 30/11 09, Ann. 1910, 12 f.

¹¹⁹) Fremført endnu i IMT 1909, 772 f. som hans betingelse for at ga med til en isoleret valgmenighedsdannelse.

¹²⁰) Ann. 129 f.

¹²¹) Grev Holstein var fraværende fra dette møde, men sendte bestyrelsen et brev, hvori han redegjorde for sit syn på sagen (aftrykt i IMT 1910, 327 ff.); han er stadig modstander af valgmenigheder og mener, at manglen på god kirkelig betjening i mange egne bedre afhjælpes ved rejsepræster. Han afviser blankt talen om forberedelse af frikirken og hævder, at »selve Grundtanken for den indre Mission er at styrke Folkekirken ved at være et Redskab til Opvækkelse og Bevarelse af Livet i denne«. Iøvrigt finder han de kirkelige forhold tålelige; der er megen levende kristendom i studenterverdenen og flere »levende præster« end nogensinde, og lægprædikanterne møder kun ringe modstand. — Det er ejendommeligt, at Holstein, der i 1906 stemte mod forfatningsudkastet, nu indtager en så positiv holdning overfor Folkekirken, mens H. Ussing, der stemte for, samtidig udvikler sig i modsat retning (se hans pjeces: Hvor vi staar, og hvor Udviklingen bærer hen i den danske Folkekirke, 1909).

to Sider, hvori Bestyrelsen her er delt, stod hver saa bestemt paa sit, at det viste sig ganske umuligt at samle alle under én Hat i en Fællesudtalelse ud over det rent negative: Vi er ikke enige«. Der var da ikke andet for end at give Dansk Kirkefond følgende svar: »Med Hensyn til Punkt 5 paa »Dansk Kirkefonds« Program, *Valgmenigheders Dannelse*, kan Bestyrelsen for Tiden ikke udtale sig, da det ikke har vist sig muligt at opnaa Enighed. Derimod ønsker den samlede Bestyrelse »Dansk Kirkefond« Lykke og Guds Velsignelse til Gennemførelse af dets Programs 4 første Punkter«¹²².

Med denne afvisning af programmets hovedpunkt var hele foretagendet i virkeligheden på det nærmeste dødsdømt. Trods dyb skuffelse over bestyrelsens holdning besluttede Dansk Kirkefond dog at fortsætte sin virksomhed, men så vidt muligt at holde sig til de 4 første punkter og kun i yderste nødstilfælde at skride til valgmenighedsdannelse¹²³; et sådant tilfælde kom aldrig til at foreligge! I april 1910 holdtes konstituerende møde med dannelse af et repræsentantskab på 29 medlemmer og en 7 mand stærk bestyrelse¹²⁴.

Nogen stor betydning fik Dansk Kirkefond aldrig; sin første »missionskapellan« fik det puttet ind i Varde allerede 1910, men endnu i 1921 havde man kun 5 præster at lønne (2 i Aalborg stift, 3 i Fyn stift¹²⁵).

På ét punkt fik denne kirkelige nydannelse dog vist betydning. Med udgangen af 1909 udløb menighedsrådsloven af 1903, og rådene ophævedes; det viste sig imidlertid straks, dels at Indre Missions lægfolk var blevet særdeles tilfreds

¹²²) Ann. 1910, 129 ff.

¹²³) Ann. 1910, 133.

¹²⁴) Ann. 1910, 205 ff. Bestyrelsen kom til at bestå af det oprindelige udvalg af 2/6 1909, kun med den ændring, at prof. H. Westergaard erstattedes af boghandler O. Lohse. IM-bestyrelsesmedlemmerne Fibiger og Chr. Sørensen fik sæde i repræsentantskabet.

¹²⁵) A. Schack: Dansk Kirkefond i »Ebenezer, Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 60 Aar«, 1921, 193.

med institutionen¹²⁶, dels at rådene faktisk var blevet uundværlige, navnlig da i forbindelse med præstevalg¹²⁷, og allerede i november 1910 forelagde kultusminister *Jakob Appel* et nyt forslag til lov om menighedsråd, hvis § 31 indeholdt en bestemmelse om, at en »andenpræst« kunne ansættes i et sogn, når mindst en femtedel af de til sognet hørende folkekirkemedlemmer krævede det og var villig til at udrede præstens løn¹²⁸. Vel var dette forslag hentet fra det kirkelige udvalgs betænkning¹²⁹, men vakte ikke dengang særlig opmærksomhed udenfor udvalget (hvor det blev diskuteret meget hidsigt); når det nu blev hentet frem påny, skyldes det sikkert Danks Kirkefonds initiativ, og Chr. Sørensen erklærede da også rent ud, at det var af hensyn til Indre Mission, denne paragraf var indføjet i lovforslaget¹³⁰; i selve loven, der blev vedtaget 1912, imødekom man iøvrigt yderligere Indre Mission ved at sænke minimumsgrænsen til 20 personer med egen husstand. Hermed havde Indre Mission fået den sikkerhedsventil, der gjorde menighedsrådene acceptable og valgmenighedsdannelse overflødig¹³¹.

¹²⁶) Se navnlig købmand Carl Bertelsen, Aarhus, i Kr. D. 31/1 10, der mener, at rådene snart vil dukke op igen, »eftersom jeg tror, at Lægfolket ikke finder sig i at blive frataget de Rettigheder, som Menighedsraadsloven hjemlede det, og som efter min og mange Lægfolks Mening var naturlige Rettigheder«.

¹²⁷) Da der først på året 1910 var embedsledighed i Holstebro, indbød det nyligt afgåede menighedsråd til møde om præstevalget. Ca. 500 efterkom indbydelsen, og den store forsamling enedes om at nedsætte et udvalg på 6 medlemmer, 4 fra IM, 2 fra Centrum (de grundtvigske valgmenighedsmedlemmer holdt sig borte) til at foretage indstilling til ministeriet (Kr. D. 28/2 10).

¹²⁸) Rigsdagstid, ord. saml. 1910—11, till. A. sp. 2351 ff.

¹²⁹) Udkast til Lov om Besættelse af Præste-, Provste- og Bispeembeder i Folkekirken, S 11 (Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg 5. Saml. 1906).

¹³⁰) Ann. 1910, 357.

¹³¹) Allerede 1907 havde Zeuthen erklæret, at sådanne andenpræster var at foretrække for valgmenighedspræster (Kr. D. 18/2 07), og selv Chr. Sørensen kunne nu hilse bestemmelsen med glæde og udtrykte habet

Den landsorganisation ved siden af Indre Mission, som Jul. Ifversen, C. J. Holt og andre missionspræster havde været så ivrige for, fandt — omend på noget bredere basis, idet repræsentanter for alle tre kirkelige retninger var med — sit udtryk i *Kirkeligt Landsforbund af 1911*, som imidlertid skylder en anden problemstilling sin tilblivelse, nemlig Folkekirkenes konfessionelle status i forbindelse med Arboe Rasmussen-sagen; den skal derfor ikke omtales nærmere i denne sammenhæng.

Tiåret 1901–11 var kirkeligt set umådelig stormfuldt, og havde det stået til en række ledende missionspræster, var Folkekirken blevet sprængt eller i det mindste stærkt amputeret på det kirkepolitiske spørgsmål. Når noget sådant alligevel ikke skete, havde det vel i nogen grad økonomiske årsager, hvad Børkop-sagen tydeligt afslører, men skyldtes i endnu højere grad, at lægfolket indenfor Indre Mission havde et alt for traditionsbundet kirkeligt syn til at kunne følge de rebelske præster. Gammel-luthersk kirketroskab fra vækkelsens første årtier havde sejret over moderne angelsaksiskpåvirkede frikirketendenser.

om, at den ville skabe større forståelse for Dansk Kirkefonds virksomhed, idet den jo netop svarede til, hvad Dansk Kirkefond havde sat sig som mål: »at skaffe en bedre Præstebetjening, hvor et Samfund ikke selv ved egne Kræfter er i Stand til at magte dette« (Ann. 1910, 357 f.).

Provsten i Lumby Hr. Oluf Andersen
og hans Bibliothek
Af Troels Dahlerup.

Om Hr. *Oluf Andersen* i Lumby meddeler Wiberg¹, at han senest 1603 var residerende Kapellan ved Odense Vor Frue Kirke (hvortil laa Seden Sogn), ca. 1605 blev han Sognepræst i Lunde og flyttede 1621 til Nabsognet Lumby, hvor han blev til sin Død, fra 1629 som Provst i Lunde Herred. Han maa altsaa være født før 1578 og er maaske den Oluf Andersen fra Odense, der 1601 nød Kommunitetet. Vi finder, at han havde de sædvanlige Genvordigheder med Kolleger, Sognebørn og ikke mindst med sin Foresatte Sognepræsten ved Frue Kirke, den meget stridbare Mag. Poul Andersen Medelby², men paa intet Omraade ud over det for Tiden almindelige. Skulde han paa et enkelt Punkt skille sig ud fra sine Samtidige, maa det være ved hans Formuesforhold; ikke blot avancerede han til stadig bedre Kald, han fik ogsaa en Kongetiende i Fæste, og nogen Kapital maa han have besiddet, da han var Ejer af en Gaard i Odense og i 1643 modtog en Obligation paa 300 Sletdaler til Gengæld for, hvad han havde forstrakt sin paa flere Maader uheldige Svigersøn Jacob Clausen Guldsmid med.

Men dette Mammon blev øjensynligt Hr. Olufs Fordærv. Om det nu er fejlslagne Spekulationer, Krigens Følger eller for høj Levefod, ved sin Død (mellem 11/2 1650 og 22/1 1651) var den gamle Provst insolvent, og de efterladte — heriblandt flere Sønner, men vist ingen Studerede — gik fra Arv og Gæld, hvorfor Boet henstod Aar og Dag under Rettens Segl.

¹) Præstehistorie II S. 325, 327 og 523.

²) Bloch-Næraae: Den fynske Gejstlighedens Historie I S. 757 og 790.

Og nu sker der det usædvanlige, der gør, at hans Person har Krav paa vor Opmærksomhed, Kreditorerne forsømmer at fremsætte deres Krav rettidigt, hvorfor Lensmanden gør Fordring paa Boet, hvilket efter en langstrakt Proces 1654 ved Fynbo Landsting tilkendes Kronen, der i Juni 1655 ved Næsbyhoved Birketing lader alt registrere.

Overfor anmeldte Gældsposter paa godt 250 Sletdaler, virker den samlede Taxationssum paa lidt over 70 Sletdaler uhyre beskeden, ikke mindst da ovennævnte Gælds brev paa de 300 Sletdaler viste sig ikke at være det Papir værd, det var skrevet paa. Maaske var Indboet lidt mere omfattende end Bondeskifternes, det eneste af særlig Interesse var dog et Bogskab (vurderet til 7 Mk.), eller rettere det Bidrag, dets Indhold kan give til Belysning af, hvad en tilsyneladende ganske almindelig Sognepræst fra Christian IV's Tid havde paa sine Hylder.

Klogeligt undlod de af Tinget udmeldte Vurderingsmænd selv at beskæftige sig med denne Del af Provstens Gods og tilkaldte i Stedet den nærmestboende Specialist Hr. Rasmus Andersen, der efter et Par Aar at have været Hr. Olufs Kapellan nu var efterfulgt ham i Sognekaldet. Han afleverede omgaaende en Fortegnelse med Vurdering af samtlige 49 Bind, hvilken derefter indførtes i Tingsvidnet om Synsforretningen. (Nedenfor aftrykkes denne Liste bogstavret efter Tingsvidnet. Adskillige aabenbare Fejl i saavel Forfatteres som Titlers Gengivelse skyldes utvivlsoomt Birkeskriveren. I Noter har jeg søgt at identificere Værkerne, og i flere Tilfælde er Aar for første kendte Udgave vedføjet.).

Da vor Viden om Sekstenhundredtallets danske Bog-samlinger endnu er meget ringe, siger Bindtallet ikke saa forfærdeligt meget. Sammenlignet med Adelens og de Høj-lærdes Bibliotheker har Hr. Oluf ikke haft mange Bøger, men dog langt flere end hans vendsysselske Kolleger et Hundrede Aar tidligere³. Maaske har Retten været for sent

³) Kh.Saml. 3. Rk. I S. 165 ff.

paa Færde, saaledes at hans Børn og eventuelt Kapellanen, der havde to Aars Løn tilgode, havde taget for sig, mens Tid var, blandt andet synes der kun at have været een eneste Bog paa dansk. For Exempel havde den samtidigt afdøde, men vel en Menneskealder yngre Holbækhører Jens Jørgensen dobbelt saa mange Bøger, af hvilke dog kun 46 ansaas for saa værdifulde, at de anførtes med Navn, og mens disse vurderedes til 25 Sletdaler⁴, anslog Hr. Rasmus kun sin Forgængers Bøger til at være godt 7 Sletdaler værd. Mon ikke han har haabet paa at overtage dem til Vurderingsprisen?

Som naturligt er, dominerer Theologien; selv regnet i snævrere Forstand omfatter denne over 30 Bind, især Prædikener (10 Bind) og Dogmatik (Etik og Catechismer = 13 Bind), samt lidt Kirkehistorie, der vel har skullet tjene til Støtte for Dogmatikken, dertil en Del Filosofi, navnlig Aristotelesudgaver og -behandlinger (talrige *Physicæ*). Melanchtons Grammatik (antagelig den latinske) og Loci-Udgaven er vel Reminiscenser fra Provstens Skoletid, og de mange *Epistolæ* har maaske mindre haft Værdi efter Indholdet end som elegante Stilprøver. Skønlitteratur er der ikke meget af, men saa meget nyttigere maa Aulus Gellius' Omnibusudgave af Oldtidens Klassikere have været. Dog fandtes ogsaa en Samtidsdigter Englænderen John Owen i Lumby Præstegaard. Desuden opførtes en Udgave af anatomiske Afhandlinger, samt, hvad der tyder paa en personlig Interesse, en ikke helt ringe Samling *Politica* (5—6 Bind).

Desværre kender vi ikke de paagældende Exemplarers Trykkaar, og det er ikke muligt at sige noget om, hvornaar Hr. Oluf har erhvervet sine Bøger; men ganske overvejende havde han i sit Bibliothek Forfattere, der virkede i hans egen Levetid, ud over 5 senantikke og 1 middelalderlig kun 6—7 Forfattere, der var døde før, 18—20 døde efter 1578.

⁴) Ibid. 7. Rk. III S. 370 f.

Har denne Bogsamling været et egentligt Brugsbibliothek, maa den have kunnet være sin Ejer til betydelig Hjælp, saavel i Teori (Dogmatik m. m.) som i Praxis (Prædikener, Katekismer). Men søger vi ud over en simpel Indholdoversigt og gaar Bøgerne igennem efter Forfattere, kommer vi til anderledes interessante Resultater. For det første er af hjemlige Skribenter alene Niels Hemmingsen, Cort Aslaksen og Poul Andersen Medelby til Stede. Dernæst er Luther udelukkende repræsenteret ved Nr. 41 (formentlig en Sentenssamling), og af Lutherdommens Klassikere som for Exempel Brenz, Agricola og Osiander, for slet ikke at tale om Gnesiolutheranerne som Flacius, Amsdorf eller Hunnius har ingen fundet Vej til Lumby Sogn.

Det er tydeligvis Melancton og dennes Disciple, som Major, Niels Hemmingsen og Chemnitz, der har staaet Hr. Olufs Hjerter nær, og ikke blot Cryptocalvinister og sydtyske Reformerte som Strigel, Ursin og Sturm erhverver han sig, men tilmed hele Blomsten af vesteuropæiske calvinistiske Forfattere ligefra du Plessis-Mornay, Daneau, Taffin, Scaliger og Althusius til Beza og selveste Calvin (denne endog repræsenteret ved to Værker!). Betegnende nok er det Værk af Cort Aslaksen, som Provsten ejede, netop eet, som havde kostet dets Forfatter det største Besvær med senere at omfortolke i resensk Rettroenhed⁵. Ogsaa katolske Forfattere fandtes, men som naturligt er, blandt de ikke-theologiske Værker, Politica og kanonisk Ret.

Det er udelukkende blandt Postillerne, at vi finder den lutherske Orthodoxy repræsenteret, og af disses Forfattere tilhørte Simon Pauli den yderst fredelige Rostock-Skole, der dogmatisk korrekt misbilligede de af Concordieformlen affødte Stridigheder og altid satte Melancton højt. Og nok var Mag. Poul Andersens Postil uhyre udbredt; men dens Plads i Hr. Olufs Bibliothek skyldes vel ikke mindst Bekendtskabet fra Odenstiden.

⁵) Bjørn Kornerup: Hans Poulsen Resen I S. 443 f.

I og for sig er der intet opsigtsvækkende ved denne Forkærlighed for filippistiske, for ikke at sige vesteuropæiske calvinistiske Forfattere, vi møder den ogsaa i de bedst kendte Adelsbibliotheker og hos Stephanius⁶, det afgørende ligger i, at samme Smagsretning genfindes i et almindeligt Præstebibliothek, især da man maatte formode, at et Mindstemaal af Orthodoxy var en Existensbetingelse efter Resens Sejr.

Selvfølgelig vil det altid være vanskeligt at slutte fra en Bogsamlings almindelige Præg og til Ejerens personlige Indstilling, ikke mindst da som nævnt Bøgernes Proveniens henstaar i det uvisse, hvad er Køb, hvad Arv og hvad Gave? For mig er der dog ingen Tvivl om, at Oluf Andersen i sin Ungdom maa være blevet afgørende præget af den da herskende filippistiske Aandsretning, der herhjemme havde en saa fremragende Repræsentant som Niels Hemmingsen, der afskyede Concordieformlen og Polemikken mod de Reformerte, der holdt Melanchton i Ære, og som foretrak de vesteuropæiske Forfattere for de lutherske Epigoner.

Men hvorledes saa da Samtiden paa en saadan filippistisk Landsbypræst? Nogen Ener, endsige Særling, som ingen tog alvorligt, var han ikke. Tværtimod maa han have nydt sine Kollegers Agtelse, siden de valgte ham til deres Provst, samtidig med at een af dem fik hans Datter til Ægte. Ser vi paa hans Karriere, tyder heller ikke den paa nogen Misbilligelse fra oven, og dette finder sin naturlige Forklaring, naar vi betragter de Bisper, der sad i Odense i hans Embedstid.

Alle havde de besøgt vesteuropæiske og calvinistiske Universiteter. *Jacob Madsen Vejle* (1587—1606) — der vel har ordineret Hr. Oluf — var allerede gammel, da denne blev Kapellan i Odense; men han bevarede Livet igennem sin af Melanchton og Niels Hemmingsen prægede Indstilling og

⁶) Ellen Jørgensen i *Teologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke* 3. Rk. VIII S. 249 f. og O. Walde i *Nordisk Tidsskrift for Bok- og Biblioteksvæsen* IV S. 29 f. og XIX S. 1 f.

havde kun Haansord tilovers for Concordieformlen. Endnu videre gik Efterfølgeren *Hans Knudsen Vejle* (1606—16), der til sidst afsattes for calvinistisk Vranglære. Ved denne Lejlighed indhentedes Udtalelser fra Stiftets Gejstlighed, og maaske har Hr. Oluf da følt Jorden brænde under sig, siden han redebon anmeldte sin Biskop for at have ytret sig uorthodoxt om Frelsen. Hans Anklage mod denne for at have anbefalet Stiftets Præster at læse Ursins Catechismus lyder i alt Fald lidt hyklerisk i Betragtning af, at denne Bog ved hans Død fandtes i hans eget Bibliothek (Nr. 27)⁷.

Længst virkede Oluf Andersen under *Dr. Hans Mikkelsen* (1616—51), og dennes Opfattelse af ham har vi tydeligt udtrykt i en gammel Tradition om, at »Biskop Hans Mikkelsen havde stor Kjærlighed til ham«. Dette bekræftes til fulde af Bispens Tegnebøger⁸, i hvilke ingen Landsbypræst nævnes saa hyppigt som Hr. Oluf, ja Bispens Vej kan øjensynligt ikke gaa forbi Lunde Herred, uden at han tager paa Gæsteri i Lunde og senere i Lumby Præstegaard. Efter Bogsamlingen at dømme maa den ganske vist i dogmatisk Henseende orthodoxe, men i hele sit Liv og Virke udpræget filippistiske Biskop her have fundet en Meningsfælle, med hvem han gad udveksle Tanker, ja som han maaske endog havde en vis medicinsk Interesse til fælles med. Det er sikkert Hans Mikkelsen, der stod bag Hr. Olufs Forflyttelse til Lumby⁹, muligvis ogsaa ham, der skaffede ham en Kongetiende (der hørte til Odense Latinskole), og da Hr. Olufs Hustru 1641 døde, kom Bispens selv til Begravelsen.

Varige Spor efter Hr. Oluf Andersens Gerning kan vi ikke vente at finde. Men paa et enkelt Punkt synes hans Indstilling at have givet sig Udslag i Handling. En af Filippismens Hovedinteresser var Skolevæsenets Forbedring, og herhjemme gik ikke mindst Højadelen i Spidsen, blandt andet ved Oprettelse af Bondeskoler. Ved et Bispemøde i

⁷) Kh. Saml. 1. Rk. I S. 492.

⁸) Udgivet i Samlinger til Fyns Historie og Topografi V—VII.

⁹) K.B. 1621 S. 2.

1631, hvor Hans Mikkelsen synes at have været særlig aktiv, gik man netop ind for en udvidet Skoleordning¹⁰, og vi ser da 1636 den aldrende Provst søge Kongen om Medhjælp og paa Bispens rosende Anbefaling opnaa Tilladelse til at have Kapellan *cum spe successionis*, idet Provsten herved lovede at oprette en Skole for Bøndernes Børn i Sognet og »lære dem at læse og skrive og andre fornødne Saligheds Lærdomme«¹¹.

(Odensegaards Lensregnskab 1654—55, bilag Nr. 2).

Dernest befantz dend sl. mands bøger, som och bleffue wed hæderlig och wellerd mannd her Rasmus Anndersenn, sogneprest till Lumbye sognen, taxerit, som følger:

1) Institutio religionis christ. Calvini.....	2 mk.
2) Homiliæ in epistolas dominicales Georgi Maior in fol.....	2 mk.
3) Tabula locorum commun. Philip. Melantonn for pennges.....	20 β
4) Comentaria Calvini in acta apostolorum for pennges.....	2 mk.
5) Georgius Tholozanus de republica.....	4 mk.
6) Politica Altasii for.....	1½ mk.
7) Epistolorum (!) Theologicarum Bezæ liber unus for pennges.....	20 β
8) Physica Schaligeri for.....	2 mk.
9) Auli Gelli nectes (!) atticæ.....	1 mk.
10) Philosophia histor. morum Jacob stoer for pennges.....	20 β
11) Sermones in euang. Petri de Palude pars asti- vali penge.....	2 mk.
12) Pars hiemalii pennges.....	2 mk.
13) Thesaurus antiquitatum ecclesiasticarum Cor- nelii Schaltingii.....	1½ mk.

¹⁰) Kh. Saml. 3. Rk. II S. 117.

¹¹) K.B. 1636 S. 525 f., 599 og Indlæg hertil.

14) Lactantii institutiones	1 mk.
15) Pars tertia sermon. evangelia Petri Palude for penge	2 mk.
16) Physica et ethica christiana D. Conrad. for penge	2 mk.
17) Opera anatomica Laurentii	1½ mk.
18) Epistolæ Puteani for penge	1 mk.
19) Jacobus Simanca de republica instituenda for penge	12 β
20) Mornæus de veritate religionis christianæ for	1 mk.
21) Theologia Dudlei for penge	10 β
22) Christiana juris prudentia Hæres Bachii for penge	6 β
23) Physica Danæi for penge	1 mk.
24) Taffinus de characteribus filiorum Dei for penge	10 β
25) De educandis principium liberis libri duo Hæres Bachii	10 β
26) Confessiones fidei christianæ impress. Franco- forti ecx. (?) for	12 β
27) Chatechesis Ursini for penge	2 mk.
28) Sturmius in retorica Aristtil	1 mk.
29) Declamationes aliquot Philiphi Melant. for penge	12 β
30) Physicam Schibonii for	8 β
31) Dionis Chrisostimi lib. 4. de reg.	8 β
32) Simonis Pauli postill. euang.	6 β
33) De elem. struc. for penge	10 β
34) Strigelius in erotemata dialectica Philip. Melant.	1 mk.
35) Kemnitii secunda pars ex annimis (!) decre- torum consilii Trident	12 β
36) Gramatica Philiphi	4 β
37) Simon Pauli in euang.	6 β
38) Schofer in euang.	6 β
39) Enchiridionn Hemingii	4 β

40) Arithmologia Comerarii (!).....	8 B
41) Sylvula sententiarum Lutherii et Meleneston	4 B
42) Augustinus de heresilus (!).....	8 B
43) Flavii Vegetii libri 4. de re militarii for penng	6 B
44) Latini (!) Zecchius de politicis.....	10 B
45) Mester Poffuels postil sommer.....	
46) och winterpartter for.....	2 sdl.
47) Psalterium for penng.....	4 B
48) Epigrammata Ovenii for.....	12 B
49) Simon Pauli in evang.....	6 B

Forfatterne og Bøgerne er:

- 1) Jean Calvin (1509—64), Geneves Reformator. *Institutio christianæ religionis* (1536).
- 2) Georg Major (1502—74), Professor i Wittenberg. *Homiliæ in epistolas dierum dominicorum et festorum* (folioudgave 1563).
- 3) Philipp Melanchton (1497—1560), Professor i Wittenberg. Hans berømte *Loci communes rerum theologicarum* (1521) kom i utallige Udgaver og Bearbejdelser.
- 4) Se 1). *In acta apostolorum* (1552).
- 5) Pierre Gregoire fra Toulouse (ca. 1540—97), fransk Kannonist. *De republica* (bl. a. 1596).
- 6) Johannes Althusius (1557—1638), Syndikus i Leyden. *Politica methodice digesta* (1603).
- 7) Theodore Beza (1519—1605), Calvins Efterfølger i Geneve. *Epistolarum theologicarum liber unus* (1573).
- 8) Mon en Aristotelesudgave af Julius Cæsar Scaliger (1484—1558) eller af dennes Søn Joseph Justus Scaliger (1540—1609).
- 9) Aulus Gellius (2. Aarh.), senantik Litterat. *Noctes atticæ* kom i talrige Udgaver i 16. Aarh.
- 11—12) Petrus de Palude (ca. 1277—1342), fransk Dominikaner, Patriark af Jerusalem. *Sermones sive ennarationes in evangelium* (en Trebindsudgave kom i Köln 1602).

- 14) Lucius Cælius Lactantius Firmianus (4. Aarh.), tidl. kristen Forfatter. *Institutiones divinæ in libri VII* (flere Udgaver i 16. Aarh.).
- 15) Se 11—12).
- 16) Cort Aslaksen (1564—1624), Professor i København. *Physica et etica mosaica* (1613).
- 17) Formentlig Henrik IV's Livlæge Andrée Laurent (d. 1609). En samlet Udgave af dennes Værker kom 1627.
- 18) Erycius Puteanus — Henri du Puy, Hendrik van der Putte — (1574—1646), flamsk Humanist, kgl. Historiograf i Milano. *Epistolæ*.
- 19) Jacobus Simancas (d. 1583), spansk Biskop, Kanonist. *De republica recte instituenda, conservanda et amplificanda* (1569).
- 20) Philipp du Plessis-Mornay (1549—1623), Henrik IV's Raadgiver. *Traité de la vérité de la religion chrétienne* (1581, s. A. egenhændig latinsk Oversættelse).
- 21) Mon John Durie (Duraeus) (1596—1680), engelsk protestantisk Theolog, som 1639 besøgte Danmark. Evt. *Consultatio theologica* (1641).
- 22) Conrad Heresbach (1496—1576), fyrstelig Raad i Jülich-Cleve. *Christianæ jurisprudentiæ epitome* (bl. a. 1586).
- 23) Lambert Daneau (1530—95), Professor i Leyden. *Physica christiana* (1576—80).
- 24) Jean Taffin (ca. 1528—1602), Vilhelm af Oraniens Hofkapellan. *De characteribus filiorum Dei* (fransk Udgave 1586, latinsk 1601).
- 25) Se 22). *De educandis atque erudiendis principum liberis, libri duo* (bl. a. 1592).
- 27) Zacharias Ursin (1534—83), Professor i Heidelberg. Medforfatter til Heidelberg-Catechismen (1563).
- 28) Johann Sturm (1507—89), Rektor i Strassburg. *Aristoteles retoricorum libros III*.
- 29) Se 3).
- 30) Wilhelm Adolph Scribonius (ca. 1600), tysk Filosof. *Physica et sphaerica doctrina*.

- 31) Dio Chrysostomus (2. Aarh.), romersk Retor. De regno (udgivet bl. a. i Rostock 1578).
- 32) Simon Paulli (1534—91), Professor i Rostock. Hans Postil (1574) opnaaede talrige Udgaver baade paa tysk og Latin.
- 34) Victorin Strigel (1524—69), Professor i Heidelberg. Hypomnemata in erotemata Philippi Melanchtonis.
- 35) Martin Chemnitz (1522—86), Superintendent i Braunschweig. Examen concilii Tridentini (i fire Dele 1565—73).
- 36) Se 3). Hans latinske Grammatik (1526) kom i utallige Oplag.
- 37) Se 32).
- 38) Mon Arsacius Seehofer (Schopher) (d. 1542), Tysk Theolog. Ennarationes evangeliorum dominicalium (1539).
- 39) Niels Hemmingsen (ca. 1513—1600), Professor i København. Enchiridion theologicum (1557).
- 40) Joachim Camerarius (1500—74), klassisk Filolog. Arithmologia etica (1549).
- 42) Augustin (354—430), Biskop af Hippo. Liber de hæresibus (bl. a. Geneve 1571).
- 43) Flavius Vegetius (ca. 400), tidlig kristen Forfatter. De re militari libri V (talrige Udgaver i 16. Aarh.).
- 44) Lælius Zecchius (ca. 1600), norditaliensk Kanonist. Politicorum sive de principatus administratione libri III (bl. a. 1607).
- 45—46) Poul Andersen Medelby (1557—1632), fra 1602 Sognepræst til Odense Vor Frue Kirke. Hans Ungdommens Postil (1614) kom i adskillige Udgaver.
- 48) John Owen (ca. 1560—1622), engelsk Digter. Epigrammata (delvis udgivet 1606, editio postrema 1633).
- 49) se 32).

Bogsamlinger i Kalundborg i slutningen af det 17. århundrede.

Af **Johan Jørgensen.**

Spørgsmålet om befolkningens forhold til bøger og læsning i ældre tid har efterhånden fremkaldt flere undersøgelser. Tilstandene på landet i det 18. århundrede er blevet studeret af F. Elle Jensen og F. Heide¹, medens borgerstandens bogbesiddelser er undersøgt af Oluf Nielsen, Jørgen Olrik og Palle Birkelund². Sidstnævnte arbejder beskæftiger sig imidlertid kun med forholdene i de større byer, og der kan således være grund til at supplere dem med oplysninger fra de mindre.

Her skal fremdrages nogle boglister til belysning af den åndelige horisont i en mindre købstad i enevældens første menneskealder. Som i de tidligere undersøgelser er kilden skifteregistreringer, nemlig Kalundborgs ældste skifteprotokol (1682—95, Landsarkivet f. Sjælland m. m.) forøget med en enkelt bogliste fra 1664.

Kalundborg var ikke nogen storstad. 1672 opgives den at have haft 1.058 indbyggere, hvilket var knap en trediedel af folketallet i Aarhus. På den anden side var den større

¹) F. Elle Jensen, *Pietismen i Jylland* (1944), *Danske Studier* 1918 s. 36 ff.

²) O. Nielsen, *Kjøbenhavn paa Holbergs Tid* (1884) s. 161 f. der dog kun bringer en stikprøve, Jørgen Olrik, *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden* (1903) s. 98 ff. og Aarb. udg. af hist. Sam. f. Aarhus Stift XXXII, 1939, s. 17 ff. jfr. også Albert Olsen, *Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede* (1936) s. 91 ff. og V. Woll i *Aarb. f. Odense og Assens Amter V* (1934) s. 591 ff.

end nabobyer som Holbæk, der havde 879, Korsør, der havde 826, og Nykøbing S., der kun havde 463 indbyggere. Blandt de c. 100 boer der registreredes 1682—95, er posten »bøger« påtruffet i 14. Altså i betydeligt færre tilfælde end i Århus, hvor de tilsvarende tal var 406 og 110. Socialt grupperer bogbesidderne sig således) boet fra 1664 medregnet: 7 handelsmænd, hvoriblandt to borgmestre og to rådmænd, 3 »embedsmænd« (byfoged, visiterer og postmester), 2 håndværkere (skrædder og skomager) samt 3 uangivne. I disse 15 boer fandtes 162 bøger, af hvilke ikke mindre end 110 var af religiøs karakter. Og endda må den religiøse litteraturs overvægt have været endnu større. For det første har der sikkert været theologisk litteratur blandt de mangelfuldt registrerede bøger, og for det andet var det så som så med de verdslige bøgernes læselighed. De mange lovbøger og Osterssøn Veyles »Glossarium Juridicum« har selvfølgelig tjent rent praktiske formål.

Et almindeligt træk er tilstedeværelsen af tyske bøger. Sådanne findes i 11 af de 15 samlinger men kun i tre i forholdvis stort tal (nr. 8, 13 og 15) og i disse tilfælde synes ejerne at have været af tysk afstamning. Heroverfor må den enlige svenske postil (i nr. 8) betegnes som et vistnok sjældent eksempel på forbindelse mod øst — måske et minde fra en af krigene. Medens man således ikke kan tale om noget skel mellem dansk og tysk, er der derimod tydelig forskel på læg og lærd. Hos de sidste (nr. 7, 9, 14 og muligvis 10) findes klassikere og videregående theologiske skrifter. Borgmester Jens Hesselbjergs fyldige og interessante, men ret dilettantisk registrerede samling opviser bl. a. så forskellige forfattere som kætterjægeren Epiphanius fra Kypern († 403), Augustinfortolkeren Fulgentius (c. 468—533)³, Luther, Johann Brenz, Melancthon, den fremtrædende kalvinist Anthon Sadel, Niels Hemmingsen og Jesper Brochmand. Ikke mindre vidtspændende var Jens Pedersen

³) Evt. hans discipel og biograf af samme navn.

Pillemarks samling, der bl. a. rummede Melanchton, Hemmingsen og dennes angriber Andreas Celichius⁴, Cort Aslaksen, Mogens Madsen, Brochmand og Bartholin.

Der kan næppe være tvivl om, at disse to fremtrædende borgere har gået i latinskole — en sådan fandtes i byen indtil 1739 — og at deres forholdvis vide horizont skyldtes denne skolegang.

Hvilket religiøst standpunkt disse viderekomne har indtaget, kan man næppe have nogen sikker mening om. Anderledes forholder det sig med de øvrige bogbesiddere. Selv om de mange upræcise angivelser ikke tillader helt sikre slutninger, lader navne som Luther, Philip Nicolai, Simon Pauli og Jesper Brochmand dog formode, at orthodoxien har gjort sig kraftigt gældende.

Boglisterne er søgt gengivet ord- og bogstavret. Til orientering om besiddernes økonomiske vilkår er boernes slutsummer vedføjet, og det er forsøgt at identificere bøgerne, selv om det naturligvis ikke har været muligt at gøre rede for hver enkelt.

1.

1664 10. dec. Christoffer Brasch rådmand	
1 stor Bibel in folio med Huid bind	6 dr.
det Ny testament	3 mrk.
1 bog bibelsche penitentses Roese	1 dr.
1 Ny dansch psalmebog med forgyldt bind	5 mrk.
1 stor bønne bog for	1 mrk.
Hindrich smeds legebog ¹	6 mrk.
1 bønne bog for	1 mrk.
3 smaa g. dansche bøger	1 mrk.

⁴) J. Oskar Andersen, Holger Rosenkrantz den lærde (1896) s. 54 note 3.

Aktiver 14.600 dr. passiver oversteg aktiverne,
 enken gik fra arv og gæld.
 (Konceptskifte i pakken Kalundborg skiftedokumenter
 1650—70.)

¹⁾ En skøn nyttelig Lægebog . . . Fordansket af Henrik Smith, Kbh.
 1557 og oftere.

2.

1682 28. febr. Claus Stoltelein skrædder

1 huus postil	1 d.
1 ligprædichen	8 sk.
1 dito med sort papirbind	4 sk.
sten braes lig prædichen ¹	6 sk.
1 krigsorden	2 sk.
Kongens af England beschrifuelse ²	4 sk.

Aktiver 378 d., passiver 416 d. (fol. 69f.)

¹⁾ Antagelig Thomas Cortsen Wegners ligprædiken over Steen Brahe, holdt i Kalundborg kirke 1620, trykt i Kbh. 1621. Steen Brahe havde været lensmand på Kalundborg 1580—81 og 1592—1620 og gjort sig fortjent af byen ved en række gaver til dens institutioner og embedsmænd, se Hofmans Fund. VIII, 199 ff.

²⁾ Antagelig: Sandrue Beskriffuelse, som tilforne icke er hørt, om det forskrekelige Forræderi, huilcket imod den Stormectige Herre Jacobum den VI udi England, formedelst nogle Papister udi forneffnde Rige er anrettet . . . (Helsingør 1606) eller ΕΙΚΩΝ ΒΑCΙΑΙΚΗ: Hans Kongl. May. af England, Schotland oc Irrland Contrafey i hans Eenlighed oc Lidelser . . . Udsat aff Engelsk . . . U. St. 1649.

3.

1683 31. juli byfoged i Kallundborg Peder Bing

dend tysche ¹ lou bog med alle Resseserne, Søret och bircheret udi et bind	2 mrk.	2 sk.
1 glossarium af første trøch ²	1 mrk.	1 sk.
Phillipi Nicolai Euige beschrifuelse ³	2 mrk.	
dend trojanische beschrifuelse ⁴	1 mrk.	10 sk.
1 tysch bog om alterens Sacramente		11 sk.

1 tysch bog udi 13 prædicher 13 sk.

Aktiver 1.372 d., passiver 1.527 d. (fol. 90 ff)

¹⁾ Fejlskrift for jyske.

²⁾ Christen Ostersen (Vejle), Glossarium juridico-danicum . . . Kbh. 1641.

³⁾ Sikkert oversættelsen ved Laur. Christensen Rhod (1632 og 1640).

⁴⁾ Bellum Trojanum: Historiske Beskriffuelse om den Trojaniske Krig . . . Udsæt paa Danske aff Chrph. Sivend Søn Glimagrio. Kbh. 1623.

4.

1683 9. aug. Hans Rasmussen råd- og handelsmand

1 stor bibel af C4 bibel 7 d. 2 mrk.

1 Nye Postille 2 mrk.

1 Nye syrach 1 mrk.

1 Jysch lou bog 2 mrk.

1 doct. Jespers Postille med Vinter och somer

part¹ 1 d. 2 mrk.

1 M. Nielsis lege bog² 1 mrk.

1 liden dansk spørmaalsbog 8 sk.

1 tysch bog om troens for Claring 8 sk.

Aktiver 15.366 d. passiver 2.183 d. (fol. 103)

¹⁾ Jesper Rasmussen Brochmand, Sabbati Sanctificatio: Det er: Gudelig Betenckning oc kort Forklaring offuer alle Evangelier oc Epistler . . . Vinter-Parten. Kbh. 1635 — Sommer-Parten. Kbh. 1638 og oftere.

²⁾ Sikkert: Niels Michelsen Aalborg, Medicin eller Lægebog udi fem smaa Bøger . . . Kbh. 1633 og oftere.

5.

1683 14. aug. Hans Rasmussen skomager

1 dansk bibel i det minste trøch 5 mrk.

1 huus postille 1 d.

1 dansk Rigens beschrif ¹	2 mrk.
1 Ranische fos ²	2 mrk.
1 liden tysch bog.....	12 sk.

Aktiver 496 d. passiver 330 d. (fol. 119 f.)

¹) Sikkert Jens Lauridsen Wolf, *Encomion regni Daniae*. Det er: Danmarckes Rjges Loff oc ... Beskrivelse. Kbh. 1654.

²) Willems bekendte Rævebog. Plattysk oversættelse fra 1498 trykt i Lübeck, dansk ved Herman Weigere, 1555 og oftere.

6.

1685. 10. juli Margrete Ollufsdatter, Jørgen Søfrensens¹
hustru

1 gl. bibel in folio.....	14 mrk.
1 huus postille.....	1 dr.
1 bønne bog.....	1 mrk.
1 liden salme bog.....	12 sk.

Aktiver 1.228 dr. passiver 610 dr. (fol. 172 f.)

¹) Handelsmand.

7.

1687 16. aug. Mads Hafnsøe skipper
»schal være Anna dochtors daatters goeds«

Prosedia Elay = Libri tres for.....	1 mrk.
Enchiridion Logicum ex Aristole Studios	
Caspari Bartholino ¹ for.....	1 mrk. 4 sk.
Francisci Petrachæ opera in folio.....	2 dr. 2 mrk.
Martinus In Mosen in folio.....	2 dr.
Hemmingii Comment in omnis Epistolas	
Apostolorum in folio ²	2 dr. 2 mrk.
Commentarii Wolfgangi in Joannem folio..	2 dr. 2 mrk.

Aktiver 502 dr. passiver 239 dr. (fol. 196)

¹) 1608 og oftere.

²) Niels Hemmingsen, *Commentaria in omnes epistolas apostolorum..*
Lipsiæ (1572) og oftere.

8.

1689 31. juli Michel Reinflesch, handelsmand

1 tysch postil in quart Gerhart ¹	1 dr.	
1 dito in folio Hermand	1 dr.	2 mrk.
1 gl. foliant om Egtestand	2 mrk.	
Glosarium in quart	1 mrk.	8 sk.
1 tysch huusbog ²	1 mrk.	
1 Jødische Krøniche	6 sk.	
fandens 4 døttre ³	1 mrk.	4 sk.
1 tysch bog Duo Des	12 sk.	
Phillip Nicolaj in octav	8 sk.	
1 gl. tysch bog Apocrifia in octav	4 sk.	
Simon Pauli Postile offuer Epistlerne paa tysch ⁴	6 sk.	
1 gl. suensch Postil uden Nafn	2 sk.	
1 liden tysch bønne bog	2 sk.	
1 tysch Davids Salme	2 sk.	
1 tysch Regnebog	2 sk.	
1 liden tysch bog	2 sk.	

I Kramboden:

10 Abecetter á 3 sk.

8 Catecismiser á 4 sk.

Aktiver 2.449 dr. passiver 4.189 dr. (fol. 215 ff.)

¹) Den bekendte Johann Gerhard (1582—1637) jfr. David Lidquist, Studier i den svenska Andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet (Uppsala 1939) passim.

²) Antagelig: Ernstius, Haus-Büchlein (1644).

³) Af Jacob Albertsøn Horsens (1614 og 1630).

⁴) Simon Paulli, prof. i Rostock (1534—91).

9.

1690 4. dec. Jens Pedersen Pillemand, handelsmand

Commentaria Hemmingi over alle Apostler-
nes Epistler med Messing beslag in fol. 1 d. 1 mrk.

Doct. Jacob Mathiæ Prælect. in Ecclesiast in 4to ¹	1 mrk.
Conciones Nahami in oia Evangelia in 4to . .	1 mrk. 8 sk.
Medulla Theologiæ patrum Sculteti in quart	1 mrk. 8 sk.
orationes Magnij Mathiæ habitæ in Synodo londensi in quart ²	1 mrk.
Exercitatio Theologica Quistori in quart ³	8 sk.
Luc. los. in Evang. in octav.	4 sk.
Enchiridion Hemmingi in 8tav ⁴	6 sk.
Hemmingi Tractat de Gratia Universi in 8ta ⁵	4 sk.
Brochmani Artichulus de Admiranda providentia in 8tav ⁶	8 sk.
loco Theologici Philipi Melanth. in 8ta.	8 sk.
Synonyma Græca Rulandi in octav ⁷	12 sk.
Examen Phillippi Melanthonis in 8tav.	10 sk.
Liifsens krone in 8tav ⁸	8 sk.
de arte bene moriendi Roberti in duodes.	1mrk.
Bartholin de cruce Christi.	2 sk.
Dissertatio Theologica Aslaci in 8tav ⁹	8 sk.
Celichi 19 predichener ofuer Christi lidelse paa tysch in quart ¹⁰	8 sk.
Kristliche Schats Cammer Stati in duod ¹¹	12 sk.
Psalm Davids Nach französischer melodi in Teut- schen Reime	6 sk.
Aktiver 3.267 d. passiver 2.578 d. (fol. 279 f.)	

¹) Jacob Madsen (Aarhus), *Doctrina de concionandi ratione et caussis eloquentiæ etc.* I—III, Basileæ 1589.

²) Mogens Madsen (1527—1611), biskop i Lund.

³) Johannes Quistorp (1584—1648) professor i Rostock.

⁴) Trykt første gang i Wittenberg 1557.

⁵) Kbh. 1591 og oftere.

⁶) Jesper Brochmand, *Religionis christianæ articuli. 1. De admiranda Dei circa bona et mala providentia . . .* Kbh. 1630.

⁷) Martin Ruland †1602 som prof. med. i Lauingen.

⁸) Af Bertel Jespersen, trykt 1591 og 1613, om bogens udbredelse jfr. *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift 1945 s. 54.*

⁹) Cort Aslaksen (1564—1624).

¹⁰) Andreas Celichius †1599 som biskop i Güstrov.

¹¹) Antagelig Martin Statius, præst i Danzig, †1655.

10.

1691 20. okt. Mogens Poulsen, borgmester

6 gl. Latine stoere bøger.....	1 d.
C4 Bibell in foliant med Messingbeslaug.....	8 d.
Doct. Martini Lutheri høtydsche Bibell in follio med Messing beslaug og førgylt paa bladene med et Alphabets Register, Eragtet for.....	6 d.
Meisnerus over Evangelia og de 7 Christi Ord paa Kaarset dets forclaring in 4to.....	1 d. 2 mrk.
Suannige Bibell in 8tavo som er ichun Prophterne (!) og Apocrypha er agtet.....	3 mrk.
ded Nye Testement med Summarier.....	3 mrk
Voris allernaadt. Koning C5 Lauboeg vell Conditionerit.....	6 d.

Aktiver 14.188 d. passiver 4656 d. (fol. 355)

11.

1692. 2 marts Maren Bertelsdatter, Søren Christensen Widrings hustru

1 gl. Resseni Bibell.....	1 d.	1 mrk.
1 Reise bog ofuer dend Hellige schriff.....	2 mrk.	
Mag. Pouels Postill ¹	2 mrk.	
1 gl. geislig platttydsch boeg uden Titul.....	4 sk.	
1 boeg weien til ded Euige liif.....	8 sk.	

Aktiver 589 d. passiver 269 d. (fol. 394 jfr. 397)

¹) Antagelig Poul Andersen Medelbys Ungdommens Postil.. (1614 og oftere).

12.

1693 27. marts Boeld Ibsdatter, Niels Davidsens hustru

1 boeg Sejleboeg (?).....	8 sk.
Morten Luthers schrift till Ausborg.....	12 sk.
1 bog om den Salig giørende troe.....	1 mrk.

Doct. Hemmingii Postill.	2 mrk.
1 Psalmebog med bønner	1 mrk.
Jydsche loubog.	4 sk.
1 tysch salme og bønnebog.	8 sk.

Aktiver 251 d. passiver 215 d. (fol. 405)

13.

1693 20. april Christopher Weie, kgl. visiterer

Doct. Morten Luthers huus Postill.	1 d.
den christelig huustafle in Stav ¹	6 sk.
1 liden handboeg med fiorten bøger udi	12 sk.
1 tysch Salmeboeg med bønner	12 sk.
1 liden tydsch Boeg hertzens Seuftzer.	12 sk.
Catechismus schule paa tydsch	8 sk.
Christelig lærdoms hovedstk.	6 sk.
1 gl. tydsch postil in Stav for	8 sk.

Aktiver 617 d. passiver 248 d. (fol. 408)

¹) Peder Lauridsen, En Bog om Endrectighed sampt En Hustaffle . . . (1600) (?).

14.

1693 1. sept. Jens Hesselbierg, borgmester

Ottomarius Epplinus in Evangelia, foliant, pro ¹	1 d.
Brentius Super Evangelia secundum Lucam	
Foliant ²	1 d.
Martini Lutheri postilla, fol.	2 mrk.
Ecclesiasticæ historiae Authorem historiae . . .	1 d. 1 mrk.
Epiphanius Contra Hæreses ³	2 mrk.
Brentius Super Evangelia Secundum Johan-	
nem, pro	1 d.
Terentius cum Commentarius	1 d. 1 mrk.
Arild Hvidtfelds Krøniche i 2de Tomis	2 d.

Konning Christian dend Fembtis Lovebog . . .	3 d.
Speculum veritatis Branderburg de Ecclesia, pars 3tia et 4ta, 2 Thomis ⁴	3 mrk.
Opera Theol. Anthoni Sadelis ⁵	2 mrk.
Petrus Thyraeus de Demoniacis ⁶	12 sk.
Jacobi Fabri Stapulensis Comment in Evangel. ⁷ .	2 mrk.
Doct. Nicolai Selnecceri Leick Predichen Paa: 16 aar Predicher ⁸	2 mrk.
Confutatio, Apologiae Doct. Brockmanni	3 mrk.
Hieroglyphica Horapollinis Holsckely ⁹	12 sk.
das Neue vom Jahre in 6 predigten M. Gregeri Strigerici	8 sk.
Behenttmus unt Lehr der Kirchen in Pommiren	6 sk.
Glossarium juridicum danico Norvegicum	1 mrk. 4 sk.
Glossarium juridico danicum	1 mrk.
1 ditto	1 mrk.
M. Rytters Liig Prædicken over Jørgen Hansen borgm. Hustrue i Horsens ¹⁰	12 sk.
Dend første Siællandsche Low af Konning Dan udgifuen	8 sk.
Forordninger fra 43 til 64 udgangne	1 mrk.
Dispositiones Simoni Pauli in Evangelia et Epistol. 2de Thomi ¹¹	1 mrk. 8 sk.
Beati Fulgenti opera ¹²	8 sk.
Cai Juli Cæsari Comment.	1 mrk. 4 sk.
Livi Opera 2de Thomi	3 mrk.
Enarratio Hemmingi in 21 Psalm. ¹³	1 mrk.
Theologia Hastenresteri ¹⁴	6 sk.
declamationes Philippi 1t. oc 3die Tom. . .	1 mrk.
Terentius cum Commentarius 2de Thomi	1 mrk. 8 sk.
Psalmorum poenitentium Explanatio Stampeli ¹⁵	8 sk.
Logicca Philippii	4 sk.
Prosperi Aepini Philos.phia	6 sk.
D. Nicolai Vigeli gerickts büchlein ¹⁶	4 sk.
1 stoer bønnebog	4 sk.

desings (!) Salve Olive ¹⁷	6 sk.
Scherts gedickt.....	4 sk.
1 fuldkommen Hertzens Psalmebog..... 1 mrk.	8 sk.
Saggi Morali Franc.....	8 sk.

Sedec:

Respubl. Lützenb. Hanonia Nanure franc.....	8 sk.
Joh. Angl. verdneh. derebus publ. Hanseatis.....	6 sk.

Aktiver 2.681 d. passiver 2.176 d. (fol. 426)

¹⁾ Othmarus Epplin †1567, hofpræst hos markgrev Albrecht af Preussen.

²⁾ Johannes Brentz 1499—1570 jfr. Kirkehist. Saml. 3. R. 1, 165 ff.

³⁾ Epiphanius fra Kypern †403.

⁴⁾ Antagelig Jesper Brochmand, Λύχνος λόγον πρυφητικού φαίνων ἐν ἀρχιμητρῷ τόπω: Oppositus veritatis pontificiæ speculo . . . Kbh. 1634 og Rostock 1640 — samlebind?

⁵⁾ Jfr. indledningen.

⁶⁾ Petrus Tyræus, jesuit †1601.

⁷⁾ Jacob Faber Stapulensis, fransk lutheraner †1537.

⁸⁾ Nicolai Selnecker, hofpræst i Dresden, prof. i Jena †1592.

⁹⁾ En af de talrige udgaver af Horapollons (græske) skrift om hieroglyferne, se Erik Iversen i Fund og Forskning V—VI, 1959, s. 134 ff.

¹⁰⁾ Peder Rasmussen Rytter, Guds Børns Kamp og Krone, af den 2. Tim. IV. v. 6—8., fremsat over Maren Jensdatter Tonbo, Borgemester Jørgen Hanssøns elskelige Hustrue, der hendis døde Legeme blev nedsat i Horsens Kloster-Kirke d. 31. Martij 1686. Kbh.

¹¹⁾ Simon Paulli (1534—91) prof. i Rostock.

¹²⁾ Jfr. indledningen.

¹³⁾ Enarratio viginti et unius psalmorum Davidis. Basel 1592 og 93.

¹⁴⁾ Måske Matthias Heffenreffer (1561—1619) prof. i Tübingen.

¹⁵⁾ Georg Stempel, prof. i orientalske sprog, †1611 i Lübeck.

¹⁶⁾ Nicolai Vigel, prof. jur. i Marburg, †1600.

¹⁷⁾ Sikkert Jens Borchardsen, De siuges Salve Ollie.. 1681.

15.

1694 6. nov. Claus Olsen Pøpping, postmester

1 Bog in duo des Corpus doctrine, Lateckes Lütke-
man; Paa tysch..... 12 sk.

1 dito hamburgische Reisebüchlein duodes	10 sk.
1 bog Himmels Vey paa Tysch in duodes	8 sk.
1 dito der geplagte Hiob in duodes	6 sk.
1 dito altid veltifreds	8 sk.
1 dito Davids Taare	6 sk.

Aktiver 106 d. passiver 140 d. (fol. 448).

Meddelelse til Læserne

Opmærksomheden henledes paa den Ordning, der sidste Aar blev truffet med »Institutet for Dansk Kirkehistorie«, hvorefter Medlemmerne af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« kan købe de Skrifter, der udsendes af Institutet, med en betydelig Rabat.

I 1960 er der udsendt følgende Værker, som Medlemmerne kan købe med Moderation:

Knud Banning: Forsamlinger og Mormoner. Redegørelserne fra Gejstligheden i Sjællands Stift for den gudelige Forsamlingsbevægelse og Mormonismen i Henhold til Biskop Martensens Cirkulære af 16. Juni 1854. (302 S., Bogladepris: Kr. 18,00)

N. Thomsen: De stærke Jyder og Haugianerne. Breve fra en Vækkelse. (128 S. Bogladepris: Kr. 10,00).

Et Kirkeskifte. Studier over Brydninger i dansk Kirke- og Menighedsliv i det nittende Aarhundrede. Redaktion: Hal Koch. (403 S. Bogladepris Kr. 22,00).

Under Trykning og Forberedelse er:

Johannes Pedersen: Fra Friskolens og Bondehøjskolens første Tid.

Arne Schmidt: L. P. Larsens Theologi og Missionssyn.

K. E. Bugge: Theologi og Pædagogik, historisk belyst.

K. Gjesing: En Missionspioner. H. P. Børresens Liv med særligt Henblik paa hans Missionsvirksomhed.

Knud Banning: Rasmus Sørensen som Politiker.

P. Nyholm: Amerikaniseringen af den danske Kirke i Amerika.

De anførte Værker indeholdes i Serien »Kirkehistoriske Studier«. Af andre Udgivelser anføres:

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Aarhundrede. Bd. I: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, Vækkelser og Kirkeliv i København og Omegn i første Halvdel af det 19. Aarhundrede, ved Kaj Baagø (30 + 203 S., Bogladepris: Kr. 16,00, indb.)

Under Forberedelse og Trykning er:

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes Frembrud . . . Bd. II-V.

Møller Peder Christensens Erindringer fra Krigen 1849-50. Udg. af Liss Davidsen, Hal Koch og J. W. G. Norrie. Religionshistorikeren J. P. Jacobsens Ungdomsbrevveksling med Historikeren og Politikeren P. Munch. Bd. I-II. Udg. af Holger Brøndsted og Lis Jacobsen.

J. P. Jacobsens Brevveksling med Fagfæller, Bd. I-II. Udg. af Holger Brøndsted.

Oversættelse af Martin Luthers Værker, 4 evtl. 6 Bd. Udgivelsen paabegyndes i Efteraaret 1961.

Rabatten andrager 20% af Bogladeprisen, for Oversættelsen af Luthers Skrifter dog kun 10%. Bestilling paa et eller flere af de nævnte Værker kan afgives hos enhver Boghandler eller direkte til »Institut for Dansk Kirkehistorie«, Vodroffsvej 8, København V. Ved Bestilling hos en Boghandler maa Meddelelse om Medlemmets Navn ledsage Boghandlerens Bestilling til G. E. C. Gads Forlag. Angaaende Indmeldelse i »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« henvises til Omslaget af »Kirkehistoriske Samlinger«, der fortsat udkommer een Gang aarligt og tilsendes alle Medlemmer.

Pioneers of Church and Education in Ghana

DANISH CHAPLAINS TO GUINEA, 1661—1850

By **Hans Debrunner.**

I

The story of the Danish Chaplains in Guinea is a story of great sufferings and often apparently futile endeavour. From 1660 to 1850 more than 36 Chaplains were sent out from the Lutheran State Church of Denmark. We have evidence that 17 of these died on the Coast and the scanty records suggest that six more might have died there also.

Only 13 of these Chaplains returned home to Denmark. The mortality, therefore, is well over 50%¹. No wonder

¹) Royal confirmations of Governors and priests, Dansk Kanc. C 24 and D 36, Rigsarkivet, Copenhagen for the period from 1700—1769. From 1769 onwards, the Chaplains are mentioned in the Royal Danish "Statskalender". Further particulars are to be found in Kay Larsen's "Dansk vest indisk og guineiske Personalia og Data", two boxes of index cards kept in the Royal Library, Copenhagen. Particulars about those Chaplains who returned home to Denmark can be found in most cases in S. V. Wiberg's Dansk Præstehistorie, Odense 1871. Invaluable for the background of the work of the Chaplains and as a guide to the documents in the Rigsarkiv is Dr. Georg Noerregaard: De Danske Etablissementer paa Guineakysten, published in the big volumes edited by Professor Johannes Broendsted under the title »Vore Gamle Tropekolonier", Copenhagen 1952, in Vol. I, pp. 429—647. In addition to the material preserved in the Rigsarkiv, I was able to trace a number of letters from Chaplains to their Bishop in the archives of the Bishops of Zealand, preserved in Landsarkivet for Sjaelland, Copenhagen. I have to thank Dr. Noerregaard and the staff of the two archives, especially Mr. Thomas Hatt Olsen, for their help in tracing documents and in reading the tricky hand of some of the Chaplains.

that the post was not popular among candidates for the ministry, and that it sometimes took two or more years to find a successor for a chaplain who had died on the coast. In the hundred years between 1705 and 1805 the congregation at Christiansborg was orphaned for seven periods of two to four years, adding up to about twenty years when there was no chaplain in Guinea. Nevertheless, there was some continuity in the work, if we consider the difficult communications, where it might take months before the news of a chaplain's death reached Copenhagen, months before a passage for his successor was found, and again months for the journey out.

After the abolition of the slave trade and the failure of the first Danish attempts at plantations, Denmark, weakened by the Napoleonic wars, lost for a time much of her interest in Africa. From 1809 to 1829 there was no chaplain at Christiansborg.

The appointment for the chaplaincy was made by the trading company in charge of Guinea on the recommendation of the Bishop of Zealand. The men who were sent out were all young men who had not yet succeeded in finding a congregation in Denmark-Norway. The job was at first but badly paid, and the congregation had a bad name. The authorities had, therefore, to take the men they could get. Often they could only find a student, who had not yet completed his studies but who for financial or other reasons was in need of a job, and the only place where such men would be employed in the ministry of the Church was the colonies. Others had done their theological exam, but had fared badly and received the qualification "non contemptendum". Therefore, they had but a small chance of getting a congregation. A tour in the colonies would entitle them to an appointment².

The contract for Guinea was at first for six years, later

²) F. Roenning, *Den grundtvigske Slaegt*, Copenhagen 1904, P. 113 f.

for four years only. It is therefore not surprising that we find among the chaplains people in debt (Jacob Grundtvig), mentally unbalanced men (Kop), lazy fellows (Niels Grundtvig), drunkards (Meyer), rowdies (Jenssen), people more interested in trade (Klein), and even a crook (Porth). It is far more surprising that many of these young men did rather well, maintaining a Christian witness in the dark ages of the slave trade, the schnapps trade and general loose living of the European ruffians on the coasts of West Africa.

Trader Roemer gives a very good estimate of the importance of the work of the chaplains for Guinea: "We have had some so-called ministers, about whom we cannot boast; but we have also had valiant men which we can name with pleasure. The first three I did not know personally. Rev. Elias Schwane (sic) is now in charge of a congregation in Zealand. He is still blessed by many Africans here. Rev. Lange lost his life in a miserable way at Elmina. Rev. Trane died on the way back to Denmark. Rev. Olaus Dorph is now Provost on the island of Falster. These three are kept in blessed memory not only among the Europeans, but also among the pagans, and their names are still honoured. It is true that these valiant men were not able to lift up the mind of the Africans to look up to God on high. Yet the Africans nevertheless had a great respect for them and at least were not encouraged in their disbelief."³

During all this time, the Roman Catholics showed a little more interest in missionary work. In the middle of the 18th century, one Roman Catholic, Father Bahours, spent a few days at Christiansborg in the company of trader Roemer. He showed himself very zealous, destroying a fetish and distributing little crosses to those who gave up their charms. He blamed the Protestants severely, and rightly, "that they

³) L. Roemer, *Nachrichten von der Kueste von Guinea*, Copenhagen 1762, P. 284.

did not attempt to convince the Africans to adopt Christianity''⁴.

The chaplains were not missionaries, but their work and witness helped to stir up the Christian conscience and to bring about real missionary work in Ghana. Rev. Mueller already had a real missionary programme in 1661, insisting on the training of an African ministry and on translation of the Bible into the local language⁵. Two of the school boys of the first Danish school founded in 1722 by Rev. Elias Svane were Frederik Petersen Svane and Christian Protten. Protten brought the Moravians to Guinea in 1736 and 1767–70⁶, and F. P. Svane came out on his own as a free missionary in 1736⁷. Trader Roemer had himself missionary ideas, which he must have discussed with his friend, Chaplain Olaus Dorph. He suggested a boarding institute for African boys on an island in the Volta where they should be trained in Christianity, the three R's, and especially in handicrafts and improved farming methods⁸.

As this study will show, the chaplains were also pioneers in education. The story of the Mulatto Fort School from 1722 is quite remarkable. It persisted against a lack of staff, it wrestled with the language question and with the problem of insufficient school books and materials in an unsuitable classroom. The latter section of this study deals with the part played by the chaplains in the coming of the Basel Mission, with Basel Missionaries as chaplains and the relationship between the last Danish chaplains and the Basel Mission⁹.

⁴) Ibid. P. 3.

⁵) W. J. Mueller: Die afrikanische Landschaft Fetu, Nurnberg 1675, P.89.

⁶) P. Steiner: Ein Blatt aus der Geschichte der Bruedermission, Basel 1898, contains full information on Protten.

⁷) see H. Debrunner: F. P. Svane, in: Evangelisches Missions Magazin 101 Jhg 1957, Pp. 24–35.

⁸) Roemer, op.cit. P. 284 f.

⁹) The letters of these Basel Missionaries are preserved in the Archives of the Mission in Basel. Large extracts from these letters were published in the "Missionsmagazin" and in the "Heidenbote".

II

THE FIRST CHAPLAINS

The Danes first settled in Guinea in 1658, when they took Cabo Corso (Cape Coast) Castle from the Swedes. In 1659 they lost Cabo Corso and this led to the foundation of their Castle Frederiksborg near Manfrou, half an hour from Cape Coast. It is possible that even in those early days there were already Danish Chaplains functioning at Cape Coast or at Frederiksborg. Rev. W. J. Mueller, who became chaplain in 1661, wrote: "No Danish, Swedish, Dutch, or English chaplain ever returned home alive before me"¹⁰.

The German, *Wilhelm Johann Mueller*, from Harburg near Hamburg, is the first chaplain in Danish service whose name we know. He worked at the fortress Frederiksborg from 1661 to 1669¹¹. Mueller was a remarkable man. He observed the country and the life of the Africans shrewdly, discussed religion with them, made missionary plans and collected an Akan Word List, which is surprisingly accurate. On his return home he published his memoirs, dedicating them to the King of Denmark in the hope of being given a parish¹².

Mueller probably had one or more successors at Frederiksborg. Trader Tilleman mentions in a book published in 1697¹³ that the 45 Danes there were under the pastoral charge of a chaplain¹⁴. In 1661 the Danes had taken over "Osu lodge" from the Swedes and had begun to build Christiansborg Castle there. It is possible that in the time between 1661 and 1700 there were also some Danish

¹⁰) Mueller, op. cit. Preface.

¹¹) For details about Mueller see: H. Debrunner, Notable Danish Chaplains on the Gold Coast in: Transactions of the Gold Coast and Togoland Historical Society Vol. II, 1 Achimota 1956, Pp 13–29.

¹²) Mueller, op. cit. The book was first published in Hamburg and then reprinted in Nuremberg.

¹³) Tilleman: Liden enfoldig Beretning om det Landtscap Guinea, Copenhagen 1697.

¹⁴) Partial translation of Tilleman's book into English in: Journal of the African Society 1904, P. 3.

chaplains¹⁵. In 1679 the Danish Commander of Christiansborg, Peter Bolt, sold the castle to the Portuguese, who renamed it Fort St. Francis Xavier. A Roman Catholic African priest, who had been ordained by the Bishop of the West African island, Sao Thomé, said mass there in a chapel built by the Portuguese¹⁶. In 1682 the Danes bought back the castle from the Portuguese. The chapel built by the latter was used by the Danish chaplains for the next hundred years. In 1693 Christiansborg was conquered by the Akwamu trader Asamany, but in 1694 the Danes bought it back.

The first Danish chaplain at Christiansborg whose name I am able to trace was *Friederich Snell*, whose appointment was confirmed by the King of Denmark in 1700. He was followed by one *Jorgen Bagge*, appointed on the 25 February 1702. The next was *Andreas Marriager*, appointed 26 August 1704¹⁷. *Anders Vinter* was on the coast from 25 May, 1705 to 25 May, 1709, exactly four years. He handed over the congregation in good order. On his return journey he landed at Little Popo together with trader Todberg and Captain Hans Maas. On their return to the ship the surf boat capsized and Todberg and Vinter were drowned. Captain Maas died from the injuries he had received¹⁸.

*Johannes Rask*¹⁹, born the son of a provost on the island of Laaland, Denmark, was appointed to the chaplaincy on 17 October 1708. He arrived in Christiansborg on 25 April 1709, after a stormy passage of five months. He was a conscientious pastor, whose heart grieved over the slave trade. He left Christiansborg on 29 September 1712, and

¹⁵) *ibid.*

¹⁶) Barbot, *A description of the Coasts of North and South Guinea*, London 1746, P. 181 and 183.

¹⁷) See the Royal Confirmations of Snell, Bagge, Marriager.

¹⁸) Joh. Rask: *En kort og sandfaerdig Reise-Beskrivelse til og fra Guinea 1709–1713, Trondhjem 1754*, P. 66 and 70 f.

¹⁹) On Rask: Roy. Conf. Wiberg *op.cit.* and Debrunner, *Notable Danish Chaplains*.

arrived in Denmark via the West Indies on 25 May 1713. He had to pass a further theological exam in Norway and was then posted in 1715 to the congregation of Roerstad and Kaeringoe within the arctic zone. He wrote down his African memories there and died on 8 February 1744. His son succeeded him as minister to the congregation there and showed the manuscript to the visiting Bishop of Trondhjem, who had it published in 1754²⁰. It was one of the first books printed in Norway.

On 6 May 1713, the Bishop of Bergen in Norway ordained a student, *Niels Smed*²¹, whose appointment to the chaplaincy was confirmed by the King of Denmark on the 13th of that month. I have not been able to discover any more about this man—possibly he did not come out after all. Certainly there was a vacancy at Christiansborg. On June 21st, 1717, *Christopher Pedersen Sunlien*²² was appointed. He died on the Coast, where his goods were auctioned on 6 January 1718. There followed a vacancy till 1721.

Elias Hansen Svane was the offspring of an influential trader's family in Kalundborg in Zealand²³. He received his royal confirmation as Chaplain to Guinea in July 1721²⁴ and probably arrived in Guinea late in 1721 or early in 1722. He wrote thus on 6 February 1722 to the Directors of the West India and Guinea Trading Company: “. . . here are some points which worry me in my employment: 1) that the children which have been born to the Europeans from their African wives have remained without any enlightenment about God and their salvation . . . Please send out a suitable person as a teacher . . . We have made a beginning, and have installed a soldier called *Boelle Merkel* as teacher. From time to time, the Governor examines the children.

²⁰) Rask, op. cit.

²¹) Roy. Conf.

²²) Roy. Conf.

²³) Wiberg, op. cit.

²⁴) Roy. Conf.

Merkel should be encouraged by an increment in his salary.

2) We further need a deacon, who could sing the litany before the altar in a black suit, so that in all things awe and respect should have their due place in the worship of God. But whom should I employ? Nobody here is suitable for the job. Please send out a deacon.

3) The chapel hall (built by the Portuguese, H.D.) is in a highly unsatisfactory state. The stairs to the Governor's apartment lead through it, so that there is a constant going and coming of pagans and traders, who even use the chapel as a waiting room. The plank before the altar, on which I stand when officiating, is so rotten that I always fear it may break through. There is no painted altar piece here. The church robes are torn and shabby. We have no candelabrum and no candles. There is no bench for the communicants to kneel down at the Lord's Supper. The pulpit has collapsed entirely. We have no keys and cannot lock the chapel. On Church occasions there is not enough room in the chapel. We need a book of sermons which every member of the congregation could use in the case of sickness or death of the preacher.

We need primers for the children—please send two dozen, as well as Gospels, Bibles and Psalmbooks (= Hymn-books H.D.). We need the latter for singing. We further need shirts and trousers for the school children. We also need oblates. The books of the last priest have been given to a soldier who knew a little latin. There are here almost no papers and Registers of former times.”²⁵.

Svane's request for teachers and Catechists did not pass unheard. Already on the 27 November 1722 the King of Denmark confirmed the appointment of one *Thomas Steenild* as catechist²⁶.

²⁵) Breve og Dokumenter indk. til Vestindisk-Guineisk Compagnie fra Guinea 1717–1732, Rigsarkivet.

²⁶) Roy. Conf.

When the new Interimsgovernor, Christian A Syndermann, was elected in 1723, Rev. Svane consecrated him in a prayer meeting in the chapel²⁷. After some time, Rev. Elias Svane baptised four mulatto boys. One of them was sent to St. Thomas in the West Indies for further training, the other three were drilled as soldiers. The African mothers did not like having their children sent to the West Indies, fearing that they might be enslaved there²⁸.

Svane seems to have been a man of deep convictions and to have won the love of the Africans. Trader Roemer reports that one day he asked Puttj, the priest of the great Ga war spirit, Laakpa, at Labadi, about his notions on the life after death. Puttj replied: »Signore! I have never been dead and come back to life. So I cannot speak about that other life with the same conviction as your holy man did when he was still in our land.«

Roemer then continues: »This holy man (the proper African word he used has escaped my memory) was the preacher Herr Elias Schwane (spelled thus by Roemer H.D.). I have never met him, but I cannot express or describe the depth of respect with which the Africans keep alive his memory even to this day. Many years after his departure our sailors brought his greetings to one or another African in order to get a few chickens as a reward for it. This present they always got from anybody to whom they brought greetings from him (i. e. Svane).«²⁹

On 17 August 1727 Elias Svane was back in Copenhagen, and on September the direction of the West India and Guinea Trading Company recommended him for favourable advancement in the ministry, mentioning that »In the six years he served us he had great zeal for God's honour and tried to bring the so-called mulattos in the fort to Christianity. He was the first to have begun such a godly work.

²⁷) Letter by Synderman, 29. 12. 1728, Br. & Dok.

²⁸) Noerregaard, op.cit. P. 568.

²⁹) Roemer, op.cit. P. 87.

Twenty-two mulattos were taught Christianity, of whom four were baptised and two more followed him to Copenhagen.»³⁰

The boys selected were the mulatto sons of soldier Protten and ensign Pedersen. He had received the order to take two along from Copenhagen. Rev. Svane had no children himself and young Pedersen, whose mother came from a good family in Teshi, became so attached to Rev. Svane that he called him his »father in the Lord« who had »begotten me as Paul had begotten Onesimus«. He therefore adopted the name Svane for himself.³¹

Young Protten had originally not been among the two boys selected. But then one of the two got sick and his parents would not allow him to go. Governor Suhm therefore selected young Protten in his stead.

Protten belonged on his mother's side to the family of the Ga mantse's stool. In spite of the violent protest of his family, Protten had been "snatched from his home country by force" and brought to Denmark. On 17 November, 1727 the two boys were baptized in the great garrison church of Copenhagen, the King of Denmark himself standing Godfather. They were baptised with the royal Danish names of Christian and Frederik: Christian Jakob Protten and Frederik Pedersen Svane.

After this notable occasion, Rev. Elias Svane obtained appointment to the country parish of Sorterup-Ottestrup on his native island of Zealand, where he prepared Frederik and Christian for the University. Protten had originally been destined to learn the trade of a blacksmith, but showed more inclination for study together with his more gifted comrade. The two entered Copenhagen University in 1732.

³⁰) Quoted in a short article on the Danish Mission on the Gold Coast in: Kirkehistoriske Samlinger, 3. Række V, 1884-6, P. 528.

³¹) Frederik Svane: En kort sandfaerdig og omstændelig General-declaration etc, dated 1 June 1748. Westind. Guin. Komp. A I, Rigsarkivet.

F. P. Svane graduated in 1734 as Bachelor of Arts and Philosophy. In 1735 he came out on his own as free missionary to Guinea, but soon saw himself forced to accept the post of a catechist and teacher at the Mulatto school in 1736. Christian Protten did not graduate. In 1735 he met Count Zinzendorf, the leader of the Moravian brethren, who sent him out as their missionary, together with one Huckoff in 1736. Huckoff died in 1737 and Protten, after some sort of imprisonment on a lagoon island in Togo by the Dutch governor and a period of fever, was called back to Europe in 1740. We shall meet him later in our story as catechist and teacher.

Rev. Elias Svane continued to take a lively interest in the fate of his ward. When Frederik Pedersen Svane returned from Africa in 1746, Rev. Elias Svane helped him to obtain the post of teacher and catechist in Havrebjerg-Gudum, not far from his congregation at Sorterup. There Frederik Pedersen Svane Africanus taught for many years³². Rev. Elias Svane died in 1761³³.

Let us return to Christiansborg in 1726. Rev. Elias Svane's successor was one *Christen Heiger*, who had been appointed in August 1725³⁴. Heiger died, probably in 1728. By the end of that year *Niels Thomassen Lange* was appointed³⁵. He is mentioned as passing St. Thomas on his way out in 1729³⁶.

It may be that he had first been appointed for the West Indies and was then redirected. He arrived on the coast on the 28 December, 1729 and enjoyed good health for a year, as he reports in a letter to Christen Worm, the bishop of Zealand, his superior on 24 December, 1730. He continues:

³²) Debrunner: F. P. Svane. Steiner, op.cit.

³³) Wiberg, op.cit.

³⁴) Roy. Conf.

³⁵) Roy. Conf.

³⁶) Larsen, Personalia.

“But this is not the reason why I molest you with a letter. I have to bring a case before you. My predecessor, Christen Heygaard has baptised, confirmed and blessed the marriage of a mulatto girl with an assistant called Ole Larsen Grue, who then died. Before my arrival here, the same woman began to live together with another assistant, Joergen Bendixoen Warbjerg, on condition that they would marry in church as soon as a priest should arrive. But after some time there arose a disagreement between the two and he chased her away. In the meantime, the woman had conceived and some time after my arrival gave birth to a nice white girl. And yet the father refuses to take her to himself again, although I have often admonished him to do so. I would like to get your advice on what I should do in such cases.”³⁷. On his return journey Rev. N. T. Lange died at Elmina in an accident.³⁸

His successor, Erich Trane, was appointed in October, 1732,³⁹ but had to wait for a full year for a passage out. The journey itself was long and dangerous and took eight months. This is how he complains to his Bishop about the treatment he got on board: »My journey to Guinea took eight months. I write with a sore heart — not only did I experience the troubles of a stormy sea, but I had also to learn to live among wicked people who had turned their back upon God and his holy word. I wanted a thousand times to speak to somebody about my problems — but I was like Paul in Ephesus, fighting with wild beasts, especially with Captain Cornelius Bagge, who paid no attention whatever to your recommendations. He despised God’s holy word and Sabbath observance was like the pestilence to him. He prevented me from preaching on board all these eight months. Some jobs he always had done on Sundays,

³⁷) Bishop’s archives, letters from outside the diocese, Landsarkivet for Zealand.

³⁸) Roemer, op.cit. P. 284.

³⁹) Roy. Conf.

solely to prevent divine service. He mocked at religion a great deal when I wanted to speak to him about it. It would have needed a Moses or an Aaron to speak to this most ungodly member of the church. I was forced to eat with these people in the cabin, otherwise I would have gone without food. The meals were a torture. The second in command attempted a mutiny on board, which was, however, suppressed. He was brought to trial. I had to tell the people what the taking of an oath during a trial meant. I then addressed the council to pass such a judgment as could stand before God's throne. Foreseeing that this man, Knud Winderup, would be condemned to death, I tried to avoid giving witness, but the captain forced me to do it. I proposed that the man should be put under arrest and that the matter should be brought before a proper court.⁴⁰ This was written to accompany a complaint against Captain Bagge, accusing him also of trying to seduce Mrs. Trane. The accusation was signed by 15 people and confirmed by a letter of the Governor.⁴¹

Trane was an energetic man. He had talked over with Bishop Worm the question of the position of the African or mulatto wives of the Europeans on the Coast raised by his predecessor. In the letter to Bishop Worm quoted above he continues: "A man living with an African or mulatto wife is only allowed to the Lord's Supper if he gives the following promises: 1. That he will teach Christianity to his wife. 2. That he would make himself responsible for the bodily and spiritual welfare of the children, especially their baptism and instruction. 3. When leaving for Europe, he must ask her before the Governor whether she wants to come with him to Europe as his legitimate wife. These outlines are the final draft, detailing what you have already agreed upon⁴²." This regulation formed the basis of a

⁴⁰) Trane to Bishop, 28 March 1734, Bish. Arch.

⁴¹) Br + Dok Trane 30 March 1734.

⁴²) Trane to Bishop, 28 March 1734.

standing agreement which functioned for the next 80 years or so⁴³.

The school was in a rather miserable condition. The teacher, whom Trane met, a certain *Bremer*, was found to be unsuitable and one of the first things Trane did was to dismiss Bremer and to employ as “Cantor and Catechist” one *Rasmus Other*⁴⁴. On 10 January, 1735 Rev. Trane asked for 1 new church gown, 1 pair of new church wax candles, 1 liturgy book, 2 dozen primers, 2 dozen catechisms, 2 dozen copies of Rostock: Explanation to the Catechism, 2 dozen hymnbooks, and 6 Bibles. He added: “I shall make them pay for the Bibles and Hymnbooks, from their monthly salaries, but I ask to be presented with the other requirements. There are only nine mulatto children here apart from the grown-up daughters of Christian Petersen. These two have martyred my heart and worn me out . . . with their beastly whoredom, which they have introduced into the congregation . . . Five mulatto children are instructed by Precantor and Catechist Rasmus Other. They come every Wednesday and Sunday to church, where I teach them in the catechism and in Bible knowledge, as I am bound by duty to do. The other four are yet too small for school.”

Trane then asks also for wine for the Lord’s Supper—he had to beg for it until then. He had begun his letter thus: “My humble prayer and my instant request is the same as that of Adad to Pharao: ‘Let me go and I shall depart to my country’—or like the request Moses put before Jethro: ‘My dear father, let me go and I will return home to my brethren and see whether they are still alive’ . . . Daily my poor soul is worried here like Lot in Sodom . . . Like Elijah, I am often tempted to ask that God may take my soul, were it not that I have the daily experience that

⁴³) Compare Debrunner, Notable D. Chapl. Pp 22 f.

⁴⁴) Gov. Waeroe, 30 March 1734 Br + Dok.

God is stronger than Satan . . . I ask for my dismissal and permission to return with the next ship. It is true that I have no legal right to ask for this quick release, having engaged myself in writing for six years—but it would make all the difference if your Excellencies knew my situation! When I set out to come here with my wife, we were both cheerful and confident, and none of us was afraid of such a dangerous journey. But now, with the dull daily diet of millet-bread, fish and water, disappointment and grief have become my daily lot.

I have to take my salary in goods and yet I am not allowed to trade. But that is not the worst thing . . . I am quite willing to suffer and to be satisfied with little . . . but here the reign of Satan flourishes and pagan desires and lusts have got the upper hand . . . I have the hard task of admonishing and preaching punishment—and yet I am myself daily tempted like Joseph. O, my gracious Lords, please grant me a gracious relief! I have already done three years in the service of the Company— one year here and two waiting for a passage and travelling out . . . I offer to pay out of my own pocket the monthly allowance for my successor till he is out here, so that the Company might not have any expenses . . . Concerning my grieved wife: She felt weak from the moment we left Helsingoer and all the seven months on the sea. A fortnight after our arrival she had her childbed and was maltreated by the black African women so much, that she was a miserable, poor patient for a full year and certainly would have died without the help of surgeon Mr. Joergen Munth. Again and again she was so sick that I and the angels in heaven would rejoice if I got my dismissal . . .”⁴⁵

Trane got no answer to this letter. A year later, on April 15th, 1736 he repeats with almost the same words his requests, adding that “God only knows, whether your

⁴⁵) Bish. Arch. Trane 10 January 1735.

company got those letters”. He thanked God, “that he had taken pity on this place and congregation by sending out to us the God fearing councillor of the chancellery Schielderup as Govenor. . he has already remedied a lot of things...”⁴⁶

Meanwhile, Frederik Pedersen Svane and his Danish wife had come out on their lonely missionary enterprise. Rev. and Mrs. Trane were very kind to them. When Gov. Schielderup came out, he brought the news that F. P. Svane’s passage would not be paid and that he should seek employment with the Company. Svane was now deeply in debt and need. Rev. Trane and Gov. Schielderup came to his help and secured for F. P. Svane the post of a catechist and teacher to the mulatto school, a post which he held for 10 years. Mrs. Trane died on 22 July, 1737 and Trane himself was relieved only at the end of his contract in 1738⁴⁷. He died on the journey home⁴⁸.

Olaf Frantzen Dorph was the son of a church warden. He had completed his studies in 1735 and had then waited for almost two years for a job, as was the lot of theologians in those centuries. He was named as priest for St. Croix in the West Indies, but shortly afterwards, on 6 December 1737 his destination was changed to Guinea. He was ordained on 18 December 1737 and arrived on the coast in 1738, where he stayed till 1742⁴⁹. His catechist, F. P. Svane, called him a worthy and good man⁵⁰. After his return to Denmark he obtained the parish of Oenslev on the island of Falster, where he later became Provost. He died in 1777 at Nakskov.

Rev. *Peder Meyer*, appointed 24 January, 1741, was quite a different person. The hopelessness of his task drove him to drink. The good Governor Schielderup had died. Governor Billsen reported home in July 1743: “In truth it can be said

⁴⁶) Ibid. Trane 15 April 1736.

⁴⁷) Svane, Gen. Dekl. P. 28.

⁴⁸) Roemer, op.cit. P. 284.

⁴⁹) Wiberg op. cit. and Larsen, Personalia.

⁵⁰) Svane, op. cit. Pp 37–9.

that our priest, Rev. Peder Meyer, is the most dissolute person here in the fort. He often gets drunk on brandy, drinking with the soldiers and then sleeps on the floor. All this was tolerated by the former governor . . ." On March 30, 1744 Billsen wrote: "Rev. Peder Meyer has still not paid his debt of 200 rigsdalers to the Company. Although he can still preach, yet we cannot allow him to distribute the sacraments. We therefore ask the Company to send another priest, since the sacrament is a relief in sickness and in the hour of death."⁵¹

Meyer probably was also guilty of introducing his catechist, F. P. Svane to drink⁵². Yet Rev. Peder Meyer was not then called home and we find him installing the good governor Hackenburg in church on 1 May 1745⁵³. Rev. Peder Meyer returned home in June 1746⁵⁴.

Hans Jensen Flye was appointed on the 22 October 1745⁵⁵ and must have come out some time during 1746. On 3 February 1747 he wrote to his Bishop, Peter Hersleb: "As it is my duty as your subordinate, I herewith take the liberty to report to your noble highness what I have found out since my arrival here from the church registers and from conversations about the Sildwanu custom, that each European here in the land takes a moorish woman, so to say, as his wife. I do this according to the promise I gave to your highness the last time I had the fortune to wait on you, when you asked me about the matter. The custom is so widespread that not only do unmarried men take in African girls, but also married men who left their wives in Denmark. The Company does not encourage men to take out their wives . . . The document granting the licence for such liaisons is lost."

⁵¹) Br. + Dok.

⁵²) Debrunner: F. P. Svane, P. 30.

⁵³) Svane, op. cit. P. 123.

⁵⁴) K. Larsen: *De Danske i Guinea*, Copenhagen 1918, P. 61.

⁵⁵) Roy. Conf.

Flye continues by complaining that parents do not educate their children as Christians: “Educated mulattos find it difficult to find suitable jobs and often have to seek employment on board ship. Girls only want to come to school if they are paid for attending, once their father is away in Europe. There are only twenty Christians in town. The European officials have not enough money for the upbringing and teaching of those mulattos whose parents are dead or have gone to Europe. Baptism has been badly misused. Their conversion is purely nominal and done for the sake of material advantages. All sorts of excuses are found by them in order to avoid further instruction. Before baptism, however, they give fair promises. There are other minor difficulties here, but I felt it my duty to report the above especially. Almost everywhere they depart from the fixed rules, and I am at a loss what to do. The people here believe a priest to be an unnecessary piece of furniture and a burden to the community⁵⁶.”

On 3 August 1747 Flye died⁵⁷. After a short vacancy of some months, *Jochum Bocchenhofer Klein* was appointed in August 1748⁵⁸. He stayed on the coast for five years and spent another two years on the journey out and back. He sold his slaves in Guinea in 1754 and got a letter of credit for the nice sum of 736 rigsdalers from the Government in Christiansborg in 1754. A priest’s salary by that time was 240 rigsdalers annually, the same as the general accountant’s salary. The Governor got 800 rsdl., the chief trader 300, surgeon and corporal 192 and constable and catechist only 144 rigsdalers⁵⁹. Klein came home via the West Indies, reaching Copenhagen on October 28, 1755⁶⁰.

⁵⁶) Bish. Arch.

⁵⁷) Larsen, Personalia.

⁵⁸) Ibid.

⁵⁹) Noerregaard, op. cit. P. 567.

⁶⁰) Larsen, Personalia.

Arp Luetken Kop was appointed on 8 June 1753⁶¹. On 4 April 1756 he asked that his parents should get 16 rigsdalers from his salary and his bride should be paid 16 rigsdalers likewise. A boy called Soeren Bay was to get 20 rigsdalers⁶². Was it the longing of love, disappointment in the work, or simple sickness which drove him in 1755 to strip himself naked, to sing and dance and to threaten the guards? In vain people tried to cure his madness with African medicines. He was therefore locked up in a room near the guard, so that an eye could be kept on him. "Sometimes he crept up into the window, hung out his legs and bleated like a goat or crowed like a cock⁶³." He seems, however, to have recovered. During this time, in 1757, *Christian Protten* came out as teacher and catechist, conscientiously pursuing his duties till 1761 when he accidentally killed one of his mulatto school boys when cleaning a gun and was therefore sent "home" to Denmark⁶⁴. Rev. A. L. Kop stayed on the Coast, probably till 1759; his successor, *Hyltoft*, speaks well of him. Kop returned to Denmark and reported to his Bishop⁶⁵.

Joergen Hyltoft, a student, was appointed to Guinea on 7 September 1759⁶⁶. By a royal resolution he was granted 20 rigsdalers for a minister's gown and 120 rigsdalers advance payment. His wife was permitted to accompany him out⁶⁷. But it was only on 23 December 1760 that he could write to his Bishop that he had arrived safely with his wife and that he had preached his first sermon a fortnight after his arrival. Like Rev. Erich Trane, *Hyltoft* had had trouble with the captain of the ship that brought

⁶¹) Roy. Conf.

⁶²) Larsen, Personalia.

⁶³) Noerregaard, op. cit. P. 569.

⁶⁴) Steiner, op. cit. P. 26.

⁶⁵) *Hyltoft*, 11 June 1761, Bish. Arch.

⁶⁶) Roy. Conf.

⁶⁷) Larsen, Personalia.

him out. "I had a disagreement with captain Diderich Smidt, who nearly killed me. He insulted me and called me names, and it is only by God's grace that we arrived here. I have lodged a complaint against him to the government department concerned and I ask you to take up the matter with the authorities at home in order to prevent the captain from spreading lies about me. I do not want the captain to be ruined, I only want him to be rebuked."

The school, under the able management of catechist Christian Protten, "assisted by a good and pleasant fellow called *Dressing*" he found in good order. There being no suitable class room, teaching was done in the chapel. Twenty-four mulatto children attended school. Hyltoft planned an examination for the first Sunday after Christmas. He liked Governor Jessen, whom he called a fine man, who had written for badly needed books for school and church, since the old ones were spoiled. Hyltoft then continues his letter thus: "As soon as I can give reports of progress I shall not fail to do so. Please allow me to have Calvinists in Church and to accept them to the Lord's table, since now and again Calvinist traders come here and desire to partake in the Lord's Supper⁶⁸".

Half a year later, 11 June 1761 Hyltoft again wrote to his Bishop. "I now have held two public Catechism exams in Church. The first I held on 11 January, shortly after my arrival, the second on April 12th. God permitting, I shall hold another exam on St. Michael's day. I regularly hold confirmation classes in my room. Although there are quite a number of people here who should be ready for confirmation, having attended my predecessor's classes, they are all equally ignorant. This is not the fault of my predecessor, Rev. Kop, but is rather to be explained by their having been brought up by their African mothers, by their life amongst the Africans and by their poor knowledge of the Danish language. But with God's help I have prepared two of the

⁶⁸) Bish. Arch.

mulatto soldiers so far that I could admit them to the Lord's Supper on Trinity Sunday. I hold my confirmation lessons every day in the morning, except on Saturdays and Sundays and during festivals, especially during Passion time. But since then Christian Protten, the teacher, has been dismissed by the Governor. I have only good things to say about Protten. He is now going to Copenhagen, and I recommend him to your protection. Thus I have double work to do — indeed, the harvest is great, but the workers are few. The old teacher can check the reading of the children, but he has no gift for teaching. He is a nice and harmless simple old soul. May God give me strength for the work. The children, as Rev. Kop will have told you orally, understand but little Danish. The language question is our main difficulty here. The governor is a good and pious man. Trader Reindorf is returning to Denmark. He had a palaver with the Governor. I had to take the Governor's place presiding in the court case, where accusations against Reindorf for having planned a rebellion against the Governor were heard. I had to do this since the Governor was a party in the case". Hyltoft ended his letter by speaking of his first complaint against Captain Smet (spelled thus here) which had brought no result and stated that Smet had also insulted his wife and that he had boasted "I have not been to the sacrament for seven years and I need no priest to forgive me". Hyltoft wondered whether his complaint had got lost⁶⁹.

The last letter of Rev. Hyltoft preserved in the Bishop's archives is dated 21 May 1762. "Governor Jessen is returning home. I want to give you my assessment of his work. He cared for good order and discipline in church. He urged people to attend services and himself gave a good example. The only thing of which I have to complain is that he did not attend our Lord's Supper, as I already wrote to you before (this refers to a letter which has got lost). I don't

⁶⁹) Ibid.

know why. Please go into that matter. Captain Smet and Mr. Reindorph (sic) accuse the Governor of having caused a shipwreck by magic. In my own case with captain Smet, Mr. Quist has been my main defendor⁷⁰." On June 9th 1764, Rev. Hyltoft received permission to return home to Denmark⁷¹.

Eyler Christian Hagerup, a student was appointed in March 1764⁷². He left Denmark on 9 June 1764 as naval chaplain on the Company's vessel "Kronprinsen Oenske"⁷³. On 11 January 1765 Hagerup made the following application for the Governor and council at Christiansborg: "I have received permission to build a new sick bay. May I now extend this building to include a chapel room as well? The present chapel hall is more like a cellar than a church. The old church is 10 by 4 cubits and therefore too small for the congregation, the 26 school children and the church officers. It is a cellar room, underneath the big hall and is also used as a school room. Anybody walking in the big hall causes a terrible noise, which is disturbing to the teaching. There are only three windows in the chapel room, two of which face the slave yard, whence a terrible stench creeps into the room. The mulatto women living in town cannot attend church. Space is so limited that they cannot even stand in church, not to mention sitting. Church members alternate in going inside the church building, one half always standing on the battery. People only come at the beginning of the service. Because of the stifling heat and the stench they leave soon and go to change their clothes. In many cases people lost consciousness in church so that they had to be carried out and the sacrament was given to them in their rooms. When a Danish ship arrives, only a few are permitted to attend church, the rest must stay away because of lack

⁷⁰) Ibid.

⁷¹) Larsen, Personalia.

⁷²) Roy. Conf.

⁷³) Larsen, Personalia.

of space. I had to shorten the singing, the liturgy and the sermon because I have not enough strength and also because of the congregation. The king should, therefore, in view of the above mentioned reasons, grant the money for the building of a church on top of the sick bay. This is on the southern rampart where the sea breeze and the land breeze can drive away the smell. The sick people will then also be able to attend services. It will be big enough to hold the normal congregation and people from ships. Being superimposed upon a building which has already been approved, the construction will be cheaper than that of a separate building. The council should make an estimate of the cost of the structure. Please remember to recommend this to the authorities (in Denmark) so that no member of the congregation can accuse me on the last day of having neglected my duty." The council met on this and recommended the erection of the building, but saw itself unable to make an estimate of the cost.

The very next day Hagerup, probably encouraged by his success, submitted a further request, asking the council, "Whether the chaplains get the usual remuneration for the holding of funerals. Or is there a royal exemption from this for Guinea? Should this be so, I want to see authorized copy of such a royal proclamation. If there are no special laws about it, the council should tell me what I am to receive normally at burials, with the exception of poor people. The amount should depend on the income and official status of the deceased—the lowest to be paid for a mulatto soldier, the highest for a Governor. This is to be paid before the inheritance is divided among the heirs. By royal decision, there are no charges for administering the sacrament to the sick, and therefore clergymen are allowed some money from the property of the deceased. I am quite sure that the council will not consider me greedy. My request is all in line with God's equity and the king's laws. The money would help me to supplement my meagre income a little."

On this the council commented: "We have no document about this matter one way or another. Whatever may be the custom in Europe, no priest here has ever received such monies. We refer the matter to the authorities in Copenhagen⁷⁴." The authorities seem to have regulated the matter thus; that the priest would get three and a half ounces of gold on the average for each burial, and that the collections on the great Sundays would go to his pocket also⁷⁵. The building of the new church, however, had to wait till ca. 1790, when Governor Bjoern had it erected on the spot suggested by Hagerup⁷⁶.

In 1765 Christian Protten came out again as catechist to the mulatto school. He had realized the value of Ga for instruction and had written a primer for his school in 1764, the booklet "En nyttig grammatikalsk Indledning til tvende hidintil gandske unbekiende sprog, Fanteisk og Acraisk" (A useful grammatical introduction to two hitherto completely unknown languages, Fante and Accra). Hagerup died in Christiansborg, leaving two African slaves: the girl Stine and the boy Mall⁷⁷.

Nicolai Feldtman, a student, was appointed by the end of 1767 together with *Jens Eschel Moeller*, who was destined for the fort Fredensborg at Ningo⁷⁸. They were prevented from sailing in January, since the harbour of Copenhagen was frozen. They embarked on 29 March 1768, arriving at Christiansborg on 5 July. "All the Europeans we saw had yellow faces and looked so ill that courage left us. I had bad indigestion for three long melancholy weeks." J. E. Moeller died on 5 October 1768. From 1767–1770 there was no doctor in the Danish establishments, so that Feldtman had

⁷⁴) Rigsarkivet, Br. + Dok.

⁷⁵) Roenning, op. cit. P. 126.

⁷⁶) Larsen, de Danske, P. 94.

⁷⁷) Larsen, Personalia.

⁷⁸) Roy. Conf.

to recover from fever and stomach troubles all on his own⁷⁹.

On 24 October 1769 Feldtman wrote to his Bishop: "I have to tell you that Christian Protten died in August. The secret council has therefore appointed *Terxel Cramer*, the under-assistant as teacher for the meantime, till you send out another. We could not find a mulatto with a sufficient command of the Danish language. I further ask your magnificence that with the next boat somebody may be sent out to relieve me; I am too sick to stay any longer. Since June 4th I am so ill that everybody had given up hope for me. I could not perform any function before St. Michael's day⁸⁰."

On 19 November, Feldtman again wrote to Bishop Ludwig Harboe. "I ask your Highness to relieve me of this post. I am in poor health, both the climate and the spiritual atmosphere among the people with whom I work are unhealthy. It is especially disgusting, that here are Europeans who have taken a girl as wife, having obtained the permission of the council and myself—and yet afterwards they take another without telling us. A slave girl had a white child. She confessed at last that Mr. Esau Quist, who has gone home with the last boat, was the child's father. I send you the minutes of the secret council's debates on this. (A long memorandum by Feldtman himself on this case is also preserved in the Bishop's archives H.D.) In the meantime, I could not accept the child for the holy baptism, because the council has insisted on giving the company's name to the child. Such a thing is never done by other nations. The Governor has allowed a mulatto boy who has not yet been confirmed and serves as a soldier to become his servant. I said that this was not allowed, but he said that he wanted it so. On April 17th the former school teacher, *Nicolai Dressen* died. I had great difficulties in finding somebody to take his place till assistant Cramer took

⁷⁹) Bish. Arch., N. Feltman's pro memoria 1775.

⁸⁰) Bish. Arch.

it on on August 12th, while waiting for the arrival of a replacement from home. I hope that somebody will be sent out soon⁸¹.”

In 1772 Feldtman got permission to come home. But he writes later in his pro memoria to the Bishop of Zealand: “But since you sent out no successor, I would not leave my poor congregation. Only in 1774 did my successor come. I had now a yellow face myself. On 12 January 1775, my successor, *Hans Martensen Knudsen*, became sick and died on the 18th. We left Guinea on February 25th and were attacked on the 26th early in the morning by the slaves on board (there follows a detailed description) . . . The slaves had control of the hold, the crew of the upper deck. We returned to Christiansborg, but could not throw out the anchor, so we passed it. The slaves threw their chains into the sea. The captain asked the slaves to surrender and promised them a full amnesty. But they said that they were in a stronger position, since they had all the food and water. Each time the slaves tried to capture the deck we repulsed them by throwing boiling sea water at them. After two days of fighting, we got assistance from Christiansborg. On February 28th we left Ningo, reaching the West Indies on June 15th. But it was only on October 19th (1775) that we reached Norway after a terribly stormy passage.” It is characteristic of the little concern for the post of a chaplain in Guinea that the official Danish “Statskalender”, where all officials are mentioned by name, should mention Rev. Hans Martensen Knudsen as chaplain at Christiansborg till 1778, although he had already died early in 1775. The post was left vacant till 1778.

On 20 March, 1779, Reverend *Hans Randers* wrote to Bishop Harboe: “I arrived here on the 5th December 1778. On the following Sunday, the fourth Sunday of Advent, I preached my first sermon, which was very well attended, people crowding into the small collapsing chapel. But since

⁸¹) Ibid.

then I have never had the luck of a great congregation again. One of the reasons for this is the bad state of the chapel room in the cellar underneath the palaver hall, where most people have to stand. The other reason is that the desire to listen to God's word has died during the long time of the vacancy. I have endeavoured to persuade several white men to turn from their vices—but in vain. They say that among the Dutch no priest ever interferes with their private affairs. Thus the lives of the white men undo the little good a priest may accomplish among the mulattos. God is my witness that I fight here against the greatest difficulties and carry a heavy load in my task. So much so, that I sometimes almost ask that the good Lord should take this burden from me and take me soon to my last dwelling place⁸²." Hans Randers probably died on the coast.

For some time, one *Lars Tandberg* acted as catechist and teacher⁸³.

The new chaplain, Rev. *Sten Unger* wrote to his Bishop on 18 March 1781: "When I arrived here I found quite a changed situation. Many had died—Governor Hemsén, Captain Bioerns, Lt. V. Leermuth and catechist Tandberg . . . Church discipline was low; mulatto girls are married (the so-called casare) before confirmation. The chapel room was used for other purpose. I first tried to introduce discipline and order in our church, and the acting governor, Agent Kioege, helped me in this. The church was furnished properly for its use. Servants and mulatto girls were prepared for confirmation, the governor himself setting the example by giving permission for his own servants to attend school. The unbaptised children were baptised and such order and discipline introduced as is possible here. If God permits me to remain healthy and if acting Governor Kioege becomes full Governor, things will go well . . . We need a catechist and school teacher for the mulattos. The

⁸²) Ibid.

⁸³) Statskalender.

Governor has now appointed as acting catechist on my proposal, a mulatto, who was store keeper, called *Erich Engmann*. This is a better choice for work among the white and semi-white pagans than the drunken and dissolute student, the late catechist Tandberg. I have the pleasure to tell your Highness that I am honoured and respected among black and white, even among Roman Catholics, of which there are some among the garrison here⁸⁴." On 1 June 1782 Unger again wrote to his Bishop, urging for release on account of his ill health and melancholy. The Bishop should send out a successor⁸⁵.

Lars Lund, a candidate of Theology since 1781 was appointed to Guinea on 28 May, 1783. He is mentioned in the Statskalender till 1786 as holding the post. After his return to Denmark he became pastor at Holbaek and Udby, near Randers in Jutland, in the spring of 1789. He died in 1803⁸⁶.

Crowding the tiny, almost illegible words tightly over the pages, the new chaplain, *Christian Matthias Jenssen*, wrote from Christiansborg on 11 August 1787 a long letter to Bishop Gudman in Copenhagen. "... I arrived here on June 30th. The journey was long, tedious and dangerous. I caught a cold before entering the tropics, but that was my own fault." After a long description of the journey and the trouble he had on board with the quartermaster, he continues: "You sent me out with great misgivings . . . but neither you nor the Archdeacon should be sorry for having sent me out. I now understand the meaning of my obligation, and I feel about myself as you did. All the trouble I caused during my student days came from bad company. I did not attend classes, being fed up with my studies and attended parties instead, together with the rabble . . . In my room, a crowd of people came to drink every morning for

⁸⁴) Bish. Arch.

⁸⁵) Ibid.

⁸⁶) Wiberg, op. cit.

two to three hours with my room mates. I protested in vain. The leader of these parties was a witty and merry fellow. Even I felt pleasure in his company. In the evenings I often drank too much; I can stand but little alcohol. But now everything is changed. Governor Kioege is the best company I can find. During my first five weeks here, the Governor was only twice in church. When I rebuked him, he sent a kind letter. This shows how forbearing and kind he is towards me, a mere greenhorn on the coast." Kioege wrote to Rev. C. M. Jenssen: "Please excuse me for not attending church. It is the duty of every Christian to attend it, but there are sometimes reasons preventing you from coming. I hope that in future everything will go well in church and school." Jenssen continued:

"I do not attack people by name from the pulpit. If I have anything to tell people, I see them privately about it." He ends his letter with a long report about a quarrel between two Europeans in which he interfered in order to prevent fighting.

Jenssen seems to have been a cheerful and warm blooded fellow. He married an African girl officially in Church. This was believed to be the only marriage between a European and an African concluded thus. All the other unions were only tolerated by the dispensation of the bishops of Zealand. Jenssen died on the coast⁸⁷. After the death of Jenssen, there appears to have been another period of vacancy.

In the time of Governor Bioern a new church was at last erected. It was 20 yards long and 10 yards broad. A nice church tower was erected over it. The pulpit was above the altar, very high, so that it got extremely hot here, since services lasted from 10 to 12 a. m. on Sundays. There was a picture over the altar, representing the "last supper" and on both sides little statues, one of King Frederik IV and

⁸⁷) H. E. Monrad: *Gemaelde der Kueste von Guinea*, Transl. from the Danish, in: *Neue Bibliothek der wichtigsten Reisebeschreibungen* 2nd half first century vol. 37, Weimar, 1824, P. 381 footnote.

one of A. P. Bernstorff. There was a gallery for the governor and the Europeans, and in the nave the soldiers, mulattos and a few Christian Africans (the latter mostly ex-slaves from the West Indies) had their seats⁸⁸. The church tower is still standing today. At the place where the church nave was, there is now the Prime Minister's office and the Cabinet room.

Johann Kioebke Meyer, born in Bergen, Norway, in 1765, was appointed to the Chaplaincy in August 1792. He arrived in Christiansborg in 1793 and stayed there for three years. He was sick in Guinea and asked for permission to return, whether there was a successor or not. Governor Hager ordered his return on Sept. 7, 1795 and asked for a replacement. Back in Denmark, in July 1796, Rev. Meyer asked the authorities for 200 rigsdalers annually as waiting money till he found a congregation, since he had not been able to put aside any money on the coast. After waiting for two years, he was appointed to the congregation of Randerup in 1798⁸⁹.

In September, 1795, a certain *Peter Quist* was appointed. He had to wait a full year for the passage. But when the moment for the departure came, he fell sick on board and had to be landed in Norway. He then applied to be relieved from his appointment and this was granted to him in September, 1797 after some deliberation. For one reason or another, the next two willing candidates, Student *Lohmann*, and one *Roeding*, also did not come out to the coast⁹⁰. Thus there was a vacancy from 1796 to 1800.

The notable story of chaplain *Jacob Ulrik Hansen Grundtvig*, who arrived at Christiansborg on 12 January, 1800, has been told in full by F. Roenning in his book, »Den Grundtvigske Slaegt⁹¹». Jacob Grundtvig was the elder brother of

⁸⁸) Larsen, de Danske, P. 94.

⁸⁹) Larsen, Personalia and Wiberg, op.cit.

⁹⁰) Roenning, op.cit. P. 14.

⁹¹) Ibid. P. 113–128.

the famous bishop, Nicolai Frederik Severin Grundtvig, the hymn writer, church leader, revivalist, and founder of the Danish people's high schools. Jacob Grundtvig got the job at Christiansborg on the recommendation of his uncle, Bishop Bagge, in May, 1798. For one and a half years he had to wait for a passage. Being on half salary, he suffered hardship during this time. He had hoped to be allowed to take his wife out—but the authority concerned, the General Chamber of Customs, was not prepared to pay. Lacking the money to pay for his wife's passage, Jacob Grundtvig went out alone, arranging that half of his salary should be paid out to his wife and little daughter. He travelled together with the remarkable botanist, Peter Thoenning⁹².

Jacob Grundtvig at once took charge of the school, where he found 50 to 60 children, all very ignorant, the teacher being "not wiser than the children". They knew almost no Danish. According to instructions brought from Copenhagen, Rev. Jacob Grundtvig selected four mulatto lads for private training as teachers. The oldest was 20 years old, the second 18, the other two both fifteen years old. The Governor and council made the necessary resolutions and arrangements so that these four could stay in the fort under Rev. J. Grundtvig's instruction and supervision. Grundtvig taught them reading, writing, arithmetic, religion and Danish in his room. He hoped to be able to employ them as teachers once they were sufficiently instructed, and thus to be able to divide the big crowd of school children into manageable classes. Rev. Grundtvig himself taught in school in addition to his normal duties as chaplain. In the evenings he held confirmation classes for 30 older boys and girls. He applied for 70 to 80 primers, catechisms and hymnbooks. He asked for text books, a few bibles, half a dozen arithmetic books and "this and that

⁹²) on Thoenning see: C. D. Adams, *Activities of Danish Botanists in Guinea 1783–1850* in: *Transactions of the Historical Society of Ghana*, Vol. III, Part I, Achimota 1957, Pp. 30–46.

historical or moral book which could be loaned out to the mulattos so that their moral character could be improved. One of the reasons why their character is still undeveloped is the lack of books. There cannot be found a single book in the possession of a mulatto after his confirmation. This brings it about that they forget what they had learned in their youth and cannot admonish their children to Christian virtues, and also relapse into the detestable and foolish fetishism practised by the Africans. But none of the books sent out should be bound properly; if they "are simply protected with a brown paper cover without glue, they will not spoil so rapidly". Thus Rev. J. Grundtvig is one of the pioneers of libraries in Ghana.

Rev. Grundtvig did not like the toleration of semi-official marital unions between Europeans and mulattos, and proposed to abolish this custom of "casare" altogether. Matters had changed since the time of Bishop Worm, he argued; both Europeans and mulattos should now marry in a regular way. As an encouragement, Grundtvig proposed a rise in salary for properly married people. On 12 May 1800, Jacob Grundtvig asked to be relieved on health reasons by August, 1801. He still had to struggle with financial difficulties. He died on 3 September, 1800.

After his death, the council at Christiansborg wrote that because of the lack of suitable teachers, the school children "had fallen back into their usual darkness". There was no other teacher, apart from *Reinholt Kamp*, who was, however, "neither old nor wise enough to teach the youth properly." The four men whom Grundtvig had begun to train were "not yet advanced enough to be employed in such an important function." The General Chamber of Customs therefore appointed one student, *Christian Port*, as teacher to the colony in April 1802. But Port could not be sent out. He had helped in the making of false currency notes, was imprisoned and sentenced to death. He was, however, pardoned by royal proclamation and sent to a penitentiary for two years.

Meanwhile, a successor for Jacob Grundtvig had been found in his younger brother, *Niels Christian Bang Grundtvig*, a “very gifted but lazy young man”. His story has also been told by Roenning in the book mentioned above⁹³. Niels Grundtvig was appointed in March, 1802 and arrived on the coast in October of the same year. As a born trader, he began at once a flourishing trade in ivory tusks and rum, making quite a little fortune. We know nothing about his activity in church and school—he did not care much for his job. He had a servant girl who sometimes passed the night in the castle. Governor Wrisberg had passed a law that no unauthorized woman should be allowed to pass the night in the castle. On the evening of 31 March 1803, Rev. Niels Grundtvig’s servant girl was therefore refused admittance to the castle. This annoyed Grundtvig, and he remonstrated angrily with the Governor, till the Governor threw him out. But Grundtvig insisted, so that the Governor referred the matter home to Denmark. Not satisfied with this, Rev. Grundtvig, in his minister’s gown, passed into the Governor’s hall and made a scene with the Governor there. He was put under house arrest. After a process the Governor and council suspended him from his functions on 25 April 1803. Niels Grundtvig died in the night between the fourth and fifth of May, 1803. His successor, Rev. Monrad, tried to justify him, but Mr. Roenning, who studied the documents carefully, is of the opinion that Grundtvig was guilty of neglecting his work, of insubordination, and perhaps even in the matter of the girl. It must, however, also be said that Niels Grundtvig used some of the money he gained in trade in order to help his famous brother, the later Bishop.

From May 1803 to 1805 there was again a period of vacancy. Then *Hans Christian Monrad*⁹⁴, born in 1780, was appointed to Guinea in the autumn of 1804. He arrived

⁹³) Roenning, op. cit. Pp. 130–143.

⁹⁴) on Monrad see: Monrad, op. cit.; Debrunner, Notable Danish Chaplains; Wiberg, op. cit.

on the coast in 1805 and stayed for four years til 1809. He was a remarkable man, full of enthusiasm and zeal for Africa, a decided enemy of the slave trade, and a shrewd observer of customs and social life. After his return to Denmark, he had to wait for a year till he got the parish of Greis and Sindberg in southern Jutland, where he wrote down the story of his experiences and observations in Africa. The book was first published in Danish and appeared in 1824 in Weimar in a German translation. In 1823 he was transferred to the congregation of Mern, and died there on 7 March, 1825.

Monrad had come to the conclusion that a chaplain's work in Guinea was futile under the existing conditions. He was not replaced for more than twenty years. But Prof. Molbeck, the director of the Royal Library at Copenhagen, wrote in 1822 in his preface to Monrad's book: "Perhaps the Europeans there need no chaplain, but it seems to be reasonable to consider the mulatto congregation and children⁹⁵." The publication of Monrad's book seems to have awakened the conscience of the Danes in the matter of Guinea. From 1824–1826, *Governor Richelieu* had taken charge of the orphaned congregation in Guinea. He had found the church empty, and therefore himself introduced services and taught in the school. He baptised 150 school children, young men and women⁹⁶. In the same years, Major Wrisberg, who had been Governor in Guinea from 1802 to 1807, published his Ga translation of the Sermon on the Mount⁹⁷.

Christian Schioenning, acting Governor 1807–1817, had also written a small booklet consisting of parts of the

⁹⁵) Monrad, op. cit. P. XLV.

⁹⁶) W. Schlatter: Geschichte der Basler Mission, Vol. III, Basel 1916, P. 19.

⁹⁷) Jesu Biergpraediken oversat i det Accraiske Sprog. Med nogle tillæg af Luthers lille Catechismus, Copenhagen 1826.

catechism translated into Ga to be used in schools⁹⁸. The authorities in Copenhagen now ordered the setting up of a school commission in Christiansborg. The commission reported that the school was run by *two mulattos* who had been trained by Rev. C. E. Monrad. None of them knew Danish sufficiently. On the other hand, Protten, Wrisberg and Schioenning each wrote quite a different Ga. The commission therefore gained the wrong impression that the Ga language was “far too inarticulate and poor to be suitable as a medium of instruction and as a literary language.” They decided therefore that all teaching should be done in Danish, “This would contribute to leading the Africans away from their state of rawness and the anarchical constitution in which they lived⁹⁹.” The authorities in Copenhagen, however, seem not to have been convinced by these arguments. Professor Rasmus Rask, the leading authority in comparative linguistics of his day, studied the Ga language from the young lad Noi Davunnah, the son of the Christiansborg Mantse, and published a Ga grammar in 1828¹⁰⁰.

Governor Richelieu brought from Christiansborg in 1826 the request of the people there: “father, bring us back a teacher¹⁰¹.” Things now began to move at last; Pastor Roenne, the chaplain to the King of Denmark and founder of the Danish Missionary Society, got the Basel Mission interested in Guinea, and the first Basel Missionaries were sent out in 1828¹⁰². The Basel Missionaries, Schmid, Holzwarth, Salbach and Henke arrived in Christiansborg

⁹⁸) Chr. Schioenning: *De ti Bud, det apostoliske Symbolum og Fader-vor oversatte i det Akraiske Sprog*. Privately printed, in a small edition of 100 copies.

⁹⁹) Noerregaard, *op. cit.* P. 595.

¹⁰⁰) Rasmus Rask: *Vejledning til Akra-Sproget paa Kysten Guinea, med et Tillaeg om Akvambuisk*, Copenhagen 1828.

¹⁰¹) Schlatter, *op. cit.* P. 19.

¹⁰²) Loegstrup, *Det danske Missionselskabs Historie*, Copenhagen 1905, Pp. 23 f.

on 22 December 1828¹⁰³. Schmid and Holzwarth began to study Ga and to explore the missionary possibilities, evangelizing wherever there was an opportunity, planning a town school for the Africans. Johann Philip Henke, the leader of the party, took charge of the mulatto congregation and school. Holzwarth assisted him in the school. They also began to learn Ga. Here are some extracts from Henke's diary: "On December 25th, Christmas 1828, I preached for the first time in the chapel, which had been nicely decorated by the mulattos and school children with palm branches. For 20 years there had been no service here. The church was packed full with Danes, mulattos and Africans, the Governor himself being present . . ." Henke was soon busy examining baptismal candidates, giving confirmation classes and looking after the school, where a *mulatto* was teaching. Holzwarth taught the New Testament in school every day for a short time, adding short explanations and admonitions to the text. He wrote about this: "I speak in Danish, and the interpreter, who knows a little Danish, translates me somehow. I teach hymns to the Christians. The children knew none before I arrived, but are doing quite nicely now¹⁰⁴".

The capable and enterprising acting Governor Lind soon employed as second teacher *Frederik Noi Davunnah*, the young man who had helped Prof. Rask to write his Ga grammar. He had been baptised on 14 June, 1828 in Copenhagen. It had been a great occasion¹⁰⁵. He had come out with the missionaries and also acted as an able interpreter for Henke in the mulatto school¹⁰⁶. Teaching was tedious—there was the old complaint raised, that there were "no exercise books, slates, pencils or pens etc, so that the

¹⁰³) On the first Basel Missionaries see: *Missions Magazin* 1829, Pp. 509–522.

¹⁰⁴) Letter Holzwarth 31 January 1829, Basel Mission Archives.

¹⁰⁵) Loegstrup, loc. cit.

¹⁰⁶) Henke, 2 August 1829, B. M. Arch.

children in the meantime just have to be satisfied to learn to read only¹⁰⁷.” Henke is happy to report on August 2nd¹⁰⁸ that he had baptised four of the children of Mr. Schwanekier (sic.). The Europeans and the Governor, he writes, regularly attend services “and seem to have improved morally”. Surgeon Schioenning intended to marry in church the mulatto woman with whom he was living, once she knew enough Danish to be confirmed. “Governor Lind”, Henke wrote regretfully, “is a rationalist, but the truth of the Gospel seems to make him unhappy in his rationalism”.

The missionaries had reduced the number of servants they employed from eight to two. They hoped to train these two mulatto servants as future teachers. Henke ended his long letter thus: “I intend to apply for the post of a preacher at the fort. The job is extremely difficult, and one has to know the Ga language well to be able to do it properly. But there is the need and the Europeans here have asked me to apply. The brethren (= other missionaries) agree. I would like to have your fatherly advice in this matter”. A few days after this letter to the home board of the Basel Mission had been sent, Holzwarth became sick of a liver complaint and died on August 12th. Schmid and Salbach both died on August 29th from Malaria¹⁰⁹.

Henke wrote to the home board of his mission: “Thus I am left all alone on the battle field of four fighters . . . My strength is but small, and often courage fails me. In such dark hours my heart is comforted with the promises of God: Behold, I am with you till the end of the world¹¹⁰.” Henke now applied in writing to Copenhagen for the chaplaincy, “because otherwise a rationalist might get it”,

¹⁰⁷) Heidenbote, 1829, P. 63.

¹⁰⁸) B. M. Arch.

¹⁰⁹) Schlatter, op. cit. P. 25.

¹¹⁰) Heidenbote 1831 P. 19.

he explained this step to Basel¹¹¹. On 20 May, 1830¹¹², he reports home that even before his letter had reached Copenhagen he had got his appointment as teacher and catechist, with a yearly basic salary of 600 rigsdalers. Once he could show that he had mastered the intricacies of the Ga language, he would receive an additional grant of 200 rigsdalers annually. When describing the congregation he paints in sombre colours. "There will scarcely be a more rotten congregation in the whole of Christendom" he maintained. Europeans still continued to attend church regularly, "but they have all their own faith, and none has the right one", said Henke.

His official appointment had started in March, 1830. Here is a description of a typical day of Henke as chaplain: "I rise at 5 a.m., meditate on the Danish Bible and Doering's hymnbook, and then I drink coffee or tea . . . At 7 a.m. I go to the mulatto school, where there are roughly 100 children, who are clothed by the Government. Mutual teaching is the method used here, as in Denmark. From 7-9 the children memorize Danish words, whose meaning is explained to them in the Accra language. From 8-10 they write or do some arithmetic . . . At 2 p.m. I am back at school. From 2 to 3 I explain the lists of simple Danish sentences and examples of grammar and from 3 to 4 they read these lists whilst I prepare 22 young mulattos for baptism. They have received religious instruction from me daily for more than a year, but unhappily their hearts are not yet as I would like them to be. The worst of it is that most of them do not understand enough Danish, and that I therefore must use an interpreter in teaching. But if it so pleases the Good Lord, this evil will soon cease, since they are taught in the Danish language by the two mulatto teachers. This they do after the parrot method, i.e. reading and repeating without understanding what they read . . .

¹¹¹) B. M. Arch. 11 March 1830.

¹¹²) B. M. Arch.

After my evening bath . . . I usually take a stroll from 4:30 to 6 p.m. After my evening meal (sometimes held in company with the Governor) I write my diary, prepare my sermon and read. But often I am so exhausted by the day's work that I just sit and do nothing¹¹³." In May 1830 he reported home that he was still teaching the 85 children for 6 hours a day. Every Sunday he taught the catechism to the mulattos and every second Sunday he preached. He complained that one of the girls in the school had been sold by her parents to a Portuguese slave trader at Keta, and that another had been forced by her parents to give herself to a sailor, who had bribed the parents. In due time she became pregnant. On account of "their immoral lives" Henke refused to give the Lord's Supper to all Europeans with the exception of surgeon Dr. Trentepohl¹¹⁴.

The Danish Government now interested itself much more in the education on the coast. By Royal Proclamation of 24 April 1830, a girls' school was decided upon, and free passage out and a salary of 300 rigsdalers annually was granted to a lady teacher¹¹⁵. This school was duly opened and run by one *Madame V...* At her school, assistant Christiansen, a graduate of Copenhagen University, was teaching the girls each afternoon from 4 to 5 in Danish, and the girls taught him Ga at the same time. Christiansen had already made a good start with the help of Professor Rask's Ga grammar, and he also began to learn some Twi¹¹⁶.

Christiansen disliked Henke greatly. He was annoyed that he had excluded him and the other Europeans from the Lord's Supper. As a University trained man, he looked down on Henke, who had been a butler before his training in Basel. Here is what Christiansen wrote: "I have since my

¹¹³) Henke to Kissling, 11 March 1830, B. M. Arch.

¹¹⁴) Henke, 20 May 1830, B. M. Arch.

¹¹⁵) Guineiske Journal, No. 708/1844, Rigsarkivet.

¹¹⁶) Letter dated 30 April 1831, printed (anonymously) in: Valkyrien, et Maanedsskrift for dannede Laesere, Copenhagen 1831, Pp. 57-62.

arrival here often wondered at the dislike which people in Denmark show towards this colony. This is especially true of doctors and ministers. Although just now a priest and a doctor are employed here, there are always vacancies. We had to employ a German Missionary under very favorable conditions of service. I have recently left University and therefore know the army of theological students. I was therefore even more astonished than others.” Christiansen had read reports by Henke and others in the “Heidenbote”, a periodical of the Basel Mission. The way the congregation at Christiansborg had been characterized there annoyed him greatly. “The Basel Mission—he writes—employs servants, shoemakers, clerks and God knows whom else, and stuffs these full of the crudest orthodoxy in a couple of years, sending them out without psychology and world knowledge, yea, even without simple erudition to the coast, where they are more likely to turn Christians into pagans than pagans into Christians¹¹⁷.”

Governor Lind also opened a *school for the children of royal slaves*. In this school, he ruled, no time should be wasted on the teaching of reading and writing. Oral Danish and simple Christian moral teaching should be the only subjects to be taught. For the latter he had himself prepared the textbook, “adapting to (the mentality and needs of) the African child the 10 commandments, and especially the Apostle’s creed in the catechism of Luther.” To Rev. Henke, this was blasphemy and heresy of the worst kind. He protested to Governor Lind. Lind replied, that in that case there would be no religious instruction at all. Henke agreed to this, “because that would be better than the heresy and the neo-paganism of Lind’s catechism”. Henke, who always was a man of strong antipathies to some people (e.g. his colleague Schmid), was therefore glad when a new Governor arrived in January 1831, “rejoicing with trembling”, because he did not know how the new Governor would

¹¹⁷) Ibid.

turn out¹¹⁸. The school for slave children seems to have collapsed soon.

On 31 October 1831, Henke wrote his last letter to Basel¹¹⁹. He complained that he did not get any answer to his letters to friends in Basel and Frankfurt and added that he felt much more sick than before. He then reported the death of Governor Hein, the man over whose arrival he had “rejoiced with trembling”. Here are his words: “Governor Hein died on the 21 October 1831. I am sorry to say that his death was no loss for the Church of Christ here. He did not care for religion at all and never visited the school. He was a man composed of pride, ambition, greed and sensuality. He made life here, which had been pretty hellish before, to be like an antichamber of hell itself. To be just, it was not he who boycotted peace and created discord, but an assistant called Christiansen. (The man who had criticized Henke and the Basel Missionaries so severely). Christiansen organized a faction against the Governor and was probably guilty of the Governor’s death (by poison). Governor Hein had arranged before his death that Christiansen should be taken to Copenhagen for trial. The removal of this man was the only good Hein did. I could not preach a funeral sermon at Hein’s grave.” (The tomb can still be seen in the Danish cemetery at Christiansborg H.D.) “The new Governor, Ahrensdorf, is a careless young man and not much better. I hope the king will send out good Governor Lind again . . . please pray for me . . . About my work: On the counsel of the physician I have given up preaching till my heart is better. Europeans and mulattos are anyhow more and more disinterested since I excluded all those not married in Church from the Lord’s Supper last Easter. I still give baptismal and confirmation lessons and look after the school. From 6 to 7 p.m. I instruct the boys of the top class in grammar and geography.” Henke died on 27 November, 1831.

¹¹⁸) Henke, 30 January 1831, B. M. Arch.

¹¹⁹) B. M. Arch.

As successor of Henke, a Dane was again appointed—the first since the departure of Monrad. *Peter Nicolay Haven* was offered the job on 25 July 1832 and was appointed in September. On the 9th of October he asked for advance payment. On the 3rd December he had to refund the advance given to him in October. He came out to the coast and died there on 3 September, 1833¹²⁰.

Meanwhile, on 13 March 1832, the second batch of Basel Missionaries had arrived in Christiansborg. They were the two Danes, Peter Petersen Jaeger and Andreas Riis and the German physician, Dr. Christian Friedrich Heinze. But already on 26 April, 1832, Dr. Heinze was dead and was followed on 18 July by Jaeger. Riis was also seriously ill, but recovered thanks to an African herbalist. On 22 September 1833, Andreas Riis wrote: “I gave up for the moment my plans for opening a school on the plantations. Because of the death of Rev. von Haven I feel myself obliged to take care of the mulatto congregation till a new chaplain comes out. I do not intend, however, to take this post permanently, although the people here would like me to do so”. In a letter dated April 1st, 1834, he reports on his work as acting Chaplain:

“In the boys’ school, I am assisted by a *mulatto teacher* and in the girls’ school by a *European lady*; but in both schools my presence is needed to maintain discipline. I am preparing children for confirmation in November.” Riis had difficulties with the Europeans. “Their former friendliness had disappeared for some time because of my sermons and my love for truth when speaking of sin¹²¹.” In his next letter¹²², (10 May 1834) Riis complains that “even kind Lutterodt was hostile towards me for a short time. War commissioner Richter (the most influential mulatto at that time) gave me free meals and nursed me during my

¹²⁰) Larsen, Personalia.

¹²¹) B. M. Arch.

¹²²) 10 June 1834, B. M. Arch.

sickness in his house. I have been teaching his children together with the two daughters of Governor Broeck in private. The children in school are industrious and learn well. But their characters and lives are not satisfactory. They are brought up by pagans and live among pagans. The remedy would be a boarding institution. I appeal to Christian friends to make an effort to collect money for this. There is nothing more blessed than the snatching of children from perdition.”

By that time, Frederik Davunnah had given up teaching and was employed as a sergent in the fort. Riis never gave up his plans for Mission work in the interior. When the new Chaplain arrived at last, Riis could no longer be held back and followed his inclinations and the urgent requests of the Copenhagen Missionary Society to go inland. He went to Akwapim and began his remarkable pioneer work at Akropong¹²³. “I preached at Christiansborg for the last time on New Year’s day. No services are held at Christiansborg now, since the chaplain is constantly sick. It cost me an inner struggle to leave the 100 school children before the new chaplain could take charge of them. The Danes mock and laugh at what they call my folly and think that the journey to Akwapim is all in vain. I had to put the matter entirely into the hands of the leader of my life, and it was a hard thing, to get clear guidance¹²⁴.”

Jacob Rosberg Toersleff was the chaplain who had made it possible for Riis to go to Akwapim and who was sick for a long time in 1835. J. R. Toersleff was a farmer’s son and a candidate of Theology. He must have resented the departure of Riis to Akwapim. When Wulff J. Wulff, a Danish Jew, came out as secretary in 1836, he attended a thanksgiving service for their safe arrival held by Toersleff

¹²³) On his work at Akropong see: H. Debrunner: The Moses of the Presbyterian Church, Rev. A. Riis, in: Ghana Bulletin of Theology, Vol. I, No. 3 December 1957, Pp. 10–16 and No. 4, June 1958, Pp. 12–20.

¹²⁴) Riis, 10 October 1835, B. M. Arch.

in Church. Toersleff prayed, "that God might hold his hand over the new arrivals in the dangerous climate, and that each of them might be able to overcome the attack of the climate fever (malaria) and that by God's help they might all remain alive". W. J. Wulff was billeted with Catechist Toersleff for a week till his own quarters were ready. He wrote: "The priest is a fine fellow, he slept on the couch and let me sleep in his bed¹²⁵." During the palavers of Governor Moersch with the Basel Missionary, Rev. A. Riis, Toersleff backed the Governor fully¹²⁶.

When two new Basel Missionaries and the bride of Andreas Riis came out in the autumn of 1836, Toersleff refused to marry Riis. In a letter to the Governor, he states: "That Riis did not submit to Danish law. He could not produce a special marriage licence and did not want his marriage to be proclaimed from the pulpit for three subsequent Sundays. I therefore could not celebrate the marriage. Afterwards another Basel Missionary celebrated it." Toersleff further alleged in the same letter on the testimony of a dismissed servant of Riis, that Riis had sold gunpowder at Akropong. He reports that Riis had told him that the Africans could learn English more easily than Danish¹²⁷." Nothing had changed in the life of the Europeans in the Fort. W. J. Wulff reports about Christmas 1836: "Although the festival began with a solemn service in Church, it did not end solemnly at all. During three days a dissolute life was led here; swearing went on day and night, and people lay on the floor like swine, intoxicated by alcohol. Starting with the Governor, there were drinking parties held all around¹²⁸." Toersleff did not let the matter of the marriage of Riis rest. In September 1838, Rev. Murdter reported to

¹²⁵) Carl Behrens (edited): *Da Guinea var Dansk*. Wulff Joseph Wulff's Breve, Copenhagen 1917, P. 26.

¹²⁶) Debrunner, *The Moses* . . .

¹²⁷) Guin. Journ. No. 576/1848, Rigsarkivet.

¹²⁸) Behrens, *op. cit.* P. 84.

Basel from the Mission Station at Akropong that they had received a letter prohibiting the missionaries from blessing marriages, otherwise they would be deported to Europe. And on 20 February 1839 Andreas Riis wrote: "Rev. Toersleff must be behind the resolution, that we are not allowed to celebrate marriages. He even maintains, that we should not be allowed to give the Lord's Supper. Should this be enforced, we will have to remove from Danish territory. Toersleff was annoyed that in my letters I had counted him among the enemies of the Mission. He maintains that under Henke and me the children in the mulatto school had learned less than under himself . . . Nobody, apart from Toersleff, supported Governor Moersch against me¹²⁹." Toersleff was pensioned in 1842 and died in Copenhagen on 25 June, 1879¹³⁰.

Toersleff's successor died on the Coast. On his tombstone in the old Danish cemetery at Christiansborg is the following inscription which I translated from the Danish:

"Underneath this stone
is the dust of
Pastor *Theodor Sigfred Franck*
Born in Copenhagen on July 7th 1812
Arrived here in Christiansborg on Dec. 2nd 1842
Died on the 15th February 1843.
A father, wife and daughter mourn
Over his all too early departure.
Peace to his ashes."

The year 1843 was a year of sorrow at Christiansborg. All the Europeans with the exception of trader Lutterodt and Governor Carstensen had died¹³¹. When the Liberian, George Thompson, who had been trained as a teacher by

¹²⁹) B. M. Arch.

¹³⁰) Larsen, Personalia.

¹³¹) Missions Magazin 1844, P. 178.

the Basel Mission in Europe, came to Christiansborg in 1843 to open an English Mission school there, he gained the impression that "this town is not a Christian town at all. On Sundays, no services are held, only the mulatto teacher is said to read a sermon occasionally. Fortunately, the Governor is a friend of missions¹³²."

Rev. *Claus Theodor Joergensen* arrived on the coast by the beginning of 1844, together with his wife. He brought much energy to his work. He took part in an exam of Thompson's school and "baptised about 100 mulattos and Africans, most of them driven to the baptism by superstition", as Rev. Riis comments. Thompson was somewhat offended that some of the children of his school had smuggled themselves into the crowd of children baptised by Rev. Joergensen¹³³. *Mrs. Henrietta Joergensen* was permitted by the Governor and by royal resolution to revive the Girls' School. She was assisted by *Miss Noline Brock*, who received a monthly salary of 4 rigsdalers. The girls' school flourished for some time, and nice samples of the knitting of the girls can still be admired among the dusty files of the royal archives in Copenhagen¹³⁴.

The period of sickness was not yet over in Christiansborg. In a letter dated 10 July 1844 Andreas Riis writes¹³⁵: "We have happy relations with Chaplain Joergensen. He asked me to take the service and to officiate at the Lord's Supper. During his sickness I looked after his congregation and helped him with medical advice from my experience."

Pastor Joergensen died at Christiansborg in 1844. There were again a couple of months of vacancy. During this period, teacher Thompson had the satisfaction that trader Lutterodt took his son from the Fort school and sent

¹³²) B. M. Arch.

¹³³) Ibid. Riis 6 June 1844.

¹³⁴) Guin. Journ. No. 708/1844.

¹³⁵) B. M. Arch.

him to Thompson's Basel Mission school, because his slave boy had learned so well there¹³⁶.

*Joergen Erhardt Muehlensteth*¹³⁷, the last Danish chaplain, was the son of a Copenhagen judge. He was appointed on 12 February 1845, ordained on the 9th of April, arriving at Christiansborg on 18 October, 1845. Governor Carstensen and the authorities in Denmark entered into diplomatic relations with England in order to sell their possessions in West Africa. They intended to hand over the fort schools and congregation to the Basel Mission. Meanwhile, Rev. Schiedt, the Basel Missionary who had been reopening Christiansborg as a full Basel Mission station in 1845 was able to report home on 18 October 1846 that he is happy to have good relations with the Danish Chaplain¹³⁸. On 27 May 1847 Schiedt wrote: "The Government want to hand over the school and church to us. We shall not become Chaplains officially, but the school will be handed over and the soldiers will receive permission to attend our services. No strings are attached to this offer¹³⁹." But Rev. Joh. Stanger, writing a month later, foresees disadvantages: "Sermons would have to be held in English, and the Germano-English of new brethren would be despised. English anyhow will not yet become the general language here. The moral state of the Europeans will present even greater difficulties¹⁴⁰." Schiedt had his way. On 12 November 1847 he wrote: "Failing our acceptance of the Government offer, the school will surely be closed down in the castle. The other missionaries agree to the taking over of school and church." (Signatures follow)¹⁴¹. On 16 March, 1848, Schiedt once more urged Basel to accept the offer:

¹³⁶) Ibid.

¹³⁷) Wiberg, op. cit. and Larsen, Personalia.

¹³⁸) B. M. Arch.

¹³⁹) Ibid.

¹⁴⁰) Ibid. 25 August 1847.

¹⁴¹) B. M. Arch.

the Chaplain, he said, had fallen into the hands of the African girls and was not suitable for the job¹⁴². The schools were handed over in 1848, but the congregation remained under the care of Rev. Muehlensteth till the end of Danish rule in Guinea.

On 6 March, 1850, exactly 107 years before the independence of Ghana, "The first West Indian Regiment under Lieutenant Stocks marched to the castle, the Danish flag was lowered and the Union Jack hoisted in its place. After that, the Danish soldiers under Lieutenant Larsen marched out from the castle amid showers of tears. The educated community and all the rightminded and grateful people were in tears, while the others rejoiced . . .¹⁴³". This also meant the end of the official Danish Fort congregation. The church vessels of the congregation were handed over to the Basel Mission and are still in the possession of the Christiansborg Presbyterian congregation. Rev. Muehlensteth left on 6 October, 1850, settled in Denmark and married a wealthy girl there. The former Danish congregation gradually found itself at home in the Basel Mission in 1852, when the missionaries at last were able to speak freely to the people in Ga.¹⁴⁴

Quite a number of Svanekiers, Richters, Wulffs, Reindorfs, Hasses, Dowuonahs, Quists, and other members of the former Danish congregation contributed worthily to the development, not only of the Basel Mission and later the Presbyterian Church of Ghana, but also to the Gold Coast on its way to becoming Ghana.

Completed, October 1958,
Legon Hall, University College,
Legon via Accra,

Ghana/West Africa.

¹⁴²) Ibid.

¹⁴³) C. C. Reindorf: History of the Gold Coast and Asante, 2nd ed., Basel, n. d. (ca. 1950), P. 321 f.

¹⁴⁴) Schlatter, op. cit. Pp. 51 f.

APPENDIX

DOCUMENTS CONCERNING CHRISTIAN PROTTEEN

I. In Herrenhut.

Mr. Richard Trueger, Archivist of the Moravian Brethren at Herrenhut, Oberlausitz, Eastern Germany, informs me that a number of files containing letters of Protten and the Moravian Missionaries sent to Guinea in the 18th century are preserved there. Erich Ranzau, the first Moravian Archivist, prepared between 1770 and 1775 a manuscript called "Short Historical Notice about the Moravian Mission to Guinea" (*Kurze historische Nachricht von der Brueder Mission nach Guinea*) containing many extracts from the original sources. There is also a portrait of Protten with his family in the archives at Herrenhut.

II. In the Landsarkiv for Sjaelland, Copenhagen.

Among the papers of the Bishop's archives, letters from outside the diocese, can be found a series of documents concerning Christian Protten, dated 20-27 March 1765, numbered 1-21. According to these documents, Protten had come out to take up his re-appointment as "Royal Informator to the Mulatto Children" on a Danish boat. At Elmina he went ashore to fetch some furniture of his. There being no room on the Danish ship, Protten went by a Dutch ship to Accra. There Protten, a man pursued by misfortune, lost in the surf all his goods, including his credentials and the copies of his *Ga-Fante Primer and Grammar*. This happened off James Fort and

nothing could be rescued from the sea. He was nevertheless kindly received by the Governor.

For one reason or another, Protten failed to present himself to Chaplain Hagerup, a pompous fellow of whom Protten probably was afraid. Twelve days after Protten's arrival, Governor Resch instructed Chaplain Hagerup to hand over the school and all school materials to Protten. But Hagerup was unwilling to do so. He was quite satisfied with *Jacob Fischer*, the present teacher. He wrote: "I cannot do anything without order from my superior, the Bishop of Zealand. I know Protten only by name and cannot judge his suitability. He might be a Roman Catholic, a Presbyterian (Reformed) or a follower of Zinzendorf. This would cause havoc in the congregation entrusted to me. Let Protten show me his credentials, and then only I shall comply." Protten was able to explain matters satisfactorily to the Governor and Council and was therefore officially appointed with a salary of 250 rigsdalers per annum. He was further given an allowance of 150 rigsdalers annually for the salary of an assistant, for books and for clothes for the children. For these 150 rigsdalers he had to give account each year.

But still Pastor Hagerup was not ready to hand over the school—he wanted proofs for the lost credentials, for Protten's appointment, capabilities, etc.etc., and correspondence went on between Hagerup, the Governor, and Protten. Protten was able to establish his credentials from the witness of the captain and mate of the Danish ship, on which he had come out. They had both seen his letter of appointment and his printed booklet. Finally, Hagerup gave in. He wrote to Governor and Council on 27 March 1765: "I cannot take it on my conscience to employ Protten, since he does not want to speak to me. I cannot believe that the chamber of commerce appointed Protten—he must be lying. He does not want to subordinate himself to the clergy . . . I will only hand over the school in presence

of the full Council, so that they accept full responsibility. I shall have nothing to do with the school and the council must take over the inspection.”

For the handing over of the school and the school material, the following five documents were prepared:

DOCUMENT No. 18

*Specification About the School Children at
Christiansborg Fort
And About Their Progress in Christianity*

<i>Boys</i>	<i>Explanation of The Catechism</i>	<i>Catechism</i>	<i>Primer</i>
1. Carl de la Palm	5 parts	all of it	all of it
2. Jacob Quist	4 parts	,,
3. Erich Engmann	all of it	,;
4. Christian Schmidt	5 parts	,,
5. Johann Peter Sonne	,,	,,
6. Carl Engmann	3 parts	,,
7. Friderich Engmann	knows only the alphabet
8. Johann Albert Quist	reads a litle
9. Carl Sonne	knows the alphabet
10. Joerges Sonne		,,
11. Knud Sonne		,,
12. Johan Magnus		,,
13. Carl Benjamin		,,
14. Friderich August		,,
15. Arn Konnie Anthonie		,,

Girls

1. Dorothea Sophia Roebe	4 parts	all of it	all of it
2. Lena Heisling	,,	,,
3. Ana Barbra	spells

4. Maria Langhansen
5. Ana Lovisa	knows the alphabet
6. Lena Abrahams	„
7. Catharina Kuntze	„

In addition to these there are the following three soldiers, which already are doing service as guards:

Peder Dittoer
Friderich Hackenborg
Christian Hackenborg

DOCUMENT No. 19

Gives specification about clothes issued to children. Seven boys have received each a pair of trousers and a shirt. Four girls got a so-called skirt, a blouse and one or two panties (African clothes).

DOCUMENT No. 20

Books Belonging to the School Children

200 primers (Alphabet books)
50 catechisms
50 explanations to the catechism
30 hymnbooks
12 New Testaments

On Pastor Hagerup's order, of these books the following were sent to Ningo:

12 primers
6 catechisms
2 explanations
4 hymnbooks

Christiansborg, 27 March, 1765

(signed) Jacob Fischer, Deacon and Teacher
Checked and found correct,
(signed) E. C. Hagerup

DOCUMENT No. 21

*Specification About the Mulatto Children
at Fort Fredensberg (Ningo)*

Under the Instruction of Teacher Johan Nicolaj Dressing

<i>Name</i>	<i>Explanation</i>	<i>Catechism</i>	<i>Primer</i>
<i>Boys</i>			
1. G. Friderich		reads it
2. Christian		has not yet begun to read
3. Svend Dittoer	not yet	begins to go to school
<i>Girls</i>			
1. Lena Dittoer	the whole.....	
2. Sara Tujong	one part till now
3. Ane Dittoer		„
4. Tujong's daughter (not yet baptized)		begins to read a little
5. the so-called Jacobaea..... (not yet baptized)		knows the letters

Books: 12 primers, 6 catechisms, 2 explanations to the catechism.

4 hymnbooks are used by the employees at the fort.

DOCUMENT No. 22

Clothes for the Children at Ningo

Each boy has a shirt, 1 pair of trousers, and 2 caps. Each girl has 2 panties, 2 skirts, 2 blouses.

Til belysning af Christiern Pedersens bog om messen.

Af **Lisbet Hallingskov.**

Man har formodet, at der til grund for Christiern Pedersens bog om messen¹ måtte ligge eet eller snarere flere skriftlige forlæg². En sådan antagelse kunne da også støtte sig på flere gode grunde: dels er Pedersen en lidet original forfatter, hvad man vidste fra andre sammenhænge — han har væsentlig virket som bearbejder og oversætter³ — og dels er hans katekeser over de frugter, der kommer af at høre messe, bestemte af en litterær genre, som havde været populær siden det trettede århundrede⁴, det samme gælder messeudlægningen, idet allegoriske messeudlægninger kendes helt tilbage fra det niende århundredes begyndelse⁵. Formerne for disse forskellige samlinger af messefrugter og messeudlægninger var nemlig ret faste; det var stort set de samme ting, der gik igen, selv om de forskellige samlinger indbyrdes adskilte sig fra hinanden i rækkefølge og stil.

Chr. Pedersens bog om messen består af to dele. Hovedstykkerne i den første del er følgende: Først en fortegnelse over de »tolff honde løn fruct oc gaffuer som Gud vill

1) Christiern Pedersens bog om messen, trykt i Paris i 1514, er udgivet af C. J. Brandt og R. Th. Fenger i: Chr. Pedersens Danske Skrifter, b. 2, 1851.

2) Sidst N. K. Andersen: *Confessio Hafniensis*, s. 271.

3) Se udgivernes bemærkninger i Danske Skrifter b. 2, s. 488—490

4) A. Franz: *Die Messe im deutschen Mittelalter*, 1902, s. 37.

5) J. A. Jungmann, S. J.: *Missarum Sollemnia*, 1949, b. 1 s. 110.

giffue dem som gerne høre messe.« Dernæst følger: »Sex andre naader oc frwct som den fonger aff gudh der gerne hør messe.« Så kommer til sidst det tredie stykke, der handler om »alle de Artickle som sker i messen och hwad de betyde och en bøn til hwer aff dem.« Her drejer det sig om en allegorisk messeudlægning. Den anden del af skriftet behandler i seksogtyve kapitler forskellige spørgsmål, som mere eller mindre centralt angår messen og gudstjenesten i det hele taget; der svares f. eks. på, om en præsts første messe er bedre end den anden eller tredie, hvorfor kirkebygningen er orienteret øst-vest, om man må gå på pilgrimsvandring om søndagen, o. s. v.

Hvad angår de forskellige forlæg til skriftet om messen, er de stærke formodninger om, at sådanne må have foreligget, nu blevet bekræftet, idet jeg har fremdraget den katekese over tolv messefrugter, som Pedersen har benyttet⁶. Men et forlæg til hans fortegnelse over de seks messefrugter har det ikke været mig muligt at finde. Endvidere har jeg fundet frem til den messeudlægning, der ligger til grund for Pedersens⁷. Tilbage står endnu det spørgsmål, om der til grund for skriftets anden del har været noget forlæg. Det er ikke muligt at afgøre dette alene på grundlag af Pedersens skrift. Men i det følgende skal vi se et par eksempler på, hvordan han har brugt denne anden del så at sige som en slags »samlekasse«, hvilket forklarer det noget tilfældige præg, det har fået.

Her skal forholdet mellem de to nu fundne forlæg til dele af Chr. Pedersens skrift og disse dele undersøges.

⁶) At jeg er kommet på sporet af denne katekese, skyldes referatet hos Franz, s. 54—55.

⁷) Franz refererer en messeudlægning, der er beslægtet med Pedersens, s. 609—610. Forfatteren eller rettere den, der har redigeret denne udlægning, er anonym, men han oplyser dog, at den har et forlæg, idet det i indledningen hedder: »Circa officium misse Notandum secundum Beatum Vincencium devalencia«. Ved en nærmere undersøgelse viste det sig da også, at denne messeudlægnings forlæg virkelig stammede fra Sct. Vincens Ferrer.

Først behandles katekesen over de tolv messefrugter, dernæst messeudlægningen.

Til forståelse af, hvad der menes, når der tales om *messefrugter*, vil det nok være nyttigt at præcisere dette nærmere⁸.

Messefrugter, eller som de jævnlgt kaldes: »fructus«, »virtutes« eller »utilitates missae«, giver udtryk for den velsignelse og nytte, som et menneske får, når det hører messe i from og inderlig tro — det være sig af åndelig som af materiel art.

I de latinske formler fra det trettende århundrede fremstilles det i ret få, oftest seks, punkter, hvad der er messens frugter. Indholdet af een af disse samlinger kaster på udmærket måde lys over, hvor stor velsignelse, man tillagde messen. Når man går fra messe er man nemlig: »quasi deificus« — »unitus corpori Christi mystico, que est unitas fidelium« — »minor peccato« — »confortatus contra diabolum et peccatum« — »felicior, quam prius« — og »benedictus contra infortunia et contra subitanam mortem«⁹.

I de tidligere latinske formler er det mere »åndelige« frugter, der dominerer, men efterhånden, jævnsides med at der kom samlinger på folkesprogene, blev indholdet noget ændret, ja, det forholder sig i virkeligheden således, at de forskellige former for messefrugter »um so gröbere Fassungen annehmen, je näher sie dem Ausgange des Mittelalters stehen«¹⁰.

At de forskellige samlinger af messefrugter efterhånden blev meget udbredte og yndede, skal ganske sikkert primært forstås i sammenhæng med den senmiddelalderlige messefromhed. Ikke mindst under indflydelse af Thomas af Kempis: »De imitatione Christi« var der sket en ud-

⁸) Denne fremstilling bygger på Franz s. 36—72.

⁹) Franz s. 37.

¹⁰) Franz s. 40.

dybelse af denne: Vægten blev i højere grad lagt på den enkeltes opbyggelse og fromme deltagelse; det fremgår klart af den tids prædikener om nadveren. Ganske vist kunne al den talen om messens frugter føre til en vis udvendighed og forgrovning, hvad der jo også skete i Senmiddelalderen, men det var langt fra dens oprindelige intention. Intentionalt lagde den vægten på, at messens velsignelse skulle tilegnes i en subjektiv akt: Den enkelte skulle tage imod i sand tro og inderlig fromhed¹¹.

Efterhånden blev antallet af messefrugter udvidet. De tidligste formler består af fire, fem eller seks frugter¹², de senere oftest af ti eller tolv¹³. Disse kunne overleveres på prosa, men også i poetisk form og på andre kunstfærdige måder, f. eks. sådan, at hver enkelt frugt havde sin repræsentant blandt evangelister, kirkefædre, paver og hellige mænd¹⁴.

Iblandt de mange samlere af messefrugter vardominikaneren *Johannes Herolt*, død 1468¹⁵. Han affattede særligt prædikener og kateketiske arbejder. Deriblandt var hans »*Sermones de sanctis*« fra 1435, hvoraf der findes adskillige afskrifter. Fra omkring 1470 og talrige gange op mod århundredskiftet udkom denne prædikensamling, og den hørte til blandt Senmiddelalderens mest udbredte prædiken- og opbyggelsesbøger¹⁶. I hans sermo 48, den sidste prædiken i »*Sermones de sanctis*«, findes der en for-

¹¹) Eksempelvis kan nævnes en messefrugt, der går igen i mange samlinger: »*Audire missam cum deuocione magis prodest homini quam si totam terram illam daret pauperibus, quam interim posset pertransire.*« Franz s. 44. Af det følgende vil det fremgå, hvor megen vægt der lægges på »*deuotio*«.

¹²) Jungmann, b. 1. s. 164.

¹³) Franz s. 43.

¹⁴) Franz s. 43 f.

¹⁵) Oplysninger om Johannes Herolt findes i »*Scriptores ordinis Praedicatorum*« b. 1, 1719, s. 762 og i *Zeitschrift für katholische Theologie* 26. & 27. Jahrg. henholdvis s. 417—447 og s. 362—368.

¹⁶) Det kgl. Bibliotek i København ejer alene 11 eksemplarer.

tegnelse over tolv messefrugter. Denne prædiken skal i det følgende sammenlignes med Pedersens katekese.

I indledningen til sin sermo 48¹⁷, »De XII. fructibus misse«, taler Johannes Herolt om, hvorledes »corpus nihil valet sine societate anime«, og »anima nihil valet sine societate dei«; dermed vil han præcisere, at det ikke nytter blot »legemligt« at høre messe. Og det sidste vers i Matth. evg. fortolker han som en forjættelse til dem, der hører messe på rette måde: »Tunc autem deus erit nobiscum quando diligenter et deuote audimus missam.« Der lægges tydeligt vægt på, at man skal høre messe med det rette sind. Således hedder det også sidst i indledningen: »Vnde in presenti sermone dicendum est de duodecim fructibus quos quis consequetur qui deuote et diligenter audit missam. vt sic alliciantur grossi homines ad intrandum ecclesiam qui stant in foro vel in cimiterio et raro audiunt integram missam etiam in diebus dominicis«¹⁸.

Hos Chr. Pedersen hedder det ganske kort: »Her effter følger tolff honde løn fruct oc gaffuer som Gud vill giffue dem som gerne høre messe.«

I form som i indhold er den første af Herolts tolv frugter traditionel; den kendes fra andre samlinger¹⁹. Den fortæller, at selv om en mand som almisse bortgav så stort et

¹⁷) Citaterne stammer fra den ældste af Det kgl. Biblioteks udgaver, der nøjagtigt lader sig datere. Den er trykt hos Anton Koberger i Nürnberg og udkommet den 2. august 1480. Iøvrigt er der ikke store forskelle på de forskellige udgavers tekst; det er så godt som kun i interpunktionen, at der er forskellige læsemåder.

¹⁸) Her og i Herolts tolvte messefrugt, hvor den samme kategori af mennesker omtales tillige med dem, der hellere vil sidde på beværtninger i stedet for at gå til messe, kommer man til at tænke på en morsom parallel fra Paulus Helie: »Men wnder dess (sc. når præsten siger: »Gracias agamus«,) ænthen squaldre the paa torget eller dricke ij krwer, dog noget høffuiskere oc blugere, end mange som snakke og squaldre wdi tempelett wnder then gantsche messe«. Paulus Helies Skrifter, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1932—1943, b. 5 s. 284.

¹⁹) Franz s. 42, s. 43 og s. 44. (Det drejer sig om tre forskellige samlinger.)

stykke land, som han kunne gå igennem i den tid det ville tage at celebrere messen, ville det dog ikke gavne ham så meget som »deuota auditio vnus misse«. Hvad da, fortsættes der, om han på een dag hørte fire eller seks? Hvis nogen for Guds skyld bortgiver en eng eller mark, mener han, at han har gjort noget stort, — dog gør den, som kan gå igennem flere enge eller marker for at give dem bort, noget, der er mindre værd end højtideligholdelsen af een eneste messe. Og der sluttet ganske patetisk: »O quot missas neglexisti de mane diu dormiendo. in cimiterio vel in foro stando. vel in taberna sedendo tempore divinorum.«

Hos Pedersen er den første frugt som iøvrigt alle de andre undtagen den tiende noget kortere end Herolts. Men han føjer selv en formaning til. Indholdet er det samme: »det menneske som gudelige hører messe han fortjener mere løn och naade aff gwd en han gaffue saa megen ager eng eller anden god iord i gwdz naffn som han kwnde offuer gonge men han hørde i messe.) Og Herolts noget patetiske udbrud er oversat temmelig nøje: »O hwad ewindelig løn oc stor nade forsøme de skammelige som icke ville høre messe om dagen Oc hagde vel aarsage der till for vden deriss skade oc forsømelse om de ellers vilde Men de forlade det aff ladhed eller for verdenss gerighedz skyld«. Derefter henviser Pedersen til den »yderste strenge domme dag«, hvor Gud skal dømme menneskene efter deres gerninger. Dette udmæles nærmere: »Oc de grwme forbannede dieffle skulle der slide oc riffue brende oc plawe deriss krop oc siell met atskillelige piner som aldrig fonger ende oc dem motte de vndfly om de ville høre messe.« Disse sidste bemærkninger har Pedersen altså selv føjet til. Iøvrigt henviser han til, at denne første frugt er, »som doctroress scriffue i den hellige scriff«, at, o. s. v., og det betyder vel bare, at han vil give sin katekese så meget større vægt ved at henvise til, at det, han har at sige, er velbegrundet, hører til i den kirkelige tradition og ikke

bare er noget, han selv har fundet på. Denne bemærkning siger altså intet om, om Pedersen bruger Herolts prædiken som forlæg eller ej. Det eneste den siger er, at det Pedersen nu vil sige, er noget overtaget.

Også indholdet af Herolts anden frugt er kendt fra andre sammenhænge²⁰. Det hedder her, at englens hellere dvæler hos det menneske, der fromt hører messe og skærmer ham omhyggeligt. Han har jo gjort sig til fælle med englens selv ved at være til stede og prise engles og menneskers konge. For når Kristus ofres på alteret, er englens til stede. Derfor beskærmer de et menneske den dag, han har hørt messe, hvor han end færdes. Således bliver han bedre beskærmet den dag på legeme og sjæl; som det hedder i salme xc²¹: »Angelis suis deus mandavit de te etc.«

Overensstemmelsen mellem Pedersens anden frugt og Herolts er stor; blot er Pedersens kortere: »gudz engle ere hoss det menniske stedzse oc beware hannwm fra alt onth naar han haffuer hørt messe«. Også salmecitatet er det samme. (Som dauid profete siger) »Gwdh haffuer befalet sin engild ath han i alle veye skall beware digh.«

Hovedindholdet af den tredje frugt hos Herolt er, at de veniale synder forlades den, der fromt kommer til kirken for at høre messe. Flere steder i andre samlinger forekommer denne frugt²². Dette thema har Herolt udformet nærmere, idet han i ni punkter opregner, hvornår i messen dette sker: 1. når man træder ind i kirken og bliver bestænket med vievandet; 2. når de, der har lært det, siger »Confiteor« med præsten; 3. så ofte man hører navnet Jesus eller Maria i kollekten, epistlen og evangeliet og fromt bøjer sine knæ og slår sig for brystet; 4. når man ved elevationen af Kristi legeme fromt slår sig for brystet:

²⁰) Se Franz s. 39 og 41 og forresten også hos Pedersen, hvor englens beskyttelse nævnes som den anden af de seks frugter i bogen om messen, Danske Skrifter s. 424.

²¹) Salme 91. (90 i Vulgata.)

²²) Franz f.eks. s. 40 og 45.

5. når præsten efter elevationen, og efter at de døde er blevet mindet, siger »Nobis quoque peccatoribus«, og man sammen med præsten slår sig for sit bryst; 6. når præsten nyder Kristi legeme, og man slår sig for brystet og bøjer sig fromt; 7. i slutningen af messen, når man fromt modtager velsignelsen af præstens hånd; 8. når man efter messen bestænkes med vievandet; 9. så ofte man i messen beder »Pater noster« eller andre bønner.²³ Dernæst slås det fast, at alle mennesker er skyldige i veniale synder, og der sluttes således: »tunc libenter debemus audire deuote missam vt nobis peccata venialia dimittantur. Item sciendum quod plura venialia vel pauciora dimittuntur. per illa iam dicta secundum deuotionem audientis missam.«

Denne messefrugt er hos Pedersen ret forskellig fra Herolts. Den siger, at, når et menneske hører messe og »seer ydmygelighe oc gudelige det verdige sacramente som er gudz legeme Da giffuer vor herre hannum sin nøttørte lige føde den dag som Sanctus Augustinus scriffuer hwad ont han taler eller tencker wforwandiss det bliffuer hannwm forladet«. Der tales altså også her om, at de veniale

²³) Heller ikke denne skematiske fremstilling er original for Herolt. I en samling messefrugter af Gottschalk Hollen findes næsten de samme eksempler: »In der Messe werden lässliche Sünden getilgt, und zwar bei dem Beten des Confiteor, des Credo, des Pater noster, bei dem Aussprechen des Namens Jesu, bei der Erhebung der heiligen Hostie und bei dem Segen.« Franz s. 55. — At jeg er gået så meget ind på denne fortegnelse skyldes, at det er den, Pedersen rimeligvis har overtaget og placeret i anden del af bogen om messen, Danske Skrifter b. 2 s. 466. Den taler om syv steder, hvor tilgivelse bliver mennesker til del: 1. når de læser »Confiteor med præsten; 2. når de bøjer knæ og hoved, når præsten siger Jesus; 3. når de falder på knæ ved »Credo«; 4. ved elevationen; 5. når de med anger og ruelse slår sig for brystet, når præsten siger: »Et dimitte nobis debita nostra« og læser »Pater noster«; 6. når de ydmygt efter messen modtager velsignelsen af præsten; 7. når de efter messen bestænkes med vievandet. I betragtning af Pedersens frie måde at bearbejde sine forlæg på er det højst sandsynligt, at Herolts fortegnelse har været hans forlæg her. Dermed er der givet et fingerpeg med hensyn til Pedersens fremgangsmåde ved udarbejdelsen af den anden del af bogen om messen.

synder forlades den, der hører messe på rette måde — omend det udtrykkes anderledes end hos Herolt. Pedersen har heller ikke på dette sted nogen omtale af, hvor i messen denne forladelse af de veniale synder bliver den troende til del. Ganske enfoldigt hedder det: »Saa lenge man hører messe tha fortaber man enthed aff sin tiid Alle de fodspor han gonger til messe eller fra messe dem telge gudz engle hannum til ewig løn oc gaffn Vaaret saa at nogen døde hastelige den dag han hagde hørth messe saa han ey før finge gudz legeme Tha regness det hannwm for gwdh ath han aandelighe det anammede i messen.«

Medens der næsten altid tales om, at det er de veniale synder, der forlades i messen, hedder det i den fjerde frugt hos Herolt, at »qui in peccatis mortalibus audit missam et presens est in ecclesia cum christus immolatur in altari: quandoque ante finem misse deus recipit eum ad gratiam. indulgendo sibi omnia peccata sua mortalia.«²⁴ Og Herolt slår yderligere dette fast ved at nævne røveren på korset og Maria Magdalene²⁵. Men også i messen er Kristus i sandhed til stede. Derefter følger der en længere udredning i traditionel form²⁶, hvori der gøres rede for, at den, der er exkommuniceret »maiori excommunicatione« kun må overvære prædikenen, og at han så, når prædikenen er slut, straks må gå. »Et sic exeundo debet cogitare quod non est dignus cum ceteris christifidelibus stare in loco sancto. nec in futuro cum sanctis et angelis in celo. Et oportet eum carere fructu istius misse. et omnium missarum et orationum indulgentiarum et omnium bonorum que hodie

²⁴) Der er vel her tale om en undtagelse. Når man falder i dødsynd, er det igennem bodens sakramente, at man atter indsættes i nådens stand, ikke ved at høre messe. I senere latin betyder quandoque da også: undertiden, stundom.

²⁵) En parallel findes i en samling messefrugter af Johannes Nider: Messen »bekehrt zuweilen grosse sünder.« Franz s. 54.

²⁶) Flere gange i denne sermo findes den litterære fiktion: »Queritur — respondetur.«

fiunt in toto mundo: et est quasi membrum abscisum a capite.« Med ham må ingen have fællesskab. Den, der derimod er exkommuniceret »*minori excommunicatione*« må gerne høre messe. Men »*ad osculum pacis non debet accedere*«, d. v. s. han må ikke deltage i kommunionen²⁷. Derfor er det godt, slutter Herolt, at »*grossi peccatores*« kommer i kirken og hører messe og prædiken. »*Multis in-funditur gratia in presentia corporis christi*«.

Hos Pedersen er den fjerde frugt, »At et syndigt menneske bliffuer tit omwent fra synden vnder messen for-medelst det verdighe gudz legemess neruerelse oc fonger affløsnung aff sine synder Som røffueren fick paa korsset aff gudz neruerelse och sancta maria magdalena den tiidh hwn tode hanss føder.« Overensstemmelsen er god, selv om Pedersen ikke har taget sidste del af Herolts messefrugt med. Themaet er det samme, og der nævnes de samme eksempler på, hvordan store syndere blev omvendt, fordi de var Kristus nær. Også hos Pedersen slutes der fra disse eksempler fra Jesu jordeliv til hans nærvær i messen og virkningerne af dette nærvær.

Den femte frugt er betegnende for Herolts sakramentbegreb og tidstypisk i det hele taget²⁸. Indholdet af den er, at den, som overværer messen, kan kommunikere på åndelig vis, om han er ret disponeret. Han kan kommunikere, så ofte han hører messe, når han er uden dødssynd, ønsker at modtage sakramentet og beder om at han, skønt uværdig, på åndelig vis må modtage messens velsignelse. Herolt anfører også et Augustin-citat, som meget ofte forekommer i skrifter fra Senmiddelalderen: »*Crede et manducasti*«, og fortsætter: »*Et talis qui sic cum magno desiderio et deuotione audit missam. maiorem gratiam interdum potest consequi quam ille qui etiam eodem die ad*

²⁷⁾ Disse to ting hører i Senmiddelalderen nøje sammen, se Jungmann II s. 392 f.

²⁸⁾ Også Gottschalk Hollen har den samme messefrugt: »In der messe kommuniziert man geistlicherweise«. Franz' referat s. 55.

sacramentum accessit immo quam ipse sacerdos celebrans missam.«

Chr. Pedersens femte frugt følger Herolts nøje, selv om den er kortere: Den femte frugt er »At det menneske som gwdelige hører messe han anammer aandelige gudz legeme om han det ydmygelige begerer oc er vden dødelig synd Det kan oc ske at den som gwdelige hører messen han fonger mere nåde aff gwdh en den hende siger Saa maa huert got menneske daglige gonge aandelige til gudz bord met presten.«

I sin sjette messefrugt siger Herolt, at den, der overværer messen, på denne dag bliver delagtig i »omnium bonorum qua fiunt in ecclesia dei ab omnibus christifidelibus in toto mundo.« Der henvises til troen på »communio sanctorum«, som betyder, at enhver, som er i nådens stand hver dag bliver delagtig i alle messer og fromhedsgerninger og overhovedet alle de gode gerninger, som gøres i verden. Og spørger man, hvad det er, der gør dette, svares der: »vnio et caritas fraterna facit hoc«. Dette udvikles nærmere, og Herolt slutter med at henvise til Genesis kap. XVIII. Så stor er betydningen af »communio sanctorum«, at Gud »propter bonos parcit malis.«

Hos Pedersen hedder det ganske kort: »Den siette fruct er Ath det menneske som er paa naadenss wegne och hører gudelige messe han bliffuer del actig i alle de messer der sigiss offuer all kristendommen.«

I sin syvende frugt, hvis indhold også kendes fra andre samlinger²⁹, taler Herolt om, hvordan et menneskes bøn hurtigere bliver hørt, når den bedes i messen, hvor Gud er til stede. Det gælder også den celebrerende præsts bøn. Enhver præst skal i hver messe bede for »circumstantes«, hvis tro og fromhed er kendt. Og englene, som er til stede, beder i særlig grad for celebranten og for »circumstantes«, og sådanne bønner bliver hurtigere hørt.

²⁹) Franz s. 41.

Hos Pedersen, der følger Herolt ret nøje, hedder det om den syvende frugt: »At hwad et menniske bediss aff gud vnder messen thet videss hannwm snarere en paa i anden tiid Oc der till met nyder han prestenss bøn, oc de hellige engless som altiid tiene til messen men hwn sigiss«.

I den ottende messefrugt taler Herolt om, hvordan de sjæle, for hvilke der læses messe, eller for hvilke de, der er til stede, beder, har en særlig trøst deraf: »O quantum et mirificum donum de dei misericordia quod nunquam celebrantur diuina misteria quin ibi occurrant duo virtuosa opera: scilicet vnus peccatoris conuersio. et vnus anime a penis liberatio.«³⁰ Dernæst slås det fast, at eukaristien er det største offer, der tænkes kan, og at intet offer kan være større, fordi her ofres Kristi legeme og blod. Til sidst henvises der til eksempler på, hvordan sjæle, der skulle udsone en straf i Skærsilden, blev befriede, fordi der blev læst messer for dem.

Pedersens messefrugt ligner Herolts, selv om den karakteristiske ytring om de to »virtuosa opera« mangler. Peder-

³⁰) Herolt henviser til hvorfra han har overtaget sætningen om de to »virtuosa opera«: »secundum Augus. in enchiridion et secundum gregorium in dyalogo, quid etiam confirmat beatus Bern.« Ifølge Franz s. 61—62 står der i en samling et udsagn, der ligner Herolts overordentlig meget: »Gregorius de sacramento altaris: O quantum donum, quam mirificum bonum, quia nunquam celebrantur divina mysteria, uel ibi occurrantur duo uirtuosa opera, uidelicet unius peccatoris conuersio siue unius anime a penis liberacio.« Men at man også ellers har kunnet tilskrive Augustin denne opfattelse, viser en anden samling: »Es sprichet Sant Augustinus O wel ein wunderlichu gab von der erbarmherzkeit gottes ist disue dc niemer die heilikeit gottes inder heiligen messe begangen oder vollbracht wirt, da beschehen zwei tugentlichu oder kræftigiu werk gottes. Dc ein ist eines sünders bekerd von sinen sünden. Dc ander ist erloesung einer sele zedem minsten von dem fegfiur.« Franz s. 62. Pedersen har brugt Herolts udsagn om de to »virtuosa opera« i en anden sammenhæng. I anden del af bogen om messen, Danske Skrifter b. 2 s. 468 hedder det: »Oc mene somme Doctores ati huer messe som sigiss paa iorden bliffuer i siel læssd aff skeerss ildz pine och eth syndigt menniske om wenth till gwd fra syn ondscaff.«

sen siger: »naar et menniske hører messe oc beder for de arme siæle som ere i skerss ild Tha fonge de besynderlighe leskelse i deriss pine der aff Thii at engen ting kan mer eller snarere hielpe dem aff deriss pine en at lade sige messe for dem eller ath høre messe oc der offuer bede for dem.«

Den niende messefrugt, der siger, at en messe, som er blevet påhørt i fromhed, gælder mere end tusinde efter døden, tilskriver Herolt i overensstemmelse med traditionen Anselm³¹. Også sætningen: »Tantum valet celebratio misse quantum mors christi in cruce«, bliver traditionelt lagt Johannes Chrysostomus i munden³². En tredje autoritet bliver anført: »Vnde Thomas de aquino. In qualibet missa inuenitur omnis fructus et vtilitas: quam christus in die parasceues operatus est in cruce cum morte sua.« Derfor må man tro, at også den har del i nåden, der fromt hører messe og således kommunikerer på åndelig vis.

Uden at forsøge på nærmere teologiske forklaringer siger Pedersen ganske jævnt: »det er nw bedre at høre en messe i syn liffuiss tiid En at der hørdiss hwndrede for hannwm effter hanss død Det er oc bedre ath lade sige i messe for sig i syn liffuiss tiid en der sagdiss hwndrede for nogen effter hanss død.«

Den tiende messefrugt, som Herolt i overensstemmelse med traditionen tilskriver Beda Venerabilis³³, fortæller, at hvis det sker for en svanger kvinde, at hun skal føde på den dag, da hun har hørt messe, da er der håb om, at Gud vil gøre hendes forløsning let; og englene vil beskyrme moderen og barnet. Og når en kvinde skal føde efter fromt at have hørt messe, bør hun påkalde den

³¹) I en fortegnelse over messefrugter fra 1427 hedder det: »Die zwölfti tugend schribet Anshelmus: Welher mensh by sinem leben mit andacht mess hørt, daz die selbst mess ime abdilget die sünd denn tudent nach sine tod.« Franz s. 47.

³²) Franz s. 60.

³³) Franz s. 67.

salige jomfru Maria, Kristi moder, om hun dog af Kristus måtte opnå, at hendes forløsning må blive let, ligesom Marias blev det. Men når hun har født sin søn, må hun ikke tro på ammetuesnak, (*superstitiones vetularum circa parturientes*).

Pedersen følger Herolt meget nøje her: »er der saa ath noget quindfolk er sywgligt oc gonger hwn i barsel seng den dag hwn hørde messe da skall hwn føde sit foster lettelige vden liffuiss fare thii ath de hellige gwdz engle bede for henne oc henniss foster. oc tiene oc beuare dem besynderlige Thii skulde alle quindfolk som sywglige ere daglige høre messe om det waare dem mweligt thii at deriss liffuiss fruct bliffuer der offuer velsignet aff gud De skulle och haffue deriss hob fulkommelige til det verdige gudz legeme som tracteress i messen oc til Jomfru maria som dem wel beware skall Oc icke till kerlingerss oc troldkonerss signaler eller ander breff oc løssactig ting som bedre vaare laden en giord«.

I sin elevte messefrugt, traditionelt tilskrevet Ambrosius³⁴, taler Herolt om, at hvad et menneske spiser efter messen, bliver ham bedre, end hvis han ikke havde hørt messe. Derfor, fortsætter han, er det en prisværdig skik ikke at spise før messen. Et sådant menneske vil få fremgang på alle måder, i sit arbejde, i håndværk, i forretninger og på rejser. Og Herren vil styrke ham på legeme og sjæl og give ham, hvad han har brug for, især, hvis han hører messe hver dag: »Primum querite regnum dei etc«. Og Herolt fortæller om to skomagere: Den ene hørte messe hver dag og havde, hvad han havde brug for sam-

³⁴) I en fortægnelse over messefrugter (se note 31) hedder det: »Die siebent tugend schribet sanctus Ambrosius: Was ain mensch isset und trinket nach dem so er messe gehört, daz sterket in mer und tut der natur bass den vor der mess.« Det er sikkert rigtigt, hvad Franz s. 64 skriver om denne messefrugt: »Darin liegt sonach die Zusicherung einer irdischen Belohnung für diejenigen, welche das kirchliche Verbot treulich beobachteten.«

men med sin kone og sine børn. Men den anden hørte sjældent messe, men arbejdede endog på helligdagene. Og alligevel levede han altid i trange kår sammen med sin kone, og børn havde han ingen af. Og altid var han i gæld³⁵.

Den ellefte messefrugt hos Pedersen er kort. Han fortæller ikke nærmere på hvilke måder fremgangen vil vise sig, og skriftstedet og den opbyggelige fortælling har han ikke taget med: »hwad eth menniske gør eller handterer effthter han haffuer hørt messe det skal fonge diss bedre framgong Och hwad han æder oc dricker det skall bekomme hannwm wel til sin naturlige føde.«

I den tolvte og sidste messefrugt behandler Herolt et thema, der naturligt hører til på sidstepladsen i en sådan samling³⁶: Hvis det sker, at et menneske skal dø den dag, han har hørt messe: »tunc christus presens erit tibi in extremis: et vult tibi astare sicut tu presens fuisti et sibi astitisti missam audiendo. »Eadem mensura etc.« Og hvis et menneske skulle komme i livsfare den dag, han havde hørt messe, vil han være mere sikker. Tillidsfuldt skal han håbe på, at Gud vil fri ham ud af hans fjenders hænder. Dernæst tages der stilling til, om man er forpligtet til at

³⁵) Fortællingen om skomagerne har Pedersen benyttet andetsteds, nemlig i Jærtegn-Postillen, Danske Skrifter b. II. s. 225—226. Det er tydeligt, at det er Herolts fortælling, der ligger til grund, selv om den er udvidet. Overskriften og den sammenhæng, den står i, viser, at Pedersen har benyttet den som et jærtegn, der skulle opmuntre folk til at holde søndagen hellig. Og ikke bare Herolts fortælling har Pedersen overtaget, men også skriftstedet, endda på latin. At han ikke har fortalt denne historie i den sammenhæng, den står i hos Herolt, kan vel forklares ved, at han har ønsket at bringe den andetsteds, (han er begyndt på postillen i 1514 efter at bogen om messen var udkommet samme år ved Sct. Hans-tide), men skal nok i højere grad forklares ved en rigtig fornemmelse af, at den stilistisk ikke rigtigt hører til i en samling af messefrugter; det er som om korte, fyndordsagtige sætninger passer bedre end små, selvstændige fortællinger. Mon det ikke er ud fra en sådan fornemmelse, at Pedersen gennemgående har gjort sine messefrugter knappere i formen?

³⁶) Franz s. 55, 58 og 64—66.

høre messe hver dag eller kun om søndagen. Og de, der hellere vil sove længe om morgenen eller sidde i beværtningerne i stedet for at gå til messe, karakteriseres mælende: »et quando audiunt pulsum ad elevationem tunc occurrunt in ecclesiam. et viso corpore christi statim econuerso exeunt.« Så taler Herolt om de husherrer, der uden gyldig grund forhindrer familie, husstand og tyende i at komme til messe; deri synder de meget. Dog synder de tjenestepiger tredobbelt, som for det første uden gyldig grund negligerer messen, dernæst arbejder på helligdagen og sluttelig efter middagsmåltidet gør ud for at danse: »melius est mulierem lanam suam texere quam impudice chorisare. Et ratio est, quia in chorea quasi omnia peccata mortalia committunt.« Derefter tales der om, hvordan man skal forholde sig til arbejde på helligdagene, og det slås fast, at det i hvert fald er bedre at arbejde på helligdagen end at tigge, »Exceptis sacerdotibus et religiosis«. Mennesket er skabt til at arbejde. Derfor skal de tjenestefolk, der til daglig ikke har tid til at gå til messe, fromt bøje deres knæ, når de ved elevationen hører klokken ringe, og det skal de gøre ydmygt og med hjertets sønderknuselse, hvadenten de er på marken, i huset, i køkkenet eller et hvilket som helst andet sted. Til slut slår Herolt med to opbyggelige fortællinger fast, hvordan den, der hører messe, bliver bevaret fra onde menneskers efterstræbelser, og dermed slutter hans sermo 48.

Pedersens tolvte messefrugt er meget kortere end Herolts. Imidlertid gengiver den ret trofast første del af Herolts, og den karakteristiske »eadem mensura«-sætning har han trofast oversat: »døde et menniske den dag han hagde hørt messe da giffuer gud hannum en besynderlig naade den han icke ellerss finge oc den alsommectiste gud eller hanss verdige engle skulle være hoss hannum i hanss dødz time oc tiene och trøste hannum ligerwiss som han tiene det verdighe gudz legeme oc hørde messe gudelighe Thi wor herre siger i det hellige ewangelio Met den samme

skeppe i vdmaale met der skall eder indmaaless meth igen i den ewighe glæde.« Herefter går Pedersen direkte over til katekesen over messens seks frugter.

Af denne sammenligning fremgår det, at Chr. Pedersens tolv messefrugter er overordentlig stærkt beslægtede med Herolts, og det ikke bare indholdsmæssigt. Også de sproglige ligheder og ligheder i karakteristiske udtryk tyder på direkte overtagelse, og det så meget mere som Pedersen også andetsteds har benyttet Herolts »Sermones de sanctis«³⁷. Hvad forkortelser og udeladelser angår er det væsentlig rigtigt, hvad udgiverne af hans skrifter, vel lidt summarisk skriver³⁸: »thi skønt han ikke formaaede at give noget ejendommeligt og nyt, forstod han dog til en vis Grad at gjøre det laante levende; og medens Originalerne i det døde Sprog træde os saa koldt imøde og i mange Tilfælde bære ikkun altfor kjendelige Spor af Lyst til at prunke med en ufrugtbar Lærdom — gjør Chr. Pedersen sig en Glæde af at bortskære deslige for Folket uforstaaelige Bemærkninger, og holder sig til hvad han kunde gjen-give paa sit simple, jævne Sprog«. Som nævnt tror jeg, at det er Pedersens stilistiske fornemmelse, der spiller ind her, og som er årsag til den knappere form.

I det følgende skal forholdet mellem Chr. Pedersens messeudlægning og den messeudlægning, der ligger til grund for denne, undersøges.

Først lidt om allegoriske messeudlægninger i almindelighed:

Som tidligere nævnt begyndte man i første halvdel af det niende århundrede at anvende den allegoriske metode, når man skulle forklare, hvad der skete i messen³⁹. Man anså sig for berettiget dertil, fordi man mente, at intet

³⁷) Se udgivernes bemærkninger i Danske Skrifter b. II, s. 488—489. Vi har også allerede set, at Pedersen i sin Jærtegnspostille har benyttet Herolts fortælling om de to skomagere.

³⁸) Danske Skrifter b. II, s. 488.

³⁹) Franz s. 729—730.

var forordnet af fædrene uden at der var dybe og hemmelighedsfulde grunde til det. Og da man ved udgangen af Middelalderen også formelt ønskede at retfærdiggøre denne fremgangsmåde, betjente man sig her, som ved skriftudlægningen af det firfoldige fortolkningsprincip: Messen skulle forklares litteralt, allegorisk, tropologisk og anagogisk⁴⁰.

Den udvikling, der her skete, hørte nøje sammen med at messen blev anskuet som en repræsentation af Kristi offer, ja, i den folkelige fromhed ligefrem som en gen-tagelse.

Derfor blev messeudlægningerne også i højere og højere grad, som man nærmede sig udgangen af Middelalderen, koncentrerede om lidelseshistorien. Medens man tidligere havde ladet messen fremstille Jesu liv fra inkarnationen til himmelfarten, begyndte man fra midten af fjortenhundredtallet at forstå hele messen om Jesu lidelse, død og opstandelse⁴¹. Derfor fik alt det, der skete i messen sin specielle tydning og betydning, således f. eks. præstens liturgiske dragt; som Kristi repræsentant måtte hans klæder repræsentere noget, der på een eller anden måde havde tilknytning til Kristus i hans lidelse og død, — nemlig de klæder, han bar, de bånd, hvormed han blev bundet o.s.v. Fantasiens kunne få temmelig frit spillerum, og selv om man i mange tilfælde bibeholdt mere traditionelle tolkninger, er det ikke altid helt let at forstå parallellismen, da det kunne være meget tilfældige ting, der kombineredes.

Hvad Chr. Pedersens messeudlægning angår, pegede, som nævnt i note 7, en oplysning i den af Franz referede messeudlægning hen på, at Pedersens forlæg skulle søges hos

⁴⁰) Franz s. 704—705. Dette firfoldige fortolkningsprincip forklarede skolastikken i fire læresætninger:

«*Litera gesta docet, quid credas allegoria,*

Moralis quid agis, quo tendas anagogia.» Franz s. 594.

⁴¹) Franz s. 704—705.

Vincens Ferrer⁴², og i *Scriptores Ordinis Praedicatorum*⁴³ nævnes der også en udlægning i tredive artikler, forfattet af Ferrer. Men spørgsmålet var alligevel noget kompliceret:

I den moderne udgave af Ferrers skrifter, besørget af Fages er der optaget en traktat med titlen: »Contemplacio molt devota qui compren tota la vida de Jesu Crist Salvador Nostre ab les propietats de la Misa.« Fages aftrykker den ældste trykte udgave fra 1518⁴⁴; han kender intet håndskrift. Stilen, bestemte ejendommeligheder, som også findes i Ferrers prædikener, og lokale allusioner peger hen på, mener Fages, at det drejer sig om et autentisk skrift. Imidlertid har Brettles undersøgelser vist, at skriftet ikke er autentisk i den forstand, at det er direkte forfattet af Ferrer selv, men at det iøvrigt har sit forlæg i Ferrers prædikener⁴⁵. Til grund for traktaten ligger en prædiken, der findes i Toulouserredaktionen⁴⁶ »Sermones de tempore et de sanctis«. Denne prædiken er en sammen- og overarbejdning af fire prædikener, holdte af Ferrer i 1411 og

⁴²) Sct. Vincentius Ferrerius var en af Senmiddelalderens helt store bodsprædikanter. Han skal omkring 1330 være indtrådt i et dominikanerkloster i Valencia, hvor han blev prior i 1377. Han døde 1419 og blev kanoniseret i 1458. Særligt i Spanien, men også i det tyske sprogområde blev han dyrket. Udførlige oplysninger findes i *Dictionnaire de Théologie catholique*, b. 15², 1950. Ferrers litterære virksomhed er behandlet af Henry Fages, O. P., som blandt andet har udgivet: *Oeuvres de saint V. F.*, b. I og II, 1909, — og af Dr. Sigismund Brettle, ord. min. conv.: *San Vicente Ferrer und sein literarischer Nachlass*, 1924. (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen b. 10).

⁴³) Quétif-Echard: *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, b. 1, 1719, s. 767.

⁴⁴) Fages I. (Contemplacio), 1 ff.

⁴⁵) Brettle, s. 139 ff.

⁴⁶) Ifølge Brettle s. 80, blev der i Toulouse siden år 1416 foranstaltet en redaktion og overarbejdning af Ferrers prædikener. (Denne redaktion forklarer overensstemmelsen i alle de prædikenhåndskrifter, der går under navnet: »Sermones de tempore et de sanctis.)

nedskrevet samme år af Colegio del Patriarcha⁴⁷. Disse fire prædikener indeholder i fire billeder traktatens grundtanker. (Traktaten og dens forlæg i Toulouserredaktionen indeholder 30 billeder). Dette forhold forklarer, at der er så store ligheder mellem traktaten »Contemplacio molt« fra 1518 og Chr. Pedersens messeudlægning fra 1514. Men hvor har så Pedersen hentet sit forlæg? Skal det søges i Colegio's fire prædikener eller i Toulouserredaktionens »Sermones«?

Dette spørgsmål er ikke vanskeligt at besvare. Et fingerpeg giver allerede stilen i Pedersens udlægning. Den bærer ikke præg af at være sammenarbejdet af fire forskellige prædikener. Dernæst er forholdet det, at alle de udgaver, der fremkom i Europa, trykte i Tyskland, Frankrig og Italien, går tilbage til eet eneste forlæg, nemlig Toulouserredaktionens⁴⁸. Iøvrigt er det utænkeligt, at Pedersen skulle have kendt Colegio's prædikenmanuskript, som var glemt indtil det blev udgivet i det føromtalte Rocaberti-tryk, 1693—1694. Og hvad er naturligere, end om Pedersen under opholdet i Paris, hvor hans bog blev udgivet i 1514, skulle have fået en udgave af »Sermones« i hænde? (Alene i Lyon var der i årene 1474—1513 kommet otte udgaver)⁴⁹.

I det følgende vil vi derfor sammenligne messeudlægningen i Toulouserredaktionens udgave af Vincens Ferrers prædikener »Sermones de tempore et de sanctis« med Pedersens udlægning. Det vil så vise sig, om det er rimeligt at

⁴⁷) Da dyrkelsen af Sct. Vincens i løbet af det 16. og 17. århundrede for alvor slog igennem i Spanien ved dominikanernes energiske propaganda følte man stærkt manglen af en udgave af »Sermones«. (I Tyskland, Frankrig og Italien have adskillige udgaver set dagens lys.) Derfor blev der under protektion af ærkebiskoppen i Valencia, Rocaberti, der tilhørte dominikanerordenen, omkring år 1693—1694 foranstaltet en udgave på latin. Denne byggede på et prædikenmanuskript af Colegio del Patriarcha, en papircodex indeholdende 203 prædikener. Brettle s. 20 og 95.

⁴⁸) Brettle s. 78.

⁴⁹) Brettle s. 78.

anse Ferrers sermon for det direkte forlæg til Pedersens udlægning⁵⁰.

Som overskrift over den pågældende sermon står: »Dominica prima post octa. epiphanie. Sermo IV«. Messeudlægningen optræder som en regulær prædiken. Denne sammenhæng har Pedersen lige så lidt taget hensyn til som ved behandlingen af Herolts tolv messefrugter, der jo også har form som en prædiken. Også her lader det sig forklare ved en rigtig stilistisk fornemmelse.

Dernæst følger der hos Ferrer efter en længere indledning 30 afsnit, som alle er bygget op efter samme skema: Først fortælles der et træk fra Jesu liv, dernæst tydes det om noget af det, der sker i messen ved brug af det stadigt gentagne: »hoc representat presbyter«, eller: »hoc representatur in missa«.

Pedersens messeudlægning fordeler sig på 33 artikler. Det er imidlertid ikke nogen afgørende forskel, da han, som det vil fremgå af det følgende, stort set behandler det samme stof som Ferrer, omend han fordeler det på en lidt anden måde. At Pedersens messeudlægning er delt op i 33 artikler skyldes blot, at allegorien er ført endnu længere igennem: De 33 artikler betegner Herrens 33 leveår⁵¹.

De enkelte afsnit hos Pedersen er bygget op omvendt af Ferrers, således at der først fortælles om noget af det, der sker i messen, og dernæst om, hvad det repræsenterer i Kristi liv, og de enkelte udlægninger knyttes til ved det gentagne: »Det betyder oss«, og: »Det betegner oss«. Til hvert enkelt afsnit følger Pedersen en bøn, der applicerer

⁵⁰) Til grund for sammenligningen ligger en moderne udgave af et manuskript af Ulrich Dalem de Reutlingen, optrykt hos Brettle s. 140—154. Det stemmer nøje overens med Det kgl. Biblioteks trykte udgaver fra 1487 (Köln), 1488 (Basel) og 1492 (Nürnberg.)

⁵¹) »Thii ati hende vdleggiss rettelige vor herriss fødelse pinelse oc opstondelse met tre oc trediwge artickler och sticke emod det at han wor her paa iorden i try oc trediwge aar«, indledningen til bogen om messen, Danske Skrifter b. II s. 419.

afnsittets tanker og indhold på den enkelte, og undertiden kan man se, hvordan elementer fra Ferrers artikel først kommer frem hos Pedersen i den efterfølgende bøn. Endnu en forskel i den ydre ramme skal bemærkes: To steder i sin udlægning har Pedersen lavet en skarp cæsur, således at den falder i tre dele. Den første del omhandler Kristi liv fra inkarnationen til indtoget i Jerusalem, artiklerne 1—12, (begyndende med formessen og endende med sanctus,) den anden del fra fodvaskningen til gravlæggelsen, artiklerne 13—28, (begyndende med læsningen af kanon og endende med at præsten tager brødet), og den tredje omhandler hændelserne fra opstandelsen til himmelfarten, artiklerne 28—33, (begyndende med at præsten drikker vinen og endende med, at han velsigner menigheden). Imellem disse naturligt afgrænsede dele indskyder Pedersen det første sted syv bønner, som han kalder »orationes gregoriane«, og som lægfolket skal læse, medens præsten læser kanon, samt en kollekt. Disse bønner danner en optakt til det næste afsnit, idet de forudgriber lidelseshistorien. Det andet sted fortæller Pedersen efter beretningen om gravlæggelsen, hvordan jomfru Maria blev ført tilbage til Jerusalem og i tro på profeternes forjættelser bad om opstandelse for sin søn. Dertil knytter der sig en bøn, som den enkelte kan bede, for at han må få del i Helligåndens syv gaver⁵².

Efter disse betragtninger over messeudlægningernes formelle side går vi over til at sammenligne indholdet.

I Ferrers indledning, som fylder omkring en syvendedel af hans prædiken, forklarer han i tilslutning til sit tema, »Quodcumque dixerit vobis, facite«, hvorledes det gælder for de kristne om at imitere Kristi liv, sådan som det jo også sker i messen. Thi hele Kristi liv »repraesentata est in missa solemnī per trigenta opera principalia«. Og »non

⁵²) Ferrer taler om Helligåndens syv gaver i slutningen af den første artikel.

movet se presbyter in missa, quin ibi sit secretum⁵³. Så giver Ferrer en fortegnelse over de tredive afsnit og går dermed over til selve udlægningen.

Den første artikel omhandler Kristi inkarnation, da han »descendens de celo se posuit in ventrem virginalem induens humanitatem«. Og det slås fast, at ved inkarnationen virkede hele treenigheden: »sic pater et spiritus sanctus induerunt humanitatem filio«. Dette repræsenteres i messen, når præsten går ind i sakristiet. Der er der tre, som iklæder ham: diakonen, subdiakonen og han selv. »Sic Salvator noster Christus summus sacerdos fuit indutus in illa gloriosa sacristia«. Og, fortsætter Ferrer, »si vultis alcius contemplari«, ligesom der opbevares relikvier, prydelser og andre kostbarheder i sakristiet, således også i »illa preciosa et gloriosa sacristia beate virginis«. Og, »si adhuc vultis contemplari«, ligesom præsten ikke bliver set af nogen lægmand, når han ifører sig de liturgiske klæder, således også Kristus ved inkarnationen. »Et si vultis plus contemplari«, ligesom præsten i sakristiet ifører sig syv klædningsstykker⁵⁴, nemlig, hvis han er biskop, sandaler, dernæst

⁵³) Måske er det en allusion til dette sted, når Pedersen i anden del af bogen om messen siger: »Thii at presten less icke eth ord eller rører en hond i messen met minde en der met betegness oc merkiss noget aff wor herriss død oc pine«. Danske Skrifter b. II s. 468.

⁵⁴) De præstelige klæder kunne tydes på forskellig vis, f. eks. som »arma passionis«, marterredskaberne, Franz s. 603, eller som noget, der skulle mane præsten til at føre et retskaffent liv, Franz s. 669. I Lucidarius findes der en udlægning: Hovedlinet betyder det klæde, jøderne bandt for Jesu øjne, da han skulle gætte, hvem det var, der slog ham, messesærken, det hvide klæde, Herodes lod Jesus iføre, bæltet, det bånd, hvormed Jesus blev bundet til søjlen, da han skulle hudstryges, håndlinet, det bånd, Jesus havde om hænderne, da han stod for Pilatus, stolæen, det bånd, hvormed han blev bundet til stolpen, da de hudstrøg ham, og messehagelen, purpurklædet, som Jesus blev iført, da han blev tornekrønet. — En Klosterbog fra Middelalderens Slutning ved Marius Kristensen, 1928 s. 60 og 61. Pedersen har i anden del af bogen om messen et kapitel, der helt er viet til sådanne udlægninger: »Hvad alt det betegner oc merker som hører til messen som er presten altered kalk disk.

amictus, alba, bælte, manipulus, stola og messehagel, således blev også Kristus i jomfru Marias liv iført syv klædningstykker: Helligåndens syv gaver. Om disse skriver Esaias: »Egredietur virgo de radice Iesse et flos de radice eius ascendet et requiescet super eum spiritus Domini, spiritus sapiencie et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus sciencie et pietatis et replebit eum spiritus timoris Domini«. Efter endnu et Esaias-citat slutter denne første artikel med ordene: »Hoc facite in meam commemorationem sc. incarnationis«.

Pedersens første artikel er meget kortere: »Ath presten før sigh i messe klæderne i sacristiet (som er i domkirker och kloster) oc anderstediss før han gongher till altereth och messe degnen och subdegnen hielpe hannem der til. Det betyder oss huerlediss ihesus cristus gudz søn førde sig i menniskens nature oc tog mandom i det rene sacristie som vor iomfrw mariess alder kyskeste iomfruelighe lifff den tiid han vndfangen vor: met gud faderss oc den helliandz raad oc samtycke som de too betegne hannum hielper i klederne den tredie som tiener til messen betegner gabrielem engild som bebudede iomfrw mariam.« Det eneste nye i Pedersens artikel er bemærkningen om Gabriel. Men Pedersen nævner nu engang englene med for-kærlighed.

I det andet afsnit, der handler om Kristi fødsel fortæller Ferrer, hvorledes alt gik klart og tydeligt for sig her, fordi natten var lys som dagen, og hvordan Jesus ville fødes hos Josef og Maria og ligge mellem oxen og æselet. Så hører vi om engleskaren og hyrderne på marken. Dernæst går han over til at tyde dette om messen: Kristus, som før lå i hint berømmelige sakristi, repræsenteres af præsten, når han går ud af sakristiet, jomfru Maria af diakonen og Josef af subdiakonen. De to akolyter repræsenterer oxen

corporal messe klæderne oc alt andet.« Danske Skrifter b. II s. 474—475.

og æslet, og lyset, som de bærer i deres stager, den lysglans, som strålede hin nat. Koret, som synger »Gloria patri«, repræsenterer englekoret, og »Introitus«, der synges, når præsten forlader sakristiet, de fløjtespillende hyrders glæde. Og ligesom præsten i stor glæde går ud af sakristiet godt vasket i ansigtet og på hænderne og iført en gylden og fuldstændig ren messehagel, således blev Kristus født uden nogen plet af jomfru Maria. For at bekræfte dette slutter Ferrer med et citat fra Davids salmer.

Petersens korte artikel lyder således: »ath presten vdgongher aff sacristiet till alteret met messe degnen och subdegnen oc stonder emellem dem baade. Det betegner oss at den tiid ihesus vor fød da lagde iomfru maria hannum i krubben mellem oxen oc asenen.«

Ferrers tredie afsnit omtaler, hvordan Jesus på ottendedagen lod sig omskære. Derved ydmygede han sig; for ligesom man brændemærker en tyv, blev omskærelsen påbudt af Gud som et tegn på Adams synd. Men Jesus, der var ren, uden fejl, ville dog omskæres. Dette repræsenterer præsten, når han stående ved alteret bøjer sig og siger »Confiteor«. Og selv om han ikke er i dødssynd, skal han gå frem for alteret i fordømmelse af sig selv, som om han var det, og han skal kalde sig selv for synder, om også han var så hellig som Johannes Døberen — og dette for at betegne, at Kristus, al helligheds begyndelse og fylde, fremstillede sig selv som synder, idet han underkastede sig kravet om omskærelse.

I Pedersens version hedder det: »at presten stonder for alteret mellem dem baade oc gør sit ydmyge scrifftemaall oc kendiss sig ath vere syndig En dog ath han tilforn haffuer scrifftet alle syne dødelige synder. Det betegner oss at det rene vskildige barn ihesus lodh sig omskere alligeuel ath han vor alder renist for vden al synd som en klar spegel er vden all smytte.«

Ferrers fjerde afsnit handler om de hellige tre konger, der kom fra østen, fra jordens fjerneste egne, og som Gud

ledte ved en stjerne; de tilbad barnet, der lå i krybben mellem dyrene og bragte ham guld, røgelse og myrra. Dette repræsenterer præsten, når han efter syndsbekendelsen bøjer sig dybt ned og således med bøjet hoved tilbeder og siger: »Aufer a nobis«. Han ofrer guld, når han i dyb ærbødighed tilbeder ved alteret, og den bitre myrra frembærer han, når han gør korsets tegn til tilgivelse og syndernes forladelse, men også for at minde sig selv om Kristi bitre lidelse. Efter et citat fra Klagesangene slutter dette fjerde afsnit.

Pedersens artikel lyder: »Naar presten haffuer lest Confiteor tha gonger han till alteret meth stor reuerentz oc beder ydmygelige till gwd oc de andre to meth hannum. Det betyder oss at de hellige tre konger baade met stor reuerentz og ydmighed till det helligste barn som er ihesus vor frelsere och offrede hannwm dyrbare gaffuer guld røgelse oc mirram«.

I sit femte afsnit fortæller Ferrer om Jesu fremstilling i templet: På sin arm bragte jomfru Maria ham til templet og overlod ham til præsten, og Simeon og profetinden Anna stod hos og priste Gud. Dette repræsenterer præsten, når han går til epistelsiden (»ad cornu altaris ante librum«),⁵⁵ hvor han læser »Introitus«. Diakonen og subdiakonen, der står på hver side af ham, repræsenterer Simeon og Anna, og akolyterne og de andre, der hører »Introitus«⁵⁶, men som ikke må komme hen til alteret, jomfru Maria og Josef, som af ydmyghed stod langt borte for at høre. Skønt de havde kunnet gå frem til alteret, ville jomfru Maria, der var opfyldt af stor hellighed, give os et eksempel på, at vi ikke bør gå frem til alteret: »Quisquis externorum accesserit occidetur.« Og da Simeon modtog Kristus i sine arme, sang han: »Nunc dimittis«, i hvilken der er fire vers. Derfor gør præsten, idet han repræsen-

⁵⁵) Jungmann b. I. s. 510 f.

⁵⁶) Jungmann b. I. s. 135 note 15 og s. 398. Officium = introitus.

terer dette, fire ting: For det første synger han »Introitus«, for det andet »Kyrie eleison«, for det tredje »Gloria in excelsis« og for det fjerde kollekten.

I Pedersens korte version hedder det: »ath presten begynder messen meth stor reuerentz stondendiss mellem messe degnen oc subdegnen. Det betegner oss at ihesus cristus vor offred i tempelen met stor reuerentz paa høffve altere mellem Maria och Josep.«

Ferrers sjette artikel handler om flugten til Ægypten, hvortil Jesus, hans moder og Josef flygtede på grund af Herodes' vrede, og hvor de opholdt sig i syv år, hvorefter de vendte tilbage som landflygtige. Og dette repræsenteres i messen, når subdiakonen går hen for at læse epistlen. Men sammen med diakonen bliver præsten tilbage, og så flygter (»fugit«) han, idet han går bort fra alteret og sætter sig »in cathedra«. Her foretager han sig syv ting, der repræsenterer de syv udlændighedsår: Først læser han epistlen, responsoriet, »Alleluja« og en salme, og så bringes ofret i orden i hans nærværelse, dernæst velsigner han røgelsen og diakonen. Disse syv ting repræsenterer, at Frelseren var syv år i Ægypten.

Pedersen siger: »at presten messe degnen oc subdegnen gonge fra alteret och subdegnen less epistelen men sider presten oc messe degnen paa den høgre side hoss alteret. Det betegner oss huorlediss iomfru maria oc iosep flyde aff deriss eget land till det fremmede land egypten met ihesu cristo for den fryct och fare de hagde at kong Herodiss skulle dræbet hannum met de vskyldige børn.«

Hos Ferrer tales der i det syvende afsnit om tilbagekomsten fra Ægypten til det forjættede land efter Herodes' død. Efter Jesu, hans moders og Josefs tilbagekomst førte de ham op i tempelet i Jerusalem, hvor han blev borte og efter tre dage blev fundet blandt lærde mænd i færd med at stille spørgsmål om loven, således som Hieronymus skriver i Bibelprologen. Dette repræsenterer præsten, når han rejser sig og går hen til alteret og dér med stor omhu

overvejer evangeliet, og underviser⁵⁷, medens han overvejer det, ligesom Kristus, da han lærde i templet, hørte på jøderne og stillede dem spørgsmål, som det siges i Lukas' 2. kapitel. Og således er den overvejelse, som præsten gør ved at høre evangeliet ikke andet end en »interrogacio«⁵⁸ for at betegne, at Kristus, idet han stillede kloge spørgsmål, underviste de lærde i troen. Når evangeliet er læst, synger han: »Credo in unum deum etc.«, hvor grundlærdommene i den katholske tro findes, om hvilke Kristus belærte jøderne.

Hos Pedersen hedder det kort: »at præsten messe degnen oc subdegnen gonge till alteret siden ath gradelen alleluya oc sequentzen ere sungne oc læse det hellige ewangelium. Deth betegner oss ath ihesus iomfrw maria oc iosep komme igen aff egipten till deriss egeth føde land effter engelenss befalelse oc bebudelse«. At præsten synger »Credo«, omtaler Pedersen først i sin næste artikel.

I Ferrers ottende afsnit hører vi, hvorledes jomfru Maria fandt Jesus i templet, og at hun blev så glad, at hun ikke kunne lade være med at græde. »Videatis, quid fecit Christus«: Straks, da han så sin moder, løb han hen for at trøste og kysse hende, og derefter gik han med dem til Nazareth og var dem underdanig, skønt han var verdens herre. Denne trøst repræsenterer præsten, når han efter at have sagt »Credo« vender sig mod menigheden og siger: »Dominus vobiscum«, og kysser evangeliebogen. Og når han på alteret ordner korporalet og kalken, og hvad der angår ofret, repræsenterer han den tjeneste og lydighed, som vor Herre ydede sin højhellige moder. Han siger jo selv: »Filius hominis non venit ministrari, sed ministrare«. Thi han hjalp Josef, som man anså for at være hans fader, i vognmagerarbejdet, hvad der er naturligt, da han var

⁵⁷) Der hentydes til prædikenen, som kunne foregå på evangeliesiden i tilslutning til læsningen af evangeliet. Jungmann b. I s. 567.

⁵⁸) Interrogatio betyder i det filosofiske sprog: Slutninger gennem spørgsmål, slutningsmåde, slutning, syllogisme.

gammel og ikke kunne føre saven og heller ikke skære de tykke træstammer over. Med et citat fra Nikolaus de Lyra slås det så tilsidst fast, hvor det var tåbeligt, når jøderne kaldte Jesus for tømmermandens søn: »Nonne hic est filius fabri, quia Christus iuvabat Joseph, credebant Iudei, quod esset filius eius. O quam stulti!«

I Pedersens artikel hedder det: »naar presten haffuer lest och hørt det hellige ewangelium tha gonger han mit faar alteret igen at stonde Oc syunger gladelighe meth høy røst (Credo) det er ieg tror paa en gud. Det betegner oss hworlediss iomfru maria bleff glad oc hugsualet den tiidh hun fand ihesum sin søn igen i tempelen i blant doctress oc mestere som hwn møst hagde oc han gik met hende til nazaret igen.« Til at belyse ligheden tjener også nogle udtryk fra den efterfølgende bøn: »Jeg tacker dig ath dw hugsualedede din benedide bedrøffuede moder mariam i det du lost henne finde dig i tempelen oc fulde hende siden hiem til nazaret och wor hende lydig oc vnderdan-nig«.

I det niende afsnit fortæller Ferrer om Jesu dåb, da han tredive år gammel kom for at blive døbt. Dog var det ikke nødvendigt for ham, men han gjorde det for at hellige vandet til vor frelse. Dette repræsenterer præsten, når han vasker sine hænder i messen. Men har han da ikke allerede i skriftemålet aftvættet sin samvittighed og før messen vasket sine hænder? jo, men når præsten vasker sine hænder i messen, er det ikke fordi han trænger dertil, men han gør det for at repræsentere, at Kristus, der ikke trængte til dåben, fordi han var opfyldt af hellighed, dog lod sig døbe af ydmyghed og for at gavne os for at give vandet kraft til at aftvætte os. Og således skal også præsten gøre, er han end nok så hellig. Han siger netop: »Lavabo inter innocentes manus meas«, som om han ville sige: »Skønt jeg er ren, fordi jeg regnes blandt de skyldfri, vasker jeg dog mine hænder, Herre, for at repræsentere, at I lod Jer aftvætte, skønt I var opfyldt af hellighed.«

Her siger Pedersen: »at presten stonder nogen stund stille siden han haffuer lest offertorium och siden gonger han till den høgre side ved alteret oc toor syne hender. Det betegner oss ath cristus fraa han vor toloff aar oc til han bleff xxx aar gammell tha gjorde han engen obenbarlige iertegen som bescreffne findiss En dog at han icke dess emellen wor orkeløss Men paa sit xxx aar gik han til iordanss flod och lodh sig døbe aff sancte Hanss baptista.« Her er Pedersens gengivelse unægtelig temmelig fri, men Ferrers grundtanke er uændret. Til belysning af overensstemmelsen tjener nogle ord i den efterfølgende bøn: »Jegh tacker digh ath dw ville lade digh døbe i iordanss flodh en dogh dw wosth den alsommectiste clariste gwdh for vden all synd oc smytte Men dw giordhe det at wor dob oc cristendom der met sticktess skulle oc hellig gøriss oc haffue mact til at aff to waare foredress synder«.

Ferrers tiende artikel handler om, hvordan Jesus efter dåben gik ud i ørknen og fastede dér i fyrretyve dage og nætter, i hvilke han ikke fik nogen legemlig vederkvægelser; altid bad han — ikke for sig selv, da han ikke havde det nødtigt — men for os syndere. Dette repræsenteres i messen, når præsten stiller sig midt for alteret og dér med foldede hænder⁵⁹ bøjer sig (»se humiliat«) og siger: »In spiritu humilitatis et in animo contrito suscipiamur Domine a te etc.«, for at betegne Kristi, vor frelsers ydmyghed, som han udviste ved at bede i ørknen. Derefter vender præsten sig til menigheden og siger: »Orate pro me fratres etc.«, for at vise, at Kristus bad for os; og det betegner den bøn, som Kristus bad i ørknen, og som var »multum secreta«, fordi ingen hørte den. Således bør præsten bede hemmeligt⁶⁰, fordi det ikke sømmer sig, at han bliver hørt af nogen.

⁵⁹⁾ Jungmann b. I s. 100.

⁶⁰⁾ Der hentydes til »Secreta«, der i den romerske messe læses lige efter »Orate fratres«. Fra midten af det ottende århundrede begyndte man at læse den som stillebøn og hævdede kun stemmen ved de sidste ord: »Per

I sin version siger Pedersen: »ath presten gonger mit for alteret och beder ydmygelighe till gud fader søn oc den helliand och siden til iomfrw maria och alle gudz helgen i hiemmerige at de ville bede for hannum och siden vender han sig om till folked igen oc siger. beder for mig arme syndere kere brødre oc søster. Det betegner oss huorlediss ihesus cristus bad for oss i ørknen den tid han fastede der i feretyue dage oc næther for vden all legemenss føde och siden bleff han der fristet aff dieffuelen.«

I sin 11. artikel fortæller Ferrer, hvordan Jesus efter at have fastet i ørknen begyndte at prædike og råbe med høj røst: »Penitenciam agite, appropinquabit enim regnum celorum.« Men før fasten ville han i hemmelighed gøre bod i ørknen for at lære mennesker at gøre hemmelig bod og at undgå alle synder og laster; for at gøre dette løb han omkring ved gårde og lejre, og det ord, han lærte, stadfæstede han i gerning: »Cepit Jesus facere et docere.« Betænk, I folk, hvor god og ydmyg en konge ville være, hvis han selv løb omkring på gaderne i sit rige for at forkynde en ny lov! Således gjorde Kristus, og der blev ikke beredt ham en prædikestol, men han steg op på en sten eller høj og forkyndte troen. Jøderne havde ikke så stor agtelse for ham, at de beredte ham et sted, hvor han kunne prædike; de lo derimod af ham. Og dette repræsenterer præsten, når han med høj røst siger præfationen. Og ligesom Kristus stadfæstede de ting, han forkyndte, i gerning, bør præsten altid i præfationen løfte hænderne for at vise, at de, der forkynder Guds ord, bør stadfæste det i gerning. Som apostlen siger i Romerbrevet: »Non enim audeo loqui eorum que per me non efficit Christus in obedienciam gencium, verbo et factis.«

Hos Pedersen hedder det: »at presten stonder siden mit for alteret oc syunger met høy røst (Per omnia secula

omnia saecula saeculorum«. Jungmann b. I s. 108 f. Disse slutningsord på denne bøn nævner Pedersen i næste artikel.

seculorum) før man ringer sanctus⁶¹ som kallis prefacio⁶². Det betegner oss huorlediss ihesus cristus den tiid han vor xxx aar gammell da predickede han met høy røst oc lerde obenbarlige den hellige tro och stadfeste henne meth store vederlighe iertagen.«

I Ferrers 12. afsnit hører vi, hvordan Jesus bekræftede sin lære ved mirakler, som ingen uden Gud kan gøre. Thi blinde gjorde han seende, lamme helbredte han etc. Dette repræsenterer præsten, når han siger: »Sanctus, sanctus, sanctus.« Når han siger »Sanctus« tre gange, er det for at betegne, at Jesus ikke gjorde sine mirakler »virtute humana«, men »virtute divina, que uno numero existens est in tribus divinis personis«, Fader, Søn og Helligånd⁶³. Derefter siges »Osanna« d. v. s. »frels os«, som betegner, at Kristus gjorde mirakler til vor frelse.

Her siger Pedersen: »naar man syunger Sanctus som lyder paa danske hellig er gudh fader hellig er gud søn hellig er gudh den helliand som er herre oc gud offuer alle engle skare och helgen Uelsignet er dw gudz søn som kommer i gudz faderss naffn. Det betegner oss hwor ydmigelige gudz søn ihesus red till iherusalem palme søndagh paa i asen oc iøderne ind toge hannum meth stor ære oc verdighed Oc deriss børn sunge hannum till loff oc ære (saa robendes Uelsigned were dw som kommer i gudz naffn frelss oss baade till lifff och siell. AMEN.« Her udlægges »Sanctus« på en noget anden måde end hos Ferrer. Ganske vist fortolkes det begge steder trinitarisk, men Ferrers kunstige måde at føje det ind i sin messeudlægning på har Pedersen forladt til fordel for en mere naturlig: Da »Sanc-

⁶¹) Sanctus er fortsættelsen af præfationen, Jungmann b. II s. 156.

⁶²) Fra begyndelsen af fjortenhundredtallet blev det enkelte steder skik at ringe med messeklodden også ved forvandlingen. Denne skik har Pedersen åbenbart været fortrolig med, medens Ferrer næppe har kendt den. Jungmann b. II s. 160.

⁶³) En trinitarisk tydning af »Sanctus« var almindelig i de middelalderlige messeudlægninger. Jungmann b. II s. 163.

tus« i messen hører sammen med »Hosanna« og »Benedictus«, ligger det nær at tænke på Matth. evangeliets version af indtoget i Jerusalem: »Hosanna filio David: benedictus, qui venit in nomine Domini: hosanna in altissimis«. Fra helhedens synsvinkel er Pedersens fortolkning også bedre, idet den på en naturlig måde fører videre til det, der skal fortælles i det næste afsnit.

Ferrers 13. artikel handler om den sidste nadver. Efter at Kristus havde prædiket og stadfæstet sin forkyndelse med mirakuløse gerninger, gik han, da tiden nærmede sig, hvor han skulle lide, hen for at holde måltid med sine disciple, og dér holdt han i hemmelighed en lang prædiken, som alene Sct. Johannes har skrevet ned. Dette repræsenteres i messen, når præsten i hemmelighed læser kanon, hvilket ingen kan høre, undtagen de, der står i nærheden af ham. Således hørte ingen Jesu prædike undtagen apostlene.

I Pedersens version hedder det: »ath presten begynder at lesæ canonem sacte och hemmelige effter Sanctus och cortinerne⁶⁴ skulle dragiss for hannwm ath han ey ser nogeth som hannwm behindre kan Siden bøyer han sig ydmygelighe neder till alteret igen. Det betegner oss ath ihesus odh det benedide paaske lam met sine hellige apostle inden lucte dørre siden bøyde han sigh ydmygelighe ned till iorden och twode deriss føder.« Ferrer og Pedersen er altså enige om, at læsningen af kanon betegner den sidste nadver. Begge går de dernæst ud fra Johannesevangeliet, omend deres tolkninger er forskellige: Ferrer knytter til ved fremstillingen af Jesu »sermo«, medens Pedersen fortolker præstens bøjning om beretningen om fodvaskningen⁶⁵.

⁶⁴) »Cortinerne« er gardiner eller forhæng, som i større kirker kunne drages for alteret, for at præsten ikke skulle forstyrres, når han læste kanon. (Danske Skrifter b. II s. 514.) Det har næppe været nogen særlig udbredt skik, Jungmann b. II s. 171 note 11.

⁶⁵) Den tidligere nævnte messeudlægning: »Circa officium misse«,

Ferrers 14. artikel fortæller, hvordan Jesus efter sin prædiken gik ud i Getsemane-have for at bede, og at han dér tre gange bad til Gud: »Si possibile est etc.« Thi på grund af den bitre lidelse var kødet skrøbeligt, skønt ånden var redebøn. Da han bad tredie gang, kom han i dødsangst, og hans sved blev som bloddråber, der faldt til jorden. Da kom der en engel og trøstede ham, skønt han ikke havde det behov, men som en slave styrker sin herre, talte englen: »Herre, de hellige fædre, som venter på Jer i Abrahams skød, de mærker allerede, at Jeres forløsning er nær. Lad Jer derfor trøste i Jeres svaghed.« Derefter bad han, den mildeste herre, Gud Fader om sin opstandelse, og om at vi måtte være tapre til at udholde døden og anstrengelser for hans skyld, og få en ærefuld opstandelse. Dette repræsenteres i messen, når præsten gør tre kors-tegn⁶⁶ over kalken og siger: »Benedictam, ascriptam, ratam etc.« Derefter gør han to korstegn over hostien og kalken for at vise, at Jesus bad for sig selv og os.

I det 14. afsnit siger Pedersen: »ath presten der nest gør try korss offuer kalken læsendess hemelige ord. Det betegner oss ath ihesus gudz søn vor frelsere bad all ene tre gonge hemeligen i vrte gaarden til gwd fader sker torsdag at nath At den bitter pine motte vendiss fra hannwm«. Også er sætning fra den efterfølgende bøn skal nævnes: »Jeg tacker dig ath dw ville bede till dyn hemelske fader tre gonge i vrtegaarden oc swediss van oc blodige taare den tiid dw offuer tenckte den bitter pine och sware

der i det hele taget ligner Ferrer's sermon i Toulouserredaktionens udgave meget, omtaler både fodvaskningen og Jesu »sermo«. Men fodvaskningen repræsenteres ikke som hos Pedersen ved præstens bøjning, men ved at han vasker hænderne, (artikel 13). Den anden tolkning, hvor Jesu »sermo« repræsenteres, når præsten i hemmelighed begynder at læse kanon, er den samme som hos Ferrer, (artikel 14).

⁶⁶) Korstegnene kunne tydes på meget forskellig vis; f. eks. kunne de fortolkes trinitarisk, Franz s. 416, eller om det trefoldige offer: Brød, vand og vin, Franz s. 419.

død dw lide skulle paa mandommenss vegne for wor salighedz skyld«.

I Ferrers 15. artikel hører vi om Jesu tilfangetagelse. Thi efter at han havde bedt, se, da kom der en stor skare jøder med sværd og stokke, og den velsignede Kristus lod sig fange og binde af dem; så førte de ham under grove beskyldninger til Annas, og derfra til Kaifas, så til Pilatus, til Herodes og til Pilatus igen; og Pilatus dømte, at han skulle korsfæstes. Men han bar selv sit kors, og de førte ham til Calvarie-bjerg. Dette repræsenteres i messen, når præsten holder hostien i sine hænder for at konsekre og siger: »benedixit, fregit etc.« Det korstegn, som præsten gør, betegner Pilatus' dødsdom.

Her begynder der at komme uorden i rækkefølgen og til dels i indholdet. Som det fremgår af nedenstående skeme⁶⁷, skal vi søge det stof, der hos Pedersen svarer til Ferrers, i artiklerne 15, 16, 17 og 18. Artikel 15 lyder: »naar presten stonder i tyende messe da beder han først for syne frender oc venner oc andre som han er plectig at bede got faare Ath den alsommectiste gud vil forlade dem deriss synder och giffue dem liffuiss frist her paa iorden at bedre dem. Det bewiser oss ath den tiidh vor herre vor fangen i vrtegaarden da bad han for syne apostel och discipell till iøderne ath de vilde lade dem bliffue meth frede och gøre dem inthet onth men lade dem gonge«. Dette er unægtelig en ret fri bearbejdelse af Ferrers artikel. Dog er der i den påfølgende bøn en ytring, der fortjener at nævnes: »Jegh tacker dig ath dw ville lade dig veluillelige gribe och binde aff de falske iøder och lede och drage til

⁶⁷) Pedersen følger Ferrers rækkefølge nøje fra art. 1—14 inclusive. Dernæst:

F: 15 16 17 18 19 20 — 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30

P: 15 19 21 — 22 — 23 25 26 27 28 29(30)31 32 — 33

16 20 24 28 30

17

18

den dommeress huss som kallediss Annas«. Det er dog vist en oversættelse af Ferrers: »voluit capi ab eis et ligari«. Det er nok heller ikke tilfældigt, at Annas nævnes her. I den 16. artikel hedder det: »at presten gør syden først iii korss oc saa ii korss offuer kalken och obledet før han consecrerer eller bewyer dem til det hellighe sacramente. Disse iii første korss de beuise oss huorlediss ihesus vor skabere vor led for iii hoffuit dommere som hannwm skulle dømme til døde som vaare Annas Cayphas och pilatus De andre ii korss betegne oss de twenne sware blodiss vdgydelser och piner som han hagde i hanss hellige hustrugelse och kronelse«. At Pedersen kun nævner de tre dommere, skyldes at antallet skal passe til de tre kors. Forøvrigt ser det ud som om Pedersen fortolker de tre kors to gange: første gang på samme måde som Ferrer, og anden gang om de tre dommere. Også de to kors fortolkes på en anden måde end Ferrers. Den 17. artikel lyder: »At presten stryger oc rensar sine fingre och hender paa corporaleth før han tager obledet. Det betegner oss huorlediss pilatus han tode sine hender for iøderne och sagde ath han ville vere saa vskyldig i vor herriss død som han ren-sede syne hender met vandet En dog at de truede hannum och sagde dw est icke keyserens ven vden du dømmer hannum til døde. Saa fryctede pilatus ath han møste skulle sit embede thi gaff han dom ouer hannum« I denne artikel går Pedersen videre i sin fortælleglæde end Ferrer. Det er kun de sidste ord, der leder tanken hen på Ferrers: »qui dedit sentenciam, ut crufigeretur«, og det kunne måske være en tilfældighed. Af disse fire artikler, der hos Pedersen svarer til Ferrers 15., er det nok den 18., der ligner mest: »at presten tager obledet i syne hender och de hannwm tiene till messen legghe hagelen op paa hanss axell och saa reder presten sig till ath consecrere och beuie det hellige sacramente vor herriss legeme. Det betegner oss huorlediss wor herre beredde sikh till den haarde dødh och pine ath lide den tid pilatus hagde dømd hannum

Och bar selff det sware korss paa hanss hellighe axell til caluarie bierg som han skulle tole død paa En dog at han tiit suarligher fald wnder det paa wegn Thii han wor ganske vansmegtig paa mandommenss vegne for iøderne hagde saa greselige hustruget och kroned hannwm.«

De næste to artikler hos Ferrer svarer til Pedersens 19, 20. og 21. Ferrers 16 artikel fortæller om Jesu korsfæstelse: Efter dødsdommen blev han ført til Calvarie-bjerg, og dér blev han hængt op mellem to røvere, og det så højt, at hans krop hængte i to nagler, fæstet i hænderne. Dette repræsenterer præsten, når han opløfter hostien. Den højre hånd betyder den gode røver, den venstre den onde, og hostien i midten Kristus. Den hvide hostie betegner Kristi legeme, der var hvidt og blegt, fordi han udgød sit blod. Derefter løfter præsten kalken, som ville han sige: »Fader, vi ofrer dig prisen for vor forløsning«, og dette viser, at Kristus på korset ofrede sit blod til Gud Fader til genløsning af menneskeslægten.

Hos Pedersen hedder det: »ath naar presten haffuer consecreret oc bewiet thet hellighe sacramento gudz legeme met de fem ord som der til hører Da løffter han samme gwudz søn op offuer sit hoffuit meth baade sine hender thii ath han er ret middel mellem oss syndige menniske oc gw d fader i hiemmelen. Det beuiser oss huorlediss ihesus vor frelsere vor neglder oc vpreysder paa det hellige korss mellem two røffuere aff twenne honde folk som vor iøderne och hednynghe der siden bespote hannum skammelige«.

Pedersens næste artikel må også nærmest henføres til Ferrers 16. artikel: »at naar presten haffuer neder lagt gudz legeme tha opløffter han kalken meth wor herriss alder dyrebarste blodh. Deth betegner oss ath den tiidh wor herre wor op reyssder paa deth hellighe korss saa lode de slemme iøder aff reth van arth och deriss store ondscaff korssset falde till iorden igen meth hanss benedide legeme ath alle hanss hellighe saar och wunder och serde-

liss the iiii saar som han vor fester meth till korsset brøste op igen ath bløde som en kylde paa iorden.«

I Ferrers 17. afsnit hører vi, hvordan Jesus, så længe han var i live, ikke ophørte at bede: »Hely, Hely etc.« Sct. Hieronymus siger, at hans bøn indeholdt 150 vers fra psalteret, svarende til det antal salmer, der findes i det. Og så længe han var på korset ophørte de »maledicti iudei« ikke med at komme med grove beskyldninger: »Du forbandede, som har bedraget verden, du troldkarl, som frelser andre, frels nu dig selv.« Andre sagde: »Du forræder, som har sagt, at du ville ødelægge Guds tempel og bygge det op igen på tre dage etc.« Og den velsignede Kristus svarede dem ikke et ord, men blev ved at bede. Og dette repræsenteres af præsten, når han ved »Unde et memores« breder armene ud ligesom Kristus, da han hængte på korset⁶⁸.

Pedersen siger i den tilsvarende artikel: »Naar presten haffuer neder sath kalken tha vdstrecker han sine arme i korssvished och beder for folked. Det betegner oss ath den tiidh ihesus cristus vor herre hengde vdstrecketh met sine benedide arme paa det hellige korss da bad han for dem som hannum pinte oc serdelis for de simpel iøder oc hedninger som icke wiste hwad de gjorde En dog at de bespottede hannwm och sagde est dw gudz søn tha frelss dig selff och sty ned aff korsset.«

Ferrers 18. afsnit handler om spydstikket. Skønt Kristus var helt såret og havde fire frygtelige sår i hænder og fødder, udholdt han dog af kærlighed til os, at hans legeme blev åbnet med en lanse, og at blod og vand løb ud. Og dette repræsenteres, når præsten med hostien gør fem kors-tegn og siger: »Per ipsum etc.«, som betegner Kristi fem store pinsler⁶⁹. Denne artikel er særstof hos Ferrer.

⁶⁸) Dette er en ganske almindelig fortolkning, Jungmann b. I s. 137.

⁶⁹) Det var en almindelig tydning, Franz s. 416.

I sin 19. artikel fortæller Ferrer om de syv ord, som Jesus talte, da han hængte på korset: Først bad han for dem, som korsfæstede ham: »Pater ignosce etc.« Thi de troede, at de korsfæstede en synder, og så var det Kristus. For det andet sagde han til røveren: »Amen dico tibi etc.« For det tredie sagde han, da han så sin moder stå i nød og smerte ved korsets fod — og det var underligt, at hendes hjerte ikke blev sønderrevet af smerte, hun, som sagde til ham: »Elskede søn, du taler til røveren, men ikke til din moder« — »Mulier, ecce filius tuus« og til Johannes: »ecce, mater tua.« For det fjerde sagde han: Hely, hely etc. For det femte: »Sicio«. For det sjette: »Consummatum est«. Og for det syvende: »Pater in manus tuas etc.« Og dette repræsenteres i messen, når præsten med høj røst siger: »Pater noster«, i hvilken der er syv bønner svarende til, at Kristus på korset talte syv ord; og derfor siger præsten dette med høj røst.

Pedersens tilsvarende artikler, den 22. og den 24. lyder således: »at presten gør siden syw korss offuer det hellige sacramento oc kalken. Deth betegner oss ath wor herre talede syw gonge paa deth hellige korss. Den første gong sagde han O gwdh fader forlad dem deriss synder thii de vide icke hwadh de gøre. Anden gong til røffueren i dag skalt dw were meth migh i paradiss. Tredie gong till syn moder Quinde se din søn och till sancti hanss se din moder. Fierde gong O myn gwd o myn gwd hwi haffuer dw saa offuergiffuit mig. Femte gong. Mig tøster. Siette gong det er fulkommed. Siwende gong o himmelske fader i dine hender befaler ieg min siell«. Og den 24. artikel siger: »ath presten syunger pater noster met høy røst effter han haffuer stonet sist i tiende messe. Det betegner oss ath den tiidh wor herre skulle dø paa det hellige korss tha ropte han til gwd fader met høj oc swar gredende røst (sigendiss) O hemelske fader i dine hender befaler ieg myn siell.« Pedersen har fået to artikler ud af det, idet han har fortolket de syv kors, som Ferrer ikke nævner noget om her, om de syv

korsord og så fortolket Fadervor om det syvende korsord, som han altså er nødt til at nævne igen⁷⁰. Det er nok ikke tilfældigt, at Pedersen gengiver de syv korsord i samme rækkefølge som Ferrer.

Ferrers næste artikel, den 20., fortæller om, hvorledes Jesus, da han var død, ville deles i tre dele. Den første del var hans højhellige legeme, som forblev på korset. Den anden del var hans blod, som blev udgydt på jorden ved korsets fod. Og den tredie del var hans sjæl, som steg ned til Dødsriget; på denne måde blev Kristi »humanitas« delte, og dette repræsenterer præsten, når han bryder hostien i tre stykker. Dog blev hans »divinitas« ikke skilt fra nogen af disse dele, ligesom en frugt, der deles i flere stykker, bevarer sin duft i hvert enkelt. — Denne artikel genfindes ikke hos Pedersen. Han har derimod en anden, som også er særstof, skudt ind mellem den 22. og 24: »ath presten stonder i den anden tyende messe och beder for alle cristne menniskess siele som er i skerss ildz pine. Deth betegner oss deth store mørck som bleff offuer all verden den tiid wor herre hengde paa det hellige korss oc soll oc maane de møste deriss skyn och alle stierner.« Denne artikel minder ikke om nogen af Ferrers. For vag er vel også ytringen i den efterfølgende bøn: »dw hengde paa det hellige korss ——— til din benedide siel vor vdgongen aff dit hellighe legeme«. Det lader sig vist ikke afgøre om det skulle være en reminiscens af Ferrers lige citerede afsnit.

I Ferrers næste to artikler hersker der god overensstemmelse med Pedersens 25. og 26. Ferrers 21. artikel handler om, hvordan Jesus omvendte mange slags folk; thi han ville, at frugten af hans lidelse allerede nu skulle vise sig. Derfor omvendte han først røverer, for det andet centu-

⁷⁰) I Em Klosterbog fra Middelalderens Slutning s. 31 findes der en fortegnelse over de syv korsord. De første tre er citeret i samme orden som Pedersens, hvorimod hans fjerde og femte og hans sjette og syvende er citeret i omvendt orden. Til hvert ord er der knyttet en bemærkning om, hvad vi lærer derigennem.

rionen og for det tredie mange af fjenderne, som det siges Luc. 23. Fordi Kristus i sin lidelse omvendte disse tre grupper af folk, siger præsten tre gange »Agnus Dei etc.« Thi for det første siger vi »Agnus Dei« for enhver synder, for at Gud vil skåne os syndere, ligesom han skånede røveren; for det andet siger vi »Agnus Dei« for at bede Gud: »ligesom du, Herre, skånede høvedsmanden og oplyste ham, således oplyse og skåne du enhver, som har myndighed over folk eller sjæle, for at han må opnå frelse; for det tredie siger vi »Agnus Dei« for at bede: »Herre, ligesom du omvendte fjenderne, omvend således også det almindelige kristne folk, og bevar det i fred, og tilgiv deres synder.

Her siger Pedersen: »at presten bryder det hellige sacramento i tre dele Och læser tre gonghe Agnus dei. Som er paa danske. O dw gwdz vskyldelighe lam forbarme digh offuer oss. Det betegner oss hworlediss ihesus vor herre omwende och frelste trende honde folk men han hengde paa deth hellighe korss først røffueren som hengde paa hanss højre side. siden Longinum som stack hanss hierte op Och framdeliss mange andre aff dem som neruerendiss wore hoss hannwm i hans dødz time.«

I den 22. artikel fortæller Ferrer, at Jesus ikke ville stige op til himmelen med det samme, men at han ydmygt og i største hemmelighed for ned til Dødsriget for at herliggøre de hellige fædre. Thi med stor længsel havde de i Abrahams favn ventet på ham i 5000 år. Dette repræsenteres, når præsten lader en del af hostien hemmeligt falde ned i kalken, og den dér fyldes med vin, for at vise, at de hellige fædres sjæle ved Kristi nedfart til dødsriget i så høj grad fik del i Kristi herlighed, at de ikke vidste, hvad de burde gøre og så gav sig til at prise Gud, idet de sagde: »Benedictus Dominus Deus Israel, quia visitavit et fecit redemptionem plebi sue.«

Pedersens afsnit lyder således: »at presten lader en dell falde i kalken aff det hellighe sacramento siden han brød det sønder. Det betegner oss ath siden wor herriss ihesu

cristi milde hierte opstunget vor paa det hellige korss tha for han ned til heluediss oc brød det oc vdtog Adam oc ewe met de andre hellighe patriarcke oc profeter oc hans venner som der vor fagne«.

Ferrers 23. artikel handler om, hvordan Jesus efter sin velsignede død ville tages ned fra korset ved Josef af Arimatæas og Nicodemus' hænder. Da stod den salige jomfru sammen med Maria Magdalena og nogle andre rundt om og græd. Og den salige jomfru kyssede og priste hans øjne, ører, næsebor, ansigt, sidevunde, hænder og fødder. Og Maria Magdalena og andre troende ilede hen til Jesus for at tilbede og kysse ham. Dette repræsenteres i messen, når præsten lyser fred og en passende tid holder Kristi legeme i hænderne før kommunionen. Det sømmer sig for præsten, hvis han er god, at betænke den smerte, som den salige jomfru Maria følte, da hun holdt Jesus, vor Herre, i sit skød, og også Maria Magdalenas og de andres smerte, og på samme måde betænke hans sår, som han udholdt for vor skyld.

Pedersens artikel, hvor den første del af sammenligningen ikke er den samme som Ferrers, siger: »at presten kysser korsset siden altered och saa patzet⁷¹. Det betegner oss at den tiid wor herre wor ned tagen aff det hellige korss oc lagd i syn benedide moderss marie skød tha kyste hwn deth tith oc offte for den store kerlighed som hwn till hannwm hagde.« Første halvdel af Pedersens næste artikel stemmer derimod med Ferrers: »ath presten tager det hellige sacramento igen i baade sine hender Och anammer deth siden till sig met stor ydmyghed och gwdelighed.« Anden del af denne artikel svarer derimod til Ferrers næste; den siger: »Det betegner oss at iosep och Nicodemuss toge vor herriss ihesu criste legeme met deriss hender aff iomfrw marie skød och lagde det i graffuen meth stor ydmyghed och gwdelighed.« Også den efterfølgende bøn indeholder en

⁷¹⁾ patzet er en forkortelse af patenen latin: patena.

sætning, der minder om Ferrers artikel: »Jeg tacker dig ath dw vilde lade dig begrawe oc smørge met dyrebar smørelse Oc swøbiss i en subtiligt linet klede«. Ferrers parallelle afsnit, det 24. fortæller nemlig om, hvorledes Jesus ville salves med myrrabalsam og svøbes i fint linned, dernæst lægges i et gravkammer, i en klippegrav uden nogen revne. Og dette repræsenteres i messen, når præsten nyder vor Herres Jesu Kristi legeme. Thi præstens legeme er Kristi nye gravkammer, nye, fordi der i præsters legeme som i Kristi grav ikke bør findes nogen smudsig synd. Og som gravkammeret var af sten og stærkt, bør præsten være tapper og fast i troen og i et godt levned. Og som Kristi legeme blev indhyllet i fint linned, bør præstens legeme være kyskt, fordi Kristi legeme skal lægges deri. Og som Kristi legeme blev salvet, bør præstens legeme også være fuldt af dyder. Skønt den bibelske tekst ikke taler derom, bør vi ligeledes fromt tro, at jomfru Maria og de andre, der troede, opsamlede Kristi blod i en ren krukke og hensatte det i graven sammen med legemet: O du præstens legeme, du er Kristi grav, mere hellig og kostelig end graven i Jerusalem, thi du er skabt i Guds lighed og billede. Og præstens legeme er så meget mere helligt, fordi det er salvet og indviet og levende, og fordi Kristi legeme ikke anbringes dér een gang, men mange gange; tilmed anbringes Kristi legeme dér utilhyllet i modsætning til i klippegraven. »O presbyter cogita bene de istis.«

I Ferrers 24. artikel er der god overensstemmelse med Pedersens. Her hører vi, hvordan graven blev fundet tom, da Jesus opstod fra det forgængelige til det uforgængelige liv. Og dette repræsenteres i messen, når præsten fra alterets midte går »ad cornu« (til højre side), og derved betegner, at Kristi legeme blev forvandlet fra dødeligt til udødeligt. Og for at vise at graven var tom, fremviser han den tomme kalk, og diakonen lægger korporalet sammen for at betegne, at linnedklæderne lå sammenfoldede i graven.

Hos Pedersen hedder det: »ath naar presten anammet haffuer det verdighe gudz legeme och blod aff kalken tha gør han hannwm tom aldeliss och lader hannwm stonde oben. Det betegner oss ath den tiid vor herre wor opstonden aff døde den tredie dagh da lod han graffuen stonde oben och tom och obenbarede sig først for sin hellige moder oc siden for sine andre wenner.« Måske er der også i den efterfølgende bøn en mindelse om Ferrers afsnit: »Jeg tacker dig ——— at du haffuer ——— forklared dit skynnende legeme met din gwddommelige clarhed«.

Første del af Pedersens næste artikel må også nærmest henføres til Ferrers 25: »ath presten tager spøling i kalken paa den høgre side hoss altered. Det betegner oss at vor herre kom til sine apostell effter syn erefulde opstondelse oc od stegter fisk meth dem som de hagde fanget efter hanss befalning«.

Ferrers 25. artikel handler således om, hvordan Jesus efter sin herlige opstandelse åbenbarede sig for Maria Magdalena og disciplene. Og, fortsætter Ferrer, man bør fromt tro, at han først viste sig for den salige jomfru med hellige og engle og trøstede hende. Dette repræsenteres i messen, når præsten siger »communio«⁷², som betegner de trøsterige ord, som den salige jomfru fik med sin søn. Denne artikel må nærmest betragtes som særstof.

Ferrers 27. afsnit fortæller, hvorledes Jesus, da han åbenbarede sig for sine disciple, stod midt iblandt dem og sagde: »Pax vobis.« Og dette repræsenterer præsten, når han vender sig mod menigheden og siger: »Dominus vobiscum«⁷³.

Den tilsvarende artikel hos Pedersen, den 31., siger: »at naar presten haffuer taget spøling tha vender han sig om mith for altered och siger till folket Dominus vobiscum

⁷²) »communio« = kommuniionsvers? Jungmanns. b. II s. 484.

⁷³) Det var en traditionel fortolkning, Franz s. 669.

(det er sagth) herre gwd were met eder. Det betegner oss at wor herre kom ind til syne apostel oc discipell inden lwcte dørre och stod mit i blant dem oc sagde (Pax vobis) det er sagt fred were met eder.«

Ferrers 28. afsnit, der svarer til Pedersens 32., handler om, hvordan Jesus, da han ville stige til himmels, sammenkaldte sine apostle og sagde: »Euntes in mundum universonum predicate evangelium«. Og dette repræsenteres i messen, når præsten siger: »Ita missa est«, som ville han sige til menigheden: »Gå hjem til måltidet (egl. frokosten: prandium,) ofringen er fuldbragt.« Som Kristus sagde: »Ite in universum mundum«, således siger præsten, når ofringen er fuldendt.

I Pedersens version hedder det: »at presten vender sig til folked oc siger (Ite missa est) det er sagt gonger nw den hellighe messe er fuldkommen. Det betegner oss ath før wor herre for till hiemmelss tha sagde han till syne apostell gongher nw offuer all verden och predicker och lærer den hellighe lest oc ewangelium for alle creatur som till er Alle de som tro och døpte ere de skulle fonge den ewighe salighed.«

Den 29. artikel hos Ferrer, som han er ene om at have, handler om, hvordan Kristus opfyldte sit løfte til Sct. Peter og de øvrige apostle, da han indsatte Peter til pave. Og dette repræsenteres, når præsten i slutningen af messen bøjer sig og siger: »Placeat tibi sancta Trinitas etc.« Så takker han ved at kysse alteret og betegner derved den ydmyghed og uendelige barmhjertighed, som Gud udviste ved at give mennesker magt til at forlade synder, hvad der alene tilkommer Gud. Og præsten bøjer netop sit hoved for at vise, at før Gud bøjede sig ned for at blive menneske, havde mennesker ikke en sådan magt. Dernæst gør han korsets tegn over sig selv og menigheden for at gøre det kendeligt, at syndernes forladelse sker ved det hellige korses kraft.

I sit sidste afsnit fortæller Ferrer om Jesu himmelfart, da han, medens hans moder og apostlene og de andre disciple var samlede, steg til himmels og velsignede dem med udstrakte hænder⁷⁴. Og dette repæsenterer præsten, når han velsigner menigheden. Derfra har kirken den skik, at biskopper og også præster⁷⁵ velsigner i slutningen af messen. Og at Kristus for til himmels, betegnes derved, at præsten vender tilbage til sakristiet.

Pedersen siger: »at naar presten haffuer fuldkommed messen tha giffuer han velsignelse offuer alle som hoss hannum nerwerendiss ere oc vender sig saa til alteret igen oc far aff messe klæderne. Det betegner oss ath den tiid vor herre ihesus cristus hagde fulkommed alting effter gudh faderss vilge och igenløsd menniskenss køn fra dieffuelen tha gaff han velsignelse offuer alle som neruerendiss hoss hannum waare paa oliueti bierg den tiidh han opfor till hiemmerigiss rige.«

Ferrers slutning afrunder fremstillingen. Han vender tilbage til sit thema: »Quodcumque dixerit vobis, facite etc.«, og slår endnu engang fast, hvordan det gælder for messen: »Ecce quomodo vita Christi representatur in missa solemni « Så opfordrer han præsterne til at celebrere front og lægfolket til at høre front på, og med nogle bibelcitater slutter denne sermon.

Efter at vi har konfereret Ferrers messeudlægning med Pedersens, skal vi prøve at svare på det spørgsmål, som vi stillede i det foregående: Er det rimeligt at anse Ferrers sermon for at være Pedersens direkte forlæg?

Den eneste variation af Ferrers prædiken, som er mig bekendt, er den tidligere omtalte »Circa officium misse«. Den ligger meget nær op ad Ferrers og er, som sagt, kun

⁷⁴) Forklaringen er almindelig indenfor den middelalderlige allegorese, Jungmann b. II s. 540.

⁷⁵) Der hentydes til en gammel biskoppelig forrettighed. Jungmann b. II s. 533.

en variation, der i 40 afsnit behandler omtrent det samme stof som Ferrer. At den skulle ligge imellem Ferrers og Pedersens messeudlægninger er der i hvert fald ikke tale om. Alligevel kunne man måske tænke sig, at et sådant mellemliggende arbejde kunne have foreligget, og det, at vi ikke kender et sådant »missing link«, er naturligvis ikke et argument til fordel for Pedersens direkte afbenyttelse af Ferrers sermon.

Alligevel er det en hypotese, som man må møde med en vis skepsis. Pedersen er nu engang bearbejder og forholder sig temmelig frit til sine forlæg; han er ikke bare oversætter. Iøvrigt har Ferrers »Sermones« været lettilgængelige for ham under opholdet i Paris, som vi har set det i det foregående.

Man gør også klogt i at betænke, at der ligger en hundrede år imellem Ferrers sermon og Pedersens messeudlægning; det kan utvilsomt forklare en hel række af forskellene: Den danske bibelhumanist har foretrukket det enkle og enfoldige fremfor det alt for kunstige, og han har, tids-typisk, i højere grad end Ferrer opmærksomheden henvendt på den enkeltes opbyggelse ved at deltage i messen, (som eksempel på dette kunne nævnes de efterstillede bønner), end på at forklare messen i alle detaljer. Der er utvivlsomt en nuanceforskel her, selv om man bestemt heller ikke må underkende Ferrers vægtlæggen på »deutio«; det er netop »deutio«, der får ham til at udarbejde en udlægning af messen. Og ligesom Pedersen i højere grad end Ferrer accentuerer den enkeltes »deutio«, betoner han også stærkere ihukommelsesmotivet i messen. Naturligvis skriver Ferrer sin udlægning ud fra en betragtning af messen som »memoria«. Men »memoria« betyder hos ham »repraesentatio«. Det hedder gang på gang, at dette el. hint repræsenteres i messen, d.v.s., det bringes til stede, gøres reelt nærværende i og med denne eller hin handling. Hans opmærksomhed er henvendt på at forklare messen, forklare, hvilke træk fra Jesu liv, der *repræsenteres* i de

forskellige led i messen. Hos Pedersen ligger det noget anderledes. Ganske vist må man ikke overbetone forskellen, men en nuanceforskel er der: Pedersen siger ikke om Kristi liv, at det repræsenteres i messen, men det »betegnes«. Stadig hedder det, at det »betegner oss«, det »betyder oss.« Denne sprogbrug er ikke tilfældig, selvom forskellen måske ikke, hvad der er mest sandsynligt, er Pedersen bevidst⁷⁶. For Pedersen, der i så høj grad var præget af bibelhumanistiske fromhedsretninger, måtte det falde naturligt at oversætte Ferrers: »Hoc repraesentatur«, ved: »Det betegner oss«, d. v. s.: herigennem ihukommer vi —. (For ingen af dem spiller den traditionelle messeofferlære nogen rolle; det er ikke dér, deres interesser ligger.)

Til trods for forskelle i inddeling og undertiden også i indhold, forekommer det mig, at lighederne, sproglige som indholdsmæssige, alligevel er så store, at der er rimelig grund til at anse Vincens Ferrers sermon for direkte at ligge til grund for Pedersens messeudlægning.

Christiern Pedersens betydning i samtiden som formidler af Senmiddelalderens brogede opbyggelseslitteratur har utvivlsomt været stor, både for lægfolket, for hvilket de latinske prædiken- og legendesamlinger var utilgængelige, og også for præsterne, idet hans bearbejdelser var så helt igennem danske. Det varede da også kun tre år før bogen om messen, i 1517, kunne udsendes i anden udgave.

⁷⁶) Jævnfør Paulus Helies sprogbrog. Særlig tydelig viser forskellen sig, når han sammenligner Confutatio Lutheranisni Danici s. 163 og 206 (L. Schmitt's udg. fra 1902) med Helies oversættelse. (Paulus Helies Skrifter, b. 4 s. 213).

Sjællandske købstadspræsters formuesforhold 1671-1800.

Af **Johan Jørgensen.**

Gejstlighedens pecuniære forhold har som bekendt altid interesseret offentligheden stærkt. Når vækkelsesfolk og socialister i det 19. århundrede beskæftigede sig med præsternes indtægter og formuer, fulgte de blot en gammel tradition. Både under Struensee og på revolutions-tiden finder vi blandt angrebene mod kirken og præsterne også beskyldninger for pengepugeri¹. Går man længere tilbage i tiden, møder man ikke så få besværinger fra borgerlig side over præsternes indgreb i borgernes rettigheder. Borgmesteren i Sæby klagede i år 1700 over sognepræsten hr. Melchior fordi han med adskilligt ulovligt købmandsskab og forprang gjorde byen og borgerne indpas og forfang i deres borgerlige næring². I 1711 stod biskop Muus' tjenestefolk ligefrem anklaget for smugleri³. Fra Holbæk klagede man 1736 over at bl. a. præster drev handel, bryggede øl og brændte brændevin⁴, lignende toner lød samtidigt fra Lolland-Falster⁵, og præsten i Præstø blev beskyldt for krohold, og det som værre var — præstegården, blev det påstået, gik under navnet »jomfru kroen«⁶. Vi

¹) Michael Neiiendam, Christian Bastholm, 1922, s. 297, Bjørn Kornrup i Den danske Kirkes Historie V, 1951, 324 f.

²) Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger ... ved Christian Molbech (1846) s. 373.

³) Fra Ribe Amt VII 318.

⁴) Fra Holbæk Amt XIV, 97 f.

⁵) Loll.-Falsters ... Aarbog 1918 s. 62 og 73.

⁶) N. V. Nielsen, Præstø (1899) s. 168 f. — forargelsen er næppe blevet mindre fordi en af klagerne selv drev krohold.

har desuden tilforladelige vidnesbyrd om, at præster har drevet handel. I Assens og i Fuglse på Lolland møder vi sognepræsten som studehandler⁷ og fra Hviding i Tønder amt er bevaret en kontrakt fra 1673 mellem præsten og en skipper, om at skipperen fra ladestedet Hviding Nakke skulle sejle til Amsterdam med en kornlast og sælge den der⁸.

Når præster således kom ind på at drive borgerlig næring, var det næppe af særlig lyst hertil. Luther havde som bekendt sat meget snævre grænser for, hvad der var tilladeligt i handel og vandel, og der er næppe grund til at tro, at flertallet af den danske gejstlighed så anderledes på dette spørgsmål⁹. Tidsforholdene øvede imidlertid deres tvang, som når et reskript af 24. juli 1665 tillod præsterne på Als at forhandle kirkekornet til bedste for kirkerne, eller når visse købstadspræster ikke fik deres løn og altså måtte klare sig, som de bedst kunne¹⁰.

At der fra andre samfundslag ikke er blevet set med blide øjne på præsternes økonomiske aktivitet, turde fremgå af det allerede anførte. Spørgsmålet er da, hvor meget dette i grunden betød. For landsbypræsternes vedkom-

⁷) Kancelliets Brevbøger ved E. Marquard 1630—1632 (1932) s. 732 og Prins Christian (V.)s Breve II ved E. Marquard og J. O. Bro-Jørgensen (1956) s. 110.

⁸) LA. Åbenrå, Hviding præstearkiv H 7, Optegnelsesbog 1647—1704.

⁹) Selvfølgelig var der undtagelser som mag. Jens Ostenfeldt i Viborg, der drev pantelånervirksomhed (Hugo Matthiessen, Snapstinget, 1946, s. 59) og andre (se Personalhist. Tidsskr. 6. R. I, 155 ff.), men når på den anden side kendte københavnske præster som Erik Olufsen Torm og Michael Hendrichsen Tistorp kunne udlåne ikke helt små summer, skyldtes det uden tvivl, at de var rigt gift (med henholdsvis en Worm og en Brochmand).

¹⁰) Christian V.s Danske Lov forbød (2, IX, 9) præsterne at bruge købmandsskab — »uden med hvis hiemme hos dem selv avlis og gøris« — en bestemmelse der var som skabt til at blive omgået. — Den fyenske Biskop Mester Jacob Madsens Visitatsbog . . . ved A. R. Idum (1929) s. 303. — Vordingborg Købstads Historie ved P. A. Klein (1923) s. 201.

mende er svaret tildels allerede givet af Georg Hansen, der oplyser, at denne del af gejstligheden i det 18. århundrede sad i gode kår. Boerne opviser jævnlig arvesummer på 500—1.000 rd. og 83 skifter fra Sjælland og Lolland-Falster gav gennemsnitlig godt 1.300 rd. i arv¹¹. Dette stemmer udmærket med, at man i 1728 finder adskillige landsbypræster, som havde penge stående i københavnske ejendomme, og at det i almindelighed drejede sig om småsummer¹². I det 18. århundrede — og formentlig også tidligere — har præsterne på landet åbenbart befundet sig lige langt fra fattigdom på den ene side og pengepugeri på den anden side.

Vender man sig dernæst til købstadpræsterne, her de sjællandske, må man først gøre sig klart, at materialet er spinkelt. Gejstlige skifter er kun bevaret fra følgende byer: Roskilde (Sømme hrd. gejstlige skifteprotokol 1689—), Køge (Ramsø hrd. do. 1737—), Helsingør (Lynge-Kronborg hrd. do. 1661—), Nykøbing S. (Ods hrd. do. 1733—), Ringsted (Ringsted hrd. do. 1719—), Slagelse og Korsør (Slagelse hrd. do. 1682—), Store Hedinge (Stevns hrd. do. 1685—), Næstved (Tybjerg hrd. do. 1783—) og endelig, som supplement, Nykøbing F. (Falster sdr. hrd. do. 1677—)¹³.

Ialt er der for tidsrummet 1671—1800 tale om 36 sognepræster, 16 kapellaner, 7 præsteenker og til sammenligning et vilkårligt udvalg på 26 »andre« d. v. s. latinskole-

¹¹) Georg Hansen, Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede (u. å.) s. 60 og 254, forf. interesserer sig desværre kun for arvesummerne uden at komme ind på boernes størrelse, der dog langt bedre belyser levefoden.

¹²) Københavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728 (1906), den eneste udenbys gejstlige, som tegnede sig for et mere anseligt beløb, var karakteristisk nok biskop Oxen i Århus med 6.000 rd. — men han var søn af den 1686 afdøde københavnske klædehandler Ths. O. og pengene var givetvis arvet.

¹³) I provstearkiverne for de pågældende herreder i LA f. Sjælland m. m.

lærere, skoleholdere og kirketjenere hovedsagelig fra Roskilde, hvor denne gruppe, som man kunne kalde den gejstlige stands underklasse, var fyldigst repræsenteret. I det følgende gøres rede for formuesforholdene i hver enkelt gruppe for sig. I den ældre periode angives beløbene som oftest i sletdaler i skifterne men er her overalt reduceret til rigsdaler.

I Sognepræster.

navn	år	sted	aktiver	passiver
Henrik Henriksen Goiske	1671	Helsingør S. Olai	2.673	1.202
Caspar Hammermüller	1682	Slagelse S. Peder	1.000	977
Peder Claudian	1685	Store Hedinge	938	440
Jens Gregersen	1686	Korsør	154	113
Anders Mossin	1689	Roskilde	1.288	?
Gert Schumacher	1691	Helsingør S. Olai	1.036	1.768
Frederik Brandt	1691	Nykøbing F.	12.204	8.122
Jens Munck	1693	Slagelse S. Peder	1.282	1.324
Jens Anslet	1693	S. Jørgensbjerg	1.152	633
Iver Grøngaard	1696	Helsingør S. Olai	1.467	726
Peter Møller	1698	Slagelse S. Mikkel	2.853	1.224
Jørgen Leth	1700	Store Hedinge	1.993	950
Preben Wandal	1700	Korsør	1.490	896
Laurits Aagaard	1711	Helsingør S. Olai	1.350	96
Peder Høst	1713	Korsør	948	338
Jørgen Leth	1713	Store Hedinge	2.183	2.081
Hans Tausen	1719	S. Jørgensbjerg	1.021	1.013
Gregorius Zimmer	1721	Nykøbing F.	4.897	5.127
Erik Lykke	1723	S. Jørgensbjerg	558	527
Peder Paullin	1729	Roskilde	12.189	6.774
Henrik Hansten	1731	Korsør	906	310
Johan Barscher	1744	Slagelse S. Mikkel	1.177	1.285
Christian Jensen	1746	» » »	1.410	770
Bagge Nielsen	1748	Store Hedinge	1.951	732
Peder Orslev	1748	Helsingør S. Olai	1.370	505
Frederik Flindt	1751	Nykøbing F.	1.343	74
Peder Rold	1752	Korsør	842	1.029
Jacob Hyphoff	1756	Nykøbing S.	140	42
Hans Thoneyby	1761	» »	4.075	2.208
Poul Bast	1783	Næstved S. Morten	1.083	1.130
Henrik Wederkinch	1784	Nykøbing F.	1.882	2.005

Søren Mossin	1785	Køge	2.313	1.317
Thomas Møller	1789	Store Hedinge	4.460	1.750
Jørgen Bang	1791	Korsør	1.877	1.630
Bendix Holm	1793	Næstved	1.296	1.330
Morten Smith	1800	Ringsted	1.615	1.761

II Kapellaner.

navn	år	sted	aktiver	passiver
Niels Hansen Munch	1682	Helsingør S. Olai	2.208	122
Hans Hansen Ferro	1684	» » »	1.392	627
Carsten Thomesen	1684	Nykøbing F.	592	591
Hans Albrechtsen Cog og hustru	1709	Helsingør S. Marie	270	656
Niels Jørgensen	1722	Ringsted	193	467
Jacob Brøndlund	1727	Helsingør S. Olai	1.210	823
Christian Abild	1736	Ringsted	242	?
Godske Froms hustru	1741	Slagelse S. Peder	230	258
Jonas Wahl	1746	Køge	158	482
Clemen Bartscher	1751	Ringsted	743	493
Hans Terchilsen	1754	Slagelse S. Mikkel	506	?
Christoffer Røg	1757	Køge	2.101	313
Thomas Lyngby	1767	Store Hedinge	1.692	1.717
Peder Fædder	1767	Ringsted	960	560
Hans Hammers hustru	1779	Korsør	1.073	883
Henrik Ussing skifte med datter	1786	Ringsted	2.450	1.747

III Enker.

navn	år	sted	aktiver	passiver
Niels Munchs e. Karen	1685	Helsingør S. Olai	890	498
Frederik Spleths e. Anna	1718	Store Hedinge	11	?
Morten Haugaards e. Karen	1743	Køge	466	832
Hans Mossins e. Anna Wissing	1760	Køge	2.033	1.416
Erik Christensens e.	1774	Ringsted	1.839	1.289
Claus Plums e.	1785	Korsør	235	159
Helmic Lax' e.	1798	Store Hedinge	261	221

IV »Andre«.

navn, stilling	år	sted	aktiver	passiver
Eskild Dalhuus, lector	1688	Roskilde	2.217	2.017
Sten Lauesens hustru, hører	1694	»	288	300
Hans Pedersen, degn	1694	»	45	29
Jens Carlebys hustru, skoleholder	1699	»	75	34
Anders Petersen Høg, degner	1700	»	29	116
Anders Laursen Balk, hører	1704	»	1.164	733
Søren Jensen Hetting kirke- og skoletjener	1708	Store Hedinge	232	204
Henrik Plate, conrector	1711	Roskilde	1.275	c. 1.300
Steen Lind, conrector	1723	»	660	1.966
Gregers Hansen, substitut	1725	»	6	4
Jesper Schade, rector	1726	»	1.573	2.886
Ove Knudsen Sander, klokker	1742	»	333	347
Hans Jonasen Holst, skoleholder	1742	»	58	?
Niels Olsen Boserup, substitut	1752	»	511	177
Anders Nissen, hører og cantor	1753	Helsingør	297	232
Søren Lintrup Mandix, studiosus	1755	Roskilde	86	33
Johan Christian Ryge, cantor	1758	»	768	768
Antonius Tostrup, conrector	1760	»	1.885	1.780
Marcus Flint, hører	1760	Køge	67	243
Peter Schade, studiosus	1767	Roskilde	178	106
Peder Holm, organist	1772	Køge	11	370
Clemens Hjort, hører	1775	»	56	58
Christen Simensen, degn	1776	Roskilde	121	87
Niels Lunde, hører	1781	»	151	281
Jørgen Schoulund, klokker	1785	Køge	800	800
Ascanius Klokker	1790	Næstved	31	26

Så vidt man tør slutte af disse tal, har de sjællandske købstadspræster ikke just udmærket sig ved rigdom. Selv Frederik Brandt i Nykøbing på Falster, der var kendt for lærdom (han besad et stort bibliotek og et rarietetskabinet) og rigdom¹⁴, kunne ikke måle sig med velstående købstadsborgere. F. ex. efterlod Holbækkøbmanden Peder Pedersen sig ved sin død 1723 en formue på henved 36.000 rd.¹⁵, og med endnu større summer opererede godsejere og hovedstadens storkøbmænd. På den anden side var gejstligheden nogenlunde forskånet for de økonomiske sammenbrud, der kunne overgå erhvervslivets spidser, og da standen samtidigt også for bypræsternes vedkommende var bedre stillet end det store flertal i menighederne, må man vel sige, at sognepresterne hørte til middelstandens øvre lag. »Dessa twenne Medelstånden« kaldes i den svenske præstestands rigsdagsprotokol gejstligheden og borgerstanden allerede 1660¹⁶.

Trods enkelte ret kraftige udsving mellem på den ene side Frederik Brandt i Nykøbing F. og domprovst Peder Paullin i Roskilde og på den anden side Jens Gregersen i Korsør og Jacob Hyphoff i Nykøbing S. (der virkelig, som det hedder hos Wiberg, tilsidst var ynkelig fattig) er helhedsindtrykket dog en ret udtalt ensartethed. Heller ikke synes der i det dog temmelig lange tidsrum at have været tale om nogen ændring i standens vilkår. I tiden 1671—1700 havde 12 boer knap 1.500 rd. gennemsnitligt i aktiver (der er her bortset fra Fr. Brandt). 1711—1731

¹⁴) Fr. Brandts formue var sikkert arvet, hans broder Nicolai Brandt i Sønderborg var ligeledes velstillet, siden 1660 skyldte staden Lübeck ham 4.500 mrk. lybsk (RA. T. K. U. A. Lübeck A II, Ansøgninger etc. 1669—1726).

¹⁵) Holbæk Købstads Historie ved Albert Thomsen, 1936—37, s. 378. Carl Christiansen opgiver, at de sjællandske købstæder 1678 ydede statslån på ialt 7.118 rd. og at gejstligheden kun tegnede sig for 493 rd. heraf (Fromuesforhold i Danmark 1660—1700, 1941, s. 448.)

¹⁶) Præsteståndets Riksdagsprotokoll utg. av Jan Liedgren II, Uppsala 1954 s. 97.

var gennemsnittet for 7 boer (Paullin undtaget) c. 1700 rd. og 1744—1800 c. 1.800 rd. for 15 boer.

Tager vi endelig hele gruppen på 36 skifter får vi et gennemsnit på lidt over 2.100 rd. i aktiver.

Blandt de sjællandske landsbypræster var det store flertal ifl. Georg Hansen i stand til at efterlade sig arv. Lidt anderledes stod det til i købstæderne, kun 26 af de 36 boer var solvente, og den gennemsnitlige arv var hos disse 26 knap 1.100 rd. — altså et par hundrede rd. lavere end gennemsnittet for deres kolleger på landet¹⁷. Den største arv var på 5.415 rd. (efter domprovst Paullin 1729), den mindste på 8 rd. Om de 10 insolvente, må det siges, at ingen af dem for alvor synes at have været ude i økonomisk uføre — måske med undtagelse af Gert Schumacher, hvis forhold synes at have været særlig dårlige. 1681 skrev han bl. a. til borgmestre og råd »... jeg er forsikkret, at her er ikke nogen Købstad i Landet, hvor Amterne eller Laugene slettere accomoderer deres Sognepræst end her ...«. At Schumacher ikke havde uret i sine klager, fremgår dels af at stiftamtmanden 1687 støttede ham overfor magistraten og dels af at kaldet s. å. officielt karakteriseredes som ringe, hvorfor det forbedredes med kirketienden fra Tikøb og Asminderød. Året efter fik for øvrigt sognepræsten ved S. Peders kirke i Næstved en lignende hjælp¹⁸.

Medens man således kan sige, at sognepræsterne har haft en nogenlunde betrygget tilværelse, har kapellanernes forhold været mere usikre. Kun to blandt sognepræ-

¹⁷) Denne forskel synes at have været af gammel dato. Ved beskatingen af de sjællandske præsters rentepenge 1639 nævnes fire københavnske præster, 16 landsbypræster plus en enke men kun to købstadspræster (Kirkehist. Saml. 5. R. IV, 411 ff.) — jfr. provst Meiers klage 1752 over præstegården i Roskilde, den han havde haft i Rorup havde været langt bedre (Kirkehist. Saml. 5. R. III, 224 f.).

¹⁸) Fra det gamle Helsingør, udg. af Frederiksborg Amts hist. Samf., 1925, s. 91 ff., Kronens Skøder II, 641 og 682.

sterne var afgjort fattige, men af de 16 kapellaner må i hvert fald fem henregnes til denne kategori, og kun efter 8 vides der at have været arv — 820 rd. i gennemsnit. Endnu stærkere gør denne usikkerhed sig selvfølgelig gældende blandt enkerne og den gejstlige stands øvrige medlemmer: hørere, skoleholdere, degne og kirketjenere. Af de 33 boer, som eksempelvis er fremdraget her, havde en trediedel ikke over 100 rd. i aktiver, kun 19 af 32 efterlod sig arv; og i denne gruppe finder man virkelig gældbundne folk som conrector Lind og rector Schade, der hver efterlod sig gæld på c. 1.300 rd., skønt de »fast mangeløse beneficia«, som var tillagt disciplene i Roskilde, og »den anseelige Løn Docentes nyde« just på den tid var blevet fremhævet overfor Chr. Falster som noget særligt tillokkende ved Roskilde¹⁹. Ikke desto mindre var forholdene i Roskilde sikkert de bedste, hvad latinskolen angik. De to hørere i Køge Marcus Flint og Clemens Hjort er sammen med skoleholderne Carleby og Holst i Roskilde eksempler på, hvor usle vilkår lærerstanden kunne leve under. Slutningen af det 17. og størstedelen af det 18. århundrede var for de sjællandske købstæder en stagnationens eller ligefrem tilbagegangens tid. Nedlæggelsen af de mange små latinskoler i Christian VI.s tid er ligesom fattigdommen blandt hørere, skoleholdere og degne vidnesbyrd om, at den gejstlige stands underklasse i fuldt mål fik dette at mærke. Sognepræsterne og tildels kapellanerne holdt vel så nogenlunde stillingen i bysamfundenes øverste sociale lag, men egentlig rigdom var der kun såre sjældent tale om.

¹⁹) Chr. Bruun, *Falsteriana*, 1869, s. 155. Conrector havde saaledes indtil 1753 Græsted Kirke »pro officio« og nød derefter en Afgift fra denne Kirke (Kronens Skøder V, 400 f.).

Biskop Münters Vurdering af den Pestalozziske Metode.

Af Knud Eyvin Bugge.

Ved Kgl. Resolution af 25/11—1803 oprettedes en *Pestalozzisk prøveskole* i København¹. Baggrunden herfor var den store skolekommissions bestræbelser for »de danske Skolers bedre Indretning« i forbindelse med den schweiziske pædagog Johann Heinrich Pestalozzis (1746—1827) stigende berømmelse. Prøveskolen ophævedes imidlertid allerede ved Kgl. Resolution af 20/12—1808².

Tilsynet med prøveskolen førtes på skolekommissionens vegne af et udvalg bestående af biskop *N. E. Balle*, prof. *Fr. Münter* og stiftsprovst *Fr. Plum*. Inden for tilsynsudvalget herskede stor uenighed m. h. t. værdien af den Pestalozziske metode. Biskop Balles stærkt negative vurdering kommer til orde i hans betænkning herom af 25/4—1804³, mens stiftsprovst Plum i flere afhandlinger⁴ bekendte sig som ivrig tilhænger af Pestalozzianismen. Mellem disse yderstandpunkter indtog Münter en forsigtig, afventende holdning, der efterhånden udvikledes i retning af en overvejende negativ vurdering. Konkret, udførlig viden om, hvorledes Münter bedømte metoden, har man

¹) Jf. Collegial-Tidende 1803, 779; Egeria I, 1 (1804), 403.

²) Jf. Skrivelse af 10/1—1809 fra skolekommissionen til tilsynsudvalget, skolekommissionens arkiv, tillæg 10, R. A. — Om prøveskolens virksomhed og diskussionen omkring den, se især Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784—1818 (1893), 188—196.

³) Udgivet af Joakim Larsen i Vor Ungdom 1919, 184—189.

⁴) Pestalozzis Læremaade, Kbh. 1803; Om Pestalozzi og hans Læremaade, Egeria I, 1 (1804), 51—77; Efterretning om den Plamann—Pestalozziske Skole i Berlin, Egeria II, 2 (1806), 97—139.

hidtil savnet, idet Münter aldrig på tryk udtalte sig desangående. Man har kun omtrentligt og ad indirekte veje kunnet fastslå hans standpunkt: Dels synes skolekommissionens endelige erklæring vedr. prøveskolen at være ført i pennen af ham⁵; dels har Münter i sit »Forslag til en Undervisningsplan for Borgerskoler« (1806) et par steder angivet, hvad han mente, man kunde bruge af den Pestalozziske pædagogik⁶; dels har skolehistorikeren *Olaf Carlsen* på grundlag af en udtalelse af Münter om, at han i dette spørgsmål var enig med den indflydelsesrige tyske pædagog A. H. Niemeyer, hvis standpunkt i denne sag er velkendt, kunnet slutte tilbage til Münters mening⁷. Endelig har Carlsen fremdraget den kendsgerning, at en artikel fra 1811 skrevet af den svenske ærkebiskop *J. A. Lindblom* efter forfatterens eget udsagn i væsentlig grad byggede på kendskabet til en skriftlig redegørelse af Münter. Også herudfra har Carlsen på indirekte måde sluttet sig til Münters opfattelse⁸. Denne redegørelse, som Carlsen forgæves har eftersøgt i svenske arkiver, og hvor Münter har leveret en omhyggeligt udarbejdet betænkning vedr. sit syn på den Pestalozziske metode, findes på Rigsarkivet og på Det Kgl. Bibliotek i ikke mindre end tre eksemplarer. På Rigsarkivet findes 1) Münters egenhændige redegørelse vedr. den Pestalozziske metode samt 2) et udkast til denne, og på Det Kgl. Bibliotek findes 3) en afskrift af 1°.

⁵) NB. vendingen »og jeg Biskop Münter« i kommissionens indstilling til kanceliet af 30/7—1808, Vor Ungdom 1919, 190.

⁶) Se Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssig fremstillet (1914), 465 ff.

⁷) Jf. Olaf Carlsen: Pestalozzi og Danmark I (1955), 124 ff.

⁸) Tidning i Blandade Ämnen, 1811, sp. 99—117; Carlsen, anf. skr. 212.

⁹) Aktstykkerne findes henholdsvis i Danske Kancellis arkiv, Skolekomm. ang. det alm. Skolevæsen 1789—1814, Tillæg 10 (Komm. for den Pestalozziske Prøveskole, Indkomne Sager m. v. 1803—09), R. A. og i N. k. S. 2° 716 x (K. B.), jf. Frederik Münter, Et Mindeskrift ved Alexander Rasmussen m. fl. I, 2 (1949), 254. Afskriften er på dansk, ikke som her angivet på tysk.

Anledningen til, at Münter udarbejdede sin erklæring har været bestemmelsen i den Kgl. Resolution af 25/11—1803 (se ovf.), at tilsynsudvalget »i sin Tid, skulle, igjennem Commissionen for de danske Skolers bedre Indretning gjøre Hs. Majestæt Beretning om Prøvens Udfald, samt at Commissionen skal ledsage samme med dens udførlige Betænkning.« I foråret 1804 tog biskop Balle skridt til at efterkomme denne bestemmelse, idet han selv forfattede sit ovf. omtalte votum. Sandsynligvis har han sendt dette til Münter, og denne kort tid derefter videresendt sin og Balles erklæring til udvalgets tredie medlem, stiftsprovst Plum. I hvert tilfælde er det en kendsgerning, at Plum indsendte både Balles og Münters erklæringer til biskoppen sammen med sin egen under 18/9—1804. Plums betænkning ledsagedes af indberetninger fra prøveskolens to hovedlærere: seminarielærer *C. L. Strøm* og førstelærer ved Slagelse borgerskole *J. H. A. Torlitz*, samt af en erklæring fra cand. theol. *J. F. Ahrends*, der havde assisteret assessor *J. H. Bäreus* med et tidligere og mere begrænset Pestalozziforsøg påbegyndt i september—oktober 1803¹⁰. Disse erklæringer, seks i alt, fremsendtes af biskop Balle til skolekommissionen under 19/9—1804¹¹. I sin følgeskrivelse bemærker Balle, at disse erklæringer trods deres forskellighed var fælles om at tilråde følgende: a) at den Pestalozziske metode endnu ikke indførtes i de danske skoler som almindeligt gældende, b) at det var ønskeligt, om seminaristerne på Blaagaard seminarium blev gjort bekendt med metoden, og c) at det endnu var for tidligt at afslutte forsøget.

Da alles vurdering af den Pestalozziske metode — med undtagelse af Münters — kendes fra trykte kilder, vil det være overflødigt at offentliggøre samtlige aktstykker.

¹⁰) Se om dette tidligere forsøg: *Penia*, eller *Blade for Skole-Industrie-Medicinal- og Fattigvæsen*, af *J. H. Bäreus*, I (1806), 195 ff, 225 ff.

¹¹) *Komm. ang. det alm. Skolevæsen 1789—1814*, *Indkomne Sager 1804—05*, Nr. 1125.

Münters erklæring aftrykkes derimod som et nyt bidrag til et interessant kapitel af den danske skoles historie.

»At fælde en sikker Dom over den Pestalozziske Underviisningsmethode efter de korte Forsøg som hidindtil ere blevne anstillede af de Herrer Strøm og Torlitz, er neppe mueligt; saa meget mindre, som man endnu ikke kjender den i dens hele Omfang, og mange af de til den hørende Elementærbøger endnu ikke ere udgivne; og jo vigtigere Sagen er, som ikke sigter til mindre end til en total Forandring i Almue-Underviisningen, des nødvendigere er det unægteligt at gaae frem med den største Vaersomhed. Endog den meest i Øine faldende lykkelige Fremgang af denne nye Underviisningsmaade maa ikke forlede til alt for raske Domme: thi Erfaringen har viist, at saa mange nye Metoder have i Begyndelsen giort en lignende Lykke; og Børns Hoveder ere af Naturen saa heldigen organiserede, at enhver, ikkun ei aldeles ufornuftig Læremaade, vil, naar den anvendes consequent, og med Interesse for Sagen, i Begyndelsen frembyde omtrent de samme Resultater. Saavidt jeg altsaa kan skjønne, vil den sande og eene tilforladelige Prøve først kunne anstilles om nogle Aar, naar Børn, som hidtil have været underviiste efter Pestalozziske Principer, vorder underviiste paa den hidtil i gode Skoler sædvanlige Maade, og især i saadanne Kundskaber, paa hvilke hine ei have været anvendte. Er da deres Fatte-Evne og Dømmekraft øvet og styrket i en højere Grad end det samme vilde være skeet ved nogen af de andre Underviisnings Metoder, da først kan den Pestalozziske tilkjendes Fortrinet for alle disse.

For rigtigten at bedømme Pestalozzi, er det vel frem for alting nødvendigt, at gaae ud fra den Standpunkt fra hvilken han betragtede Skolevæsenet i hans Fædreland. Havde dette ikke været saa yderligen forsømt, endog i de protestantiske Cantons, til hvilke endnu ingen af Tydskslands Skoleforbedringer var trængt igjennem; havde P.

selv havt Leilighed til at gjøre sig bekjendt med hvad der er skeet i de sidste 30—40 Aar: han havde neppe fundet fornødent at opstille noget ganske nyt. Mange af de Grund-sætninger han gaaer ud fra, ere sande, og erkjendes for sande overalt hvor man har tænkt over Underviisnings Væsenet; Ingen vil nægte, at jo Menneskets Dannelse maa gaae ud fra dets Inderste; at Underviisningen maa begynde med det, som omgiver Barnet nærmest, ja med dets eget Legeme; at Opmærksomheden maa vækkes og øves; at Læreren, hvor det kan lade sig gjøre, maa gaae analytisk til Værks; og at Færdigheder ere sikkre Veiledere til Kundskaber. Det samme er jo, skjønt under andre Former (ikke saa dogmatisk, men hvor Sagens Natur tillader det, meer katechetisk, end i P's Methode) overalt Grundlov for hver god Underviisning: og fra Rousseau's Dage af er det ligeledes blevet indseet, at Barnets Dannelse ikke kan begynde tidlig nok, og at allerede Moderen kan og bør arbejde Skolelæreren i Hænder.

Men i et Land, som kun havde faa og slette Skoler; i hvis Bjergstrækninger Naturen selv gjør ordentlige Skole Indretninger om ikke umuelige, saa dog saare vanskelige, var det unægteligt en meget skjøn ja geniask Idee, at analysere disse elementære Begreber, Barnet skulde faae, indtil deres første Begyndelse, og saaledes at give Huusmødre en Anviisning, hvorledes de, ved at vække deres Børns Opmærksomhed paa dem selv, og ved at gjøre dem bekjendte med de vigtigste Maal- og Tal-Forholde, skulde lægge Grunden til deres Forstands Cultur. Af de Elementarbøger, i hvilke denne Anviisning er indeholdt, havde deres Mangler, deels gaae alt for meget i Detail, deels ere paa visse Steder uforstaaelige for mange Mødre, fordi de indeholde Terminologier, disse ikke kjende; deels og berøre Ting, som Barnet ikke behøver at vide; deels endelig ikke stedse fremskride fra det lettere til det vanskeligere: ere ingen Mangler man bør bebreide Pestalozzi, da hans Bøger ere Forsøg som kunne, og med Tiden sikkert ville

modtage mange Forbedringer. Vigtigere synes Indvendingen at være, som gøres mod den hele Idee; at nemlig Huusmoderen, selv med den beste Villie, formedelst sine andre huuslige Forretninger ikke faaer Tid til at undervise sine Børn efter disse Bøger. Alligevel faaer hun dog stedse Tid til at gjøre Noget, naar hun har Lyst dertil; og Bøgerne ere jo ikke heller udelukkende bestemte til Mødres, men og til andre Læreres Brug. Men, om man og, som man virkelig bør, overseer alle disse Fejl i et Anlæg, der endnu er i sin Begyndelse; saa følger dog endnu ikke, at det, som i det eene Land, og under visse bestemte Omstændigheder, kan være gjort til en slags Nødvendighed, og selv være meget gavnligt; derfor og skal være det i et Andet og under ganske andre Omstændigheder: og at, dersom Ligheden af det lokale i Norge med det lokale i Pestalozzi's Fædreland, skulde anbefale en Simplification i Børnenes første Underviisning, som mere eller mindre nærmede sig til hans Methode; denne desaaarsag strax skulde foretrækkes alle andre, anvendes paa alle Underviisnings Fag, og saaledes indføres i de danske Skoler, endog i saadanne, hvor Underviisningen er indrettet efter de tyske Almueopdrageres, især Rochows¹² Forskrifter og Exempel.

Efter disse korte almindelige Bemærkninger være det mig tilladt, at forelægge Commissionen Resultatet af mine Iagttagelser over den Pestalozziske Methode, for saa vidt jeg hidtil har kunnet lære den at kjende.

1. Den danner tidlig Børnenes Sprog, giver dem en Mængde for deres Fatteevne passende, og af Beskuelse tagne Ord; og med disse en Mængde sammenhængende Begreber.
2. Den gaaer ud fra sandselig Beskuelse, og gjør de paa den grundede Begreber sikke, bestemte, og som jeg gjerne vil troe, uudslettelige, endskjønt dette sidste na-

¹²⁾ D. v. s. indrettet som godsejer F. E. v. Rochows almueskoler på godset Rekahn i Brandenburg. Dette gælder først og fremmest Ludvig Reventlows skoler på Brahetrolleborg.

turligviis maa komme an paa Graden af ethvert Barns Fatteevne og Hukommelse, og følgelig maa være lettere at opnaa for det eene, end for det andet.

3. Den er fortrinlig god, ja fortreffelig, til at udvikle Menneskets Konstfærdigheder. Børnene lære at tegne Figurer med Hurtighed og Nøjagtighed; og Overgangen derfra til Fritegning og Skjønsskrivning kan ei andet end være let.
4. Den indprænter dem en stor Mængde Tal- og Maal-Forholde. Vel troer jeg, at den i Henseende til de første, især, hvad Brøkene angaaer, gaaer videre end Almuebørns sædvanlige Tarv strækker sig. Men denne Mangel kan let hæves ved Afkortning, og Nyttens af Sagen selv alligevel blive:
5. Nemlig deels: at Børnenes Opmærksomhed skiærpes. Et Beviis herpaa er, at de fleste af disse Børn, af hvilke næsten Ingen kunde læse da Skolen begyndte, nu have lært det temmelig got, skjøndt Læsningen stedse er bleven behandlet som en Bisag. Deels, at Kundskab om disse Forholde vil overmaade lette Regning af Hovedet; en Færdighed, hvis store Nytte er indseet af Alle, og som derfor ogsaa bibringes Børnene i alle velindrettede Skoler, men som og, foruden sin umiddelbare Gavnlighed i det daglige Liv, bidrager saare meget til at skjærpe Fatteevne og Dømmekraft.
6. Den har Intet trættende for Børnene. De komme glade i Skole, de ere muntre medens Underviisningen varer. Det eene Barn kappes med det Andet, om hvo der kan svare bedst.

Men paa den anden Side kan jeg ikke heller andet, end finde Meget af de Indvendinger grundet, der af saa mange sagkyndige Mænd dere blevne giorte imod denne Methode¹³. Især frygter jeg for, at følgende neppe ville kunne besvares paa en fyldestgørende Maade:

¹³) Münter tænker her antagelig på den kritik, der i disse år blev rejst imod Pestalozzianismen af mænd som rektor B. M. Snetlage (Berlin) og af den schweiziske præst og pædagogiske forfatter J. R. Stein-

1. Det synes ikke at være overensstemmende med Naturen, at alle, endog nok saa forskellige Hoveder, behandles paa een og samme Maade. Vel inddeles Børnene i Classer, men Behandlings Maaden bliver dog overalt densamme. Al Subjectivitet i Underviisningen, som dog ved andre Metoder kan finde Sted i offentlige Skoler, falder derved bort. De gode eller bedre Hoveder standses i deres Fremgang, og de slette, eller maadelige, som just trænge meest til at behandles, hvert efter sin Fattesevne, vinde ikke heller i egentlig Forstands Cultur, uagtet deres Hukommelse kan faae en Mængde Ting indpræntet.
2. Hele Underviisningsmaaden er mekanisk. Denne Indvending er ofte gjort, og P's Forsvarere have paa forskellige Maader søgt at giendrive den¹⁴, uden dog, saavidt jeg kan skønne, at have naaet deres Øiemed. Thi selv Læremaadens Ufeilbarhed og dens almindelig sikke Anvendelse, hvorpaa man vil reducere dens Mechanisme, synes ikke at være tilstrækkelige til dens Forsvar, og til at bevise dens Fortrinlighed i denne Henseende; da den katechetiske Læremaade er ligesaa ufeilbar, og kan anvendes ligesaa almindelig, uden derfor at kunne kaldes mekanisk. Men dette Læren en masse, disse bestandige Gjentagelser af de selvsamme Ord, Læreren har brugt, og Elementarbøgerne foreskrive, og den blot dogmatiske Methode, hvorved Sielens Selvvirksomhed i at udfinde, i det mindste meget standses, synes mig at være det, der karakteriserer den som mekanisk. Og da nu denne hele Methodes Form ikkun er Een, ei modificeres forskjelligt efter

müller. Sandsynligvis har han tillige Balles votum (se ovf.) i tankerne.

¹⁴) Således f. eks. *Fr. Plum*: Pestalozzis Læremaade (1803), 22; *Egeria I*, 1 (1804), 58. — *Strøm*: Indberetning til skolekommissionen 22/11—1803 (Vor Ungdom 1919, 142—145); Den Pestalozziske Elementarunderviisnings Hovedpunkter (1804), 22—38. — *Torltiz*: Reise in der Schweiz (1807), 127 f.

de forskjellige Hoveder, men alle tvinges til at lempe sig efter den; saa synes den uundgaaelige Følge heraf at være, at alle saaledes dannede Hoveder faae Een og samme Typus indprættet. Dette synes ei at være overensstemmende med Naturen; og Spørgsmaalet, hvorvidt det kan være gavnligt eller skadeligt for det Hele, fortæner endog Statsmandens alvorlige Eftertanke.

3. I alle andre Underviisnings Metoder udgjør den Moralske og Religiøse en væsentlig Deel af det Hele, og gaaer Haand i Haand med den Intellectuelle. Allerede i Forstandsøvelserne udstrøes Sæden til Religions Kundskab; og den moralske Sands vækkes ved hver Leilighed. Derved bliver f. E. de Rochowske Skoler ikke blot Underviisnings- men og sande Opdragelses Anstalter. Dette er her ikke Tilfældet. Vel kjender jeg P's egen religiøse Tænkemaade af hans Lienhard og Gertrud¹⁵, og veed at i hans Skole i Burgdorf Leiligheden ikke forsømmes, at bibringe Børn religiøse Ideer og Følelser. Ogsaa veed jeg, at Methodens Forsvarere paastaar, at ved Kierligheds og Tillids Vækkelse Grunden lægges, hvorpaa siden Religion kan bygges. Men alt dette synes dog ikke at være tilstrækkeligt. Det beroer for en stor Deel paa hver enkelt Lærers individuelle Tænkemaade, og Lærebøgerne, som her bør være de eeneste Veiledere til sikker Bedømmelse, indeholde aldeles Intet. Alting gaaer i dem ud paa at cultivere Forstanden. Intet giver ringeste Anledning til at vække og oplive de moralske Anlæg. Men dette kan ikke være rigtigt og gavnligt; thi Mennesket er ogsaa et moralsk Væsen; og Erfaring har desværre viist, at den største moralske Fordærvelse kan finde Sted ved Siden af de lyseste Begreber. Ei heller kan det være en Undskyldning for Methodens, at

¹⁵) J. H. Pestalozzi: Lienhard und Gertrud, 1781—87. 2. udg. 1790—92. Oversat: Om Herremanden Brahe og Bønderne i Ørby. Det er Lienhard und Gertrud, forkortet og fordansket . . . 1798.

Lærebogen i Religionen endnu ikke er skreven. Thi skal religiøs Underviisning og moralsk Dannelse ved den gaae ved Siden af den Intellectuelle, saa burde denne Mangel allerede være afhiulpen.

4. Da hele Methoden er elementær, og dens Lærebøger endog ikke alle skrevne; saa maa man oppebie Maaden hvorpaa Overgangen vil skee fra disse blot sandselige Beskuelser, til saadanne Materier paa hvilke ingen sandselig Beskuelse er anvendelig, og imidlertid suspendere sin Dom over selve Mueligheden deraf.
5. Men en vigtig Tvivl paatrænger sig mig endnu i Henseende til Lærernes Dannelse¹⁶. Saa sandt det er, at Almue-Lærere ikke skulle være Lærde eller have nydt lærd Opdragelse; saa nødvendigt er det alligevel at de vide mere end deres Lærlinge, og at Omfanget af de Kundskaber, der bibringes dem, er tilstrækkeligt til at gjøre dem selv til dannede Mennesker. Efter denne Methode, saavidt (jeg gientager dette,) den er kientd af de hidtil udgivne Bøger, *behøve* de, skiondt Methoden ikke forekommer mig let, og maaskee mangen een vilde have vanskeligt nok ved at lære den, ikke at vide mere end der staaer i Bøgerne, end de selv skulle lære Børnene. Skulde den altsaa indføres, blev den seminari-stiske Underviisning aldeles forandret; og man kunde da være ligesaa vis paa, at de allerfleste saaledes dannede Skolelærere bleve *under* det opstillede Ideal af en fortrinlig Pestalozzisk Lærer, som man nu desværre saa ofte maa erfare det ved vore Seminaristiske Skolelærere. Men hvilke sørgelige Udsigter for Almuens Cultur, som dog for en stor Deel skal være Skolelærernes Værk!

Ifølge alt dette kan jeg saaledes som Sagen staaer nu, ikke troe at en total Forandring i den hidtil brugelige

¹⁶) En udførlig redegørelse for sit syn på seminarieundervisningen har Münter leveret i sit »Forsøg til en Anvisning for Lærerne ved Skoleholder-Seminarierne« (1804).

Underviisnings Maade efter Pestalozzi's Grundsætninger vilde være gavnlig for det Hele. Dog anseer jeg Sagen ikke for at være moden til nogen endelig Dom kan fældes; og holder mig tillige overbeviist om, at enkelte Dele af Methoden kunne være meget brugbare, naar de anvendes med Skjønsomhed. Især synes Øvelserne i Talforholde at qualificere sig til nærmere Forsøg. Og naar Methoden forbindes med andre, saaledes som det f. E. nu skeer i den nederste Classe af Efterslægtsselskabets Realskole¹⁷, vil man ogsaa snart kunne spore Virkningerne af saadan Forening. Udentviwl vil Resultatet i denne Sag, som i Meget andet, blive: at Sandheden ligger i Midten.

Kiøbenhavn d. 8. Maji 1804

Münter«.

Der er ingen tvivl om, at det er denne erklæring eller eventuelt en afskrift af den, der har været forlægget for biskop Lindbloms ovf. omtalte artikel, »Tankar om Pestalozzis Undervisningsmethod«, fra 1811. Efter en kort indledning på ca. $\frac{1}{2}$ spalte, hvor Lindblom vedgår arv og gæld til Münter, bringes et meget nøjagtigt referat — for ikke at sige en oversættelse — af Münters erklæring. Lindblom følger også sit forlæg på den måde, at han som dette opbygger sin argumentation i 6—7 nummererede punkter pro og 5 punkter contra. Blandt de få afvigelser noteres, at Münters femte punkt pro, der er delt i to underafsnit (»Dels . . . dels«), hos Lindblom er opstillet som to selvstændige punkter; det er da kun en rent formel afvigelse, at Lindblom har 7 punkter pro imod Münters 6. — Endvidere indfletter Lindblom på passende steder kortfattede hentydninger til svenske forhold eller ligeså kortfattede oplysninger om, hvad han selv har været vidne til af danske skoleforsøg. Ellers er overensstemmelsen næsten

¹⁷) Det egentlige forsøg fandt sted i Vor Frue Fattigskole, men også på adskillige andre skoler eksperimenterede man med den Pestalozziske metode, jf. Egeria I, 2 (1805), 215.

ordret. Det referat, som Carlsen har bragt af Lindbloms artikel¹⁸, er da i virkeligheden et referat af Münters erklæring. Carlsen har med langt større ret, end han kunde ane, sluttet sig til Münters mening ud fra Lindbloms artikel.

Münters konkluderende ord om, at »Sandheden ligger i Midten« — hos Lindblom latiniseret til »Veritas in Medio« — er overordentlig karakteristiske for deres forfatter. Ikke blot på det pædagogiske men også på det religiøse, theologiske område var Münters ideal »den fornuftige Middelvej«¹⁹.

¹⁸) Anf. skr. 219 ff.

¹⁹) Kirkehistoriske Samlinger 3—III—718.

Om Vækkelsen paa Langeland.

Provst U. A. Plesners Afhandling fra 1839

Ved **Henry Petersen.**

Langelandsprovsten U. A. Plesners Arbejde »Om den religiøse Opvækkelse og de med samme forbundne gudelige Forsamlinger udenfor Kirkerne paa Langeland« er forfattet først paa Efteraaret 1839. Angaaende dets tidligere Behandling i den historiske og kirkehistoriske Litteratur henvises til Note 1. De nedenfor optrykte Afsnit (3 og 4) er henholdsvis et Forsvar mod Beskyldninger rettet mod Vækkelsesbevægelsen og en Begrundelse af Ønsket om en »Modernisering« af den kirkelige Lovgivning. I H. G. A. Jørgensens Bog om Plesner stilles (S. 46) en Trykning af Afhandlingens Tekst i Udsigt; dette halve Løfte er dog — saa vidt vides — aldrig blevet indfriet. I »Den danske Kirkes Historie« giver Hal Koch en Fremstilling af Biskop J. P. Mynsters Bemærkninger til Plesners Afhandling (dens 3. og 4. Afsnit) og af en omtrent samtidig Betænkning fra Odensebispen N. Faber. Mynsters Synspunkter² refereres

¹) Se Vilh. Lütken: Bidrag til Langelands Historie, Rudkøbing 1909, hvor Afhandlingen benyttes som Kilde i Kap. XX og i Bilag 38, S. 598 ff dels refereres og dels gengives i Uddrag. L. har dog hermed langtfra udtømt Kilden. Desuden H. G. A. Jørgensen: Sognepræst og Præstegaard, Kh 1938. Her bringes S. 46 f ordret Slutningen af Afhandlingen. Fremdeles: Den danske Kirkes Historie under Redaktion af Hal Koch og Bj. Kornerup, Bd. VI, S. 302—04. (Kh 1954).

²) Danske Cancellies (1. Dep.) Papirer (D. C. P.) i Rigsarkivet, Sag 370, mrkt. 3185 og Q 963, J. P. Mynsters Erklæring af 11/1 1840 over Plesners og Biskop Fabers Betænkninger. Gengivet i Kh. S., 3. Rk., Bd. IV, S. 97—104 ved L. Koch.

ensidigt, mens Plesners ikke kommer til deres Ret, skønt de forekommer nok saa vel underbyggede som Biskoppens. Herfra maa dog gøres een Undtagelse: Plesners Vurdering af Vækkelsens politiske Aspekter er ikke saa klar som Mynsters. De her gengivne Afsnit er saaledes dem, der blev Genstand for Bispens Kritik i hans Erklæring til Danske Cancellie.

Plesners udførlige Gendrivelse af Argumentationen mod de vakte kan vel forekomme en nutidig Læser noget vidtløftig eller endog overflødig. Man kunde maaske mene, at de anførte Almindeligheder er af en saadan Beskaffenhed, at de ikke med Vægt lod sig bruge som Begrundelse for Indgreb mod de vakte. Herved vilde man imidlertid overse, at Situationen omkring 1840 var en ganske anden end nu, da 4. eller 5. Generation efter Pionererne har etableret sig solidt som Kirkens Støtter. Dengang opfattedes Vækkelsens Folk ofte — og med Rette — af toneangivende Kredse som religiøse og politisk-socialt Oprørere, der truede Kirke, Stat og Moral. I den datidige Situation var følgelig de af Plesner anholdte »Banaliteter« gangbar Mønt: Mynster selv og med ham adskillige gejstlige anerkendte dens Paa lydende og satte den i Cirkulation³. Plesner kan saaledes meget vel have hentet Inspiration til sin Apologi i det sidste af de i Note 3 nævnte Indlæg.

I Afsnit 4 giver Plesner sine Grunde for Ønskeligheden af en »Modification« af den bestaaende Lovgivning angaaende gudelige Forsamlinger. Han ønskede altsaa neppe fuld Frihed for disse, saa lidt som han mente, at de burde lades ganske uden Tilsyn. Om det første Punkt er hans Udtalelser vage. M. H. t. Overvaagelsen foreslog han en Genoplivelse »under en tidsmæssig Skikkelse« af Medhjælperinstitutionen. Denne vilde efter hans Skøn kunne yde

³) F. Eks. Viborg Bispearkiv, Biskop Øllgaards Br. af 12/6 1846 til D. C. (Sagnr. 129/1846, samme til samme 21/1 1847 (Sagnr. 434/1846), samme til Min. f. K. & U. 27/10 1848 (Sagnr. 474/1848 og L. P. C.. S. 9—13, Pastor C. Graaes Indlæg af 15/6 1838. (se Note 5).

Staten tilstrækkelig Garanti mod Forsamlingsbevægelsens Udartelse, naar blot ikke Tilsynet blev for »ængsteligt eller minutiøst«. Hovedsagen for Plesner var at understrege Nødvendigheden af, at den ældre kirkelige Lovgivning blev afpasset saaledes til den med de ændrede Samfundsforhold givne Situation, at Vækkelsesbevægelsen ikke blev tvunget ud i en oppositionel Stilling til Statsmagt og Kirke. I saa Fald vilde nemlig den første skeje ud og blive en Fare for de sidste. Men ikke alene — heller ikke først og fremmest af denne Grund — burde Lovgivningen tages op til Revision: »Modificationen« stod for ham som en Retfærdighedshandling mod en Gruppe Medborgere, der kun i ringe Grad selv formaaede at tale deres egen Sag.

Plesners Tanker om de religiøse Bevægelsers Ret til friere Udfoldelse var tidligere kommet til Udtryk. Tillige havde han med et noget ældre Skrift (fra 1832) vist sin Forstaaelse af Nødvendigheden af Landboreformer, især for Husmænds, Daglejeres og Indsidderses Vedkommende, og gjort gældende, at Præsterne paa Landet var de rette Ordførere for Landalmuen, der som Følge af sin Fortrykthed ikke var i Stand til at gøre sig gældende paa det politiske Plan. Fra sin Barndom og Ungdomstid i Raarup Præstegaard⁴ var han fortrolig med Bondestandens Kaar og bekendt med »de stærke Jyder«, hvis Holdning havde aftvunget ham Respekt. Da Vækkelsen i 1837 fra Fyn bredte sig til Langeland, blussede Debatten for og imod Bevægelsen snart op inden for det nystiftede Langelands Præstekonvent⁵. Sognepræsten i Humble (han blev Provst i Foraaret 1839) stillede sig herunder uden Tøven paa de vaktens Side, ikke fordi han paa nogen Maade var »Vækkelsespræst«, men fordi han ud fra sine Forudsætninger indsaa

⁴) Iflg. Wiberg: Alm. da. Præstehist. var han født i Raarup (Bjerre Hrd.) 26/1 1782 som Søn af Spr. og Provst P.

⁵) Langelands Præstekonvents cirkul. Conferensprotokol 1838—73, cit. L. P. C.

Vækkelsens Berettigelse betragtet under baade religiøs og social Synsvinkel.

De 7—8 Indlæg, der i L. P. C. gaar forud for Plesners første Bidrag til Debatten, viser, at deres Ophavsmænd i det hele stillede sig afvisende til Forsamlingsbevægelsen. Flere af Diskussionsdeltagerne fremsatte herudover Forslag til Imødegaaelse af Bevægelsen. Disse Forslag blev imødegaaet af Plesner, der hævdede, at Katekisationer, som nogle foreslog, var en tom og udlevet Form, og at Forelæsninger over Lærebogen, som andre ønskede taget i Anvendelse, neppe vilde være til Gavn. Endelig fastslog han, at »det her (L. P. C., S. 18—20, Pastor Thygesen) proponerede Hyrdebrev . . . vilde maaske være vanskeligt at udarbejde saaledes, at vi alle underskrev det, dersom det ellers skulde berøre meer end Overfladen af Sagen. Ei heller tør man vel love sig synderlig Virkning af et skrevet eller trykt Ord hos Almuen. Her maa viva vox og Forhandlinger, som gaae ind paa de concrete Forhold, til, for at udrette noget Reelt«⁶.

»Vi Præster«, mener Plesner, maatte hellere end at modarbejde Forsamlingerne »anvende vor Indflydelse til at gjøre dem legale, og det saavel ved at bestræbe os for, at Lovgivningen angaaende saadanne Forsamlinger maatte forandres, som ved at formaae dem der have Trang til slige religiøse Forbindelser, til at indrette dem efter Anordningerne — men især ved, selv at lede de religiøse Forhandlinger, hvor saadanne fremstaae. At det hverken er christeligt — ei heller fra et borgerligt Synspunkt betragtet, klogt, at sætte sig i Opposition til det sig yttrende religiøse Liv — om det end ikke aabenbarer sig lige paa den Maade vi ønske, har jeg i vor sidste Samling vedkjendt mig, som min Mening og søgt at bevise at være den rette«⁶.

Det vil med ovenstaaende in mente være klart, at Plesners Udnævnelse til Provst havde en Lettelse af Situa-

⁶) Plesners Indlæg (Aug. 1838), L. P. C., S. 22—30.

tionen for Øens vakte til Følge. Beretningen herom og om den langelandske Vækkelse i det hele vil blive bragt andetsteds⁷. Med det følgende skal kun tegnes det Hændelsesforløb, der førte frem til Udarbejdelsen af hans Afhandling.

Den 16/4 1839 havde Herredsfogeden i Rudkøbing, v. Schmidten, foreslaaet, at man for at dæmme op for de fynske Lægprædikanters Aktivitet paa Langeland skulde stille dem under Opsyn af deres Hjemegns Politi. Herefter skulde det være dem forbudt at rejse til Øen uden Pas, der kun maatte udstedes, naar de »først havde beviist lovligt og nødvendigt Ærinde paa Langeland«⁸. Forslaget gik sammen med nogle Forhørsakter fra Forhør over langelandske vakte via Amtmanden i Svendborg til Danske Cancellie, der udbad sig Biskop Fabers Betænkning herover. Bispens foreløbige Svar forelaa 25/6 1839⁹. Sagen var blevet sendt til Udtalelse hos den nyudnævnte Provst Plesner, der — trods »Erindring« herom — endnu ikke havde svaret.

Plesners Svar lod imidlertid vente paa sig, og sidst i Juli returnerede han de tilsendte Dokumenter — uden Betænkning. Som Grund hertil angaves, at han ikke vilde afgive Erklæring uden at have foretaget en grundig Undersøgelse af baade Vækkelsens Omfang og dens Indflydelse. Efterforskningen maatte naturligvis tage sin Tid, naar man tog den langelandske Vækkelses Omfang i Betragtning. Men desuden var et nyt Moment kommet til, som bevirkede, at Sagen maatte underkastes en særlig grundig Overvejelse:

⁷) Den langelandske Vækkelses Historie vil blive fremstillet i Bd. III i Serien »Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Aarh.«, Kh 1960 ff. De 2 første Afsnit af P's Afhandling, der hovedsagelig beskæftiger sig med lokale Forhold, vil her bliver taget op til Behandling.

⁸) DCP Nr. 1226, 1. Dp. Q 963, 7/5 1839, Skr. t. Fyns Biskop.

⁹) som til ⁸), mrkt. 1663 ad Q 963. Skr. af 25/6 1839 fra Faber til D. C. Svar paa en »Erindring« fra D. C. af 22/6 1839.

»Men endog med Hensyn hertil har Sagen beroet for længe hos mig. Og dette kan jeg blot bede undskyldt ved at fremføre den sande Aarsag, nemlig: en vis Tvivlraadighed i Henseende til, hvorledes jeg skulde fremsætte min Mening, der, saavidt jeg ved, divergerer i denne Sag baade fra Deres Høiærværdigheds og det kongl. Danske Cancellies. — Naar jeg nu hertil føjer den vigtige Omstændighed, at Hans Kongelige Højhed Prinds Christian Frederik af Danmark, Stiftets høie Gouverneur, i en Samtale, som Han bærede mig med angaaende denne Gjenstand, befalede mig at meddele Ham saa vel speciel Underretning om de religiøse Bevægelsers Character og Gang her paa Landet, som min Mening angaaende samme — saa tør jeg nære det Haab at Deres Høiærværdighed vil finde det naturligt, om jeg, af Frygt for at fremkomme med nogen overilet, subjectiv Dom, har taget mig — maaske for lang — Tid til at gaee ind paa de concrete Omstændigheder. —¹⁰.

Biskop Faber saa sig herefter nødsaget til at afgive Betænkning uden Støtte i Resultaterne af Provstens Undersøgelse. Dette skete med Promemoria af 10/8 1839. Heri rekapituleres i afdæmpet Form Bispens Forslag fra hans Erklæring til Danske Cancellie af 2/5 1838, i hvilken han havde andraget paa en Definition af Begrebet »en lovmedholdelig gudelig Forsamling«, specielt med Henblik paa en Fiksering af Deltagerantallet. Erklæringens Hovedpunkter var med Kancelliets Cirkulære af 16/6 1838 blevet omsendt til Udtalelse i Bispekollegiet, hvor det havde faaet en kølig Modtagelse¹¹. Heller ikke nu lykkedes det Faber

¹⁰) P's Skr., dat. 30/7 1839, til Faber findes i DCP 3185 af 23/11 1839, indlagt i Fabers P. M. til D. C. af 10/8 1839, mrkt. 1 Dept ad Q 963.

¹¹) Som Eks. paa Bispens Behandling af Fabers Forslag kan nævnes Øllgaards Betækn. af 6/12 1838, der skarpt kritiserede Fabers Tanker og konkluderede, at Frd. 13/1 1741 var god, blot man undlod enhver Foranstaltning, der kunde minde om Forfølgelse. (Viborg Bispearkiv, Collegialbr. 1839, Sagnr. 270/1838).

at trænge igennem med sine Synspunkter. Efter at Biskop Mynster havde ytret sig om Skrivelserne¹², lod Kancelliet Sagen falde, saaledes at Frd. 13/1 1741 fremdeles formelt — om end stadig mere liberalt fortolket — bestod som Grundlag for Myndighedernes Behandling af de vakte i Christian VIII's Regeringstid.

Kancelliet sendte endnu en »Erindring«¹³, inden Plesner fik udarbejdet sin Betænkning, der fulgte med hans Afhandling om de vakte¹⁴. Betænkningen konkluderer, »at der ikke synes at være nogen Grund til at befrygte Fare for Kirke eller Stat af denne aandelige Retning — især naar man ikke ved Strengthed exalterer Gemytterne«, og at »om de hidtil bestaaende Anordninger om gudelige Forsamlinger maatte modtage en Modification efter de nuværende Forhold, var det vist tjenligt for den gode Sag«. Provstens Betænkning og Afhandling sendtes videre til Danske Cancellie med Biskop Fabers P. M. af 8/11 1839¹⁵.

Nedenstaaende bringes Afsnit 3 og 4 af Plesners Afhandling, idet de to første Kapitler — som foran bemærket — vil blive optaget til Behandling i anden Sammenhæng. Plesner har ikke selv renskrevet Teksten, kun spredt findes Anmærkninger eller Rettelser med hans Haand. Skriveren er muligvis Hans Knudsen, Lærer og Kirkesanger i Humble i omtrent 50 Aar fra 1824. Det har været Udgiverens Bestræbelse at gengive Teksten med størst mulig Nøjagtighed, kun enkelte aabenbare ortografiske Fejl eller Forglemmelser er korrigeret — saadanne Rettelser er anført i Parentes. De ortografiske Inkonsekvenser, som findes i Manuskriptet, vil saaledes stort set genfindes her. I øvrigt er Skriften adskillige Steder saa afbleget, at det kan forud-

¹²) Se Note 2 og Den da. Kirkes Hist., Bd. VI, l. c.

¹³) DCP Nr. 2499, mrkt. 1 Dp. Q 963, Skr. af 14/9 1839 fra D. C. til Faber.

¹⁴) P's Betænkning af 24/10 1839 til D. C. (mrkt. 1 Dp. ad Q 963) findes sammen med Afhandlingen i DCP, Sagnr. 3185 (se Note 10).

¹⁵) DCP, Sagnr. 3185, mrkt. 1 Dp ad Q 963 pr. 15 Novbr 1839.

ses, at den inden mange Aar vil være ulæselig. Ogsaa heri ligger et Motiv til Bevarelse i varig Skikkelse af en værdifuld historisk Kilde og Apologi for en religiøs Gruppe, der ikke i Samtiden var forvænt med Fortalere.

3.

»Der fattes ikke hos os, selv blandt alvorlige og retsindige Christne, paa Opposition imod denne Opvækkelse — og en forskjellig motiveret Frygt for denne Bevægelses Følger i Kirke og Stat udtaler sig hyppig i flere Kredse. — Da dette og hører til det gjærende religiøse Livs Yttring iblandt os, maa jeg ikke forbigaae de Indvendinger og Beskyldninger som fremføres i det private Liv mod de Opvakte; eller at ledsage Oppositionsyttringerne med nogen Kritik.

a) Man har beskyldt Opvækkelsen, baade i dens Princip: »Guds Bud er højere end Kongebud« og i dens Fremtræden i gudelige Forsamlinger, som ikke altid ere anordningsmæssige, for allerede nu at forbyrde sig imod det borgerlige Samfund, og for, at fremkalde og bestyrke Ringeagt og Ulydighed mod Øvrighed og Statens Love — men da den selv erklærer den hellige Skrift for en ufravigelig Regel, og da Skriften paa det alvorligste indprænter Agtelse og Lydighed mod Øvrighed og dens Befalinger, saa er derved allerede for en Deel Beskyldningen afviist og Frygten hævet. Ogsaa er det min, paa Bekjendtskab til Mange af de Opvakte grundede, Overbeviisning, at Kongen ikke har troere Undersaatter, end blandt de Opvakes Tal. For dem er Lydighed en Religionspligt — først mod Gud, dernæst mod Kongen. Til dem lyde(r) Troskabsformaning saavel i Huset, som i Kirken — og de glemme ikke at bede for Kongen og hans Huus i deres huuslige Andagtstimer. Men gjelder det jordisk Opoftrelse, da er den lettere for dem, som Verden ei har det højeste Værd for, og som, om Livet skulde hengives, ere visse paa en skjønnere Seierskrone end den, der vinkede vore Forfædre til Kamp fra Valhalla. Og endelig: naar kun Egoismens skjøre Baand knytter

Undersaatten til Fyrsten efter de verdslige Forhold; da er der i de Troendes Samfund, en hellig, usønderlig Pagt mellem Fyrste og Folk. — Nægtes kan det, bør det ikke, at de Opvakte statuere en højere Lov, end Kongens, samt at denne i Collisionstilfælde skal vige for hiin. — Hvorvidt Staten kan vinde eller tabe ved denne Tro, have de, som ikke fattede, hvor enhver varig Lov skal have sin Grundvold, sat under Qvæstion. — Om den modsatte Anskuelse vil give Staterne større Kraft og længere Varighed, maa andre Staters Skjæbne lære. Hos os, troe vi, vilde¹⁶ Regjeringens og Religionens Bud indbyrdes harmonere og derved vil undgaaes det farligste Dilemma. At de Opvakte have undertiden med Bevidsthed handlet imod Anordningen af 13 Januar 1741 er in confesso men ligesaa vist er det, at de længe antog, at denne Lov hørte til de flere kirkelige Love, som ere factisk, om end ikke in forma abrogerede, og at den slet ikke angik deres Forsamlinger. At ville slutte fra denne Lovovertrædelse til de Opvaktes Sind og Mening i Henseende til de borgerlige og kirkelige Love i Almindelighed, synes ligesaa ubilligt, som om man vilde fordømme hver den som en Overtræder af Guds og Kongens Lov, der foretager sig et Arbeide om Søndagen, der ikke er af »stor og uomgængelig Fornødenhed« — eller den Politimester som slet Embedsmand, der ikke overholder Lovens 6—3—1—4.—

b) »Uenighed og Strid i Samfundet ja i Familiernes maa befrygtes«. Hvoraf kan ikke baade huuslig og borgerlig Strid opstaae, naar et kjærligt, forsonligt, christeligt Sind fattes? Hvor der er levende Interesse for noget Vigtigt, der vil Uenighed og Strid ikke gandske udeblive. Skulde man derfor ønske Livet borte; ja skulde Man i Særdeleshed ønske det religiøse Liv skriinlagt, fordi ogsaa ved dets Side gaaer Tvist og Strid, istedetfor Kulde og Dorskhed? Men at Striden ikke vil blive bitter eller fordærvelig, tør

¹⁶) vilde, bør sikkert læses »ville«.

man vente, saafremt Christi Aand er virksom hos Parterne; og er den ikke dette, da vilde de alligevel kives, endskjøndt Religionen ikke afgav Prætexten dertil. I alt Fald skal man ikke ønske LigeGYldighed, ja aandelig Død for at undgaae Strid — Livet er dog en Kamp værd — eller vente, at den som føler Savnet af sit Livs Element, skal renoncere paa dets Gjenfindelse af blødagtig og feig Frygt. Men stræber man oprigtig efter at oplive og nære Christi Aand i Menighederne og i Familierne, da har det ingen Fare med Striden. Men nogen anden sikker Fredsvei gives der ikke.

c) »Lediggang er en Frugt af Opvækkelsen — som kalder Interessen bort fra det praktiske Liv, til tom Grublen og sløvende Følerie«. — Nogle Timer blive unægtelig anvendte til Andagts og Opbyggelsesøvelser, dog meest om Søndagen. Denne Dag fordrer de Opvakte strængt at skulde¹⁷ gjengives dens tabte religiøse Anseelse og Helligholdelse. — Enhver som har med alvorligt og kyndigt Blik skuet ind i Livet, vil og erkjende Vigtigheden af at dens aandelige Bestemmelse haandhæves, om end ikke med pharisæisk Austeritet, saa dog med christelig Alvor; for at dog ikke den nedbøiede Deel af Menneskeslægten skal gaae tilgrunde i materiel Trældom, eller Samfundet i det Hele tabe en jevnlig og uundgaaelig udvortes Paaminder om et andet og højere Maal for Menneskets Dage og dets Stræben end den udvortes Verden med dens Møjer og Nydelser. — At undertiden, især naar, de reisende Opvakte indtræffe, nogle Timer tages ogsaa fra Arbejdsdagen til religiøse Beskæftigelser, er sandt. Men hverken ere disse mange, ei heller kunne de paa nogen Maade komme i Sammenligning med de utallige Timer, der undrages Arbejdslivet og bortødsles til Dands, Spil, Sviir og alskens Letfærdighed, eller til ørkesløs Omdriven og — i andre Kredse — til unyttig ofte fordærvelig »Moerskabslæsning«. Disse og flere lignende tidmyrdende Onder formindskes dog ved

¹⁷) skulde, bør læses »skulle«.

Opvækkelsen, der saaledes rigeligen erstatter Arbejdslivet, hvad den undertiden fratager det. — Desuden har Erfaring viist, at de Allerfleste af de Opvakte føre et mere huusligt og arbejdsomt Liv efter end før deres Omvendelse. At der kan paa vises enkelte Exempler af modsat Natur, er vitterligt. Men Undtagelserne bør dog ikke tillægges overveiende Beviiskraft imod hvad der skeer i Regelen — og næsten altid vare de, som viste Ladhed efter deres Overgang, dovne iforveien. —

Har nu, som Tilfældet er, Erfaring godtgjort, at Opvækkelsen snarere beforder, end svækker Arbejdsomhed og bevarer baade Legeme og Aand sunde og dygtige dertil, medens Opvækkelsens Fjender: Synd og Last have en modsat Virkning; da behøver man ikke at frygte for religiøse Grublerier, eller for Mysticismens Drømmeliv hos Almuen. Legemligt Arbejde forjager begge disse, og Christendommen, der ærer højt den sunde Sands, saavel som andre Aandens Ævner, vil kalde Hundrede til aandelig Ædruhed mod Een til hine Abnormiteter. — Naar kun Opvækkelsen bevares for Misdeldelse, vil den i og for sig selv fremme rolig, christelig Arbejdsomhed. — Denne Paa-stand har Erfaring endnu ei svækket. —

d) »De natlige Sammenkomster give Leilighed til Utugt«. Det falder næsten i det Komiske at høre en saadan Indvending i vore Tider. Dog skal den her tages alvorlig. —

Det bør ikke taales, at gudelige Forsamlinger i det Større, holdes til ud paa Natten. I Vinter varede enkelte Forsamlinger indtil Klokken 10 om Aftenen, ja derover. Dette er en Uskik, som Politiet ikke skulde taale, om de Opvakte ere ukloge nok til ikke selv at afskaffe den gandske. — Hidtil har der dog ikke indtrængt sig nogen Usædelighed i de Opvakes Forsamlinger; medens saadan desværre alt for hyppig skal finde Sted i de verdslige, især natlige Selskaber, hvor Ungdommen dandser og svirer, ofte uden alt Tilsyn, og som ikke ere sjeldne paa Landet. — At de Opvakte ansee og ligefrem erklære deres Forsamlinger for en

nødvendig Modgift mod dette og andre moralske Onder i Selskabet, som hengaae ustandse, endskjøndt de som æddrende¹⁸ Gift trænge ind til dets Marv; har jeg oftere hørt — og ønsket mig istand til at bevise, at her ikke er Trang til saadanne Midler mod saadanne Onder. — At forresten Utugt og Løragtighed ere iblandt de Laster, som der alvorligen ivres imod i deres Forsamlinger, kan jeg bevidne. —

e) »Aandeligt Hovmod«.

Her er det svageste Punct berørt. Pharisæisme, Stoltthed under Ydmygheds Skin, Ringeagt for dem, som ere udenfor, ere Klipper, hvorpaa de fleste afsondrede Selskaber, som tragtede efter aandelige Fortrin, pleie at strande. Men ogsaa derfor bør man modvirke saadan Afsondring af de Opvakte fra Menigheden, og med Klogskab i Kjærlighed bevare dem for vor Kirke, saavel som for Staten — og ingenlunde med Forfølgelse, som nærer ensidige, separatiske og hovmodige Anskuelse fremvirke Afsondringen. Heller unde man dem al tilbørlig Frihed forenet med mildt Tilsyn og kjærlig Veiledelse. Dog vil ogsaa her Christendommen med sin ydmyge, milde, universalistiske Natur udrette det Meste og det Bedste.

f) »Sværmerie, Fanatisme«. — (Med Plesners Haand tilføjet: »Intolerance«).

Disse ligge vistnok den exalterede religiøse Stemning nær, især hos en mindre dannet Klasse af Mennesker, og bør derfor med Omhu modarbeides. Hidtil have disse Onder ikke endnu i nogen synderlig Grad yttret sig hos de Opvakte. Fanatismen har snarere været paa den modsatte Side. Naar man spotter og jager dem, som syngte aandelige Sange paa deres Vandringer, men lader dem ubemærkede som syngte løragtige Viser — naar man stifter Foreninger til at udeholde de Opvakte af Sognene. Naar man tilføjer dem Overlast, naar de fredelig befare Veiene

¹⁸⁾ mulig Læsemaade: ædrende.

— og drive¹⁹ kaad Abespil med dem, for deres Religiositets Skyld — da ere deslige Yttringer vist ikke Vidnesbyrd om Rolighed og Maadehold, men vel Frugten af en Art, skjøndt ikke religiøst Sværmerie og et Middel til at vække dette. (Med Plesners Haand tilføjet: Intolerancen er desværre gjensidig hos Mange, skjøndt ei hos Alle).

g) »Man lader Kirken vige for Huset, og giver derved Læreembedet i Lægmands — ofte i den Uvidendes Haand«. —

Dette er aldeles ikke nogen nødvendig Følge af Opvækkelserne og de med denne forbundne Forsamlinger. — Som disse hidtil have yttret sig her, drage de ikke Tilhørerne fra Kirken, fordi de føre Tilhørerne nærmere til Husene. Enhver Præst, der med Troskab forkynder Christendommen i sin Kirke, vil meget sjældnere savne de Opvakte der, end de Ikkeopvakte, og neppe finde mere stadige og opmærksomme Tilhørere, end hine. (Fodnote: »Jeg har seet dem i Kirken under Gudstjenesten Søndag Formiddag; ved Bibellæsningen om Eftermiddagen — og derfra gaae til Opbyggelsestimer i deres egen Kreds. En heel Dags Andagt er dem kjær«.)

Og hvad skal Kirken udrette, naar den ikke understøttes af Huset? Ved dette skal baade Kirke og Skole bestaae. — Længe nok have mangfoldige Kirker staaet næsten tomme, og maatte snart have været at ansee for overflødige Bygninger, dersom ikke en nye Aand, der just ikke var avlet inden Kirkens Mure, var vækket og havde gjort sig gjældende i lavere saavel som i højere Kredse. Den aabenbarer sig anderledes i hine, end i disse, men bliver dog vigtig for enhver Christen, som giver Agt paa dens indflydelsesrige Virksomhed til at fremme et aandeligt og kirkeligt Liv. Den ytrer sig med Frihed — dog ingen løsel, thi den underordner sine Tilhørende baade de gudommelige, og de mod disse ikke stridende menneskelige

¹⁹) bør læses: »driver«.

Love. — Men hvorledes skulde Oplysningen nedstige til de lavere Stænder, eller Aanden naae nogen glædelig Væxt i disse, naar den ikke maatte bevæge sig der med den for disse eiendommelige Frihed? Hvorlidet Tvangssystemet udretter baade i Kirke og i Skole, har Erfaring lært. Det er og kan ifølge sin Natur ikke være meer end elementarforberedende; thi Menneskets Aand hæver sig ikke, idet den deprimeres. Ogsaa i disse lave Regioner vil Menneskelivet udvikle sig indenfra, ikke voxe som Stenen, ved Paa-sætning. Verdens Frelser fremgik af Folket og som en Bestanddeel af det, skabte han et aandeligt Liv i det. Herved er Normen givet for Livet i hans Rige. Derfor maa enhver, af Folkelivet selv fremgaaende højere, især christelig Livsyttring — der aldrig kan være det borgerlige Liv fjendtlig — have højt Værd for Staten, saavel som for Kirken — for Enhver, som veed at vurdere den. — Thi kun hvor Christi Kirke ikke indknibes inden døde Steenmure, men omfatter alle Boliger fra Borgen til Hytten, har Staten sin sikke Garantie i den. Om end der Kirkens Hvælvinger sank i Gruus, lever dog den sande Kirke i Kraft, og bliver Samfundets Velsignelse. — Men at Læreæmbedet skulde rives af den Kyndiges Haand for at gaae over i den Ukyndiges, fordi Ordet lyder fra en Laikers Læber; strider saa gandske imod Menneskets aandelige Natur og de sig efter denne ordnende Forhold, at Enhver, som blot har gennemgaaet sit Noviciat i Tænkingens og Erfaringens Skole, maa indsee det Ugrundede i denne Frygt. Bevare Kirkens Lærere Sandhedens og Kundskabens Aand, gaae de med Flid fremad i christelig Videnskab, og stræbe redelig efter at være hvad de kaldtes til: »Jordens Salt« — da vil deres Anseelse som Lærere voxe i samme Forhold, som Menigheden voxer i Ævne til at bedømme deres Værd. Men kunne, eller ville de ikke bygge deres Anseelse paa denne Grundvold; da maa de falde, og med dem den udvortes Kirke, der ikke drager Omsorg

for en Lærerstand af højere Gehalt. — Intet kan da redde dem fra den fortjente Undergang.

Men de som forudsee Lærerstandens, Geistlighedens Ringeagt og Fald i de religiøse Bevægelser, i Almuens Bestræbelser for, ved egen Selvvirksomhed at afhjælpe sin aandelige Trang; have ikke læst ret i Fremtidens Bog. — Dersom Fortiden er Fremtidens Billede, saavel som dens Moder, da ville hine²⁰ Bevægelser, denne Virksomhed anspore, ja fremtvinge Geistligheden til en alvorligere og raskere Fremgang i det aandelige Gebeet, og isærdeleshed i det religiøse Liv. — Er det Sandhed, at en irreligiøs Tidsalders Geistlighed — ogsaa et Barn af Tiden — ikke kan gandske træde ud over sin Tids Grændser; da vil en mere religiøs Tidsalder gjøre en lignende Erfaring. — Vexelvirkningen mellem Menighed og Geistlighed vil altid være reciprok, og en religiøs Stemning hos Folket, dets vakte Sands for Livet i Gud vil indvirke oplivende paa den geistlige Stand, opløfte og styrke den, idet den vidner: at troe Gjerning i Aandens Rige aldrig vil være forgjæves. —

h) »Den slaviske Vedhængen ved Bibelord og Symboler, som er characteristisk for Secten, vil fortrænge Aandens Lys og kalde et papistisk Mørke tilbage — og Protestantismen vil gaae under i Bogstavtrældom«. —

At de Opvakte have en stundom overdreven Mistillid til den menneskelige Fornuft og miskjende dens Værd; maa indrømmes. — Men da de desuagtet med sand Alvor tænke over Livets Ord i den hellige Skrift, er det deraf en Følge med Nødvendighed, at de ved at bruge Aandens Øie i de af Sandhedslyset bestraaede Egne, maae skærpe det aandelige Syn; indtil de lære at kjende og ære dets virkelige Værd. — Redelig Forskning i Guds Ord udvikler med Nødvendighed Aandens højeste Ævner og leder selv dem, som nu ringeagte Fornuften og Aandens Frihed, til Erkjendelse af disses

²⁰) muligvis: hiine.

Værd. Hver den som vandrer i Lyset lærer at kjende og at ære det. — Men de, for hvem det aandelige Lys er fremmed og hvis Sjel er bleven Materiens Træl, de staae Fare for at vorde blinde i Henseende til det indvortes Menneske. For dem, fremfor de Opvakte er Faren nær. — Saalænge disse erkjende Bibelen for Troens Kilde, ære og benytte den; kan der ingen varig Blindhed iblandt dem være at befrygte. Men skulle Obscurantismens Venner og Befordrere opnaae, at Skriften maatte vige for hine dunkle, mystiske Værker, som saameget tiltale flere uklare Gemytter — da vare Sjelene allerede indtraadte i Formørkelsens Regioner. — Enhver uselvstændig Aand er udsat herfor, dog vel mindst de, som holde dem til Gud. —

i) »En mørk, glædeløs, mod Forsynet utaknemmelig Stemning indtræder i Livet, og berøver det en Deel af dets Værd.«

Uden Glæder er de Opvakes Liv ingenlunde, skjøndt deres Glæder ofte ere de mere Verdsligsindedes modsatte. Paa hvis Side Vindingen er, vil jeg ikke forsøge paa at veie; thi det er incomparabile Størrelser der skulde sammenlignes. — At de saakaldte Mørke ofte ere de Lyse, og at deres Glæder ogsaa ere Glæder, som gjøre dem Livet kjært, og som de ere mere taknemmelige for end mange af dem, som glæde sig paa den modsatte Pol, kan ikke modbevises imod deres Paastand.

At de iøvrigt her vise en Eensidighed, som vidner om, at deres Aand endnu ikke er ret frigjort og kommen til en klar Anskuelse af Guds Anordning og af Menneskelivet; bør ingenlunde nægtes. Men denne Indskrænkethed er kun temporær og kan tillige være velgjørende formedelst Conflicten med det epikuræiske og aniscippiske (?) System, der længe har gjort sig gjældende og forgrenet sig saare vidt. Reaction var nødvendig; men Middelveien ikke strax at finde. — At »Livets Lyst« iøvrigt aldrig vil savne Tilhængere, og at man ikke behøver at frygte for, at dens Modstandere skulle forjage den; er en Erfaring, som selv

Munke, Methodister og Qvækere stadfæste. Men vore »Opvakte« høre end ikke paa stor Distance nær, til disse, en Tid tilsyneladende glædeskye Secter.

k) »At de Opvakte lettelig vorde Redskaber i — tildeels skjulte Lasters Haand og dermed farlige for Samfundet«; er en Yttring, som undertiden høres. —

At fremmede, ja aldeles ubekjendte Personer, der komme til dem med det religiøse Sprog paa Tungen, som de ynde, finde en let Indgang, hos og Indflydelse paa de Opvakte, er vist og at de religiøse Forsamlinger kunne være et beqvemt Vehikel til at befordre og udbrede skadelige Insinuationer har andre Tidens og andre Landes Exempler godtgiort. Ogsaa dette: at Pluraliteten af vore Opvakte, ja næsten hele Massen hører til Almueklassen, der ikke staaer paa noget særdeles højt, om endog for deres Stand agtværdigt Culturtrin — ja selv at de betragte sig som Eximerede, Hellige, udsætter dem — uden Aandens højere Indvielse — just for at blive hyklende Bedrageres Redskaber. — Alt dette kan ikke nægtes, men maa endnu hos os kun henføres til Mulighedernes Rige; thi det vil være umueligt, jeg vil ikke sige: at bevise, men at bringe til nogen Grad af Probabilitet, hvad Enkelte, der med presbyteriansk Frygt see ultramontanske og jesuitiske Snarer allevegne, paastaae: at disse Bevægelser, styrede af usynlig Haand, føre til — Rom.

Det er aabenbart at Magister Lindberg gennem sin Nordiske Kirketidende udøver megen Indflydelse paa de langelandske, saavel som paa andre Egnens Opvakte. — Skolelærer R. Sørensen i Vensløv virker og baade mundtlig og skrif(t)lig paa dem. (Fodnote: »Fra denne er — efter hvad mig er berettet — hidsendt en Opfordring til at underskrive en medfølgende Ansøgning til Kongen om at beholde det gamle Ritual. Et Exemplar af Udkastet til det nye skal tillige have circuleret. Enhver, som underskriver Ansøgningen betaler tillige een Mark og faaer Løfte om »en god og smuk Bog« derfor. — Saa fortælles der«.)

Pastor Mau har ogsaa været her, men hans Navn høres sjældnere. Nogle Bønder fra Fyen, hvis Navne ere bekendte af Retsacter, have især indvirket her. — Men om alle disse er der dog ikke Grund til at antage, at de, bevidst eller ubevidst skulle være i Roms Tjeneste. — En Reisende — Købner, Graveur — fra Hamborg — holdt med Bifald Taler i deres Forsamlinger, hvor han ikke afveeg fra de evangelisk-christelige Lærdomme²¹. I private Samtaler skal han have yttret dissenterende Meninger om Barne-daaben. Som Emissair fra et Tractatselskab udbredte han Smaaaskrifter, tildeels af pietistisk Tendents. Siden tilskrev han »de Troende paa Langeland« og advarede dem for at bygge deres Tro enten paa Grundtvig, eller Lindberg, eller paa noget andet Menneskes Autoritet istedet for paa Guds Ord. — Flere Fremmede vides ikke at have, eller have havt nogen Indflydelse paa de Opvakte her. —

Jo mere man bidrager til Schisma mellem de Opvakte og deres Medborgere, desto mere slutte de sig til hinanden, desto mere mistroiske og hemmelighedsfulde blive de — og derved forøges den muelige Fare for Bedrageres Indflydelse paa dem. —

Efter at have fra et praktisk Standpunct betragtet, og deels afviist, deels indrømmet de Indvirkninger, som her gjøres imod Opvækkelsen, som den yttre sig i disse Egne, og derved godtgiort, at Vægtskaalen i de fleste Tilfælde synker til dens Side; maa jeg tilføie, at det er min, ved stadig Opmærksomhed paa dens Gang vundne Overbeviisning: at Opvækkelsen hidtil har virket gavnlig paa Lange-

²¹) Oplysninger om Mag. Lindbergs Virke for de vakte i Aarene 1837—40 findes i K. Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg (Kh 1958). Endv. kan henvises til L's løbende Beretninger om Vækkelser og Retssager mod de vakte i Nordisk Kirketidende for de samme Aar. Lærer Rs. Sørensen har faaet sine Mindeskrifter med K. Bannings »Degnekristne« og »En Landsbylærer« (begge Kh. 1958). I »Degnekristne« ret fyldige Oplysninger om Pastor J. C. E. Mau. Om Købner kan læses i Søren Hansen og P. Olsen: De danske Baptisters Hist. (Kh 1896). Endv. i det snart udkommende Bd. VI i den i Note 7 nævnte Serie.

land, ligesom det er min Forventning, at den under hensigtsmæssig Medvirkning fra Kirkens og Statens Side fremdeles vil gjøre det. — Jeg har seet Flere, som ad denne Vei ere komne til Erkjendelse af deres forrige Livs Vildfarelser og Synder; som ere førte til et renere og højere moralsk og religiøst Standpunct, end de før havde inde — og som have fundet en — ikke falsk, men — sand Fred, som de ellers neppe havde naaet — og jeg maatte fordømme mig selv, dersom jeg vilde sige, eller tilraade at forstyrre en Vei, der har ført og endnu fører til Frelse, til det samme Maal jeg selv skal søge og veilede Andre til — fordi hiin Bane ikke i Eet og Alt congruerer med min. —

4.

Efter denne Anskuelse kan Spørgsmaalet hos mig ikke være om, hvorledes Man skal modarbeide Opvækkelsen og standse den; men hvorledes Man kan standse dens Udskielser, lede og bevare den stadig i det Gode — og derhos²² bringe den i Harmonie med de borgerlige Love.

Det vilde ligesaa vel være unyttigt og skadeligt, som i og for sig selv uretfærdigt at gjøre Opvækkelsen til en Gjenstand for virkelig Forfølgelse. Hvorlidet Man derved udretter — hvor gandske Man kæmper mod sig selv ad denne Vei, have de senere Aars Erfaringer i Holland, Preussen o. a. St. tilstrækkelig oplyst — og det vil blive meer og meer tydeligt, at det er i Samfundet(s) \circ : Statens og Kirkens Interesse, hellere at understøtte den religiøse Retning i Folket, end at modarbeide den.

Jo mere i det intellectuelle Liv den Lære udbreder sig, at Gud kun er og virker for saa vidt Ideen om det Guddommelige kommer til Bevidsthed og udvikler sig i Mennekets Aand; desto nødvendigere bliver det, at den christelige Religions positive Lærdomme om den levende, selvstændige Gud bevares i Folkelivet; for at ikke al Hjertets

²²) muligvis: derfor.

ædlere Varme, al kraftig Trøst, alt oplivende Haab skal svinde og tabe sig blandt den Golde Dialektiks Spidsfindigheder.

Jo mere i det physiske Liv de mægtigste Naturkræfter maae underordne sig den menneskelige Aandskraft; jo mere Mennesket opsvinger sig til Naturens Herre, og gjør sig Jorden underdanig; desto nødvendigere til Menneskets Bevarelse fra Hovmod og fra Trældom bliver det og, at de christelige Lærdomme om Gud, fra hvem vi have Alt, om vor egen Ufuldkommenehd og Syndighed yttre sig i deres Sandhed og Styrke blandt Folket. — Hiint aandelige Aristokratie vil gjøre Gud til Philosophernes udelukkende Ejendom, og lade Mængden uden Gud i Verden — denne Aandens indskrænkede Retning mod det praktiske Liv vil tillukke Hjerterne for Erkjendelsen af Gud og hans Rige — saafremt ikke bevares Troens og Kjærlighedens rene, alle Samfundets Classer med Kraft og Liv gennemtrængende Lære, som tilhører den christelige Religion. — Slægterne vilde stivne og forstenes i Speculationens, eller i en eensidig Rationalismes kolde Regioner — eller Samfundet forvirres og opløses under Hovmods og Egennyttens anarkiske Bestræbelser; dersom ikke Christi Kjærligheds, Ydmygheds og Sandheds og Retfærdigheds forsonende, ordnende Aand bevaredes paa Jorden i troende Hjerter.

Erfaring har viist, at de kirkelige Indretninger, som vi dertil have, ere virksomme og hensig(t)smæssige — men ikke tilstrækkelige. Et dobbelt Beviis herfor er os givet, i Menneskenes Bestræbelser for at oprette religiøse Institutioner udenfor Kirken, og — i det kirkelige Livs Uvirksomhed ja Hendøen til visse Tider og i mange Egne, og i den den dermed forbundne Tilbagegang i Religiositet og Sædelighed. — Menneskeslægtens Udvikling gjør Fordring ikke alene paa traditionelle Institutioner, men og paa saadanne Indretninger i det udvortes Liv, som udgaae af deres egen, virkelige Tilstand — den kræver udvortes Forhold, som svare til dens indvortes Væsen, og det i Kirke

saavel som i Stat. Have end de givne Forhold og Former en mægtig Indflydelse paa Slægternes udvortes Liv; saa formaae de dog ikke at beherske det, eller bestemme dets Væsen og Gang imod Naturens gennem alle Tider aabnede Lov: at Livet udgaaer indvortes fra og betinger den udvortes Form. At ville afvige fra denne Orden, var en Daarlighed, og Naturen har altid straffet dem, som forsøgte derpaa.

Jo nærmere de udvortes Indretninger henhøre til det indvortes Liv desto mere gjør dette sin Kraft gjeldende paa dem. — Kirken og det religiøse Livs Yttringer lade sig derfor mindre end noget andet Udvortes forme vilkaarligen. Alt hvad der i Mennesket er mægtigt og stærkt, træder i Berørelse med, indvirker paa de kirkelige og religiøse Indretninger.

Det Dybeste og det Højeste i Menneskets Aand staaer i nær Forbindelse med disse Institutioner. — Er der Noget, som kræver nøiagtigt Bekjendtskab til Samfundsllemmernes aandelige Tilstand, til det Punkt af Udvikling og Dannelse hvorpaa de staae, for at derefter kan ordnes de udvortes Forhold; da er det de kirkelige, de religiøse Indretninger. Selv vore Dages Historie leverer høist mærkelige, om endnu ikke omfangsrige Bidrag hertil. Da man troede at Indifferentismen var saa stor, at der kunde foretages i det kirkelige hvilke Forandringer Man vilde, da hævdede sig i forskjellige af Europas Egne en i religiøs Tro begrundet Modstand, som Man ikke havde forudset og hvis Kraft viste sig voxende i Forhold til de mod samme satte Kræfter — og det blev atter stadfæstet, at Man i Henseende til det religiøse Liv og dets Former ikke kan gjøre hvad Man vil, eller af andre Hensyn troer tjenligt. Thi det religiøse Liv har sit eget Element i den menneskelige Natur og lader sig ikke styre efter Bihensyn.

Vil man gjøre Religionen til en Tjenerinde for fremmede Hensigter, da forfeiler Man sit Maal. Vil Man derimod som sanddru alliere sig med den, virke, stræbe i oprigtig Har-

monie med den, da har man ingen virksommere Bundsforvandt og Støtte i Verden end den. — Det maa derfor sikkert erkjendes som sand Viisdom, naar Styernerne, Statens og Kirkens undgaae en farlig Opposition imod dette aandelige Grundelement, naar de agte og ære dets Yttringer, endog hvor disse aabenbare sig som vilde Skud — ja naar de selv indtræde i og tilegne sig dette mægtige Element og derved blive istand til harmonisk at lede det. Thi har den styrende Magt ikke tilegnet sig det — er det blevet den fremmed og den staaer udenfor det, da formaaer den hverken at fatte dets Yttringer, eller at lede dem; thi det beherskes ikke af nogen fremmed Magt; kun den som besidder og har Liv i det, kan kjende det og dets Kraft og benytte denne — ikke imod den selv, thi det er kun apparent og temporært mueligt; — men i den ædle, skjønnede Harmonie, som concentrerer det menneskelige Væsens Kræfter i eet helligt Punkt, til eet helligt, saligt Maal. — Saa mangen Anvendelse af de religiøse Kræfter er mislykket, fordi de, som vilde benytte dem, stode udenfor deres Kreds. Kun den beslægtede den indviede Aand behersker dem; thi de beherskes da ved dem selv. Ogsaa nu vil alt hvad man foretager sig til det — som man siger: gjærende — religiøse Elements Styrelse og Ordning være forgiæves, dersom Man ikke selv lever og røres i det. Kun en christelig Øvrighed kan til sand Velsignelse gribe ordnende og styrende ind i det christelige Liv. For den Ikke-Christne bliver den sande Religiositet en Hemmelighed og dens Kraft en Gaade — og inden han veed det, seer han sig omringet af Magter, som ere ham fremmede, som han ikke kan maale, mindre besværges, og som overvælde ham uagtet al Modstand. — Det er derfor i Danmark glædeligt, at ligesom Kirken veed, at dens jordiske, reelle Tilværelse er i Staten; saa erkjender og denne sig som Kirkens, baade efter Ideen og Troen. Vor Regjering hører Kirken til; hvorledes skulde ellers denne høre Regjeringen til? Maatte de aldrig blive hinanden fremmede! —

Med udeelt Hjerte, sanddru og oprigtig at træde ind i det christelig-religiøse Liv er en Nødvendighed for Enhver, som i større eller mindre Kreds skal have Indflydelse paa det og paa dets Yttringer. —

Det er derfor ofte og med Sandhed sagt, at den nylig svundne Alder ikke var den rette til at give kirkelige Love, til at ordne religiøse Indretninger. Om vor nuværende Tid er det? vilde være formasteligt af mig at dømme om. Men det er hævet over al Tvivl, at den eller de som Regeringen betroe at udarbejde Forordninger eller Forskrifter, som gribe ind i det kirkelige og religiøse Liv, bør nøie prøve dem selv, om og Sandhedens Aand boer i dem og Religionen besjeler dem og giver dem den første, aldeles uundværlige Egenskab til at være Lovgivere i Aandens Rige. — Klogskab, den rigtigste Verdensklogskab bliver her til Skamme; thi kun den Lov og de Indretninger som udspringe af et religiøst Gemyt og af ret christelig Viisdom, ville i Aandens Rige bære Velsignelsens Frugt, og have Varighed; enhver anden Lov er allerede død i sin Undfangelse. —

I det jeg udgaaende fra subjective Anskuelser, nærer Tvivl om denne en indif(f)erent Perioodes²³ afløsende, Tidsalders Beqvemhed til at være Lovgiver i det kirkelige og religiøse Liv for flere Slægtfølger; troer jeg dog at Øieblikket er der til at give den ældre, didhenhørende Lovgivning en efter nuværende Forhold beregnet Modification. Da nærværende Æmne ligefrem kalder dertil, vover jeg at fremsætte et Par Bemærkninger om Maaden, hvorpaa jeg mener, at der ovenfra kunde til Gavn influeres paa de religiøse Bevægelser. Det er ikke dybt indgribende Forholdsregler jeg henpeger paa; thi hverken formaaer jeg at give saadanne, ei heller troer jeg dem endnu nødvendige. Saavidt ere de gjærende Elementer endnu ei udviklede. Værne ere endnu ikke indtraadte — Fødselen maaskee fjern. — At oppebie dens Time er baade i Naturens Orden

²³⁾ Teksten har -s, bør slettes.

og uden Fare. — De som allerede tilraade drastiske Midler, miskjende Symptomerne. —

Det Skridt, som Omstændighederne synes først at tilraade, er: at tilveiebringe Forbindelse mellem Legittimitæt og en billig Tilfredsstillelse af de Opvaktets religiøse Trang; saa at baade Regjeringens Autoritet bevares ukrænket, og den Udvikling til et fuldkomnere aandeligt Liv, som unægtelig fremgaaer af Selvvirksomhed i det Religiøse, ikke skal blive undertrykt, eller uden Fremvæxt. Til Legittimitættens Bevarelse anvises to Veie: At bringe Loven i Samklang med Folkets Trang — og: at tvinge de Opvakte til at rette sig efter Anordningens Bud. — Dersom de Opvaktets Fordringer ere grundede i en virkelig tilstedeværende aandelig Trang, og ere overensstemmende med Retfærdighed, altsaa med det Heles Vel; da vil der under det danske Scepter ikke være Tvivl om, hvilken Vei, der skal vælges. — Man kan derfor lade Spørgsmaalet: hvorvidt det hos os var muligt ved udvortes Magt at indtvinge det sig yttrende religiøse Liv i de ældre Former, beroe og ene see hen til Retfærdigheds og Billigheds Bud. —

Naar man seer, hvor Mange, der baade paa Langeland og i andre Egne have med en hæftig Attraa grebet den Retning, det Udtryk af et religiøst Liv, som fremtræder under Navn af Opvækkelsen — naar man bemærker den Vedhængenhed, hvormed saa Mange holde fast derved — og man dernæst sammenligner denne Aands Ytringer med ældre Phænomener i det religiøse Liv baade i og udenfor Danmark; da maa man vist indrømme, at denne Tilstand er begrundet i Aandens højere Love, og ligesaa lidet existerer uden Velsignelse, som uden en vis Nødvendighed. — Kunde og vilde man ved udvortes Magt tvinge Sjelen ud af den indslaaede Retning; da vilde man lettelig med det samme fordærve dem — knuse et aandeligt Liv i dets Spire, uden at være istand til at skabe noget eller bedre derfor. — Paa aandelig Udvikling til et sædeligere og lykkeligere Liv ad den Vei, som for Individerne er tilgængelig,

har desuden ethvert Menneske den retfærdigste og helligste Fordring. — At de Opvakte føle dem selv bedre, gladere, haabefuldere Mennesker, end før; er ei alene en subjectiv Antagelse hos dem — ogsaa Andre, hvis Synskreds ikke er for indskrænket og hvis Bedømmelse ikke er eensidig, maae indrømme, at der med Opvækkelsen indtræder et aandeligere Liv — at den kjendelig, ja tydelig er en Overgang til en højere og ædlere Tilværelse, og at den ogsaa i det Udvortes viser sig som en sædeligere, en Christen sømmeligere Tilstand, end der før bemærkedes hos dem, som den har grebet. — At den ogsaa paa Andre har en gavnlig Indflydelse, kalder Mange til Alvor og Eftertanke, drager Religionen frem for Aandens Blik og bereder den Adgang til Hjerterne — og desforuden beforder Velanstændighed; kan paavises med mange Exempler. (Fodnote: »Saaledes kan her nævnes en temmelig stor Landsbye, hvor der nu sjelden høres en Eed, skjøndt Banden og Sværgeuare temmelig almindelige der, indtil et Par af Byens Familier gik over til de Opvakte«. —) Naar nu tillige Bekjendtskab til hvad, der foregaaer i de Opvakes Forsamlinger, lærer, at ei alene Sømmelighed der bevares, men at og de christelige Hovedlærdomme der forkyndes, rigeligen og dog ikke til Ulyst for Deeltagerne — saa kan vel ikke nægtes, at Betingelser til aandelig Udvikling ere der tilstede: til at vække og nære gudelige Tanker, til at bøie og rette Villien, til at forædle Følelsen saa, at Aanden vinder et højere Opsving, og en mægtigere Indflydelse i Livet, end før hos de Personer, efter hvis Udviklingsgrad og Trang disse Forbindelser have dannet sig. — Er det endvidere Tilfældet, at Opvækkelsen ikke træder fornærmende iveien for Andres Rettigheder; at den lader Medborgere uforstyrrede; (Fodnote: »Enkelte klage over de Opvakes paatrængende Omvendelsesiver — undertiden maaskee ikke uden Grund — men hvor ofte i Verden piner ikke Daaren sin Næste med unyttige Ord? Det er ikke blandt de Opvakte alene at Ordgydere findes. — Og hvor

mange Forfødere ere ikke paatrængende! —«) ja at den modarbejder, om end ikke altid overvinder Uretfærdighed og Ondskab, hos dem den virker paa — saa synes det afgjort at den har Fordring paa Beskyttelse, og ikke, saalænge Misbrug holdes ude, fortjener at undertrykkes. — At det er et christeligt Liv, om end ikke i dets høieste Klarhed, som aabenbarer sig i Opvækkelsen; kan ikke nægtes. Som saadant fortjener det Agtelse og Fred. — Den materielle Tendents, fordrer nu, som altid, sin Modvægt. Det var ligesaa uretfærdigt, som farligt, at svække denne ved at modarbejde et aandeligt Liv, som viser sig i en christelig Skikkelse blandt dem, hvis Dannelselse og Virkekreds maatte synes gandske at begunstige materielle Interessers overveiende Indflydelse. — Det er vægtige Grunde, som tale for at man ikke bør gaae ind paa deres Raad, som ville ved Tvang nedkue den religiøse Bevægelse. — At Stater med erkjendt vise Regjeringer, som Preussen og Holland have, efter først at have brugt alvorlig Strængthed imod Opvækkelsen, siden fundet dem foranledigede til at vælge en mildere Fremgangsmaade, uagtet Opvækkelsens Tilhængere ikke formindskedes; synes at være et Præjudicat af megen Vigtighed i denne Sag, og maa lægge stor Vægt til deres Stemme, som bede om Fred for de Opvakte. —

Tør det da antages ligesaa overensstemmende med Retfærdighed og Almeenvel, som med vor faderlige Regjerings kjærlige Ønske, at undgaae haarde Midlers Anvendelse imod de Opvakte; saa bliver formentlig den anden Vei at vælge: de angaaende religiøse Forsamlinger udenfor Kirken bestaaende Loves Forandring — ikke deres Ophævelse i det Hele. — Vel har det os saa nær beslægtede Norge gandske ophævet Anordningen af 13 Janu. 1741 uden at man har hørt om nogen skadelig Følge deraf. — Vel vidner Eftertanke og Erfaring med den djærve Luther: »man lasse sie nur getrost und frisch predigen was sie können und wieder (for: wider) wen sie wollen; man lasse

die Geister auf einander platzen und treffen!« Den sande Kirke og den christelige Stat falde ikke derfor; thi det Sande og Gode udgaaer omsider seierrig af Kampen. Men desuagtet ville dog Mange føle sig ængstede, om ikke noget udvortes Baand var lagt paa Ordets Forkyndelse, og en saadan Frihed harmonerer vel ei heller med Statskirkens Natur. *En Revision af de herhidhørende Love og Anordninger synes derfor convenabel.* — Naar de Opvakte, eller overhovedet de for hvem en rigere Beskæftigelse med Religionen og en inderligere og hjerteligere Association med Ligestemte, end de kirkelige Former tilbyde, er en hellig Trang, ja en aandelig Nødvendighed; erholde lovlig Leilighed til at fyldestgjøre saa hellige og retfærdige Fordringer — tør man vel haabe at Klagen over Samvittighedstvang i denne Henseende vil forstumme og de mere Religiøse finde sig tilfredsstillende — og det vil ad denne Vei blive mueligt at fjerne det *farlige Dilemma, som mange Opvakte nu mene er tilstede imellem Guds Bud og Kongebud.* Da vil og den efter Nutidens Tarv modificerede Lov kunne haandhæves med større Alvor og Regjeringens Myndighed stadfæstes uden — som nu — at række Overtræderne af en, som de Fleste antage, i Tiden abrogeret Lov — en let vunden Martyrkrone, hvis Anseelse naaer videre, end til den Straffedes eget Partie; thi det (er) et Faktum, at Straffen af Mange betragtes som dicteret det religiøse Liv, og ikke den lovstridende Yttring af dette — de anvende da paa dette Fald Frelserens Ord: gjør man dette ved et grønt Træ, hvad vil da skee med det tørre? — At iøvrigt Opfyldelsen af de Opvaktes billige Ønsker hverken udelukker Tilsyn fra Statens og Kirken's Side, eller indbefatter Læreæmbedets Overdragelse til Lægmand; og at isærdeleshed højere Opsigt med det selvtagne jus docendi lader sig hermed forene, behøver neppe at bemærkes. Her som i saa mange Tilfælde lader christelig Frihed sig meget vel forene med fornøden borgerlig Indskrænkning.

Der ere flere Christne iblandt os, som begjere rigere reli-

gjøe Underholdning, end Kirken i Almindelighed yder. Denne Paastand synes at staae i Modsigelse til Klagerne over tomme Kirker, hvor end ikke altid een Gudstjeneste holdes om Søndagen. Uagtet det virkelig paa nogle Steder forholder sig saa, er dog hiin Paastand sand — og mange Landsbyekirker kunne vise Beskyldningen om Ukirkelighed hos det danske Folk tilbage. Hvor flere hundrede Mennesker næsten søndaglig besøge Sognekirken, er det kirkelige Liv ikke tabt. At bringe den offentlige Gudstjeneste allevegne til et saadant Punct, at den kan tilfredsstillende sande Christnes billige Fordringer, og at forskaaffe dem videre udstrakt Leilighed til fælles Opbyggelse, hvor nogen ret levende Attraa derefter ytrer sig, anseer jeg som det næste og naturlige Middel til at paralysere de eensidige og alt for hæftige Yttringer af den religiøse Sands. — Hvorledes den offentlige Cultus og især Præstens Gjerning i samme kunde hæves, hvor de ere sunkne, tør her ikke udvikles; men blot anføres: At Kirken ogsaa fra sin Side bør yde dem, som ønske rigere aandelig Beskæftigelse og Bestyrkelse, Leilighed til at tilfredsstillende en saa christelig Attraa. — Hos Nogle vilde Deeltagelse i gudelige Forsamlinger udenfor Kirken bortfalde, naar denne skænkede dem større Opbyggelse — hos Andre vilde Kirkens Andagtstimer opvække Afsmag for saadanne private Forsamlinger, hvor Andagtsøvelserne antage en lav og uværdig Skikkelse, eller hvor Exaltation og Sværmerie trænge ind — og Kirken vilde have eet Baand mere til at forene sin Menighed. — Bibellæsning, religiøse Underholdninger, Bedetimer i offentligt Samfund maatte derfor blive mere almindelige i Kirkerne, ja det vilde maaskee endog være hensigtsmæssigt at indrette udenfor disse Sammenkomster af en mere privat Natur, som Præsten i Forbindelse med nogle ældre og oplyste Christne af Menigheden bestyrede, og hvorfra religiøse Samtaler og Lægmands Ord ei vare gandske udelukkede. — (I Randen Note med Biskop

Fabers Haand: »see mit Skrift p. 201«²⁴. Hertil er Geistligheden allerede tildeels berettiget; men desuagtet vilde det baade med Hensyn til Menighed og Præst være gavnligt, om Initiativet udgik, ikke blot som Tilladelse, men som Opfordring ovenfra, til et Vidnesbyrd om den Agtelse Regjeringen har for det religiøse Liv, og om dens alvorlige Villie til at see dette befordret ved forøget Dygtighed og Virksomhed fra Geistlighedens Side. —

Dette Stifts Gouverneur, Kongelig Højhed, har for længere Tid siden opfordret til saadanne Midlers Anvendelse, og det er udenfor al Tvivl, at tilbørlig Iværksættelse heraf vil være høist velgjørende for mange Sjele.

Kun at man ikke venter, at den religiøse Trang er dermed gjort Fyldest! Det er aabenbart at denne fordrer noget mere, og især gaaer ud paa en friere selskabelig Forbindelse til gudelige Hensigters Opnaaelse, hvorved en livligere en ved fastsatte Former mindre bunden og dog ved Fleres Forsamling hævet Andagt kan under Forkyndelse af det Troens Ord de hylde blive de Troende til Deel. —

Man henviser hyppigen, som Svar paa denne Fordring, de Opvakte til de tre lovhjemlede Maader at tilfredsstille deres aandelige Trang paa: til deres Lønkammer, til deres Familiekreds og til den offentlige Gudstjeneste — men synes at glemme, at Menneskets selskabelige Natur ogsaa gjør sig gjældende efter en højere Maalestok i det religiøse Liv og fremkalder Ønsker om, Trang til baade at dele sine religiøse Anskuelser og Følelser med Andre og at delagtiggjøres i Andres igjen. — En saadan Udvæxling af religiøse Følelser og Ideer, en saadan Bestyrkelse i talrig Kreds af harmonerende Sjele, er for den Gudeligsindede ligesaa, ja mere vigtig og nødvendig end sociale Forbindelser og Bistand er for de Verdsligsindede til deres lov-

²⁴) N. Faber: Udvikling af Bibellæsningens Væsen, Vigtighed, Nødvendighed etc. (Kh 1834).

lige Hensigters Opnaaelse. At formene hine at samles indbyrdes i større Antal for at oplive og opbygge hinanden med Sange, Bønner, Forelæsninger, Samtaler efter deres Tarv og Lyst, er at betage dem saavel en Deel af deres Livs Glæder — af hvilke der ellers ikke groe mange paa den Fattiges Vei — som et af de virksomste Midler til den aandelige Udvikling de ere stemte for og skikkede til. — Men at give dem, som Spotterne gjøre, Anviisning paa den sædvanlige verdslige Omgang og dens Nydelser; det er at handle som i Æventyret, hvor Løven sættes til Havrekrybben, Hesten til Kjødspiser.

Ved Spærringen af en høiere Opbyggelsesvei inden christelige Grændser og den dermed forbundne Udelukkelse af Lægmands levende Troesord til Opbyggelse i christen Forsamling tabes et aandeligt og selskabeligt Gode, som man maa antage, at den christelige Stat og Kirke hellere vil sikkre sine Lemmer, end betage dem. Thi hvo kan tvivle om at der jo i mangan Lægmands Hjerte boer ligesaa dybe, maaskee dybere hellige Følelser end i den Geistliges, og at hiins af Hjertets Fylde strømmende Ord kunne være mere veltalende og indtrængende end dennes. Denne Skat skal dog ikke altid ligge nedgravet ufrugtbar i Jordens Skjød! — En lovbegrændset Virksomhed for disse Kræfter synes at være en Fordring, saavel af Retfærdighed, som snart af Nødvendighed. —

Men om endog større Frihed indrømmes til Opbyggelse i private Kredse vil denne Frihed dog neppe lades uden alt Tilsyn. Dette har for visse Tilfælde hidtil været overdraget til Præsten og til Politiet. Fra det geistlige Tilsyn kan Præsten efter Sagens Natur ikke udelukkes. — I Tilfælde, hvor den udvortes Orden og Tugt krænkes, eller trues; er Politiets Virksomhed paa sit rette Sted; (Fodnote med Plesners Haand: »Vel og i Henseende til omreisende Prædikanter, hvis Indflydelse let kan blive farlig, naar den lades uden Opsigt«) men hvor saadan Anledning ikke er tilstede, pleier dets Opsigt at være mindre velkommen —

den vilde endog virke hæmmende paa Sjele, der søge at løsrive sig fra de udvortes Forhold for at nyde et højere Liv. — Et Slags Communaltilsyn torde maaskee her i visse Tilfælde være passende og Fortidens, nu enten gandske afskaffede eller dog til omtrent Intet reducerede »Medhjelpere« kunde vel — under en tidsmæssig Skikkelse — finde i de vidtløftigere gudelige Forsamlinger, en Plads, hvor deres Tilsyn vilde være at foretrække for Politiets. Men dette Tilsyn skulde langtfra være et ængsteligt eller minutiøst, hvorved mere skades, end gavnes. En mistænkelig Opmærksomhed har ligesaa fordærvelig Indflydelse paa Almuens, som paa Barnets Character. Den mere dannede Kreds opløser sig hellere end underkaster sig et krænkende Tilsyn. —

Som det kraftigste, gennem alle Tider i alle Forhold varige Middel til at rette det Skjæve, modarbeide og afværge det Udskeiende, vil ogsaa her befindes: at sætte Sandhed mod Vildfarelse, Lys mod Mørke, Aandens Kraft mod aandelig Extravagants. Ad denne Bane kan man indrømme Opvækkelsens virkelige Værd, bekæmpe dens Vildfarelser — og være sikker paa et godt Udfald. Men træde derimod Fordom, Søvn, Indifferentisme, materiel Anskuelse — alt hvad der hører til vis inertia i Kamp mod et aandeligt Liv og dets Yttringer; da ville disse upaatvivlelig overvinde hiin indolente Hær — men og beholde deres skjæve Retning, hvis stedse voxende Divergenti omsider ingen menneskelig Magt formaar at ændre — kom da ikke en høiere Haand til Hjælp, blev det Liv, som vaktet til Velsignelse, maaskee en Forbandelse. Historien leverer Exem(p)ler derpaa. — Men at Lidenskab ikke skal vækkes imod Lidenskab til ødelæggende Kamp, haabe Christne i Danmark, der stole paa Gud, paa Regjeringens Viisdom og paa Folkets Sindighed.

Ikke til Kamp imod Opvækkelsen lyder Tidens rette Kald; men imod en fælleds Fjende, Sandhedens Fjende, Mørkets Magt i alle dens Proteusformer. Som det mate-

rielle Lys, der i brudte Straaler spiller med talrige Farver, kun er eet; saa og Aandens Lys. Det rene Lyspunct i Christus er det ikke givet Alle klart at skue. Men ogsaa de, som see igjennem Taageglasset erkjende Sandheden for Sine og kalder dem til sin Hær i Ragnarokskampen. Og Sandhedens Venner forsmaaer ikke Forbundet med Opvækkelsen — med Lysets Børn til Lysets Seier. — Naar da i Videnskabernes Højsale og i Templernes Helligdom et renere christeligt Sandhedslys skinner til Aandens Udfrielse af Mørket; da skal der findes en tro og mægtig Bundsforvandt i Opvækkelsen — i den Straale som varmende og lysende trænger ind til Hyttens Beboere og derfra bringer en stor Skare til det højere Lyses Egne. — Deres Tal er ikke lidet i Menighederne, hos hvilke et aandeligt Liv rører sig. End Flere ere der hvor Lysgnisten ligger skjult under det Støv og Aske, som i Materialismens og Indifferentismens Dage er opdyngtet. Men, et Aandepust af reen Livsluft! Da oplives Gnisten af det ævige Lys, og snart ombølges Aanderne af det Lyshav, hvor alle de brudte Straaler ere samlede til eet, uforvansket, rent, himmelsk Lys. Da opfyldes hvad Paulus saae, og de Troende haabe: Christus lyser for sin hele Menighed.

Humble Præstegaard i October 1839.

Plesner«.

Oversigt over Litteraturen af og om Plesner.

Foruden de i Note 1 (og 4) nævnte Skrifter har Udgifveren fundet fig. trykte Ting med Tilknytning til Provst U. A. Plesner (1782—1861):

- 1) Erslev: Alm. Forfatter-Lexicon etc., Kh 1847, II, S. 570—71, kender 4 trykte Indlæg af Plesner.
- 2) Supplement til ovst., Kh 1864, S. 680, nævner endnu et Skrift af Plesner, samt Fortegnelse over Nekrologer.
- 3) Personalhist. Tidsskrift, 4. Rk. IV, 1901, S. 26—27, bringer Pastor G. Fr. A. Graaes Erindringer om Livet i Humble Prg.
- 4) Samme, 10. Rk. V, 1938, S. 244—46: dr. teol. Bj. Kornerups An-

meldelse af H. G. A. Jørgensens i Note 1 omtalte Bog, der mere er en Kildesamling end en egentlig historisk Skildring.

5) Fynsk Hjemstavn, 8. Aarg., 3. Hæfte, S. 47, V. Bendixen: Et Par Smaatræk om Provst Plesner i Humle. (Disse Erindringer er af »sagnagtig« Karakter og af ringe Kildeværdi).

Smaastykker.

I.

Et gammelt inventarium fra Kirkehyllinge præstegård.

Af Alfred Larsen.

I 1755 fandt sognepræsten i Kirkehyllinge og Lyndby i Volborg herred på Sjælland, Johannes Aubertin, at han havde mere besvær end gavn af en del gamle møbler og husgeråd, der ifølge hans indberetning var skænket 1522 af hans formand, Hans Lauridsen Vind, til dennes efterfølgere i embedet. Han foreslog derfor, at kommende præster istedetfor skulde svare til en 1. prioritet i præstegården på 50 slettedaler, og så være fri for at overlevere de gamle ting in natura. Som bilag til sin ansøgning vedlagde han et inventarium sålydende:

»Herforuden forblifver aldtid udi Hyllinge Præstegaard eftterschrefne inventarium, udgiordt i vahre og penge og skrifttlig i stykkeviis forefundet og annammet af sal. hr. Jens Olufsen Wind, eftter hr. Hans Ibsen forige sognepræst her sammestæds; Eftter sal. hr. Jens Wind annammet i ligemaade af sal. mag. Morten Pedersen, eftter hannem af hr. Niels Jensen Wind, eftter hannem annammet af hr. Hans Hansen nu paa stæden præst:

1 langt boer vurderet for ij ʒ, ij benke og benke klæder xij ʒ, 1 kandeskab for ij ʒ, 1 løfve kar¹ iij ʒ, 1 bekken 1 ʒ, udi een bryggerkiæddel penge vij dl. j ʒ, iiij ølkar x ʒ, 1 kiæddel krog 1 ʒ, ij smaae gryder ij ʒ iiij β, 1 plov og

¹) Badekar.

harre med 2 jern og een tiste² viij ŷ , 1 jern stang 1 ŷ , 1 humle hakke j ŷ , 1 koe 8 sldl., 1 soe iiij ŷ , ij senge med klæder og træe senge vj dl. 1 ŷ , ij jern vegger ij ŷ , ij naure³ 5 ŷ , 1 vedøxe x ŷ , 1 lyse krone xij ŷ , 1 vogn xij ŷ , 1 sadel og bidzel 1 ŷ , iiij haver⁴ iiij ŷ , ij madolder⁵ viij ŷ , iiij øltønder ij ŷ , ij ølfad ij ŷ , ij gesse true⁶ iiij ŷ , 1 degne true⁷ 1 ŷ , 1 saald vj ŷ , 1 træe skieppe xij ŷ , 1 handqværn iij ŷ , 1 tørre jern⁸ iiij ŷ , 1 puster xij ŷ , 1 ildskee 1 ŷ , 1 bradspæd⁹, 1 saae¹⁰, 1 bærestang, ij sekke, 1 hunde lenke.

At dette er een rigtig fortegnelse paa det inventarium, som aldtid skal forblifve udi Hylinge Præstegaard eftter dend gamle taxt underskrefven af 3 mine formænd, vidner jeg

Hans Hansøn¹¹

Pastor loci.

Saaledes af Waldborg Herreds bog som aar 1647 til stiftskisten er indleferet, hvad Hylinge Præstegaards inventarium er angaaende, rigtig at være udskrefvet, testerer Kbhvn. d. 28. Jul. 1724 W. Worm.

Anno 1724 d. 15. August hafver vi efter dette Instrument giordt Velerværdige Hr. Christen Starch udlæg og fornøyeelse, og dette da og tillige protocolleret

M. Franck¹².

Knud Arild Friis¹³.

Biskop Peder Hersleb får ansøgningen til erklæring, og svarer 23. febr. 1755, at det er ham bekendt, at der flere

²) Bøjle eller jernlænke på en plov.

³) Store bor til at udbore vognnav med.

⁴) Sidefjælle til en vogn.

⁵) Sulekar.

⁶) Gærkar.

⁷) Dejtrug.

⁸) Tørvejern.

⁹) Stegespid.

¹⁰) Lille vandbøtte.

¹¹) Bærer tilnavnet Fieraaes (en hallandsk by) eller Halland.

¹²) Sognepræst til Saaby og Kisserup, provst for Voldborg herred.

¹³) Sognepræst til Sæby og Gjershøj.

steder findes sådanne gamle inventarer, der i sin tid er givet i en god mening, men nu er eftermanden mere til besvær end nytte. Det er ham ligeledes bekendt, at Aubertin på skiftet havde modtaget de fleste af disse ting i den stand, at de ej kunde være ham til nogen nytte, men til hinder og ulejlighed i huset, og at værdien af dem ved salg ikke vilde overstige 30 sldl. Han anbefaler derfor præstens forslag.

Kancelliet bestemmer derfor 14. marts 1755 at Aubertins forslag er vedtaget.

Hvad angår dateringen af inventariets oprettelse kan der rejses tvivl. Hans Lauridsen Wind var sognepræst til Kirkehyllinge og Lyndby 1572—1582 og hans formandhed ifølge Wiberg Frants Jensen († 1572). Afskriften, hvis ordlyd foreligger, er skreven af Hans Hansen Fieraae eller Halland, som blev sognepræst til Kirkehyllinge 1644 og er, som det fremgår, skrevet før 1647. Det sikre er, at inventariet må være givet før 1582.

(Kilde: Sjællandske Tegnelser 1755 nr. 134 med indlæg.)

II.

To kuriøse ansøgninger.

Af Alfred Larsen

I den første halvdel af det 18. århundrede var der en betydelig overproduktion af theologer, og det var ikke ualmindeligt, at der var op til 30—40 ansøgere til et ledigt præstekald. Konkurrencen var derfor hård. Bedst var det selvfølgelig, dengang som til alle tider, at have en »gunstig patron«, hvis ord havde vægt. De klogeste af de mange felt- og skibspræster, der var kommet til under den store nordiske krig, slog på, at kongen ville spare deres vente-

penge, hvis de fik kald. En stiltfærdig antydning, der næsten altid gav bonus.

Havde man hverken velyndere eller tidligere embede at henvise til, var det nødvendigt at finde andre udveje, hvis ens ansøgning ikke skulde drukne i mængden. Enkelte, der mente at eje poesens nådegave, indgav derfor versificerede ansøgninger. En fremgangsmåde, der forbløffende ofte gav resultat. Der skal nedenfor gives et par eksempler på sådanne ansøgninger.

Den første findes i indlæg til Jyske Registre 1715 nr. 107, og gav ikke det ønskede resultat, men Hyphof blev dog året efter sognepræst til Vrou og Resen.

»Stormægtigste Monarch. Allernaadigste Arve-Herre og Konge.

Stormægtigste Kong Friderich,
 Kast dog et Naadigt Øye
 Til min dyb-ydmygste Supplic,
 See til min trang og Møye:
 Jeg trende gange bedet har
 Om Capellan at blive
 I Aalborg, send dog Naadig Suar
 At Du mig brød Vil give:
 Mens, om Du fromme Landsens Ven
 Mig dette brød her nægter,
 Du dog et Andet mig tilsend,
 Kald mig til Siæle-Vægter
 For Tørslev- eller Støfring-folch,
 Huis Præster ere døde.
 Send mig til dem som ordets Tolch
 Der kand dier Siæle føde!
 O! Naadig Konge til mig see,
 Gif mig det ieg begierer,
 Gif mig eet Brød udaf de Tre,
 Gud schal din Lønner Være!
 Ak schrif! Ak schrif et Naadigt Ja
 Paa min Memoriale,

Lad mig ey trøstløs fra Dig gaa,
 Dig Gud vil jeg befale!

Deris kongelige Mayestetes

Allerunderdanigste undersaat og trohiertige forbedere

Kiøbenhavn d. 18. Maji Anno 1715. Jacob Hyphof.«

Den anden ansøger var heldigere, han fik det ønskede kald, d. v. s. han blev sognepræst til Torsted og hospitalspræst i Horsens. Ansøgningen findes i indlæg til Jyske Registre 1748 nr. 172.

»Stormægtigste Monarch

Allernaadigste Arve Konge og Herre!

Velkommen O! Lycksalig Dag:
 Som for os atter nu oprinder,
 Og gjør: At Sorgen slet forsvinder,
 Ved det til Folchets Velbehag
 Vi FRIDERIC vor *Soel* kan skue:
 Hvers Hierte staar i Kiærlig Lue
 Og raaber *Ham* sit Velkom til
 Med Tungen og med Mundens Smiil
 Hver skue vores *Phoebum* an!
 Skue an! de Straaler af *Hands Øye*,
 Hvor Naadig, mild, de jo fornøye
 I Sind og Hierte herlig kand:
 Skue an! den Fliid, u-trættet Møye,
Hand har, for sine at ophøye
 Til Welstand og Lychsalighed,
 At de kand naae ald Glæde, Fred.
 Nu Konge! da paa Dines Gavn
 Du kaster stæds eet Naadigt Øye:
 O! *Konge*, lad da icke døye
 Nu meere ondt det Hylle-Navn:
 Du giv! formedelst *Konge-Naade*
 Din Pensionist og Knegt til Baade
 Ved *Nim* og *Unnerup* at naae
 Det Kald, som der mon leedig staae.

Da reddes Land af Jammer, Nød.
 Den *Du Selv* har, O! Konge, Herre,
 Til Bogen sat, hør min begierre,
 Som magler (!) det nødtørfttig Brød:
 Derfor mens Blod ieg har i Live,
 Min Bøn for *Kongen* den skal blive:
 Gud over Hylde *Kongen* med
 Ald *Konge-Magt* og Salighed,
 Din *Engle-Dronning* Som der er
 Eet *Udtog* ud af alle Dyder,
 Selv Himlen *Hende* overgyder
 Med Naade og Velsignelser,
 Ved *Dem Som* af *Din Lænd* udbryder,
 Gid! Tvilling Rügjerne sig fryder
 Til ej i Verden findes meer
 Kand Hyllen blant de andre Træer.

udj allerunderdanigst Ydmyghed suppliceret af Deres
 Kongelige Majestæts allerunderdanigste Knegt og Pensio-
 nist samt u-afladelige Forbedere

Kiøbenhafn d. 8. Juli 1748. Justinus Wickmann Hylle.«

III.

Et brev fra H. L. Martensen til Ed. Zeller.

Af P. G. Lindhardt.

1842 blev *H. L. Martensen* opfordret til at træde ind i kredsen af medarbejdere ved det berømte Tübinger-tidskrift, *Theologische Jahrbücher*; han afslog opfordringen — med en højst karakteristisk begrundelse, muligvis dog også fordi han — så nylig efter Strauss-debatten — ikke ønskede at kompromittere sig ved samarbejde med de for heterodoksi udskregne Tübinger-teologer. Svarbrevet fin-

des i Ed. Zellers¹ Nachlass i Tübingens Universitetsbibliotek.

Copenhagen d. 24ste Decbr. 1842.

Herrn Dr. Zeller in Tübingen.

Eur. Hoherwürden Schreiben an mich habe ich zu seiner Zeit richtig empfangen und muss nur entschuldigen, dass ich durch mehrfache Umstände abgehalten, erst jetzt zur Beantwortung schreite.

Ich bezeuge Ihnen meinen aufrichtigsten Dank für die ehrenvolle Aufforderung zur Mitarbeit an Ihren theologischen Journal; meine hiesigen Universitets- und litterarischen Verhältnisse machen mir es aber unmöglich sie anzunehmen. Meine Universitets-vorlesungen nehmen fast meine ganze Zeit in Anspruch und die wenige Zeit, die mir übrig bleibt, fühle ich mich verpflichtet nach Kräften für die vaterländische Litteratur zu wirken. Obgleich wir hier in unserem Norden immer mit lebhaftem Interesse dem Gange der deutschen Wissenschaft gefolgt sind, so ist unsere philosophische und theologische Litteratur noch klein und gewissermassen noch in ihren ersten Anfängen. Da aber ein Volk die Wissenschaft nicht wirklich besitzt bevor diese dem Genius des Volkes gemäss in dessen eigener Sprache bearbeitet wird, so müssen wir nach Kräften zu dessem Ziele hinstreben, um so mehr da eben in jetziger Zeit ein höherer Sinn für spekulative Forschung im Norden erwacht zu sein scheint. Und so werde auch ich, da in Vaterlande so viel zu thun ist, in den ersten Jahren darauf Verzicht leisten müssen mit meinen Versuchen mich nach dem Auslande zu wenden.

¹) *Eduard Zeller* (1814—1908) var en ven af D. F. Strauss og svigersøn af F. C. Baur; han blev 1840 privatdocent i Tübingen, 1849 professor i Marburg, 1862 i Heidelberg og 1872—94 virkede han i Berlin; i Tübingen kunne han på grund af regeringens uvilje mod »Tübinger-skolen« ikke opnå et professorat, og i Marburg måtte han af samme grund gå over i det filosofiske fakultet. 1842—57 udgav han *Theologische Jahrbücher*.

Ihre Zeitschrift ist hier schon seit ihren ersten Erscheinen bekannt und wir folgen mit Interesse dem Gange der dort geführten Untersuchungen. Herzlich erfreuet bin ich, Ihrer gütigen Nachricht zufolge, in dem nächstens erscheinenden Hefte eine Anzeige meines Eckarts von Dr. Baur erwarten zu dürfen¹. Das Urtheil dieses gründlichen Kenner, der mit Schärfe des Denkens die tiefste und ausgebreiteste Sachkenntniss auf diesem Gebiete verbindet, kann für die Wissenschaft nur förderlich, für den Verfasser des Buchleins aber nicht anders denn lehrreich und orientirend sein.

Hochachtungsvoll

H. Martensen.

Udskrift: Herrn Dr. E. Zeller

Privatdozent der Theologie in Tübingen.

¹) I Theologische Jahrbücher (II, 1843, 146—53) anmeldte F. C. Baur — meget rosende — H. L. Martensens tyske udgave af Meister Eckart, 1842 (dansk udg. 1840).

Prisopgave

Bestyrelsen for »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« har vedtaget at udskrive følgende Prisopgave:

*En dogmehistorisk Redegørelse for Peder Palladius'
teologiske Standpunkt.*

Besvarelser af Opgaven indsendes til »Institutet for Dansk Kirkehistorie«, Vodroffsvej 8, København V. inden 1. September 1963. Afhandlingerne skal være skrevet med tydelig Haandskrift eller paa Maskine. De maa kun betegnes med Motto eller Mærke, medens Forfatterens Navn, Stilling og Adresse skal angives paa en Seddel i en vedlagt, lukket Kuvert, der er betegnet med samme Motto eller Mærke som Afhandlingen. Navnekuverten vil ikke blive aabnet, saafremt den ledsagende Afhandling ikke belønnes.

Adgangen til at besvare Opgaven er ikke indskrænket til akademiske Borgere eller Selskabets Medlemmer, men staar aaben for alle, uanset Alder.

For at en Afhandling kan belønnes, kræves det, at den har samme Kvalitet som Besvarelser af Universiteternes Prisopgaver, der opnaar Guldmedaille eller Accessit. Prisen sættes til Kr. 2000,—, men Dommerkomiteen, der bestaar af Professor, Dr. theol. Hal Koch og Professor, Dr. theol. Niels Knud Andersen, kan henstille, at Prisen deles eller at der uddeles flere Beløb af den anførte Størrelse. Selskabet forbeholder sig Ret til at offentliggøre en eller flere af de belønnede Afhandlinger mod almindeligt Forfatterhonorar.

En Bedømmelse af indsendte Afhandlinger vil fremkomme i »Kirkehistoriske Samlinger«.

Meddelelse til Læserne

Opmærksomheden henledes paa den Ordning, der sidste Aar blev truffet med »Institutet for Dansk Kirkehistorie«, hvorefter Medlemmerne af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« kan købe de Skrifter, der udsendes af Institutet, med en betydelig Rabat.

I 1960 blev der udsendt følgende Værker, som Medlemmerne kan købe med Moderation:

Knud Banning: Forsamlinger og Mormoner. Redegørelserne fra Gejstligheden i Sjællands Stift for den gudelige Forsamlingsbevægelse og Mormonismen i Henhold til Biskop Martensens Cirkulære af 16. Juni 1854. (302 S., Bogladepris: Kr. 18,00).

N. Thomsen: De stærke Jyder og Haugianerne. Breve fra en Vækkelse. (128 S. Bogladepris: Kr. 10,00).

Et Kirkeskifte. Studier over Brydninger i dansk Kirke- og Menighedsliv i det nittende Aarhundrede. Redaktion: Hal Koch. (403 S. Bogladepris Kr. 22,00).

I 1961 udkom:

Johs. Pedersen: Fra Friskolens og Bondehøjskolens første Tid, 153 S. Kr. 12,00.

Arne Schmidt: L. P. Larsen's Teologi og Missionssyn. 78 S. Kr. 6,00.

K. E. Bugge: Theologi og Pædagogik historisk belyst. 189 S. Kr. 14,50.

K. Gjering: En Missionspioner. H. P. Børresens liv med særligt henblik på hans missionsvirksomhed. Disputats. 380 S. Kr. 24,00.

Under Trykning og Forberedelse er:

Curt Hahn Kristensen: Seminarium Pædagogicum.

P. Nyholm: Amerikaniseringen af den danske Kirke i Amerika.

K. Banning: Rasmus Sørensen som Politiker.

De anførte Værker indeholdes i Serien »Kirkehistoriske Studier«. Af andre Udgivelser anføres:

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. I., indeholdende: Indledning, ved A. Pontoppidan Thyssen, og Vækkelse og kirkeliv i København og omegn i første halvdel af det 19. århundrede, ved Kaj Baagø. 1960. 30+203 S. Kr. 16,00 (indb.).

Jakob Rod: Folkereigion og Kirke, 1961, 124 S. Kr. 10,50.

Under Forberedelse og Trykning er:

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes frembrud. Bd. II-V.

Erica Simon: Fransk kommenteret oversættelse af N. F. S. Grundtvig: »Om Nordens videnskabelige Forening«.

Møller Peder Christensens erindringer fra krigen 1849-50. Udg. af Liss Davidsen.

Religionshistorikeren J. P. Jacobsens ungdomsbrevveksling med historikeren og politikeren P. Munch. Bd. I-II. Udg. af Holger Brøndsted og Lis Jacobsen.

J. P. Jacobsens brevveksling med fagfæller, Bd. I-II. Udg. af Holger Brøndsted.

Dansk oversættelse af Martin Luthers værker, 4 evt. 6 bind. Biskop P. O. Boisens visitatsbøger. Udg. af Telma Jexlev og Alfred Larsen.

Rabatten andrager 20 % af Bogladeprisen, for Oversættelsen af Luthers Skrifter dog kun 10 %. Bestilling paa et eller flere af de nævnte Værker kan afgives hos enhver Boghandler eller direkte til »Institut for Dansk Kirkehistorie«, Vodroffsvej 8, København V. Ved Bestilling hos en Boghandler maa Meddelelse om Medlemmets Navn ledsage Boghandlerens Bestilling til G. E. C. Gads Forlag. Angaaende Indmeldelse i »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« henvises til Omslaget af »Kirkehistoriske Samlinger«, der fortsat udkommer een Gang aarligt og tilsendes alle Medlemmer.

Rettelser og Register.

Ved K. Horsens.

- S. 13: L. N. Helveg, læs N. L. Helveg.
- S. 34: J. O. Bang, læs H. O. Bang.
- S. 42: Professor Wødike, læs Professor Wøldike.
- S. 72: Præetøe, læs: Præstøe.
- S. 116: Pastor Viborg; i flg. Wibergs Præstehistorie er Stavemaaden: Wiborg.
- S. 117: Pastor Wendelin; i flg. Wibergs Præstehistorie er Navnet Wendelboe.
Uggerløse-N. Højrup, læs: Ugerslev-N. Højrup.
- S. 118: visetalsoptegnelse, læs visitatsoptegnelse.
Vedstofte, læs Vedtofte.
Pastor Krog; i flg. Wibergs Præstehistorie er Navnet Krag.
- S. 119: Pastor Rhode; i flg. Wibergs Præstehistorie er Stavemaaden: Rohde.
Pastor Eskesen; i flg. Wibergs Præstehistorie er Navnet: Esbensen.
- S. 122: Pastor Hoskier; i flg. Wibergs Præstehistorie er Stavemaaden: Hoskiær.
- S. 124: Pastor Dreyer; i flg. Wibergs Præstehistorie er Stavemaaden: Drejer.
- S. 127: Sønderup; der findes i flg. Trap ikke noget Sønderup i Fyns Stift.
Sandsynligvis foreligger der en forveksling med Sønderse.
- S. 133, 2. Linie: og til Hvile; læs: os til Hvile.
- S. 246, 11. Linie: fohandlerne, læs: forhandlingerne.
- S. 259, Note 33: Chritine, læs: Christine.
- S. 260, 14. Linie: bakannter, læs: bekannter.
- S. 261, Note 35: 1798, læs: 1796.
- S. 268, Note 2: vilde have han ordineret; læs: vilde have ham ordineret.
- S. 285: Betelsen, læs: Bertelsen.
- S. 309, Note 32: C. J. Holt† og; læs: C. J. Holt og.
- S. 324: P. O. Blume, læs: P. E. Blume.
- S. 370, Note 16: Marpurg, læs: Marburg.
- S. 403: Bishop Bagge, læs: Bishop Balle.

- Aagaard, Laurits, Præst, 477.
- Aagaard, S. Chr. Jensen, Indremissionær, 312—319.
- Aage, L. H., Indremissionær, 312—319.
- Aaker Sogn (Bornholms Sønder-Herred), 138—144.
- Aal (Vester-Horne Herred), 58.
- Aalborg, 192—195, 310—311. — Helligaandsklostret i —, 193—194. — Sankt Bodils Sognekirke i —, 193—194. — Vor Frue Kloster i —, 191, 193.
- Aalborg, Niels Mikkelsen, Præst, Forfatter, 22—24, 37, 363.
- Aarhus, 360. — Universitet, 5.
- Aars Herred (Viborg Stift), 186.
- Aarsleb, Christen Nielsen, Præst, 25.
- Aastrup, K. L., Domprovst, 15.
- Aastrup — Vester-Starup (Gørding og Skast Herreder), 49—50, 54—56, 61.
- Aasum Herred, Fyns Stift, 116.
- Aasum Sogn (Aasum Herred), 117.
- Abild, Christian, Præst, 478.
- Adler, G., Kabinetssekretær, 76, 81, 84—85.
- Adler, J. G. C., Orientalist, Generalsuperintendent, 261.
- Ahrends, J. F., Præst, 485.
- Ahrendorf, H. v., Guvernør paa Guldkysten, 413.
- Algreen-Ussing, Tage, Politiker og Jurist, 89—90.
- Allerup-Davinge (Aasum Herred), 116, 131.
- Allese — Næsbyhoved-Broby (Lunde Herred), 476.
- Allested-Vejlev (Sallinge Herred), 122.
- Althusius, Johannes, Syndikus i Leyden, 351, 354, 356.
- Ambrosius, oldkirkelig Biskop, 439.
- Anchersen, Hans Peter, Prof., 35.
- Anders, Provst på Spøttrup, 185.
- Andersen, Gregers, Herredsofficial på Næs i Hellum Herred, 187. — H., Indremissionær, 312—319. — Hans, Præst og Biskops Official i Aalborg, 193. — H. P., Indremissionær, 312—319. — H. Rasmussen, Indremissionær, 336—337. — J. Oskar, Professor, 1—11. — Kristen M., Indremissionær, 312—319. — N., Indremissionær, 312—319. — Ole, Justitsraad, 1. — Oluf, Præst, 348—358. — Rasmus, Præst, 349—350, 354.
- Anselm, Ærkebiskop af Canterbury, 438.
- Anslet, Jens, Præst, 477.
- Appel, Jakob, Kultusminister, 346.
- Arboe Rasmussen, N. P., Præst, 7, 347.
- Aristoteles, 350, 354—357, 364.
- Arup, Erik, Professor, 3, 6.
- Ascanius, Klokker, 479.
- Aslaksen, Kurt, Prof. 22, 351, 355, 357, 361, 366.
- Asminderød (Lyng-Kronborg Herred), 481.
- Asmussen, M. O., Præst, 149. — P. C., Præst, 149, 150.
- Asschenfeldt-Hansen, Carl, Præst, 340—342.
- Assens, 118, 475.
- Astrup, Frederik, Stiftsprovst, 213, 228, 249—250.
- Aubertin, Johannes, Præst, 528—530.
- Augustin, oldkirkelig Theolog, 356, 358, 435, 437.
- Australien, skandinaviske Udvandreremigheder i —, 268—269.

- Avernakø (Sallinge Herred), 121.
 Avlum (Hammerum Herred), 320.
- Baag Herred (Fyns Stift), 118—120.
- Baarse-Beldringe (Baarse Herred), 94—95.
- Bachevold, K. J. A., Præst., 340.
- Bagge, Cornelius, Kaptajn, 384—385. — Jørgen, Præst paa Guld-kysten, 378.
- Bahours, katolsk Præst, 375—376.
- Bak, Laursen, Indremissionær, 312—319.
- Balk, Anders Laursen, Hører, 479.
- Balle, Nic. Edinger, Biskop, 25, 119—120, 147, 211—212, 226—227, 247, 403, 483—485, 490. — Peder Thomesen, Præst, 138—144.
- Ballerup (Smørum Herred), 329—330.
- Balslev, C. F., Biskop, 145, 147, 152, 154—157. — Rasmus, Præst, 213, 241—249.
- Bang, Hans Otto, Prof., 34. — Imm., Præst, 328. — Jørgen, Præst, 478. — P. Kornerup, Indremissionær, 312—319.
- Barclay, Robert, skotsk Kvæker, 36.
- Barfod, Fr., historisk Forfatter, Politiker 142—143.
- Barløse (Baag Herred), 118, 120, 127.
- Barner, S., Kammerherre, 308, 309, 322.
- Barscher, Johan, Præst, 477.
- Bartholin, Caspar, Prof., Generalprokurør, 25. — Caspar, Theolog og Læge, 361, 364, 366.
- Bartscher, Clemen, Præst, 478.
- Basse, Dorothea, gift med Forstander Chr. S. Dober, 209.
- Bast, Poul, Præst, 477.
- Baur, F. C., tysk Theolog, 534—535.
- Beaumelle, Angliviel de La, fransk Forfatter, 35.
- Beck, Chr., Gartner, Indremissionær, 288. — Filip, Præst, 336. — H. Chr., Indremissionær, 319, 322, 324, 328, 332. — Søren, Indremissionær, 312—319. — Vilhelm, Præst, 267—295, 296—307, 314, 334.
- Beda Venerabilis, engelsk Munk, 438.
- Behrmann, H. H., Historiker, 92—93.
- Bekke, Anst Herred, Ribe stift. 12.
- Beldringe, se Baarse-Beldringe.
- Benedicht, Lorentz, Bogtrykker, 20.
- Bentzien, W. B., Præst, 130.
- Bernstorff, A. P., Statsmand, 401—402.
- Bertelsdatter, Maren, gift med Søren Christensen Widring i Kalundborg, 367.
- Bertelsen, B., i Ballerup, 329—330. — Carl, Købmand i Aarhus, 299, 346. — Fr., Forretningsfører for Indre Mission 273, 277, 285, 286.
- Berthelsen, Anthon, Indremissionær, 336—338.
- Bested-Grurup (Hassing Herred), 329.
- Beza, Theodore, schweizisk Theolog, 351, 354, 356.
- Billsen, Jørgen, Opperhoved paa Guldkysten, 388—389.
- Bing, Peder, Byfoged i Kalundborg, 362—363.
- Birch, Andreas, Biskop, 67.

- Bircherod, Jacob, Landsdommer, Forfatter, 54.
- Birkedal, Vilhelm, Præst, 126.
- Birkelund, Palle, Rigsbibliotekar, 359.
- Blørn, A. R., Guvernør paa Guld-kysten, 396, 401.
- Bjerrebø, se Bjærgby.
- Bjærgby (Sunds Herred), 121.
- Bjærg Herred, Fyns Stift, 116.
- Blauenfeldt, L., Præst, 327. — W., Præst, 118.
- Blicher, St. St., Præst og Digter, 94.
- Bloch, Anna, Skuespillerinde, 9. Jørgen V., Præst, 117. — William, Sceneinstruktør, 9.
- Bluhme, J. B., Hofpræst, 28—29, 41.
- Blume, P. E., Præst, 324, 332, 334.
- Blædel, N. G., Præst, 113.
- Boeck, O., Præst, 328.
- Boesen, Jens Frederik, Præst, 213, 227, 238—248. — Boesen, Ulrik, Præst, 117. — Ulrik Chr., Præst, 213, 227, 243—246.
- Bogense, i Dalby-Stubberup Sogn (Bjærg Herred), 129. — Køb- stad, 118.
- Bolt, Peter, Kommandør på Chri- stiansborg, Guldkysten, 378.
- Borchardsen, Jens, Præst og For- fatter, 370.
- Borgbjerg, F. J., Politiker, 8.
- Bornemann, F. C., Prof., 30.
- Borring (Hammerum Herred), 320.
- Boserup, Niels Olsen, Substitut, 479.
- Brahe, Steen, Lensmand paa Ka- lundborg, 362.
- Brahe-Trolleborg—Krarup (Sal- linge Herred), 122.
- Brammer, G. P., Biskop, 145, 150 —170.
- Brandt, Fr., Præst, 477, 480.
- Brasch, Christoffer, Raadmand i Kalundborg, 361—362.
- Bregninge (Sunds Herred), 121.
- Bremer, Lærer paa Guldkysten, 386.
- Brenz, Johann, tysk Reformator, 351, 360, 368, 370.
- Brettle, Sigismund, franciskansk Theolog, 444.
- Briand, Fr. J., Præst, 116.
- Briant, Jonathan, Grundlægger af Chr.feld, 210, 232.
- Brochmand, Jesper, Biskop, 360, 361, 363, 366, 369, 370.
- Brock, Noline, Lærerinde paa Guldkysten, 418. — Niels, Gu- vernør paa Guldkysten, 415.
- Brorson, Hans Adolf, Biskop, Sal- medigter, 13, 46—47, 132.
- Brorstrup, se: Ravnkilde-B.-Ha- verslev.
- Brøstrøm, Axel, Præst, 329.
- Brun, Chr., Præst, 311. — Jens, Kannik og Biskops Official i Vi- borg, 175.
- Brunsmann, Johan, Præst, For- fatter, 38.
- Bruun, Laust, Indremissionær, 312 —319.
- Brückner, tysk Herrnhuter, 243.
- Bryndum, M., Præst, 296.
- Brøndlund, Jacob, Præst, 478.
- Budde-Lund, H. P. N., Præst, 277, 282, 287.
- Bugge, Peder Olivarius, Præst, 212—218.
- Buhl, Frants, Professor, 1.
- Busch, H. A. E. O., Præst, 277, 334, 340.

- Bülow, Aksel, Præst, 324, 332, 334.
— Axel Severin, Præst, 148, 150, 153—161, 167—169.
- Bårens, J. H., Assessor, 485.
- Bøgh, M. F. G., Præst, 71.
- Børglum Stift, 182, 185, 199.
- Børkop, Gaverslund Sogn, Valgmenighedsplaner i —, 330—339, 347.
- Bøstrup (Langelands Nørre-Herred), 123.
- Callisen, C. F., Generalsuperintendent, 266.
- Calvin, Jean, Reformator, 10, 351, 354, 356.
- Camerarius, Joachim, klassisk Filolog, 356, 358.
- Camradt, J. C. L., Præst, 122.
- Carleby, Jens, Skoleholder, 482. — Hustruen til —, 479.
- Carlsen, Olaf, Skolehistoriker, 484, 494.
- Carstensen, E. J. A., Governør paa Guldkysten, 417—419.
- Celichius, Andreas, Biskop i Güstrow, Mecklenburg, 361, 366.
- Chemnitz, Martin, Superintendent i Braunschweig, 351, 355, 358.
- Christensen, Ane, Datter af Mads C., Anneksgaarden i Lydum, g. m. Mand fra Vejrup i S. Vium Sogn, 62. — Chr., Bymissionær, 298—299. — C. N., Indremissionær, 336—337. — Erik, Præst, Enken efter —, 478. — Hans, Indremissionær, 312—319. — J. C., Politiker, 8—9, 127, 297, 300—308, 312, 320, 326. — Mads, Ejer af Anneksgaarden i Lydum, 62. — Mads, Udvandrerpræst i New Zealand, 271. — Søren, Indremissionær, 312—319.
- Christian II, 25, 92, 186, 196. — III, 21, 25. — IV, 60, 115. — V, 367, 369. — VI, 13, 27—29, 44, 482. — VII, 39. — VIII, 76, 81, 84, 87, 95, 500, 501, 523.
- Christiansen, Assistent og Lærer paa Guldkysten, 411—413.
- Christiansfeld, 210.
- Christiernsen, Jens, Kannik og Biskops Official i Viborg, 176, 180, 181.
- Chrysostomos, oldkirkelig Theolog, 438.
- Claudian, Peder, Præst, 477.
- Clausen, Proprietær, Lolland, 340. — A. G., Prædikant i New Zealand, 280, 288. — H. N., Professor, 9, 73, 104, 109—112. — Peter Kryssing, Præst, 213, 243—246.
- Cog, Hans Albrechtsen, Præst, 478.
- Cramer, J. C., herrnhutisk Diasporaarbejder, 254. — Terxel, Assistent og Lærer paa Guldkysten, 397—398.
- Cæsar, romersk Feltherre og Statsmand, 369.
- Dalhuus, Eskild, Lektor, 479.
- Dalsgaard, S., Indremissionær, 312—319.
- Damsbo, Jens, Indremissionær, 312—319.
- Daneau, Lambert, Professor i Leyden, 351, 355, 357.
- Darum (Gørding Herred), 53.
- Daugaard, J. B., Biskop, 147—148.
- Davidson, P. C., Indremissionær, 312—319. — Peder, Gårdejer og Sognefoged i Tem, 152—153.

- Davunnah, Frederik Noi, Lærer paa Guldkysten, 407, 408, 415.
- Dio Chrysostomus, romersk Rector, 355, 358.
- Dober, Chr. Salomo, Forstander i Chr.feld, Præst, 209—210, 235.
- Dorph, N. V., Skolemand og Oversætter, 87—89. — Olaf Frantzen, Præst, 375, 388.
- Drejer, Hans Jacob, Præst, 124.
- Dresing, N., Præst, 226.
- Dreslette (Baag Herred), 118—119, 127.
- Dressing, (Dressen), Nicolai, Lærer paa Guldkysten, 392, 397, 425.
- Dreyer, J., Præst, 119.
- Drigstrup, se Kerteminde-D.
- Duraeus, John, se Durie, John.
- Durie, John, engelsk Theolog, 355, 357.
- Dowuonah, dansk-afrikansk Slægt paa Guldkysten, 420.
- Dyckjær, P. C., Præst, Redaktør, 307, 326, 340.
- Düppel, Andreas, Forstander i Chr.feld, 214, 220, 222.
- Ebbesen, F. J., Præst, 329. — Lütje, Præst, 226.
- Egelund, P., Indremissionær, 312—319.
- Egense (Sunds Herred), 121.
- Eilschov, Friderich Christian, Filosof, 19.
- Ejlby-Melby (Skovby Herred), 118.
- Ellinger, H. O. G., Professor, 7.
- Engelstoft, C. T., Biskop, 101—104, 108, 113, 115, 118, 125, 145, 170.
- Engmann, Erich, fungerende Kateket paa Guldkysten, 400.
- Epiphanius fra Kypem, oldkirkelig Theolog, 360, 368, 370.
- Epplin, Othmarus, Hofpræst i Preussen, 368, 370.
- Erasmus, Desiderius, fra Rotterdam, Humanist, 10.
- Esbensen, Johan Riber, Præst, 119.
- Erik af Pommern, 92.
- Erslev, Kr., Professor, 1—7.
- Esbjerg, 310—311.
- Eskesen, Morten, Lærer og Forfatter, 53.
- Ewald, Enevold, Vajsenhuspræst, 41.
- Faaborg-Diernæs (Sallinge Herred), 121, 245.
- Faber, N., Biskop, 84—85, 495—496, 499—501, 522—523.
- Fabricius, A. G., Præst, 213, 250—252, 255, 257—258. — J. L., herrnhutisk Biskop, 251. — L. W., herrnhutisk Biskop, 251. — Søster, Forstanderinde i Herrnhut, 265.
- Fages, Henry, dominikansk Theolog, 444.
- Faksinge, Beldringe Sogn, 70.
- Falkenskiold, Andreas Sehested, Major, 146.
- Falkenskjold, Ely Sophus, Præst, 145—170.
- Falster, Chr., Digter, Filolog, 482.
- Farsø (Gislum Herred), 202—203. se også F.-Vonsild-Svingelbjærg-Gislum
- Farsø - Vonsild - Svingelbjærg - Gislum Pastorat (Gislum Herred), nu delt i: (Strandby)-Farsø (Gislum Herred), Gislum-Vonsild (Gislum Herred) og Svingelbjærg (Filiakirke) i Vester-

- Bølle Sogn (Rinds Herred), 186—187.
- Feddersen, H. D. F., Guvernør, 95.
- Feilberg, H. F., Præst, Folklorist og Sprogmand, 64.
- Feldtmann, Nicolai, Student, Præst paa Guldkysten, 396—398.
- Ferrø, Hans Hansen, Præst, 478.
- Ferslev-Dal-Volsted (Fleskum Herred), 191.
- Fibiger, A., Præst, 311, 331, 334, 336, 345.
- Fieraae (Halland), Hans Hansen, Præst, 528—530.
- Fischer, Jacob, Lærer paa Guldkysten, 422—425.
- Fjelstrup (Sønder-Tyrstrup Herred), 261—263.
- Fjends Herred (Viborg Stift), 200.
- Flavius Vegetius, tidlig kristen Forfatter, 356, 358.
- Flemløse (Baag Herred), 118—119.
- Fleskum Herred (Aalborg Stift, tidl. Viborg Stift), 187, 190—192.
- Flindt, Frederik, Præst, 477.
- Flint, Marcus, Hører, 479, 482.
- Flye, Hans Jensen, Præst paa Guldkysten, 389—390.
- Fodslette, se Tryggelev-F.
- Forlev, i Vemmelev Sogn (Slagelse Herred), 136.
- Forstmann, J. G. W., tysk Præst. 34—35, 37.
- Franck, M., Præst, 529. — Theodor S., Præst paa Guldkysten, 417.
- Frauen, J., Præst, 47.
- Fraugde, se: Fravde.
- Fravde (Aasum Herred), 116.
- Fredericia, 75.
- Frederik, Arveprins, 24.
- Frederik II, 20, 25—26. — IV, 25—26, 382, 401, 531—532. — V, 32, 34, 38, 45, 532—533. — VI, 81, 88, 94.
- Frederiksen, E., Præst, 324. — Johan Fr., Boelsmand, Engetved i Tem Sogn, 159—164. — Peter, Indremissionær, 312—319.
- Fredrichsen, Bent, Udbygger i Aaker, 139—141.
- Friis, Jørgen, Biskop 180, 198, 202—203. — Knud Arild, Præst, 529. — Niels, Biskop, 188. — Otto E., Præst, 117.
- Fuglsbølle, se: Longelse-F.
- Fuglse (Fuglse Herred), 475.
- Fulgentius, oldkirkelig Theolog, 360, 369.
- Furbo, Morten, Kantor i Viborg, 183—184, 198.
- Fyns Stift, 114—127.
- Fædder, Peder, Præst, 478.
- Gaarslev (Holmans Herred), 330, 332.
- Gad, E., Præst, 142. — P. C. Steensen, Biskop, 88—89.
- Galsgaard, A., Proprietær, Lolland, 340.
- Gamborg, Anders, Filosof, 224.
- Gaustad, Christopher, norsk Ud-vandrerpræst, 268—284.
- Gaverslund (Holmans Herred), 330, 335.
- Gedsø, i Tem Sogn, 149, 158.
- Gellius, Aulus, senantik Litterat, 350, 354, 356.
- Gelsted (Vends Herred), 118—119.
- Gerhard, Johann, tysk Theolog, 365.
- Gestelev, se Herringe-G.
- Ghana, se: Guldkysten.
- Gislum, se: Farsø-Vonsild-Svingelbjærg-G.

- Gislum Herred (Viborg Stift), 186.
- Gjessing, Birgitte, gift med Præsten Godske From, 478.
- Glimager, Christopher Sivendsøn, Præst og Forfatter, 363.
- Glimagrio, se: Glimager.
- Glob, Niels, Biskop, 185, 188, 201.
- Goethe, J. W., Digter, 24—25.
- Goiske, Henrik Henriksen, Præst, 477.
- Graae, Chr., Præst, 122—123.
- Gravesen, Peder, i Herning, »Dømmer«, 147.
- Gregersen, Jens, Præst, 477, 480.
- Grindløse, se Klinte-G.
- Grotius, Hugo, hollandsk Lærd, 80.
- Grubbe, Chr. til Lystrup, 22.
- Grue, Ole Larsen, Assistent paa Guldkysten, 384.
- Grundahl, Charlotte Nicoline, gift med Præsten Jacob Stampe, 50.
- Grundtvig, Jacob, Præst paa Guldkysten, 375, 402—404. — N. F. S., Præst og Digter, 71, 98—113, 145, 212, 266, 402—403. — Niels, Præst paa Guldkysten, 375, 405.
- Grunnet, N. P., Fripræst, 292.
- Græsted (Holbo Herred), 482.
- Grøngaard, Iver, Præst, 477.
- Gudinghoim (Fleskum Herred), 191.
- Gudme Herred (Fyns Stift), 121.
- Gudum-Fabjærg (Skodborg Herred), 330—331.
- Guinea, se: Guldkysten.
- Guldbjærg (Skovby Herred), 118.
- Guldkysten, 373—425.
- Gunderup - Tordrup - Nøvling Pastorat (Fleskum Herred), nu Gunderup-Nøvling med Landsbyen Tordrup i Nøvling Sogn, 191—192, 203.
- Gøtzsche, C. V., Biskop, 330—331. — Johs., Præst, 320, 331, 335, 340. — Louise, gift med Præsten Jørgen Lindegaard Rohman, 91, 94.
- Haarby (Baag Herred), 118.
- Haarslev (Skovby Herred), 117.
- Hackenburg, A. F., Opperhoved paa Guldkysten, 389.
- Haderslev Provsti, 266.
- Hafnsøe, Mads, Skipper fra Kallundborg, 364.
- Hager, Chr. Fr. v., Guvernør paa Guldkysten, 402.
- Hagerup, Eyler Christian, Student, Præst paa Guldkysten, 394—396, 422—425.
- Halberstadt Bispedømme, 180.
- Hald, Chr., Præst, 117.
- Hald Slot (Bispegaard), 199, 202.
- Halkjær Hovedgaard (Aars Herred), 186.
- Hall, C. C., Jurist, Politiker, 114—115, 125, 127.
- Halland, Hans Hansen, se: Fieraae, Hans Hansen.
- Halvorsen, K. A., Kommunalærer, 312.
- Hammer, Hans, Præst, 478.
- Hammermüller, Caspar, Præst, 477.
- Hammerum Herred (Viborg Stift), 325.
- Hans, Konge af Danmark, 196—197.
- Hansdatter, Anna, gift med Præsten Frederik Splith, 478.
- Hansen, Carl Nic., Præst, 120. — Chr., Indremissionær, 312—319. — Frederik, paa Allerup Mark,

131. — Georg, Forfatter, 476. — Gregers, Substitut, 479. — Hans, Gaardejer, 322, 324. — Hans, Indremissionær, 312—319. — Hans, Præst, 188. — Jacob, Generalofficial i Viborg, 178—179, 187, 190. — Jacob, Provst og Official på Ovegaard, 190. — Jens, Præst og Biskops Official i Viborg, 178. — Jens Olaus, Jurist, 104. — J. Friis, Præst, 300, 307—310, 315, 339. — Johannes, Indremissionær, 312—319. — Lars, Indremissionær, 312—319. — O., Overintendant, 311. — Rasmus, Gaardmand i Rifbjerg, Simmerbølle, 134—135. — Valdemar, Indremissionær, 336—337.
- Hansten, Henrik, Præst, 477.
- Harboe, Ludvig, Biskop, 397, 399.
- Hasse, dansk Slægt paa Guldkysten, 420.
- Haugaard, Karen, gift med Præsten Morten Haugaard, 478.
- Haven, Peter Nicolai, Præst paa Guldkysten, 414.
- Haverslev, se: Ravnkilde-Brorstrup-H.
- Hedegaard, P., Gaardejer, 340.
- Heffenreffer, Matthias, Prof. i Tübingen, 369, 370.
- Hegewisch, D. H., tysk Historiker, 93.
- Heiberg, Godsinspektør, Dallund, 72.
- Heiger, Christen, se: Heygaard, Christen.
- Heilmann, J. E., Præst, 121.
- Hein, L. V., Guvernør paa Guldkysten, 412—413.
- Heinrich, tysk herrnhutisk Præst, 230—235.
- Heinsen, Peter, Præst, 130.
- Heinze, Chr. F., Læge og Missionær paa Guldkysten, 414.
- Helgesen, Poul, Teolog, 430, 473.
- Hellum Herred (Aalborg Stift, tidl. Viborg Stift) 175, 186, 187.
- Helnæs (Baag Herred), 118.
- Helsingør, 476—482.
- Heltborg-Visby (Revs Herred), 329.
- Helveg, N. L., Præst, Kirkehistoriker, 13.
- Hemmingsen, Niels, Professor, 351—352, 355, 358—361, 364—368. — Oluf, Præst og Biskops Official i Aalborg, 193—195.
- Henke, J. P., Missionær paa Guldkysten, 407—413, 417.
- Henne-Lønne (Vester — Horne Herred), 58.
- Henriksen, Chr., Indremissionær, 312—319, 336—337.
- Heresbach, Conrad, tysk fyrstelig Raad, 355, 357.
- Herning, 146—147, 320.
- Herolt, Johannes, Domikaner-Theolog, 429—442.
- Herringe-Gestelev (Sallinge Herred), 121—122, 127.
- Herrnhut, 206—266.
- Herskind, K., Indremissionær, 312—319.
- Hersleb, Peder, Biskop, 13, 31—32, 45, 389, 529—530.
- Hesselberg, Chr., norsk Præst, 210. — H. I., norsk Præst, 210. — P., norsk Præst, 210.
- Hesselbjerg, Jens, Borgmester i Kalundborg, 360, 368—370.
- Hetting, Søren Jensen, Kirke- og Skoletjener, 479.
- Heygaard, Christen, Præst paa Guldkysten, 383, 384.

- Hieronymus, oldkirkelig Theolog, 452, 463.
- Hilberz, tysk Herrnhuter, 257—258.
- Hillerslev, se Øster-Hæsinge—H. Himmersyssel, 172—173, 200.
- Hindhede, N. B., Præst, 340—342.
- Hindsted Herred (Aalborg Stift, tidl. Viborg Stift), 174, 187—190.
- Hjadstrup (Lunde Herred), 117.
- Hjardemaal, Melchior Christensen, Præst, 474.
- Hjort, Clemens, Hører, 479, 482.
- Ho-Oksby (Vester-Horne Herred), 54, 58.
- Hodneland, S. M., Indremissionær, 312—319.
- Holberg, Ludvig, Forfatter, 38—39, 54, 82—83.
- Holbæk, 360, 474, 480.
- Holland, 520.
- Hollen, Gottschalk, Augustiner-Eremit, 433, 435.
- Holm, Bendix, Præst, 478. — Jørgen Nis, Birkedommer, 137. — N. J., Forstander, 249. — Peder, Organist, 479. — Peder, Professor, 19, 25, 28—29, 32.
- Holst, Overkrigskommisær, Horsens, 97. — Hans Jonassen, Skoleholder, 479, 482. — v. Schmidten, M. P. C., Kammerjunker, Herredsfoged i Rudkøbing, 137, 499.
- Holstebro-egnen, 324.
- Holstein, C. C., Lensgreve, 300, 308, 321, 322, 327, 329, 332, 334, 336, 344. — J. L., Statsminister, 14, 18, 28—29, 42.
- Holt, C. J., Præst, 308—309, 314, 326, 328, 340, 347. — Jens, Indremissionær, 319.
- Holzwarth, Baseler-Missionær paa Guldkysten, 407—409.
- Horapollon, antik græsk Forfatter, 369, 370.
- Hornemann, A., Præst, 120.
- Hornum Herred (Aalborg Stift, tidl. Viborg Stift), 187, 192.
- Horsens, Jacob Albertsen, Præst, 365.
- Hoskiær, Ditlev Carl, Præst, 122.
- Hostrup, Chr., Præst og Digter, 149.
- Hostrup (Skast Herred), 60.
- Huckoff, herrnhutisk Missionær paa Guldkysten, 383.
- Huitfeldt, Arild, Rigens Kansler, Historiker, 368.
- Humble (Langelands Sønder-Herred), 124—125.
- Humtrup (Kær Herred), Sydslesvig, 251.
- Hurup (Revs Herred), 329.
- Husby (Vends Herred), 119.
- Hviding (Hviding Herred), 475.
- Hulle, Justinus Wickmann, Præst, 532—533.
- Hyltoft, Jørgen, Student, Præst paa Guldkysten, 391—394.
- Hyphoff, Jacob, Præst, 477, 480, 531—532.
- Høg, Anders Petersen, Degn, 479.
- Højslev Kirke (Fjends Herred), 200.
- Hørby, J., norsk Præst, 210.
- Høst, Peder, Præst, 477.
- Ibsdatter, Boeld, gift med Niels Davidsen i Kalundborg, 367—368.
- Ibsøn, Hans, Præst, 528.
- Ifversen, Jul., Præst, 307, 324, 347.

- Iversen, Ejler, Herredsofficial paa Ovegaard, 187—190. — Niels, Biskops Official i Viborg, 177.
- Jacob VI af England, 362.
- Jacobsen, Marius, Indremissionær, 312—319.
- Jahn, F. H., Officer, Historiker, 92—93.
- Janson, H. F., Biskop, 25.
- Jensen, Anton M., Præst, 296. — Christian, Præst, 477. — F. Elle, cand. theol., Højskoleforst., 359. — Frants, Præst, 530. — H., Indremissionær, 312—319. — Jacob, Indremissionær, 312—319. — J. Carl, Indremissionær, 312—319. — Jens, Generalofficial i Viborg, Præst, 177, 187. — Laurids, Official paa Hald, 179. — Niels, Præst, Biskops Official i Aalborg, 193. — Peder, Kantor i Viborg, 183—184, 198. — Peder, Menighedsforstander i Makaretu, 287—289. — Peter, Indremissionær, 312—319. — Rasmus, Indremissionær, 336—337.
- Jenssen, Christian Matthias, Præst paa Guldkysten, 375, 400—401.
- Jepsen, N. J., Indremissionær, 336—337.
- Jespersen, Bertel, Præst og Forfatter, 366.
- Jessen, Chr., Opperhoved paa Guldkysten, 392—394. — Erik Johan, Kancelliraad, 17, 46—47.
- Johansen, Christen, Indremissionær, 312—319. — P. P., Præst, 308, 323.
- Jorløse-Hostrup (Sallinge Herred), 121—122, 127.
- Jæger, Nicolai, Præst, 14, 29. — Peter Petersen, Missionær paa Guldkysten, 414.
- Jørgensen, Claus Theodor, Præst paa Guldkysten, 418. — Hans, i Skaarupøre, 133. — Henrietta, Lærerinde paa Guldkysten, gift med Præsten C. Th. Jørgensen. — H. G. A., Præst, kirkehistorisk Forfatter, 495. — Jens, Hører, 350. — Niels, i Nørre-Nebel, 63. — Niels, Gaardejer i Avlby, 278. — Niels, Præst, 478. — Rasmus, Gaardmand i Kassebølle, 133—134.
- Kaas, Erik, Biskop, 201.
- Kalundborg, 359—371.
- Kalvslunde-Kagstrup, se: Karlslunde-Karlstrup.
- Kamp, Reinholt, Lærer paa Guldkysten, 404.
- Kampmann, Chr., Præst, 149.
- Karlslunde-Karlstrup (Tune Herred), 76—77.
- Kassebølle, i Simmerbølle Sogn, 133—134.
- Kerte (Baag Herred), 118.
- Kerteminde-Drigstrup, 117, 129.
- Kier, Chr., Indremissionær, 312—319.
- Kierkegaard, P. C., Biskop, 170. — Søren, Filosof, 2.
- Kingo, Thomas, Salmedigter og Præst, 6, 32.
- Kirke-Hyllinge — Lyngby (Voborg Herred), 528—530.
- Kiærumgaard, Præst, 95—96.
- Kiøge, J., Guvernør paa Guldkysten, 399—401.
- Kjelland, Gabriel, norsk Præst, 210.

- Klarupgaard, Bispegaard, (Fle-skum Herred) 190—191.
- Klein, Jochum Bocchenhofer, Præst, 375, 390.
- Klinck, L., i Kerteminde, 129. — N., Snedker i Kerteminde, 129—133.
- Klinte-Grindløse (Skam Herred), 117—118.
- Knivslund, Knud, Smed i Vand-søe, Syd norge, 218.
- Knudsen, C., Præst, 341. — Hans, Lærer i Humble, 501. — Hans Martensen, Præst paa Guld-kysten, 398. — Knud, Præst, 213, 241—248. — Peder, Præst og Official i Viborg, 179, 187.
- Koberger, Anton, tysk Bogtryk-ker, 430.
- Koch, Gabriel, Biskop, 321. — Hal, Professor, 495—496. — Hans, Præst, 340. — L., Præst, Kirkehistoriker, 13, 28, 42, 45.
- Kock, Oluf, Præst, 23.
- Kofod, Christian, Skomagervend, 139—141.
- Kold, Vilhelm, Præst, 306.
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A., Retslærd, 72, 104.
- Kop, Arp Lütken, Præst, 375, 391.
- Kornerup, Bjørn, Overarkivar, 111—113.
- Korsør, 360, 476—482.
- Krag, Mourits Gotthold, Præst, 118.
- Krarp (Sallinge Herred), se Brahe-Trolleborg—K.
- Kristensen, Hans, Indremissionær, 336—337. — J., Indremissionær, 312—319. — Mads, dansk Prædikant i New Zealand, 280, 286, 287, 289, 290. — S. M., Indremissionær, 312—319.
- Krogh, Andrea, gift med Præsten O. F. Moe, 283.
- Krogsbølle (Skam Herred), 117.
- Krohn, Aage, Indremissionær, 312—319.
- Kvong-Lyne, (Nørre-Horne Her-red), 54.
- Kværndrup (Sunds Herred), 121.
- Kæmpe, Anders, Husmand i Mid-skov, 131.
- Kærum (Baag Herred), 118.
- København, 224.
- Købner, Julius, Baptistpræst, 512.
- Køge, 476—482.
- Kølstrup (Bjærge Herred, Fyns Stift), 117.
- Køster, Kristian, Præst, 162—164.
- Laale, Peder, Ordsprogsamler, 20.
- Lactantius, Cælius Firmianus, tidl. kristen forfatter, 355, 357.
- Lagerbring, Sven, svensk Histori-ker, 93.
- Lange, H. O., Overbibliotekar, Ægyptolog, 311—312. — Julius, Professor, 1. — Michael, Over-præsident, Etatsraad, 72, 77, 85—87, 89, 92, 95. — Niels Thomassen, Præst paa Guld-kysten, 375, 383—384.
- Langeland, 122—125, 495—526.
- Larsen, Løjtnant, Guld-kysten, 420. — Hans, Indremissionær, 312—319. — Jacob, Indremissionær, 312—319. — J. E. V., Præst, 341. — Morten, Gaardmand i Bogense, Stubberup Sogn, 129—133. — P. C., Præst, 277—278, 282. — Peder, Indremissionær, 312—319. — Skræppenborg, Pe-

- der, Vækkelsesprædikant, 128, 132—133.
- Lassen, Chr. L., Kancellideputeret, 76—77, 81. — J. S. V., Professor, 322—323.
- Lauesen, Sten, Hører, Hustruen til —, 479.
- Laurberg, P., Præst, 68.
- Laurent, Andrée, fransk Læge, 355, 357.
- Lauridsen, Jep, Præst, Official i Viborg Stift, 179, 190. — Peder, skaansk Præst og Forfatter, 368. — P., Købmand, Middelfart, 340—342.
- Laursen, Peder, Generalofficial og Kannik i Viborg, 178, 181.
- Lavesen, Ib, se: Lauridsen, Jep.
- Lefolii, Hans Henrik, Rektor i Viborg, 50.
- Legarth, Johan, Indremissionær, 312—319.
- Leth, Cathrine Hedvig, gift med Major A. S. Falkenskiold, 146. — Christian Langemach, Prof., 13—15, 27, 29, 35, 40—47. — Johan Fr., Præst, 121—122. — Jørgen, Præst, 477.
- Lind, H. G., Guvernør paa Guld-kysten, 408—409, 411—412. — N. M., Lærer i Haubjerg, 334, 336. — Steen, Conrektor i Roskilde, 479, 482.
- Lindberg, Jacob Christian, Magister, 128, 145, 511.
- Lindblom, J. A., svensk Ærkebiskop, 484, 493—494.
- Lindborg, se: Næs Hovedgaard.
- Lindgreen, Ferdinand, Skuespiller, 68. — Hanne, Datter af Skuespiller Ferdinand Lindgreen, 77. — Sophie, gift med Præsten
- Jørgen Lindegaard Rohman, 67, 73.
- Livius, romersk Historieskriver, 369.
- Lohse, O., Boghandler, 340, 345.
- Lolland-Falster, 333, 474, 476.
- Longelse-Fuglsbølle (Langelands Sønder-Herred), 123—124.
- Longomontanus, Christen Sørensen, Prof., 24.
- Lorenzen, C. C., Præst, 117.
- Lumby (Lunde Herred), 117, 348—358.
- Lund, Det danske Ærkesæde i —, 6. — Stift, 173, 182.
- Lund, Jens, Degn i Aaker, 142—143. — Lars, Præst, 400.
- Lunde (Sunds Herred), se Stenstrup-L. — Herred (Fyns Stift), 117—118. — Sogn (Lunde Herred), 117.
- Lunde, Niels, Hører, 479.
- Lundgren, Købmand, Herning, 340.
- Luther, Martin, Reformator, 10, 31, 44, 59, 145, 157, 209, 212, 224, 351, 356, 360, 361, 367, 368, 475, 520—521.
- Lutterodt, Købmand paa Guld-kysten, 414, 417—419.
- Lydum, se: Nørre Nebel-L.
- Lykke, Erik, Præst, 477. — Jørgen, Rigsraad, 203—204.
- Lynderupgaard, Hovedgaard (Rinds Herred), 186—187.
- Lyne, se Kvong-L.
- Lyngby, se: Kirke-Hyllinge-L.
- Lyngby, Thomas, Præst, 478.
- Lælius Zecchius, italiensk Kano-nist, 356, 358.
- Læsø, 199.

- Maas, Hans, Kaptajn, 378.
- Mads, Præst, Herredsofficial i Hindsted Herred, 188.
- Madsen, Anders, i Simmerbølle, 133. — Mogens, Biskop i Lund, 361, 366. — Rasmus, Gaardmand fra Simmerbølle, 133—134, 136.
- Madvig, J. N., Professor, Politiker, 68—69, 72, 77.
- Magleby (Langelands Sønder-Herred), 124.
- Magnusson, Finnur, Gehejmearkivar, Oldforsker, 93.
- Major, Georg, Professor i Wittenberg, 351, 354, 356.
- Mandix, Søren Lintrup, Student, 479.
- Mariager Kloster, 191.
- Marriager, Andreas, Præst paa Guldkysten, 378.
- Martensen, H. L., Biskop, 104, 145, 162—163, 170, 533—535.
- Mathiasen, A., Indremissionær, 336—338.
- Mathiesen, Peder, Generalofficial i Viborg, 175—176.
- Matthiesen, H. I. F. C., Redaktør, 325—327, 340, 343.
- Mau, J. C. E., Præst, 512.
- Mayland, Mathias, Præst, 262.
- Medelby, Poul Andersen, Præst, 348, 351, 356, 358, 367.
- Meinert, A. E., Præst, 147—148.
- Melanchton, Philip, Reformator, 10, 21, 350—358, 360, 361, 366, 369.
- Merkel, Bølle, Soldat, Lærer paa Guldkysten, 379—380.
- Meyer, Henrik Melchiorson, Præst, 481. — Johann Kiøbke, Præst, 402. — Peder, Præst, 375, 388—389.
- Middelfart (og Omegn), 81—85, 339—342.
- Middelsom Herred (Viborg Stift), 186.
- Midskov, i Mesinge Sogn (Bjærg Herred Fyns Stift), 131.
- Mikkelsen, Hans, Biskop, 353—354. — Knud, Biskop, 183, 188, 198.
- Moe, Axel, Indremissionær, 301. — Carl, Præst, 320. — O. F., Præst, 283, 301, 322—323, 332, 334—335.
- Molbech, Chr., Historiker og Sprogmand, 406.
- Monrad, D. G., Biskop, 279—280. — Frederik, Præst, 31, 37—38. — Hans Christian, Præst, 405—407.
- Mossin, Anders, Præst, 477. — Søren, Præst, 478.
- Moth, Frederik, Præst, 164.
- Moustgaard, Kr., Indremissionær, 312—319, 328.
- Mov Sogn (Fleskum Herred), 191.
- Mueller, Wilhelm J., Præst paa Guldkysten, 376—377.
- Mumsen, Paul, Præst, 260.
- Munch, Niels Hansen, Præst, 478.
- Munck, Jens, Præst, 477.
- Munkebo (Bjærg Herred Fyns Stift), 116, 127.
- Munth, Jørgen, Læge paa Guld-kysten, 387.
- Murdter, Præst, Baseler-Missionær paa Guldkysten, 416—417.
- Muus, Christian, Biskop, 474.
- Mühlensteth, Jørgen E., Præst, 419—420.
- Mynster, J. P., Biskop, 100—110, 142—143, 266, 495—496, 501.
- Münter, Fr., Biskop, 2—3, 83,

- 142—144, 483—494. — H. S., Raadmand, 74, 75.
- Mynzberg, Indremissionær, 312—319.
- Møen, 333.
- Møller, Proprietær, Falster, 340. — C. C. V., Præst, 164—165. — Christmas, Politiker, 8. — Hans H., Præst, 120. — Jakob, Præst, 332, 334. — Jens, Husmand og Sogneforstander, Salten Mark, Tem Sogn, 153—154, 164—166. — Jens, Prof., 45. — Jens Eschel, Præst paa Guldkysten, 396. — Peter, Præst, 477. — Thomas Andresen, Præst, 478. — Thomas Chr., Præst, 310.
- Mörch, Fr. S., Guvernør paa Guldkysten, 416—417.
- Mörch, Johanne Pedersdatter, gift med Præsten Helmich Lax, 478.
- Nakskov, 70.
- Neiiendam, Michael, Holmens Provst, 15.
- New Zealand, skandinaviske Udvandreramenigheder i —, 269—290.
- Nibe, 236.
- Nicolai, Philipp, tysk Præst og Salmedigter, 361, 362, 365.
- Nicolaisen, Th., Lærer, Indremissionær, 320.
- Nicolaus de Lyra, Skolastiker, 454.
- Niels, Provst, Bispeofficial i Aalborg, 174, 193.
- Nielsen, Axel, Indremissionær, 312—319. — Bagge, Præst, 477. — Frands, Indremissionær, 312—319. — Fredrik, Professor, 2—5, 10—11. — Gregers, Generalofficial i Viborg, 176. — Hans, Indremissionær, 312—319. — Herman, Prof., 22—23. — Jens, Indremissionær, 312—319. — Jens, Kansler, Kannik i Viborg, 183. — Johan, Husmand i Skaarupøre, 133—136. — L., Indremissionær, 312—319. — Mikkel, Præst, 188. — (Jensen), Mikkel, Generalofficial i Viborg, 176, 187. — N., Indremissionær, Rudkøbing, 312—319. — N., Indremissionær, Tarm, 312—319. — N. C., Indremissionær, 312—319, 336—337. — Nicolai Peter, Skuespiller, 68, 77—96. — Oluf, Historiker, 51, 359. — Peder, i Aaker Sogn, 140—141. — Stirme, Peder, Præst og Biskops Official i Aalborg, 193—195. — Peter Bjerg, Præst, 302—304. — Rasmus, Husmand i Bregnør, Drigstrup Sogn, 129—133. — Rasmus, Indremissionær, 312—319. — Rasmus, Indremissionær, 336—337.
- Niemeyer, A. H., tysk Pædagog, 484.
- Nissen, Anders, Hører og Cantor, 479.
- Norge, 520.
- Normann, Cornelius, Præst, 33—35, 37, 232.
- Novatian, oldkirkelig Teolog, 4.
- Nyeborg, E., Præst, 308, 328—329, 334.
- Nygaard, J. H., Lærer, 149, 151, 155—157.
- Nykøbing F., 476—482. — S. 360, 476—482.
- Nyrop, Camillus, Historiker, 20.
- Nysø, Herregaard i Præsto Købstads Landdistrikt, 70.
- Næs Hovedgaard (Lindenberg), (Hellum Herred), 186—187.

- Næstved, 476—482.
 Nørrejylland, 54.
 Nørre-Lyndelse — Højby (Aasum Herred), 116—117.
 Nørre-Nebel — Lydum (Vester — Horne Herred), 49—65.
 Nørre-Nisum (Skodborg Herred), 146—148.
 Nørre-Næraa — Bedeslev (Skam Herred), 117, 241—242.
 Nørre-Søby (Aasum Herred), 116.
 Nøvling, se Gunderup-Tordrup-N.
- Ooksen, Johan Thomsen, Biskop, 476.
 Odense Herred (Fyns Stift), 116.
 Oehlschläger, Adam, Digter, 87.
 Oksby, se Ho-O.
 Olesen, Søren, grundtvigsk Missionær, Politiker, 297.
 Olivarius, C. A., Præst, 121.
 Ollufsdatter, Margrethe, gift med Jørgen Søfrensen i Kalundborg, 364.
 Olrik, Jørgen, cand. mag., Museumsinspektør, 359.
 Olsen, Emil A. C., Præst, 123—124.
 — Johannes, Indremissionær, Præst, 328, 343. — Peder, Indremissionær, 312—319.
 Ommersyssel, 172, 176, 185, 201.
 Orebygaard, Herregaard i Saks-købing Landsogn, 73.
 Orslev, Peder, Præst, 477.
 Ortman, J. C., Præst, 124.
 Ostenfeldt, Jens, Præst, 475.
 Other, Rasmus, Kateket paa Guld-kysten, 386.
 Ovegaard, Hovedgaard (Hindsted Herred), 174, 186—189.
 Ove-Valsgaard (Hindsted Herred), 174, 189.
- Owen, John, engelsk Digter, 350, 356, 358.
 Overgaard, J. N., Præst, 320.
 Oxen, Johan Thomsen, se: Ock-sen, J. T. — Ths., Klædehandler, 476.
- Palladius, Peder, Biskop, 21.
 Paludan-Müller, Jens, Biskop, 69, 73.
 Pauli, Johannes, tysk Forfatter, 22.
 Paulli, Simon, Professor i Rostock, 351, 355, 356, 358, 361, 365, 369.
 Paullin, Peder, Domprovst, 477, 480—481.
 Paulsen, Chr., Prof., 93.
 Pedersen, Christiern, opbyggelig og historisk Forfatter, 426—473.
 — Christoffer, i Aaker Sogn, 141.
 — Elsebeth Kirstine, Datter af Jacob Peter Pedersen i Aaker, 138—141. — Godik, Provst og Biskops Official i Aalborg, 193.
 — Hans, Degn, 479. — Jacob Peter, Udbygger i Aaker, 138—140. — Jens, i Aaker Sogn, 140—141. — Jens Chr., Indremissionær, 312—319. — Johs., Indremissionær, 336—337. — Johannes, Præst, Kirkehistoriker, 45. — Mikkell, Præst, 195. — Niels, Indremissionær, 312—319. — Peder, Købmand i Holbæk, 480.
 Pederson, Morten, Præst, 528.
 Pestalozzi, J. H., schweizisk Pædagog, 483—494.
 Petersen, Christian, Dansker paa Guld-kysten, 386. — Chr., Indremissionær, 336—337. — Christine, gift med Præsten J. P.

- Windekilde, 259. — Daniel, Præst, 261. — Harald, Lærer i Gedso, Tem Sogn, 151—152, 155—157. — J. C., Haandværker, Prædikant i Brisbane, 276. — P., Indremissionær, 312—319.
- Petrus de Palude, fransk Dominikaner, 354, 355, 356.
- Phædrus, latinsk Fabeldigter, 38.
- Pierre Gregoire fra Toulouse, fransk Kanonist, 354, 356.
- Pillemarch, Jens Pedersen, Handelsmand i Kalundborg, 360—361, 365—366.
- Piper, Wilhelm Ulrik, Præst, 41.
- Plate, Henrik, Conrector i Roskilde, 479.
- Plesner, Ulrik A., Præst, 124—125, 495—527.
- Plessis-Mornay, Philipp du, Henrik IV's Raadgiver, 351, 355, 357.
- Plum, Claus, Professor, 24. — Frederik, Biskop, 66, 483—485.
- Pockenthien, A., i Aalborg, 310.
- Pontoppidan, Erik Ludvigsen, Biskop, 12—48.
- Port, Christian, Student, 375, 404.
- Poulsen, H. F., Præst, 310—311. — Mogens, Borgmester i Kalundborg, 367. — Ole Nielsen, Indremissionær, 312—319. — Peder, Herredsofficial i Hornum Herred, 187. — Peder, Kannik og Biskops Official i Viborg, 177, 181, 187. — Th., Kirkeminister, 7—8.
- Preussen, 520.
- Proft, Christen Gottlob, Boghandler, 24.
- Protten, Christian Jacob, Katek og Lærer paa Guldkysten, 376, 382—383, 391—393, 396—397, 407, 421—423.
- Præstø-Skibinge (Baarse Herred), 69—72, 474.
- Prætorius, Andreas, Præst, 214, 257—258.
- Puteanus, Erycius, se: Henri du Pay.
- Putte, Hendrik van der, se: Henri du Puy.
- Puttj, afrikansk Præst, Guldkysten, 381.
- Puy, Henri du, flamsk Humanist, 355, 357.
- Pøpping, Claus Olsen, Postmester i Kalundborg, 370—371.
- Quist, dansk Slægt paa Guldkysten, 420. — Esau, Dansker paa Guldkysten, 397.
- Quistorp, Johannes, Professor i Rostock, 366.
- Raarup (Bjærgø Herred, Haderslev Stift), 497.
- Rambusch, E., Præst, 116—117.
- Ranch, Hieronymus Justesen, Præst, Digter, 21.
- Randers, Hans, Præst paa Guldkysten, 398—399.
- Ranzau, Erich, Arkivar i Herrnhut, 421.
- Rasch, Vilh., Indremissionær, 312—319.
- Rask, Jens, Official i Viborg, 178, 187. — Johannes, Præst paa Guldkysten, 378—379. — Rasmus, Professor, 407.
- Rasmussen, Hans, Gaardmand i Trunderup, 129, 131. — Hans,

- Raad- og Handelsmand i Kalundborg, 363. — Hans, Skomager i Kalundborg, 363—364. — Ludvig A. F., Præst, 121. — Martin, Indremissionær, 312—319.
- Ravens, C., Indremissionær, 312—319.
- Ravnkilde-Brorstrup-Haverslev Pastorat (Aars Herred), nu: (Aarestrup [Hornum Herred])-Haverslev (Aars Herred) og Brorstrup (Aars Herred)-Ravnkilde (Aars og Hindsted Herreder), 202—204.
- Reichel, Carl Rudolph, tysk herrnhutisk Præst, 206, 208 (?), 212, 219, 220—221, 229, 235, 255 (?) — Joh. Fr., tysk herrnhutisk Præst, 206, 208 (?), 221, 227, 255 (?)
- Reiersen, Jens, Præst, 209, 212, 213, 228—237.
- Reindorf, dansk Slægt paa Guld-kysten, 420. — Johan F., Købmand paa Guld-kysten, 393, 394.
- Reinflesch, Michel, Handelsmand i Kalundborg, 365.
- Resch, Carl G., Opperhoved paa Guld-kysten, 422.
- Resen, se Skive-R. — Hans Poulsen, Biskop, 22, 24, 351—352.
- Reuss, Jeremias Friedrich, Professor, 28—29, 39—44.
- Reventlow, Ludvig, Godsejer, 488.
- Rhuman, Wolfgang, Prof., 23.
- Ribe Stift, 182, 190.
- Richelieu, J. C., Guvernør paa Guld-kysten, 406—407.
- Richter, dansk Slægt paa Guld-kysten, 420. — H., Købmand paa Guld-kysten, 414—415.
- Riegels, N. D., Historiker og Litterat, 92.
- Riemann, P., Præst, 297.
- Riis, Andreas, Missionær paa Guld-kysten, 414—418. — H. M., Prædikant i New Zealand, 280, 288, 289, 290.
- Rind (Hammerum Herred), 146—147.
- Rinds Herred (Viborg Stift), 186—187.
- Ringsted, 476—482.
- Rocaberti, Ærkebiskop af Valencia, 445.
- Rochow, F. E. v., tysk Godsejer, 488.
- Roentgen, Philip J., Præst og Skoleleder, 265.
- Rohde, Theodor, Præst, 119.
- Rohman, Jørgen Lindegaard, Præst, 66—97, 116.
- Rohn, Elisabeth Amalie, gift med Præsten Claus Plum, 478.
- Rold, Peder, Præst, 477.
- Rolsted, se: Rønninge-R.
- Romdrup (Fleskum Herred), 191.
- Rorup (Ramsø Herred), 481.
- Rosenkrantz, Holger, Teolog, 3.
- Rosenørn-Teilmann, Theodor, Godsejer, Politiker, 164.
- Roskilde, 476—482. — Stift, 180, 182.
- Rostgaard, Frederik, Embedsmand, litterær Samler, 38.
- Rostrup, se Vive-R.
- Rothe, W. H., Præst, 102.
- Rousseau, J. J., fransk Forfatter og Filosof, 487.
- Rudkøbing, 123.
- Ruland, Martin, tysk med. Prof., 366.
- Rusland, 25.

- Ryge, Johan Christian, Cantor, 479.
- Rynkeby-Revninge (Bjærg Herred, Fyns Stift), 116, 127.
- Rytter, Peder Rasmussen, Præst og Forfatter, 369, 370.
- Ræer-Hansted-Vigsø (Hillerslev Herred), 308.
- Rødning Herred (Viborg Stift), 186.
- Røg, Christoffer, Præst, 478.
- Rømer, Ludvig F., Kolonimbudsmand, Sukkerraffinadør, 375, 376, 381.
- Rønne, Bone Falch, Præst, 6, 407. — C. F., Præst, 249.
- Rønning, F., Litteraturhistoriker, 402, 405.
- Rønninge-Rolsted (Aasum Herred), 95—97, 116.
- Rørdam, H. F., Præst, Kirkehistoriker, 6, 14, 23, 28, 113.
- Røyle, Niels Jørgensen, Boelsmand i Maale, Viby Sogn, 130.
- Sadel, Anthon, calvinsk Theolog, 360, 369.
- Sadolin, Karen Hansdatter, gift med Præsten Niels Munch, 478. — O. H., Præst, 228.
- Salbach, Baseler-Missionær paa Guldkysten, 407—409.
- Salling, Halvøen, 186, 201.
- Salling, S. C., Præst, 266.
- Salling Syssel, 172—173.
- Sallinge Herred (Fyns Stift), 121—122.
- Samsing, Cl. Th., norsk Præst, 210.
- Sander, Ove Knudsen, Klokker, 479.
- Sankt Jørgens Sogn (Sunds Herred), 120.
- Sartor, Salomon, Bogtrykker, 22, 23.
- Sass, Jørgen, Udvandrerpræst, Indremissionær, 267—295.
- Sax, Gabriel, Bogbinder, 23.
- Saxkøbing, 73—74.
- Saxtorph, Peder, Præst, 213, 222—227.
- Scaliger, Joseph Justus, fransk Filolog, 351, 354, 356.
- Schack, Albert, Præst, 311, 326—343.
- Schade, Jesper, Rektor, 479, 482. — Peter, Student, 479.
- Scharling, C. E., Prof., 104, 108.
- Schiedt, Baseler-Missionær paa Guldkysten, 419—420.
- Schilderup, Søren, Guvernør paa Guldkysten, 388.
- Schiller, Fr. v., tysk Digter, 89.
- Schiødte, M., Præst, 119.
- Schiønning, Læge paa Guldkysten, 409. — Chr., fungerende Guvernør paa Guldkysten, 406—407.
- Schjødte, S., Hofpræst, 74.
- Schmid, Baseler-Missionær paa Guldkysten, 407—409, 412.
- Schmidth, J. C., Præst, 131.
- v. Schmidten, M. P. C. Holst, se: Holst v. S., M. P. C.
- Schopher, Arcadius, se: Seehofer, Arsadius.
- Schoulund, Jørgen, Klokker, 479.
- Schow, Tyge, Præst, 74.
- Schumacher, Gert, Præst, 477, 481.
- Schurmann, J., Præst, Seminarieforstander, 120.
- Schweitz, 64.
- Schwitzer, Hans Peter, Præst, 129.
- Schönau, F. C., Forfatter, 38.
- Scribonius, W. A., tysk Filosof, 355, 357.

- Seehofer, Arsacius, tysk Theolog, 355, 358.
- Seidelin, V. P., Præst, 118—119.
- Sejling-Sinding (Hids Herred), 149.
- Selnecker, Nicolai, Prof. i Rostock, 369, 370.
- Severin, dansk Udvandrer i Queensland, 269.
- Seydlitz, Johann August, Præst, Prof., 27, 29, 39.
- Sibbernsen, A. E., Apoteker, 6.
- Simancas, Jacobus, spansk Biskop, 355, 357.
- Simensen, Christen, Degn, 479.
- Simmerbølle (Langelands Nørre-Herred), 123, 133—137.
- Sjælland, 55, 474—482.
- Skaarup (Sunds Herred), 120—121.
- Skaarupøre i Skaarup Sogn, 133.
- Skamby (Skam Herred), 117—118, 127.
- Skam Herred (Fyns Stift), 117—118.
- Skanderup (Anst Herred), 320.
- Skau, Hans Hansen, Udbygger i Aaker, 138—141.
- Skibinge, se Præstø-S.
- Skive-Resen (Hindborg Herred), 192, 193, 202, 203.
- Skovby Herred (Fyns Stift), 117—118.
- Skrefsrud, L. O., norsk Missionær, 276.
- Skræppenborg, Peder Larsen, se: Larsen Skræppenborg, Peder.
- Skrøvelev (Langelands Nørre-Herred), 123.
- Skydsgaard, P., Indremissionær, 336—337.
- Skærup (Holmans Herred), 330, 332.
- Slagelse, 476—482.
- Slesvig, Landsdelen, 209—210, 255. — Stift, 182.
- Slet Herred (Viborg Stift), 187.
- Smed, Niels, norsk stud. theol., 379.
- Smidt, Diderich, Kaptajn, 392—393.
- Smith, Daniel, Præst, 73. — Henrik, Humanist, Folkeskribent, 361—362. — Morten, Præst, 478.
- Smorupgaard, i Ravnkilde-B.-H., 202.
- Snell, Friederich, Præst paa Guld-kysten, 378.
- Snetlage, B. M., Rektor i Berlin, 489.
- Snøde-Stoense (Langelands Nørre-Herred), 123.
- Sommerfeldt, Chr., Præst, 118.
- Sontum, Ulrik Arntsen, Præst, 213, 220—221, 226.
- Sophia Magdalene, Dronning, 29.
- Sorø Akademi, 39.
- Sottrup (Nybøl Herred), 258—261.
- Spang, Daniel, Præst, 73—74.
- Spangenberg, A. G., herrnhutisk Leder, 206—207, 212, 220, 246.
- Sporon, Fredrik, Amtmand i Svendborg, 499.
- Spottrup Hovedgaard (Rødning Herred), 185—186.
- Staffeldt, Nina, gift med Vilhelm Beck, 275—293.
- Stampe, August, cand. theol., Reserveløjtnant, 51. — Jacob, Præst, 49—65. — Jørgen, Avlsbruger og Værtshusholder i Viborg, 49.
- Stampel, Georg, Prof. i Lübeck, 369, 370.
- Stanger, Joh., Missionær paa Guld-kysten, 419.

- Stapulensis, Jacob Faber, fransk Lutheraner, 369, 370.
- Starch, Christen, Præst, 529.
- Starup, se Aastrup-S.
- Status, Martin, Præst i Danzig, 366.
- Steen, Carl L., Præst, 123.
- Steenbuch, Hans, Prof., 28, 41, 43.
- Steenild, Thomas, Kateket paa Guldkysten, 380.
- Steenstrup, Johs., Professor, 1.
- Stein, H., Biskop, 296.
- Steinmüller, J. R., schweizisk Præst og pædagogisk Forfatter, 489—490.
- Stemann, P. C., Statsminister, 72, 77, 81.
- Stengaard, A., Købmand, Herning, 340—342.
- Stenstrup-Lunde (Sunds Herred), 121.
- Stephanus, Stephen Hansen, Filolog og Historiker, 352.
- Sternberg, Herrnhuter, 232.
- Stirme, Peder Nielsen, se: Nielsen Stirme, Peder.
- Stoltelein, Claus, Skrædder i Kalundborg, 362.
- Store Arden (Hindsted Herred), 189.
- Store Hedinge, 476—482.
- Storjohann, J. C. H., norsk Præst, 272.
- Storring, Jens, Udvandrerpræst i New Zealand, 275.
- Strauss, D. F., tysk Theolog, 533—534.
- Strigel, Victorin, Professor i Heidelberg, 351, 355, 358.
- Strøm, C. L., Seminarielærer, 485, 486.
- Stubkjær, Anders, Indremissionær, 277—278.
- Sturm, Johann, Rektor i Strassburg, 351, 355, 357.
- Suhm, Henrik, Kommandant paa Guldkysten, 382.
- Sundeved, 258—261.
- Sunds Herred (Fyns Stift), 120—121.
- Sunlien, Christopher Pedersen, Præst paa Guldkysten, 379.
- Suter, Societetsforstander i København, 222, 226.
- Svane, Elias Hansen, Præst, 375—376, 379—383. — Frederik Petersen, Kateket og Lærer paa Guldkysten, Lærer i Havrebjerg, 376, 382—383, 388—389.
- Svanekier, dansk Slægt paa Guldkysten, 420.
- Svanninge (Sallinge Herred), 121—122.
- Svend, Generalofficial i Viborg, 175.
- Svendborg, Nicolai Sogn, 120. — Vor Frue Sogn, 120.
- Svingelbjærg, se: Farsø-Vonsild-S.-Gislum.
- Sydfyn, 337.
- Syndermann, Chr. A., Guvernør paa Guldkysten, 381.
- Sæby Købstad, 474.
- Søby-Turup (Baag Herred), 118.
- Søllested-Vedtofte (Baag Herred), 118—119.
- Sønder-Broby (Sallinge Herred), 296.
- Sønderby (Baag Herred), 118, 245.
- Sønderjylland, 54.
- Sønder-Næraa (Aasum Herred), 116, 127.
- Sønderse (Skovby Herred), 117, 127 (?)
- Sønder-Vilstrup (Haderslev Herred), 255, 263—264.

- Sørensen, Chr., Præst, 297, 305—308, 334, 336, 340, 343, 345, 346. — Hans, Indremissionær, 312—319. — Kr. Josef, Indremissionær, 312—319. — M., Indremissionær, 312—319. — N. P., Husmand, Fogstrup Mark, Tem, 160—164. — N. P., Indremissionær, 312—319. — Rasmus, Lærer, Vækkelsesprædikant, 128—137, 511. — S., Præst, 142.
- Søtoft, Nicolai, Digter og Præst, 68—72.
- Tacitus, romersk Historieskriver, 25.
- Taffin, Jean, Vilhelm af Oraniens Hofkapellan, 351, 355, 357.
- Tandberg, Lars, Kateket og Lærer paa Guldkysten, 399—400.
- Tausen, Hans, Præst, 477.
- Tawney, R. H., Professor, 2.
- Teilmann, Jørgen, Præst, 149—152.
- Tem (Vrads Herred), 145—170.
- Terchilsen, Hans, Præst, 478.
- Terents, romersk Komediedigter, 80, 368.
- Testrup Hospital, 186—187.
- Thaarup, Fr., Amtmand paa Bornholm, 142.
- Thomas fra Aquino, middelalderlig Theolog, 438. — a Kempis, asketisk Theolog, 428—429.
- Thomesen, Carsten, Præst, 478. — Hans, Præst og Salmebogsfatter, 20. — Palle, Herredsofficial i Fleskum Herred, Kannik, 187, 191—192, 194.
- Thompson, George, Lærer paa Guldkysten, 417—419.
- Thomsen, Chr. J., Museumsmand og Arkæolog, 97. — Fr., Høj-skoleforstander, 322, 324, 330, 339, 340—342.
- Thoneby, Hans, Præst, 477.
- Thorsen, Indremissionær, 312—319.
- Thostrup, Maren, gift med Avlsbruger og Værtshusholder Jørgen Stampe i Viborg, 49.
- Thygesen, L. Chr. J. L., Præst, 498.
- Thønning, Peter, Botaniker, 403.
- Tikøb (Lyng-Kronborg Herred), 481.
- Tillemand, Erik, Købmand paa Guldkysten, 377.
- Tistorp, Michael Hendrichsen, Præst, 475.
- Todberg, Handelsmand paa Guldkysten, 378.
- Tonbo, Maren Jensdatter, gift med Borgmester Jørgen Hanssen i Horsens, 369, 370.
- Torbernsen, Søren, Generalofficial i Viborg, Kannik, 177—178, 187.
- Torbøl, H., Læge, 51.
- Tordrup, se: Gunderup-T.-Nøvling.
- Torlitz, J. H. A., Førstelærer, 485, 486.
- Torm, Erik Olufsen, Præst, 475.
- Tostrup Sogn (Hindsted Herred), nu Landsby i Rostrup Sogn, 189.
- Tostrup, Antonius, Conrector, 479.
- Trane, Erich, Præst paa Guldkysten, 375, 384—388.
- Tranekær (Langelands Nørre-Herred), 123.
- Trentepohl, J. J., Læge paa Guldkysten, 411.
- Treschow, P., Societetsforstander i København, Præst, 226—227.

- Trunderup, i Kværndrup Sogn (Sunds Herred), 129, 131—133.
- Tryggelev-Fodslette (Langelands Sønder-Herred), 124, 127.
- Tullebølle (Langelands Nørre-Herred), 123.
- Turup, se: Søby-T.
- Turø, 120.
- Tyræus, Petrus, Jesuit, 369, 370.
- Tyskland, 64.
- Tonning-Træden (Tyrsting Herred), 67.
- Tørsleff, Jacob Rosberg, Præst, 415—417.
- Toxen, Niels, Præst, 12—17, 45—48.
- Ugerslev — Nørre-Højrup (Skam Herred), 117.
- Uldbæk (Lyne Sogn, Nørre-Horne Herred), 53—54.
- Ullerup (Nybøl Herred), 251, 253—254.
- Ulrik, Lars, Indremissionær, 312—319.
- Unger, Sten, Præst paa Guldkysten, 399—400.
- Ursin, Zacharias, Professor i Heidelberg, 351, 353, 355, 357.
- Ussing, Henrik, Præst, 478. — Henry, Stiftsprovst, 311, 324—325, 340, 344.
- Utah, Mormonstaten, 287—290.
- Wad, M., Præst, 117.
- Vahl, J., Præst, 276—277.
- Wahl, Jonas, Præst, 478.
- Valsgaard, se: Ove-V.
- Wandal, Preben, Præst, 477. — Rebekke, gift med Ole Wandal i Aaker, 139.
- Vandsøe, Sydnorge, 218.
- Vandt, H. C., Indremissionær, 336—337.
- Warbjerg, Jørgen Bendixen, Assistent paa Guldkysten, 384.
- Varde (Vester-Horne Herred), 55.
- Varnæs (Lundtofte-Vis Herreder), 212.
- Vartov, 226.
- Wederkinch, Henrik, Præst, 477.
- Wegner, Thomas Cortsen, Præst, 362.
- Weibull, Curt, svensk Historiker, 3. — Laurits U. A., svensk Historiker, 3.
- Weie, Christopher, kgl. Visiterer i Kalundborg, 368.
- Veigere, Herman, Oversætter, 21, 364.
- Weile, Christen Ostensen, juridisk Forfatter, 360, 362—363.
- Vejlby (Vends Herred), 341.
- Vejle, Hans Knudsen, Biskop, 353. — Jacob Madsen, Biskop, 352—353.
- Vejrum (Hjerm Herred), 320.
- Vejrup, i Sønder-Vium Sogn (Nørre-Horne Herred), 62.
- Weldt, Jens Barfoed, Forvalter paa Schelenborg, 130.
- Vemmelev (Slagelse Herred), 128.
- Vendelboe, A. J., Lærer, 151, 155—157, 159—160, 166—168.
- Wendelboe, Peter August, Præst, 117.
- Vends Herred (Fyns Stift), 118.
- Vendsyssel, 53—54, 325.
- Venslev (Vester-Flakkebjærg Herred), 128.
- Werlauff, E. C., Historiker og Biblioteksmand, 21.
- Verst, Anst Herred, Ribe Stift, 12.
- Vester-Aaby — Aastrup (Sallinge Herred), 121, 127.

- Westergaard, Aage, Præst, 328. — H., Professor, 322, 340—342, 345.
- Vester-Horne Herred (Ribe Stift), 55.
- Vester-Hæsinge — Sandholt-Lyndelse (Sallinge Herred), 121.
- Vester-Sottrup (Nybøl Herred), 256.
- Vestervig (Revs Herred), 329.
- Viborg Stift, 171—205.
- Wiborg, Carsten Friis, Præst, 116.
- Wied, Hans, Missionær, Biskop i Herrnhut, 258. — Matthias, Missionær, 258. — M., Urmager, 258.
- Vigel, Nicolai, Prof. jur. i Marburg, 369, 370.
- Vigerslev (Skovby Herred), se: Vigslev.
- Vigslev (Skovby Herred), 238 — 240.
- Vincens Ferrer, middelalderlig Prædikant, 444—473.
- Vind, Chr. J., Præst, 136. — Hans Lauridsen, Præst, 528—530.
- Wind, Jens Olufsen, Præst, 528. — Niels Jensen, Præst, 528.
- Windekilde, Hans, Præst, 213—214, 250—255, 263. — Jens Peter, Præst, 213, 251, 255—266. — Marcus H., Diasporaarbejder, 264. — Niels, Præst, 213.
- Winderup, Knud, Søofficier, 385.
- Vinding, Poul, Prof., Højesterets-assessor, 25.
- Vindinge Herred (Fyns Stift), 121.
- Winkel, R., Amtsvevinspektør, 311.
- Vinter, Anders, Præst paa Guld-kysten, 378. — Peder, Official i Aalborg, 193—195.
- Wissing, Anna, Enke efter Præsten Hans Mossin, 478.
- Vitskøl Kloster, 175, 185, 196.
- Vive-Rostrup (Hindsted Herred), 189.
- Wolf, Jens Lauridsen, Boghandler, 364. — N. Giessing, Præst, 71.
- Wolff, Hans, Købmand i Nyborg, 129.
- Voltaire, fransk Forfatter, 39.
- Vonsild, se: Farsø-V.-Svingelbjærg-Gislum.
- Worm, Christen, Biskop, 14, 18, 28, 41—44, 383—385, 404. — Ole, Professor, 24.
- Wrisberg, J. P., Guvernør paa Guld-kysten, 405, 407.
- Wulff, dansk Slægt paa Guld-kysten, 420. — Salomon, Præst, 120. — Wulff J., Sekretær paa Guld-kysten, 415—416.
- Vævlinge (Skovby Herred), 117, 127.
- Wøldike, Marcus, Prof., 14, 18, 28—29, 43, 47. — Peter Rosenstand, Præst, 67—77, 87, 90—91, 94.
- Zahle, Sophus, Præst, Digter, 78—79, 83.
- Zahrtmann, M. K., Læge, Lokalhistoriker, 144.
- Zeller, Ed., tysk Theolog, 533—535.
- Zeuthen, Fr., Præst, 304, 308, 321, 324, 326, 327, 331—346. — H. G., Professor, 311.
- Zimmer, Gregorius, Præst, 477.
- Zinzendorf, N. L., Greve, 231, 383.
- Ølby-Aspe-Fovsing (Hjerm Herred), 310.

- Øllgaard, N. E., Biskop, 500.
- Ørsted (Baag Herred), 118—
119.
- Ørsted, A. S., Statsmand, Jurist,
72, 76—78, 94, 114.
- Ørum, Chr., Indremissionær, 312—
319.
- Øster-Hæsinge — Hillerslev (Sal-
linge Herred), 121.
- Øster-Skerninge (Sunds Herred),
121.
- Øster-Velling (Middelsom Herred),
203.
- Østrup (Lunde Herred), 117.